ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ - ΖΑΧΟΥ

Η ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ (1864 - 1910)

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΝΔΥΜΑΤΟΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1985

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
026000198397

Η ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ
(1864-1910)

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΝΔΥΜΑΤΟΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ - ΖΑΧΟΥ

Η ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ

(1864 - 1910)

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΝΔΥΜΑΤΟΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1985

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ: Ο καθηγητής της Λαογραφίας Μιχάλης Γ.Μερακλής.

Εγκρίθηκε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κατά τη συνεδρία αρ. 15/21.6.85.

"Η έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλοί αποδοχήν των γνωμών του συγγραφέως" (Ν.5343/32, άοθρ.202, παράγρ.2).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Στην οικογένειά μου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος 11

Εισαγωγή 13

Πρώτο Μέρος: Ερωτική, κοινωνική και αισθητική διάσταση του ενδύματος (σύντομη ιστορική επισκόπηση).. 34

I. Η διάκριση κατά φύλα και το ερωτικό υπόβαθρο του ενδύματος 34

II. Κοινωνία και ένδυμα 41

III. Αισθητική αντίληψη και ένδυμα 48

Δεύτερο Μέρος: Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο 59

Α΄ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Το ιστορικό πλαίσιο 59

I. Ζάκυνθος 1480-1864 59

II. Το ελληνικό κράτος 1864-1910 62

III. Ζάκυνθος 1864-1910 63

1. Πληθυσμός 63

2. Οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές 66

3. Η παραγωγή του ενδύματος 69

Β΄ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ενδυμασία πριν από την Ένωση (τέλη 18ου αι.-1864) 76

I. Η ενδυμασία ευγενών και αστών 76

1. Γυναικεία 76

2. Αντρική 78

II. Η λαϊκή ενδυμασία 81

1. Γυναικεία 81

2. Αντρική 84

Γ΄ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ενδυμασία μετά την Ένωση (1864-1910). 87

I. Η αστική ενδυμασία 87

1. Γυναικεία 87

2. Αντρική 92

II. Η λαϊκή ενδυμασία 96

1. Γυναικεία 96

2. Αντρική 116

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ανακεφαλαίωση 125

Σημειώσεις 131

Βιβλιογραφία 261

Κατάλογος χειρογράφων 278

Πληροφορητές 280

Γενικό Ευρετήριο 285

Summary 307

Εικόνες 313

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Η διατριβή αυτή εξετάζει συνοπτικά τη διαχρονική λειτουργία των ενδυμάτων ως υλικών μέσων έκφρασης των ποικίλων ανθρώπινων σχέσεων και κοινωνικοϊστορικών δεδομένων· κυρίως όμως ασχολείται με την περίπτωση της ζακυνθινής ενδυμασίας, την οποία αποκαθιστά μορφολογικά και ερμηνεύει στην εποχή μετά την 'Ενωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864) και ώς τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα (1910).

Στην εισαγωγή δίνονται οι λόγοι προτίμησης τόπου και χρόνου και γίνεται αναφορά στη μεθοδολογία της εργασίας και τα συναφή με την έρευνα ζητήματα.

Στο προλογικό αυτό σημείωμα επιθυμώ να εκφράσω τη βαθιά ευγνωμοσύνη και τις ευχαριστίες μου προς το σεβαστό καθηγητή μου κ. Μιχάλη Γ.Μερακλή για την πολύπλευρη βοήθεια και συμπαράσταση που ακούραστα μου πρόσφερε σ'όλα τα στάδια της έρευνας και σύνθεσης της εργασίας μου.

Ευχαριστώ επίσης θερμά το εκλεκτορικό σώμα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για την έγκριση της διατριβής.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον αναπληρωτή καθηγητή κ. Γεώργιο Σ. Πλουμίδη για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις και διορθώσεις στα χειρόγραφα που αφορούσαν το ιστορικό κατεξοχήν μέρος της εργασίας,καθώς και τον καθηγητή κ. Ευάγγελο Χρυσό, τον αναπληρωτή καθηγητή κ. Αθανάσιο Παπαδόπουλο, και τους λέκτορες κ.κ. Μηνά Αλεξιάδη, Μιχάλη Βέλλα, Ταξιάρχη Κόλλια, Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, Κων/να Μπάδα και Γιώργο Παπαγεωργίου για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

Ευχαριστίες οφείλω προς τον ομότιμο καθηγητή κ. Δημ.Σ.Λουκα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

το για τις βιβλιογραφικές και άλλες υποδείξεις του, και τον καθηγητή κ.Στ.Δ.Ήμελλο, που μου επέτρεψε τη χρησιμοποίση ανέκδοτου υλικού απο το Λαογραφικό Αρχείο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ευχαριστώ επίσης τον κ. Διονύσιο Μινώτο, Διευθυντή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, που μου επέτρεψε τη φωτογράφιση και μελέτη ζακυνθινής ενδυμασίας και ζωγραφικών έργων από τη συλλογή του Μουσείου, και την κ.Γεωργία Παπαδάτου, Διευθύντρια της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ζακύνθου και το προσωπικό της Βιβλιοθήκης για την πρόθυμη εξυπηρέτηση και τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν καθόλη τη διάρκεια της έρευνας. Για τους ίδιους λόγους ευχαριστώ ακόμη τον κ. Γιάννη Δεμέτη, επιμελητή του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, τον κ. Γεώργιο Ν.Μοσχόπουλο, Διευθυντή του Τοπικού Ιστορικού Αρχείου Κεφαλονιάς, την κ. Ελένη Μ. Κοσμετάτου, Διευθύντρια του Κοργιαλένειου Μουσείου Αργοστολίου, καθώς και το προσωπικό της Εθνικής Βιβλιοθήκης, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, της Βιβλιοθήκης του Μουσείου Μπενάκη, της Βιβλιοθήκης του θεατρικού Μουσείου και του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Θεσ/νίκης.

Αισθάνομαι εξάλλου την ανάγκη να ευχαριστήσω από δώ τους Ζακυνθινούς πληροφορητές μου για τις συνεντεύξεις που ευγενικά μου παραχώρησαν, και όσους φιλικά έθεσαν στη διάθεσή μου τις ιδιωτικές συλλογές τους από ενδύματα, κοσμήματα, έγγραφα και έργα τέχνης. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον κ. Σπύρο Καββαδία, καθηγητή φιλόλογο, για την πολυήμερη φιλοξενία και βοήθεια κατά την παραμονή μου στη Ζάκυνθο.

Επιθυμώ ακόμη να ευχαριστήσω τους φίλους και συναδέλφους Susan Auerbach και Βασίλη Νιτσιάκο, καθώς και τις φιλολόγους Δέσποινα Καρφοπούλου, Αθανασία Κουρελή και 'Αννα Πρασίνου (φοιτήτριές μου στα ακαδ.έτη 1982-83 και 1983-84) για τα βιβλία και φωτοτυπημένα κείμενα που μου έστειλαν από τις Η.Π.Α., Αγγλία και Αθήνα.

Τέλος με συγκίνηση εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου προς τους γονείς μου Γιάννη κι Αλεξάνδρα Βρέλλη και το σύζυγό μου Γιώργο Κ. Ζάχο για την πολύτιμη ηθική συμπαράσταση που μου πρόσφεραν καθόλη τη διάρκεια της εργασίας και που χωρίς αυτήν θά ήταν αδύνατη η εκπόνηση της διατριβής αυτής.

Δεκέμβριος 1985

Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

Η επισταμένη έρευνα του υλικού πολιτισμού, που άρχισε στα τέλη του 19ου αιώνα στα πλαίσια της δημιουργίας και ανάπτυξης της Λαογραφίας και Εθνολογίας, δεν σρκέστηκε αποκλειστικά στην περιγραφή των προϊόντων του, αλλά στράφηκε, και μάλιστα από πολύ νωρίς, στην επισήμανση και ανάλυση των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στα υλικά αντικείμενα και τους χρήστες τους, με βάση πάντοτε τις ιστορικές συνθήκες και το ύφος που χαρακτηρίζει όλες τις εκδηλώσεις της ζωής σε κάθε εποχή[1].

Η ενδυμασία, όπως η κατοικία και η τροφή, προσείλκυσε το επιστημονικό ενδιαφέρον[2], ώς το σημείο να διαμορφωθεί και επιστημονικός κλάδος, μια αυτόνομη επιστήμη, η "ενδυματολογία„, που ερευνά σε βάθος τα ενδύματα και το ντύσιμο "από σκοπιά ιστορική, οικονομική, ψυχολογική, κοινωνιολογική, γεωγραφική και κατασκευαστική„[3]. Ερμηνεύει έτσι την πολυδιάστατη παρουσία των ενδυμάτων και τους παράγοντες που την καθορίζουν, καθώς, από τους προϊστορικούς ήδη χρόνους, αυτά ξεπέρασαν τον πρωταρχικό σκοπό τους, απλά προστατευτικό από τις καιρικές συνθήκες, και διαδραμάτισαν το ρόλο μεταφοράς πληροφοριών για την προσωπική και κοινωνική ταυτότητα των ατόμων[4].

Ο άνθρωπος ικανοποίησε τις ενδυματολογικές του ανάγκες με πολ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λούς τρόπους, παράγοντας ποικίλα υλικά και επινοώντας διάφορα πρότυπα, αντιπροσωπευτικά κάθε φορά και της μοναδικότητας του συνδυασμού των πολιτισμικών στοιχείων, που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία ως σύνολο[5].

Το φύλο, η σχέση άντρα και γυναίκας και η επιθυμία τους να συγκινήσουν ερωτικά ο ένας τον άλλο, επηρέασαν αποφασιστικά τη διαμόρφωση των ενδυμάτων. Έντονα καθοριστικό ήταν -και παραμένει- για την ενδυματολογική μορφολογία το είδος της κοινωνίας, - πρωτόγονης, παραδοσιακής, αστικής-, σε σχέση και με τους συγκεκριμένους οικονομικούς και κοινωνικούς για το κάθε άτομο ρόλους - ανάλογα με την ηλικία, το επάγγελμα, την κοινωνική τάξη, τις θρησκευτικές δοξασίες, την τοπική ή εθνική συνείδηση. Ωστόσο στην τελική διαμόρφωση της εικόνας των ενδυμάτων συντείνουν πάντοτε πολύ και οι ισχύουσες κάθε φορά αντιλήψεις για την αισθητική και την αξιοποίηση της ομορφιάς μέσα στο γενικότερο στιλ, που εκφράζεται από τα ρεύματα της τέχνης και της τεχνικής[6].

Ίσως σε καμιάάλλη έκφραση της ζωής η τάση και η λειτουργία της σκέψης και των αισθημάτων δεν αποτυπώνεται τόσο καθαρά όσο στα ενδύματα, που διεκπεραιώνουν το ρόλο ένωσης με το περιβάλλον ή ατομικής απομόνωσης απ' αυτό. Μέσα από τα ενδύματα αντανακλάται η ψυχική διάθεση και στάση του ατόμου απέναντι στους ρόλους που καλείται να διεκπεραιώσει. Οι αντιδράσεις του μπορούν να είναι θετικές ή αρνητικές, να δηλώνουν εκτίμηση, επιδοκιμασία, σεβασμό, ή αγνοχή, περιφρόνηση κι εχθρότητα προς τους συγκεκριμένους ρόλους[7].

Οι παραπάνω παράγοντες διαμόρφωσης της ενδυμασίας είναι τόσο ισχυροί, ώστε τελικά τις περισσότερες φορές η αναζήτηση της φυσικής άνεσης και πρακτικότητας παραμερίζεται και ο χρήστης της θέτει το σώμα του σε δοκιμασία και το απομακρύνει από τη φυσική του μορφή ή κατάσταση[8].

Σύμφωνα με όλα αυτά το ουσιώδες σε μια ενδυματολογική μελέτη είναι να ανακαλύπτεται η αλληλεπίδραση των παραγόντων που διαμορφώνουν μιαν ενδυμασία στην ολότητά της· έτσι θα συλλαμβάνεται το βαθύτερο κοινωνικό-ιστορικό της περιεχόμενο, η οργανική της σύνδεση με τον πολιτισμό μιας κοινωνίας[9].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

II

Η παρούσα εργασία έγινε προς αυτή την κατεύθυνση κι έχει ως σκοπό μιαν επισκόπηση του ερωτικού, κοινωνικού και αισθητικού υπόβαθρου των ενδυμάτων στην ιστορική τους εξέλιξη αφενός, και, αφετέρου, τον εντοπισμό αυτών των χαρακτήρων στη ζακυνθινή ενδυμασία (αστική και λαϊκή[10], γυναικεία και αντρική, καθημερινή, γιορτινή και του γάμου[11]), της οποίας επιχειρείται συγχρόνως και η κατά το δυνατόν ακριβής μορφολογική αποκατάσταση στην περίοδο 1864-1910, την περίοδο δηλαδή μετά την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα και ώς τα πρώτα χρόνια του αιώνα μας.

III

Η εκλογή της Ζακύνθου ως τόπου έρευνας οφείλεται κυρίως σε δύο λόγους.

α) Στην προσωπική μου επιθυμία να ασχοληθώ με την αναστήλωση της ενδυμασίας ενός νησιού, που σχεδόν αγνοήθηκε από τους μελετητές[12], σε σύγκριση με όλες τις άλλες φορεσιές της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας. Σημειώνω χαρακτηριστικά ότι και η Αγγελική Χατζημιχάλη, καίτοι ήταν Ζακύνθια, δεν ασχολήθηκε με την ενδυμασία της πατρίδας της. Τα στοιχεία εξάλλου που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας είναι σπάνια. Η ανέχεια στη διάρκεια της Κατοχής ανάγκασε τους κατοίκους του νησιού, (όπως έγινε βέβαια και σε άλλες περιοχές), να μεταποιούν επανειλημμένα τα παλιά ενδύματα, επομένως αλλοιώθηκε ανεπανόρθωτα η αρχική τους μορφή· ο σεισμός και η πυρκαγιά του 1953 κατέστρεψαν ολοσχερώς τον υλικό πολιτισμό της πόλης[13], καθώς και τη Βιβλιοθήκη και το Αρχειοφυλακείο, που περιείχαν αξιόλογα βιβλιογραφικά βοηθήματα και πλούσιο αρχειακό υλικό (προικοσύμφωνα κ.λ π.).

Αυτή η αντικειμενική κατάσταση συντέλεσε, ώστε η ενδυμασία της Ζακύνθου να είναι ένα από τα desiderata της ενδυματολογικής και γενικότερα της λαογραφικής-εθνογραφικής έρευνας.

Για μένα ωστόσο υπήρξε εξαιρετικά ενδιαφέρον να συγκεντρώσω τα διάσπαρτα στοιχεία, που επισήμανα με επίπονη αναδίφηση σε ιδιωτικές συλλογές, μουσεία, αρχεία και βιβλιοθήκες, και να τα συναρ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μολογήσω σε μια πρώτη ενιαία αναστηλωτική μορφή, με την πολύτιμη βοήθεια που μου πρόσφερε η γεροντική μνήμη των Ζακυνθινών πληροφορητών μου.

β) Ο δεύτερος λόγος είναι η ιδιαιτερότητα της ιστορικής πορείας της Ζακύνθου. Αν και το νησί αποτελούσε μέρος της Επτανήσου, όμως η γεωγραφική θέση του (στο τέλος του νησιωτικού συμπλέγματος) και η άμεση γειτνίαση με την απέναντι στεριά (Πελοπόννησο) επέδρασαν εμφανώς στη διαφοροποίηση του απο τα λοιπά νησιά .Πράγματι η Κέρκυρα και η Λευκάδα δεν έχουν στενά γνωρίσματα με τη Ζάκυνθο,ενώ ούτε η Κεφαλονιά ταυτίζεται[14].Ωστε μπορούμε να πούμε ότι στή Ζάκυνθο έχουμε ιδιάζουζες μορφές ζωής, που επιτρέπουν την αυστηρή έρευνά της.

Οι διαδοχικές υποταγές στούς Βενετούς, Γάλλους, Ρώσους, Τούρκους και 'Αγγλους από το 15ον ήδη αιώνα ώς το 1864 την έφεραν σε άμεση επαφή με το δυτικό πολιτισμό και επηρέασαν την κοινωνική συγκρότηση του πληθυσμού και την αισθητική του αντίληψη. Αμετάλλακτες πάντως κυριάρχισαν στο νησί οι δομές ενός φεουδαρχικού συστήματος[15], όπως απέρρεε απο το βενετικό πρότυπο. Πράγματι η οικονομία της Ζακύνθου οργανώθηκε κατά τα πρότυπα που επέβαλαν οι Βενετοί και η κοινωνία της διαμορφώθηκε κατά τον τρόπο που καθόριζαν τα πρότυπα αυτά, με μια σκληρή αντιπαράθεση των γαιοκτημόνων αριστοκρατών προς τα μεσαία και κατώτερα στρώματα του πληθυσμού και της υπαίθρου.

Αυτή η κατάσταση συνεχίστηκε ώς το τέλος του 19ου αιώνα, οπότε με την ανάπτυξη του ελεύθερου (και όχι προστατευτικού και περιφερειακού, όπως επί Βενετοκρατίας) εμπορίου, την εμφάνιση μιας τοπικής (έστω και στις πρώτες μορφές) βιομηχανίας και την επίδραση των σύγχρονων ιδεολογικών ρευμάτων σημειώθηκε αποφασιστική άνοδος της μεσαίας αστικής τάξης, που εδραιώθηκε μετά την 'Ενωση, για να μετατοπίσει σταδιακά, αλλά οριστικά τις αξίες από τους κληρονομικούς τίτλους ευγένειας των αριστοκρατών στην πλουτοκρατία των μεγάλων αστών.'Ετσι η ζακυνθινή κοινωνία και πάλι διαμορφώθηκε προς το σύγχρονο δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο, προς το οποίο εξάλλου έτεινε και η υπόλοιπη Ελλάδα την ίδια εποχή[16].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

Η μακρόχρονη σχέση με τη Δύση αντικαθρεφτίστηκε και στο πάντοτε ευαίσθητο κάτοπτρο του κοστουμιού. Το ζακυνθινό κοστούμι απόκτησε, εξαιτίας της σχέσης αυτής, μεγαλύτερη πολυτυπία και πολυμορφία, κάτι που το κάνει πολύ πιο ενδιαφέρον αλλά και πολύ πιο δύσκολο ως αντικείμενο έρευνας , αν λάβουμε υπόψη τους δυσμενείς όρους της μελέτης του, που ανέφερα προηγουμένως.

IV

Ασχολήθηκα κατεξοχήν με την εποχή μετά την 'Ενωση, όχι μόνο γιατί ενδυματολογικά ήταν παντελώς ανεξερεύνητη, αλλά γιατί η Ζάκυνθος μπήκε απο τότε σε μια ιδιάζουσα φάση της ιστορικής πορείας της. Αποδεσμευμένη απο την άμεση πολιτική εξάρτηση από την Ευρώπη, αλλά και χωρίς να αποκόπτει φυσικά τους πολιτιστικούς δεσμούς της με αυτήν, άρχισε να συγχρονίζει στο εξής τα βήματά της με τα βήματα του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου στην οικονομική και κοινωνική ζωή. 'Ετσι, ενώ πρίν από την 'Ενωση η εισδοχή δυτικών τρόπων ζωής και συμπεριφοράς ήταν άμεση, από Βενετία ή Γαλλία ή Αγγλία πρός Ζάκυνθο , μετά την 'Ενωση η κίνηση ήταν απο Ευρώπη πρός Αθήνα ή προς Πάτρα και μετά προς Ζάκυνθο, ιδιαίτερα μετά την επιβολή της ελληνικής πρωτεύουσας, τη σιδηροδρομική ένωση της Πάτρας με αυτήν(1884), τη διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου (1893) και την ανάπτυξη του λιμανιού του Πειραιά. Ωστόσο, παράλληλα με την πανελλαδική ακτινοβολία της Αθήνας, η Ζάκυνθος εξακολούθησε να παραμένει "ευρωπαϊκή".

Η μεταβατική φάση όπου, ώς ένα σημείο, συνυπάρχει και συλλειτουργεί το παλαιό με το νέο, το εντόπιο με το αλλοδαπό,(αλλά μέσα απο μια αλληλοσύγκρουση), όπως είναι ευνόητο, αυξάνει το ενδιαφέρον της έρευνας. Στη ζακυνθινή φορεσιά αυτή η σύγκρουση ή συνάντηση διαφορετικών στοιχείων γίνεται, όπως θα δούμε, σε πολλά επίπεδα.

Στην εργασία μου θέλησα να δείξω την επίμονα συνεχιζόμενη,και στη μετά την 'Ενωση εποχή, προβολή, μέσω των ενδυμάτων, των σχέσεων των ατόμων μεταξύ τους, και κυρίως την ενδυματολογικά προβαλλόμενη διάκριση της κοινωνικής τους προέλευσης και της θέσης τους στο φιλελευθεροποιούμενο σταδιακά κοινωνικό καθεστώς, καθώς και την έκφραση των αισθητικών τους εκλογών υπό την άμεση επίδραση της δυτικής μόδας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Επιδίωξα συναφώς να δείξω την ιστορικά αιτιολογημένη απο μια στιγμή και πέρα, ενδυματολογική προσέγγιση και συμπόρευση ευγενών και αστών . Και ακόμη, - και πριν απ'αυτό -, την ενδυματολογική ταύτιση των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων της Ζακύνθου με τα ομοιά τους της Ευρώπης σε μιαν εποχή που η αγγλική και γαλλική μόδα καθιερώνονταν οριστικά ως πρότυπα της παγκόσμιας αστικής αμφίεσης,ενώ στην Ελλάδα των χρόνων αυτών ελάχιστα αστικά κέντρα την ακολουθούσαν απο κοντά· κάτι που αναδεικνύει την πρωτοπορία της Ζακύνθου. Η κοινωνική ζωή, συχνά ποικιλλόμενη απο χορούς, "βεγγέρες", θέατρο , περιπάτους, προϋπέθετε και απαιτούσε από τις αριστοκράτισσες και τις μεγαλοαστές πολυτελείς φορεσιές, ώστε να προβάλλεται η οικονομική δύναμη των συζύγων τους και η εξέχουσα θέση της οικογένειας.Η επαγγελματική ζωή, κυρίως οι συναλλαγές με τον ευρωπαϊκό κόσμο, ωθούσαν τους άντρες να ακολουθούν το σύγχρονο τρόπο ένδυσης, ώστε να κινούνται άνετα στους εμπορικούς και βιομηχανικούς κύκλους.Επιπλέον για τους ευγενείς και των δύο φύλων μια άψογη εμφάνιση συχνά κάλυπτε τα σημάδια της οικονομικής και κοινωνικής παρακμής[17] .

Προσπάθησα τέλος να διακρίνω και τη γοργή διείσδυση αστικών στοιχείων στη λαϊκή φορεσιά, που συμπλέχθηκαν και συνυπήρξαν με τα φθίνοντα παραδοσιακά, προκειμένου να επισημάνω την ανεπανόρθωτη αλλοίωσή της, και πάλι πολύ νωρίτερα από όσο συνέβη με τις λαϊκές ενδυμασίες της υπόλοιπης Ελλάδας[18].

Γιατίχρησιμοποιήθηκε ως χρονικό όριο το 1910; Στη Ζάκυνθο κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα σημειώθηκε η τελευταία λάμψη ακμής, κυρίως γιατί κατόπιν υποχώρησαν μοιραία οι εμπορικές δραστηριότητες, καθώς η Αθήνα, ο Πειραιάς και η Πάτρα έπαιρναν το προβάδισμα πλέον σταθερά. Ακόμη γιατί η κυριαρχία των αγγλικών βασικά βιομηχανικών προϊόντων, που κατέκλυσαν την ελληνική αγορά (μαζί με τη γενικότερη αγγλική πολιτική επιρροή αμέσως μετά την 'Ενωση), συμπίεσε την τοπική βιοτεχνική και υποτυπώδη βιομηχανική παραγωγή[19].Επιπλέον οι σεισμοί του 1891 και του 1912 ανάγκασαν τον πληθυσμό να στραφεί προς την εξωτερική και ιδίως την εσωτερική μετανάστευση[20].Η ανάπτυξη της συγκοινωνίας ευνόησε την επικοινωνία με την πρωτεύουσα και την εγκατάσταση εκεί.'Αλλωστε η Αθήνα ήταν Ελλάδα και η ξενιτιά σ'αυτή λιγότερο οδυνηρή.Από την άλλη πλευρά η

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ευρώπη δεν υπήρξε ποτέ πόλος έλξης για μόνιμη διαμονή,ώστε να τεθεί θέμα εκλογής.'Ετσι οι δεσμοί μαζί της χαλάρωσαν. Εξάλλου δεν πρέπει να μείνει απαρατήρητο, ότι η ελληνική ιστορία την ίδια εποχή μπήκε σε μια νέα φάση μετά τα γεγονότα στο Γουδί (1909) και μετά την εξέγερση των αγροτών στο Κιλελέρ (1910). Τέλος, σε διεθνές επίπεδο, η μόδα μετά το 1910 στράφηκε σε νέες, πρωτότυπες ενδυματολογικές φόρμες, επαναστατικές σε σχέση με τις ώς τότε δεδομένες[21].

Με τη συμπόρευση προς την υπόλοιπη Ελλάδα, που μετά το 1910 φτανει ώς την απόλυτη ταύτιση, ο χώρος του νησιού παύει να είναι ο δυναμικός χώρος των συγκρούσεων και των συναντήσεων που σημειώθηκαν παραπάνω· μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι κλείνει μια περίοδος[22]. Αυτή η είσοδος σε νέες φάσεις ιστορικής εξέλιξης και κοινωνικής ανάπτυξης χρησίμεψε ως όριο για το χρονικό περιορισμό της έρευνας στη συγκεκριμένη εποχή.

V

Η εργασία διαιρείται σε δύο μέρη. Στο Πρώτο επιχειρείται μια σφαιρική διαχρονική θεώρηση του ερωτικού, κοινωνικού και αισθητικού υπόβαθρου των ενδυμάτων, για να φανεί ο σταθερός σημειοδοτικός τους ρόλος και ο επικοινωνιακός τους χαρακτήρας στις παραδοσιακές και αστικές κοινωνίες, της Δυτικής Ευρώπης ιδιαίτερα, στις οποίες κυρίως οφείλονται και οι κατευθυντήριες γραμμές της εξέλιξής τους[23].

Το Δεύτερο μέρος πραγματεύεται την ενδυμασία στη Ζάκυνθο .

Στο Α'κεφάλαιο γίνεται μια συνοπτική επισκόπηση της ιστορικής πορείας της Ζακύνθου από τη Βενετοκρατία ώς τη λήξη της Αγγλοκρατίας (1840-1864). Στη συνέχεια, αφού δοθεί μια συνοπτική εικόνα της ελληνικής πραγματικότητας στην περίοδο 1864-1910, παρουσιάζεται η οικονομική ζωή της Ζακύνθου την εποχή αυτή με κύρια σημεία αναφοράς την ανάπτυξη της βιοτεχνίας , μιας πρώτης μορφής βιομηχανίας και του εμπορίου, παραγόντων που συντέλεσαν στην οικονομική άνδρωση των αστών αλλά και στην οικονομική βελτίωση των λαϊκών στρωμάτων. Θίγεται τέλος η σχέση της τοπικής παραγωγής με τους άμεσα σχετιζόμενους με το ένδυμα τομείς, π.χ. τα ντόπια υφαντουρ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γεία και υφασματοπωλεία, την αναπτυγμένη ραπτική, εμπορία έτοιμων ενδυμάτων, υποδηματοποιία και αργυροχρυσοχοΐα, καθώς και την ανθηρότητα σχετικών με τη γενικότερη εμφάνιση καταστημάτων, π.χ.βαφείων και φαρμακείων, ή βιοτεχνιών, π.χ. πουδροποιΐας. Όλα αυτά αποκαλύπτουν ένα ζωηρό επαγγελματικό ανταγωνισμό, αλλά και μια σαφή τάση ενδυματολογικής "αστικοποίησης„ και των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων, και οπωσδήποτε την απόδοση εξαιρετικής σημασίας σε μιαν επιμελημένη και "μοντέρνα„ αμφίεση, ανάλογη προς τη γεμάτη προοδευτικό παλμό κοινωνική ζωή του νησιού.

Στο Β΄κεφάλαιο δίνονται τα κύρια μορφολογικά στοιχεία της ενδυμασίας πριν από την Ένωση, της ενδυμασίας δηλαδή των τελευταίων χρόνων του 18ου αιώνα και του πρώτου μισού του 19ου, προκειμένου να φανεί η προϋπάρχουσα άμεση δυτικοευρωπαϊκή επίδραση στην αμφίεση των ευγενών και μεγάλων αστών, η έντονη ενδυματολογική τους αντιπαράθεση προς τα μεσαία και κατώτερα στρώματα του πληθυσμού και οι πρώτες απόπειρες των τελευταίων να αντιγράψουν τους κοινωνικά ανώτερους,υιοθετώντας ενδυματολογικές τάσεις που δεν προκαλούσαν κοινωνικά και που αντιμετωπίζονταν σχετικά εύκολα με τα περιορισμένα οικονομικά μέσα τους (π.χ. το δυτικόφερτο τριμερές κοστούμι-γιλέκο, σακάκι,παντελόνι- το αντέγραψαν πολύ νωρίς οι άντρες της πόλης,αλλά και των χωριών, ραμμένο ωστόσο με εγχώρια υφάσματα).

Στο Γ΄κεφάλαιο γίνεται μελέτη κι αναστήλωση της ενδυμασίας της περιόδου μετά την Ένωση. Ο βασικός διαχωρισμός γίνεται ανάμεσα στην αστική και τη λαϊκή φορεσιά, αφού οι κοινωνικές διακρίσεις στη Ζάκυνθο κατηύθυναν τις παραπέρα σχέσεις και την όλη πολιτισμική συμπεριφορά των κατοίκων. Γίνεται βέβαια ο διαχωρισμός ανάμεσα στη γυναικεία και αντρική φορεσιά[24].

Οι περιγραφές αφορούν την ενδυμασία των ατόμων που είχαν περάσει την εφηβεία και με τη συμμετοχή τους, ως ώριμα πλέον μέλη της κοινωνίας, καθόριζαν την κινητικότητα και λειτουργία της. Αυτό δεν σημαίνει ότι σκόπιμα παραμερίστηκε ή παραγνωρίστηκε και ο ρόλος της παιδικής και εφηβικής ενδυμασίας. Στην περίπτωση όμως της Ζακύνθου τα στοιχεία που προσφέρονται για την αναπαράστασή της είναι ελάχιστα, ώστε κάθε άλλο παρά επικουρούν στην εξαγωγή συμπερασμάτων σε ευρεία έκταση. Ωστόσο, σχετικά με τη λαϊκή γυναικεία αμ-

φίεση, γίνονται αναφορές και σε επιμέρους ενδύματα της εφηβείας,που η εγκατάλειψή τους φανέρωνε και τη μετάβαση στην ώριμη νεότητα,όπως επίσης γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στο "άμπιτο„, το νυφικό φόρεμα της μέρας του γάμου, που φανέρωνε το πέρασμα της νέας κοπέλας στον έγγαμο βίο και αποτελούσε στη συνέχεια το κατεξοχήν γιορτινό φόρεμα για όλη την υπόλοιπη ζωή της. Όσον αφορά τις νεαρές κοπέλες της αριστοκρατίας, ήδη από την ηλικία των 17-18 χρόνων και πριν από το γάμο τους ακόμα, άρχιζαν να ντύνονται όπως οι μεγάλες, με ελάχιστες αποκλίσεις σε πιο χαρούμενα χρώματα, πιο ανάλαφρα γενικά ενδύματα. Γι'αυτό οι περιγραφές που τα αφορούν έχουν ενσωματωθεί στον κεντρικό κορμό του κειμένου.

VI

Όπως θα έγινε ήδη σαφές και με ό,τι προηγήθηκε στην εισαγωγή, η βασική θεωρητική μέθοδος που διέπει την εργασία είναι η κοινωνικοϊστορική μέθοδος. Τα πολιτισμικά, άρα και τα λαογραφικά φαινόμενα θεωρούνται ως κοινωνικά και ιστορικά γεγονότα, που έλαβαν χώρα σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο. Η ερμηνεία των φαινομένων αυτών γίνεται σε αναφορά προς τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες του δεδομένου χωροχρόνου, στις οποίες αφιερώνεται αποκλειστικά το Πρώτο κεφάλαιο του Δεύτερου μέρους, πέρα από οποιεσδήποτε άλλες με την ευκαιρία αναφορές σ'αυτές που γίνονται επίσης μέσα στην εργασία.

VII

Για την ενδυμασία πριν από την Ένωση (τέλη 18ου αιώνα-1864 περίπου) χρησιμοποίησα το υλικό που μου πρόσφεραν οι επόμενες πηγές:

1. Υδατογραφίες με ζακυνθινές ενδυμασίες του ζακυνθινού ζωγράφου Διονύσιου Καλυβωκά (1806-1877).

Οι υδατογραφίες αυτές εικονογραφούσαν τον ανέκδοτο (καταστράφηκε στους σεισμούς του 1953) κώδικα "Χρονικά Ζακύνθου" του Διονύσιου Βαρβιάνη (1790-1866), σχετικό με την πολιτική και κοινωνική κατάσταση του νησιού τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας ώς το 1860 περίπου. Συνοδεύονταν από σύντομη περιγραφή στα ιταλικά. Πριν από τους σεισμούς του 1953 είχαν φωτογραφηθεί και οι φωτογραφίες πα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ραχωρήθηκαν από τον Ντίνο Κονόμο στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου, όπου και εκτίθενται.

Παρουσίαση και περιγραφή των ενδυμασιών έχει κάνει ο Ντίνος Κονόμος σε τρεις δημοσιεύσεις: α) με τον τίτλο Ζακυνθινά κοστούμια των διαφόρων τάξεων επί Βενετοκρατίας, Επτανησιακά Φύλλα, 2(1954), τεύχ.6, σ.152-164· β) με τον τίτλο Παλιές ζακυνθινές φορεσιές όπως τις περιγράφουν τα "Χρονικά Ζακύνθου" του Διονύσιου Βαρβιάνη, Ηώ, έτος 4(1961), τεύχ.44,σ.49-53 (αναδημοσίευση)· γ) με τον τίτλο Παλιές ζακυνθινές φορεσιές στο μικρό τόμο Τση Ζάκυθος, Αθήνα 1983, σ.75-89 (αναδημοσίευση). Στην εργασία μου συμβουλεύτηκα και τις τρεις δημοσιεύσεις· στις σημειώσεις χρησιμοποίησα τη δημοσίευση του 1983.

Ομοιόμορφη συλλογή ενδυμασιών του Διονύσιου Καλυβωκά ανήκει σήμερα στην Αγγελική χήρα Χαραλάμπους Λ. Ζώη, το γένος Μερκάτη,στην οικία της στις Βαρές Ζακύνθου (επισκέφθηκα και μελέτησα τη συλλογή το Μάιο του 1983).

Επίσης οι ίδιες ενδυμασίες αντιγράφηκαν σε ακουαρέλες (ανυπόγραφες) και εκτίθενταιστο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων (Αίθουσα Νικολάου και Θάλειας Κολυβά), στη Ζάκυνθο.

Αρκετά αργότερα, στον αιώνα μας, ο ζωγράφος Δημήτριος Σπυρ. Πελεκάσης (Ζάκυνθος 1881- Αθήνα 1972) αντέγραψε τις ίδιες ζακυνθινές ενδυμασίες (ελαιογραφίες και μολύβι σε χαρτί ποικίλων διαστάσεων). Τα έργα αυτά αγόρασε η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία από τον καλλιτέχνη και τώρα βρίσκονται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο Αθηνών (αρ.κατ. εισ. 3073-3081).

2. Σχέδια του Αναστάσιου Sargint (1823-1882) με κάρβουνο,γκουάς και πενάκι, για τη Ζάκυνθο της περιόδου 1841-1862, δημοσιευμένα σε λεύκωμα με πρωτοβουλία του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων,από τον Ανδρέα Ιωάννου, Τριάντα πέντε σχέδια του Αναστάσιου Σάρτζιντ από τη Ζάκυνθο του 1841-1862, Μελέτες τέχνης, 9, Αθήνα 1972.

Τα σχέδια αυτά στο πρωτότυπό τους αποτελούν μέρος από τα σχέδια τριών τετραδίων του Sargint, που αναφέρονται επιπλέον στην Πάτρα, την Κέρκυρα και την Αγγλία. Δυο τετράδια βρίσκονται σήμερα στην Εθνική Πινακοθήκη και ένα στο Λονδίνο, στην κατοχή του Richard Alexander George Sargint.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

3. Πίνακες ζωγραφικής Ζακυνθινών καλλιτεχνών. Αναφέρω τις κυριότερες περιπτώσεις: α) Θεόδωρου Κουτζογιαννόπουλου (Ζάκυνθος 1864-1941): "Ζακυνθινός χορός του ιθ' αιώνα με τη συνοδεία του τα-μπουρλονιάκαρου„,της συλλογής Γιάννη Μάνεση - Υδατογραφία (βλ. πρόχειρα στα Επτανησιακά Φύλλα, 12 (1982), σ.118)· β) Ιωάννου Κοράη του Πρεσβυτέρου (1720-1799): "Η Λιτανεία του Αγίου Χαραλάμπους„(διαστ. 0,70χ7,00 μ. περίπου , στο Μουσείο Ζακύνθου)· γ) Νικολάου Κουτούζη (1741-1813): "Η Λιτανεία του Σκηνώματος του Αγίου Διονυσίου„, (διαστ. 0,80χ8,00 μ. περίπου, στο Ναό της Μονής του Αγίου Διονυσίου στη Ζάκυνθο)· δ) Ιωάννου Κοράη του Νεώτερου (1781-1841):"Προσωπογραφία Κυριάκου Χωραφά„, (διαστ. 0,76χ0,56 μ., στην Εθνική Πινακοθήκη)· ε) Νικολάου Κουτούζη: "Προσωπογραφία ευγενούς„, (διαστ. 0,76χ0,60μ., στην Εθνική Πινακοθήκη)· στ) Νικολάου Καντούνη (1767-1834):"Προσωπογραφία του φαρμακοποιού Δικόπουλου„, (διαστ. 0,86χ0,70 μ.,στην Εθνική Πινακοθήκη)· ζ) Νικολάου Καντούνη: "Προσωπογραφία της Ελισάβετ Μαρτινέγκου„, (διαστ. 0,88χ0,68 μ., στην Εθνική Πινακοθήκη)· η)Κωνσταντίνου Ιατρά (1811-1888) "Προσωπογραφία της κόρης του Ισαβέλλας (Ζαμπελλάκι)„, (διαστ. 0.61χ0,49 μ., στην Εθνική Πινακοθήκη)· θ) Διονύσιου Καλυβωκά (1806-1877): "Το ανδρόγυνο„, 1858 (διαστ. 0,48χ0,58μ., στη συλλογή Κουτλίδη) - Ελαιογραφίες σε μουσαμά.

Τα παραπάνω έργα παρουσιάζονται στον Ανδρέα Σ. Ιωάννου, Η Ελληνική ζωγραφική, 19ος αιώνας, Αθήνα 1974.

Χρησιμοποίησα εξάλλου τα υπ'αριθμ.1483/93,1483/94,1483/95,1483/96α,1483/97α έργα του Γερ. Πιτσαμάνου (1787-1825), που υπάρχουν στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, την προσωπογραφία της Σουζάννας,συζύγου Πατέλλη, που εκτίθεται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου (Πινακοθήκη), καθώς και:α)Προσωπογραφία της ανηψιάς του Σολωμού Ελισάβετ Δημητρίου Σολωμού από άγνωστο ζωγράφο που εκτίθεται στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, στην αίθουσα Σολωμού (βλ. και Επτανησιακά Φύλλα, έτος Γ' (Οκτώβριος 1956), τεύχ. 1, χωρίς σελιδογράφηση)· β) Προσωπογραφία της Ιωάννας Βολταίρα Μαρτινέγκου, της συλλογής Νικολάου Λούντζη στη Ζάκυνθο (βλ. και στων Α. Λούντζη - Νικοκάβουρα και Μιχαήλ Δεσύλλα, Ερμάννος Λούντζης. Η ζωή και το έργο του, Κερκυραϊκή Βιβλιοθήκη 1948,πίν. IV'γ) Νικολάου Κουτούζη "Προσωπογραφία Ζακυνθινής γριάς της εποχής του Σολωμού„, της συλλογής Κουτλίδη (βλ. Επτανησιακά Φύλλα, περίοδος Γ' (Δεκέμβριος 1957), τεύχ. 5, χωρίς σελιδογράφη-

ση)· δ)Πορτρέτο του Ερμάννου Λούντζη (1806-1868),σε νεαρά ηλικία από το βιβλίο των Α.Λούντζη Νικοκάβουρα και Μιχαήλ Ι. Δεσύλλα,ό.π., πίν.ΙΙ.

Έλαβα επίσης υπόψη μου τις προσωπογραφίες των Διονυσίου Σολωμού (1798-1857), Κόμητος Νικολάου Σολωμού (1737-1807), Δημητρίου Σολωμού (1801-1883), Κόμητος Νικολάου Μεσσαλά, Κόμητος Νικολάου Λούντζη (1798-1885), Αντώνιου Μαρτελάου (1754-1818), Φραγκίσκου Καρβελλά (1794-1849), Κοντεσίνας Αικατερίνης Λούντζη - Σάρτζιντ,που εκτίθενται στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων ,καθώς και προσωπογραφίες ευγενών προγόνων της οικογένειας Ρώμα.

4. Τη Λιτανεία της Παναγίας στο Ναό της Αναφωνήτριας στο Σκουλικάδο με χρονολογία 23 Αυγούστου 1828, έργο του αγιογράφου Νικολάου Βισκόντη.

5. Περιγραφές, πίνακες και σχέδια περιηγητών:

α)Pierre Sylvain Marechal, Costumes civils actuels de tous les peuples connus, tome premier, Paris 1788, σ. 145-150 (Sur l'Îsle de Zante)· β)Jaques Grasset Saint Sauveur, Voyages pittoresques dans les quatres parties du monde, Europe, tome premier, Paris 1806 (Hibitants de l'Îsle de Zante)· γ) A.L.Castellan, Lettres sur la Morée, à Paris 1808, σ.130-153 (Lettre XXV)· δ) Joseph Cartwright,Views in the Ionian Islands, London 1821, πίν.11 (Piazza of Saint Marc in Zante)και πίν.12 (The town and harbour of Zante)· ε) Alexandre Buchon, Voyage dans l'Eubée, les Îles Ioniennes et les Cyclades en 1841,Paris 1911,σ.76-98(Chapitre V.Voyage dans les Îles Ioniennes, Zante)·στ)Προσθέτω το άρθρο του Κ.Καιροφύλλα,Η Ζάκυνθος όπως την είδαν οι περιηγηταί, Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος 1930, σ. 166-198 και 1932, σ. 155-180 (με μεταφρασμένα αποσπάσματα από κείμενα των περιηγητών André Grasset de Saint Sauveur, M. Bramsen (1814), Χριστιανού Μύλλερ (1821) , το έργο του Κυριάκου Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1800-1810, τόμος Γ1, Αθήνα 1975 (εντυπώσεις των Wright,1805, John Galt, 1810) και 1810-1821, τόμος Γ2, Αθήνα 1975 (εντυπώσεις του βιογράφου της Λαίδης Stanhope), και της Μαριέττας Γιαννοπούλου, Οι περιηγητές για τα Εφτάνησα, Ελληνική Δημιουργία, 12 (1953),τεύχ.135,σ. 372-378 (εντυπώσεις του περιηγητή Cousani).

6. Προικοσύμφωνα δημοσιευμένα από το Δικαίο Β.Βαγιακάκο, Μανιάται

εις Ζάκυνθον. Ανάτυπον εκ της Επετηρίδος του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τεύχ. 5 και 6 (1955), και από το Ντίνο Κονόμο,Ανέκδοτα έγγραφα αναφερόμενα στην οικογένεια Στεφάνου(1751-1812),Επτανησιακά Φύλλα,9(1976),τεύχ.1, σ. 3-32·επίσης προικοσύμφωνο του 1837 από την ιδιωτική αταξινόμητη συλλογή Γ.Γαβριέλλη (Ζάκυνθος).

7. Έμμετρη περιγραφή της αμφίεσης Ζακυνθινών ευγενών από τον ποιητή Ελισαβέτιο Μαρτινέγκο (1832-1885) στο ποίημά του Ο Αλαμάνος, Εν'ανέκδοτο ιστορικό ποίημα. Ανακοίνωση: Ντίνου Κονόμου, Επτανησιακή Πρωτοχρονιά, Χρόνος Πρώτος (1960), σ. 186-187.

VIII

Για την ενδυμασία μετά την Ένωση χρησιμοποιήθηκαν:

1. Συλλογές ενδυμάτων (Ιδιωτικές-Δημόσιες)

Όπως σημείωσα και προηγουμένως μετά την Κατοχή, το σεισμό και την πυρκαγιά του '53 τα ενδύματα που σώθηκαν με προέλευση την εποχή που εξετάζουμε είναι ελάχιστα, αγροτικά κυρίως και στην πλειονότητά τους γυναικεία εσωτερικά λευκά ενδύματα με πλούσιο χειροποίητο διάκοσμο. Ανήκουν σε ιδιωτικές συλλογές,αλλά είναι αταξινόμητα, τα περισσότερα χρονολογημένα κατά προσέγγιση και με αβέβαιη κάποτε την ακριβή προέλευση. Επιπλέον δεν εκτίθενται.

Είχα την ευκαιρία και τη δυνατότητα να μελετήσω τις συλλογές των Άγγελου Βισβάρδη, Διονύσιου Γιακουμέλου και Χρυσής Σκορδούλη (στην τελευταία ανήκουν και αρκετά αντίγραφα από παλιότερα ενδύματα) και να φωτογραφίσω, με τη βοήθεια του Ζακυνθινού φωτογράφου κ. Χριστόδουλου Σούρμπη, τα πιο αντιπροσωπευτικά κομμάτια. Επίσης στη διάθεσή μου έθεσαν ενδύματα κληρονομημένα από συγγενείς τους οι κυρίες Ελένη Νικ. Πέττα και Ισμήνη Κυριακοπούλου - Τσιάντα· τα ενδύματα αυτά φωτογραφήθηκαν στα Γιάννενα από το φωτογράφο του Πανεπιστημίου κ. Γιώργο Χουλιάρα.

Κοσμήματα της εποχής μετά την Ένωση περιέχονται στην ιδιωτική συλλογή των χρυσοχόων Διονυσίου και Νικολάου Δ.Κυβετού,στους οποίους οφείλω τις πληροφορίες για τη ζακυνθινή χρυσοχοϊκή τέχνη. Τμήμα της συλλογής φωτογραφήθηκε επίσης από τον κ. Σούρμπη στη Ζά-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κυνθο.

Πλούσια συλλογή κοσμημάτων ανήκει στην εκκλησία της Αγίας Μαύρας στο χωριό Μαχαιράδο. Αποτελούν τάματα των πιστών προς την Αγία. Ένα μέρος τους είναι αναρτημένο στην εικόνα της Αγίας, τα υπόλοιπα φυλάσσονται και δεν εκτίθενται.

Άκαρπες υπήρξαν οι προσπάθειές μου να εντοπίσω ενδυμασίες, ή έστω μεμονωμένα ενδύματα, εξαρτήματα, κοσμήματα ή φωτογραφικό υλικό στο Μουσείο Μπενάκη, Λύκειο Ελληνίδων, Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων (εκτός από ένα γυναικείο τσαντάκι από συναρμολογημένες μεταλικές πλακούλες και ένα, γυναικείο επίσης, δαντελένιο γιακά, αχρονολόγητα εξαρτήματα, που αποτελούν δωρεές του Σπυρίδωνα Αγγ. Τυρογαλά και της οικογένειας Ιω. Τσακασιάνου).

Μόνο στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο στην Αθήνα εκτίθεται Ζακυνθινή ενδυμασία με τη λεζάντα " Αστική " , αχρονολόγητη, με απροσδιόριστη προέλευση . Σύμφωνα με το σύνολο των περιγραφών που συγκέντρωσα για τη ζακυνθινή φορεσιά, έχω τη γνώμη ότι πρόκειται για ένα κλασικό "άμπιτο„, νυφικό δηλαδή φόρεμα, που συνοδεύεται από το χαρακτηριστικό πέπλο, το "μάντο„. Το φόρεμα είναι από σκουρόχρωμο μεταξωτό με διάσπαρτα ανθάκια, ραμμένο κατά τα δυτικά αστικά πρότυπα. Έχω την εντύπωση ότι πρέπει να έχει αγροτική προέλευση (ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, στην πόλη τουλάχιστον, φορούσαν λευκά ευρωπαϊκά νυφικά).

Επίσης στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου εκτίθενται 20 ενδυμασίες, αστικές και λαϊκές, -μια ανδρική, οι υπόλοιπες γυναικείες-, φιλοτεχνημένες σε κούκλες ύψους 30-35 εκ. από την Μαρία Κολυβά, Ζακύνθια, κατά τον Λ.Χ. Ζώη "πνευματώδη και διακρινομένην επί αρίστοις χειροτεχνήμασι„. Μολονότι δεν πρόκειται για αυθεντικές ενδυμασίες, στην κατασκευή τους διακρίνεται η προσπάθεια της Κολυβά να κάνει σαφή τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία της αμφίεσης στα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού, εποχή που η ίδια έζησε και γνώριζε καλά. Τέτοια στοιχεία είναι για τη γυναικεία αστική αμφίεση π.χ. τα ποικιλόμορφα καπέλα με τα φτερά και τα λουλούδια και τα φορέματα δυτικού συρμού από βαρύτιμα δαντελοστολισμένα υφάσματα με εφαρμοστό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

μπούστο, φαρδιά φούστα με βολάν, και φουσκωτά στον ώμο και το μπράτσο και στενά στον πήχυ μανίκια· για τη λαϊκή τα ποικιλότροπα δεμένα - ή μάλλον ριγμένα - κεφαλοκαλύμματα (νυφικά ή καθημερινά), το χοντρούφασμένο τζιπούνι, δηλ. η ζακέτα με τα φουσκωτά, όπως της δυτικής μόδας, μανίκια, το βελέσι, δηλαδή η φαρδιά μακριά φούστα με τα βολάν στον ποδόγυρο, η λεπτή αίσθηση του ωραίου στις γυναίκες της πόλης και των πεδινών χωριών, τα έντονα χρώματα και η επιβολή της πρακτικότητας σε βάρος της κομψότητας στις γυναίκες των ορεινών.

2. Χειρόγραφα φοιτητών του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Λαογραφικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Όπως ανέφερα, δεν υπάρχουν γραπτές εργασίες για τη ζακυνθινή φορεσιά.

Στο Αρχείο του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών εντόπισα 28 αδημοσίευτες χειρόγραφες εργασίες Ζακυνθινών φοιτητών με πληροφορίες για την αστική και λαϊκή ενδυμασία του νησιού τους, συγκεντρωμένες από αφηγήσεις ηλικιωμένων συντοπιτών τους και των δύο φύλων και καταγραμμένες στο τοπικό ιδίωμα.

Μια μόνο φοιτητική εργασία υπάρχει στο Λαογραφικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Μελέτησα τα παραπάνω χειρόγραφα με ιδιαίτερη προσοχή.

Από τις πληροφορίες που προσφέρουν χρησιμοποίησα εκείνες των οποίων την πιστότητα μπόρεσα να ελέγξω, -οφείλω να ομολογήσω ότι διαπίστωσα προσεκτική την καταγραφή των περισσότερων. Τα πλήρη στοιχεία των χειρογράφων που χρησιμοποίησα παραθέτω στο τέλος της εργασίας.

3. Ζακυνθινή πεζογραφία του Γρηγόριου Ξενόπουλου.

Σημαντική πηγή πληροφοριών υπήρξε η πεζογραφία του Ζακυνθινού συγγραφέα Γρηγόριου Ξενόπουλου (1867-1951), στην οποία εντόπισα περιγραφές αστικών κυρίως αμφιέσεων της μετά την Ένωση περιόδου[26]. Οι περιγραφές προδίδουν τα ενδυματολογικά του ενδιαφέροντα, καλλιεργημένα μέσα του από την παιδική ήδη ηλικία, χάρη στην άμεση ή έμμεση επίδραση ποικίλων παραγόντων. Ο ίδιος στην Αυτοβιογραφία του κάνει λόγο π.χ. για το κομψό γούστο του πατέρα του και την "φραγκοράφτρα" μητέρα του, που διάβαζε τη γαλλική Mode Illustrée, περιοδικό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

με πατρόν και φιγούρες, που ο ίδιος "τρελαινόταν να τις βλέπει„, για την έμφυτη περιέργειά του να παρατηρεί τις φορεσιές των χωρικών και τις ενδυματολογικές επιδείξεις των πλουσίων στην Πλατεία Ρούγα, για την προβαλλόμενη, και με την αμφίεση , ωραιοπάθεια των υπηρετριών του σπιτιού του και των κοριτσιών που συναναστρεφόταν, και ακόμη για την ιδιαίτερη σημασία που οι άνθρωποι του περιβάλλοντός του απέδιναν στην ενδυμασία, ανάλογα με την ώρα και την περίσταση[27].

Για την πιστή αναπαράσταση της ζακυνθινής ζωής στο έργο του Ξενόπουλου, για την πραγματογνωσία και τη φωτογραφική του μνήμη αποφάνθηκαν αξιόπιστοι άνθρωποι των Γραμμάτων, - μεταξύ αυτών και πολλοί συντοπίτες του -, μελετητές και κριτικοί του έργου του. Τις γνώμες τους[28] έλαβα με σεβασμό υπόψη, προκειμένου να προχωρήσω στη χρησιμοποίηση του υλικού, που πλούσιο προσφέρει ο συγγραφέας και για άλλα θέματα, εκτός από την ενδυμασία (π.χ. αρχιτεκτονική, διακόσμηση, ήθη, κ.λπ.)[29].

Η πλειονότητα των πεζογραφημάτων αναφέρεται στη μετά την Ένωση αστική Ζάκυνθο , όπως διαπίστωσα από προσεκτική μελέτη και χρονολόγηση των υποθέσεων, εκτός από το Μινώταυρο (τέλη Βενετοκρατίας) και τη Ρηγγίνα Λέζα (εποχή Σολωμού - γύρω στο 1820)[30]. Αποδελτίωσα λεπτομερειακά το σχετικό υλικό, ήλεγξα αυστηρά τις πληροφορίες και κατέληξα στην παραδοχή της πιστότητάς τους. Ελάχιστες περιπτώσεις μου δημιούργησαν αμφιβολίες[31], αλλά, συμπτωματικά, δεν αφορούσαν την εποχή που εξέταζα.

Οι ενδυματολογικές περιγραφές του Ξενόπουλου αποτελούν μιαν ακόμη επιβεβαίωση του νατουραλιστικού χαρακτήρα του έργου του.

Αναφορές σε ενδύματα της εποχής μετά την Ένωση εντόπισα επίσης στο έργο του Ιωάννου Κολώνια, Ο γάμος της Μαρίας, Κωμωδία εις πράξεις τέσσαρας δημοσιευθείσα εις την εφημερίδα Ο Κουτούζης, Ζάκυνθος 1900-1901' και στου Ανδρέου Α. Αβούρη, Ζακυνθινοί τύποι, Σειρά Πρώτη, εν Ζακύνθῳ 1912.

4. Εφημερίδες και Περιοδικά

Μολονότι από πρώτη ματιά είναι απλά ενδεικτικές, αποδείχτηκαν ουσιαστικές για τη μελέτη μου, - αφού απουσιάζουν από τη βιβλιογραφία σχετικές επιστημονικές εργασίες -, οι πληροφορίες που άντλησα,

για την αστική κυρίως φορεσιά, από τις καταχωρημένες στον τοπικό ζακυνθινό τύπο διαφημίσεις εμπόρων υφασμάτων, ετοίμων ενδυμάτων,ραφτών, καπελούδων, υποδηματοποιών, χρυσοχόων. Οι διαφημίσεις αποκαλύπτουν τα ενδυματολογικά ενδιαφέροντα της πλειονότητας του ζακυνθινού λαού, που οι αρμόδιοι επαγγελματίες φρόντιζαν να ικανοποιούν, αλλά και να διατηρούν αμείωτα με τη στενή παρακολούθηση του ευρωπαϊκού συρμού. Στις παραπάνω διαφημίσεις προβάλλονται όχι μόνο τα ταξίδια ραφτάδων και μοδιστρών στα κέντρα μόδας της Ευρώπης (Λονδίνο, Παρίσι, Βιέννη) ή την Αθήνα και,σπανιότερα, την Πάτρα, που σήμαινε άμεση ενημέρωση στις σύγχρονες προσταγές του συρμού,αλλά και ο εφοδιασμός των εργαστηρίων και καταστημάτων τους με εμπορεύματα που θα συνεπικουρούσαν στην εφαρμογή του. Αποκαλύπτεται επίσης ο ζωηρός επαγγελματικός ανταγωνισμός των ασχολούμενων με τα είδη αμφίεσης.

Αποδελτίωσα 110 τέτοιες διαφημίσεις, διαλεγμένες αντιπροσωπευτικά από τις εφημερίδες Αγών (1877-1883), Ελπίς (1881-1896),Εμπρός (1900), Έρευνα (1902), Κόσκινο (1877-1879), Κραυγή (1883), Νέον Πνεύμα(1907), Ο Ανεξάρτητος (1895), Πατριώτης (1893-1899) και από το περιοδικό Αι Μούσαι (1893-1908).

Στα ίδια έντυπα επισήμανα και άλλες πληροφορίες σχετικές με το ένδυμα και τον καλλωπισμό, όπως π.χ. ενημερωτικές στήλες με παρουσίαση της μόδας για κάθε saison, συμβουλές για τον καλλωπισμό, καθώς και πληροφορίες για γενικότερα θέματα της ζακυνθινής κοινωνικής ζωής.

Αντιπροσωπευτικά αποσπάσματα δίνω στις σημειώσεις του Α'κεφαλαίου του δεύτερου μέρους.

5. Περιηγητικά κείμενα

Πολύτιμο υπήρξε για την έρευνά μου το δίτομο ογκώδες σύγγραμμα του Αρχιδούκα της Αυστρίας Ludwig Salvator, Zante , Druck und Verlag von Mercy Sohn ,Prag. 1904, "εν ω πραγματεύεται περί τοπογραφίας, γεωγνωσίας, γεωγραφίας, λαογραφίας, ιστορίας και πολιτειολογίας Ζακ.,την οποίαν δις επεσκέφθη, 1 Οκτ.1901 και 23 Οκτ.1902,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ηρεύνησεν, εμελέτησεν, εικονογράφησεν, περιέγραψεν„[32]. Οι παρατηρήσεις του αφορούν κυρίως τη λαϊκή ενδυμασία. Το κείμενο συνοδεύεται από φωτογραφίες ατόμων από τα ανώτερα και κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Η σπουδή τους μας ενημερώνει για τις ενδυματολογικές τάσεις της εποχής και ταυτόχρονα μας αποκαλύπτει τα ποικίλα επίπεδα ενδυματολογικής "ρητορικής„, ανάλογα με την κοινωνική προέλευση, καταγωγή κ.λπ. των ατόμων.

'Ελαβα επίσης υπόψη μου,μεταφρασμένο από τον Ηλία Τσιτσέλη,απόσπασμα από το περιηγητικό κείμενο Saggio di una descrisione geografico - storica delle isole Ionie (Eptanisia) του P. Donato de Mordo, Corfu 1865, δημοσιευμένο στο περιοδικό Αι Μούσαι του 1903,με πληροφορίες για τη σύσταση του πληθυσμού και την επαγγελματική απασχόλησή του.

6. 'Αλλες έντυπες πηγές.

Στοιχεία για την οικονομική ζωή της Ζακύνθου επισήμανα: α)Στο βιβλίο του Λ. Κωστόπουλου, Οδηγός εμπόρων, βιομηχάνων, επιστημόνων και κτηματιών της νήσου Ζακύνθου, εν Ζακύνθῳ 1898· β) στην εργασία του 'Αγγελου Μωρέττη, Στατιστικός πίναξ της νήσου Ζακύνθου,δημοσιευμένη στο Πανηγυρικό τεύχος επί τῃ εκατονταετηρίδι από της γεννήσεως του Εθνικού ποιητού Διονυσίου Σολωμού, Ζάκυνθος 1902, σ. 417-460· γ) στην εργασία των Τιμολέοντος Κακολύρη και 'Αγγελου Μωρέττη, Η Ζάκυνθος υπό βιομηχανικήν έποψιν, δημοσιευμένη στον παραπάνω τόμο,σ. 570-585· δ) στην εργασία της Μαριέττας Γιαννοπούλου, Η γυναικεία βιοτεχνία Ζακύνθου, Ελληνίς, 1 (1921), σ. 241-244 και 286-291.

7. Λεξικά

Για τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση της ύπαρξης των ποικίλων ενδυμάτων και εξαρτημάτων καθώς και για την ορθή ονοματολογική τους απόδοση[33] έλαβα υπόψη μου τις δύο εκδόσεις των Λεξικών του Λεωνίδα Χ. Ζώη: α) το Λεξικόν φιλολογικόν και ιστορικόν Ζακύνθου,εν Ζακύνθῳ 1898,που εκτίθεται σε προθήκη της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ζακύν-

θου (το συμβουλεύτηκα κυρίως προκειμένου να ελέγξω τη μνήμη των πληροφορητών μου - στις προφορικές συνεντεύξεις -, όταν επρόκειτο για ενδύματα κ.λπ. που χρησιμοποιήθηκαν πριν το 1900) και β) το Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου, τ. Α': Ιστορικόν - Βιογραφικόν, τ. Β': Λαογραφικόν, Αθήναι 1963· στα παραπάνω έργα επισήμανα και συνοπτικές πληροφορίες για επαγγέλματα και, γενικότερα, για τομείς σχετικούς με την αμφίεση.

Για συμπληρωματικές πληροφορίες και αντιπαραβολή χρησιμοποίησα επίσης το έργο του Ντίνου Κονόμου, Ζακυνθινό λεξιλόγιο, Αθήνα 1960.

8. Προικοσύμφωνα

Στο αρχείο της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ζακύνθου φυλάσσονται μόνο τρία προικοσύμφωνα των ετών 1890, 1899 και 1903 με αναφορές σε γυναικεία ενδύματα της εποχής, που αποτελούσαν μέρος της προικοδότησης. Οι πληροφορίες τους, μολονότι ενδεικτικές, χρησίμεψαν στην εξαγωγή συμπερασμάτων, αφού προηγήθηκε αντιπαραβολή τους με τα υπόλοιπα δεδομένα για τη ζακυνθινή λαϊκή ενδυμασία.

Στο ίδιο αρχείο εξάλλου φυλάσσονται προικοσύμφωνα που χρονολογούνται από το 1919 και εξής. Τα ενδυματολογικά στοιχεία που επισήμανα στα προικοσύμφωνα αυτά χρησίμεψαν στην παρακολούθηση της εξέλιξης των γυναικείων λαϊκών ενδυμάτων μετά το 1910.

9. Προφορικές πηγές

Πρόκειται για ηχογραφημένες και απομαγνητοφωνημένες σε χειρόγραφα συνεντεύξεις, που μου παραχώρησαν Ζακυνθινοί, μεσήλικες και υπερήλικες και των δύο φύλων, με προέλευση από ανώτερα και κατώτερα κοινωνικά στρώματα της πόλης και των χωριών. Τις συνεντεύξεις αυτές πήρα το Μάϊο και Ιούλιο του 1983 και τον Αύγουστο του 1984 στη διάρκεια τοιών ερευνητικών αδειών, που μου ενέκρινε το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων[34]. Οφείλω να τονίσω την επίπονη προσπάθεια να "γυρίζω„ τη μνήμη των πληροφορητών μου όσο το δυνατό πιο πίσω, και κατόπιν να επιλέγω από τις περιγραφές τους εκείνες μόνο που, διασταυρωνόμενες με περιγραφές άλλων πηγών, αποδεικνύονταν έγκυρες. Αλλά επίσης οφείλω να ομολογήσω και την προθυμία των πληροφορητών·· χωρίς καμία εξαίρεση-να με βοηθήσουν στην εργασία μου, ασκώντας όσο μπορούσαν τη μνήμη τους και την εκφραστική τους ικανότητα σε πείσμα της προχωρημένης ηλικίας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τους, και επιπλέον υποδεικνύοντάς μου συνομηλίκους των, γνώστες των πραγμάτων, ή κατόχους συλλογών, ή ειδικούς σε θέματα του ζακυνθινού λαϊκού πολιτισμού.

Κατάλογος με τα ονόματα, την ηλικία, το επάγγελμα και τον τόπο καταγωγής των πληροφορητών παρατίθεται στο τέλος της εργασίας.

10. Έργα τέχνης

Πρόκειται για πίνακες ζωγραφικής με προσωπογραφίες ανδρών και γυναικών της μετά την Ένωση Ζακύνθου, αριστοκρατών και μεγαλοαστών. Οι περισσότεροι εκτίθενται στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων στην αίθουσα Επιφανών Ζακυνθίων.

Στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου υπάρχει το πορτρέτο της Ευθαλίας Ξενοπούλου - μητέρας του συγγραφέα - ζωγραφισμένο από την κόρη της Χαρίκλεια Ξενοπούλου, με αμφίεση αντιπροσωπευτική της δεκαετίας 1890-1900.

Έλαβα επίσης υπόψη μου προσωπογραφία της Μαρίας συζύγου Θεοδότου Μερκάτη, το γένος Φραγκίσκου Μουτσάν, που ανήκει στην οικογένεια Στέφανου Παπαδάτου, καθώς και δύο προσωπογραφίες, μια του Ερμάνου Λούντζη (1806-1868) στα τελευταία χρόνια της ζωής του και μια του γιού του Αναστάσιου Λούντζη (1841-1913), επίσης στη δύση του βίου του, στις οποίες φαίνονται χαρακτηριστικά οι διαφορές ανάμεσα στην αστική αντρική αμφίεση των μέσων του 19ου αιώνα και εκείνη της πρώτης δεκαετίας του 20ού. (Τα πορτρέτα είναι δημοσιευμένα στο βιβλίο Ερμάννου Λούντζη, Επτάνησος Πολιτεία. Μετφρ. Αβιγαΐλ Λούντζη - Νικοκάβουρα, Κέρκυρα 1968, ανάμεσα στις σ.14-15 και 16-17.).

Χρησιμοποίησα εξάλλου το Οπτικό Σχέδιο Θεάτρου Ζακύνθου (1872) του αρχιτέκτονα Τσίλλερ, στο οποίο διακρίνονται φιγούρες με αστικές φορεσιές της εποχής (το σχέδιο υπάρχει στο Μεταβυζαντινό Μουσείο Ζακύνθου). Επίσης το σκίτσο κόντε στο εξώφυλλο του Κόντε - Σπουργίτη του ποιητή Ιωάννου Τσακασιάνου (Μελοδραμάτιον σε μουσική Παύλου Καρρέρ με προλεγόμενα του Γ. Ξενόπουλου) με χρονολογία 1888.

Λαϊκές φορεσιές (γυναικείες και αντρικές) της εποχής μετά την Ένωση παρουσιάζουν οι εικόνες με λιτανεύσεις της εικόνας της Παναγίας στο ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο χωριό Λαγκαδάκια (1894) και του Αγίου Δημητρίου στο ναό του Αγίου στο ομώνυμο χωριό (χωρίς χρο-

νολογία, αλλά σύμφωνα με το Ντίνο Κονόμο "των τελευταίων χρόνων του 19ου αιώνα"[35].

11. Φωτογραφικό υλικό

Εκτός από το φωτογραφικό υλικό του έργου του Ludwig Salvator, που προανέφερα, χρησιμοποίησα φωτογραφίες των αρχών του 20ού αιώνα, που ανήκουν σε οικογένειες χωρικών του νησιού. Τις φωτογραφίες έθεσε στη διάθεσή μου η φιλόλογος Μαρία-Φωτεινή Τουρκάκη από το Βανάτο και οι οικογένειες Αβούρη και Σταμίρη από τον 'Αγιο Δημήτριο.

'Ελαβα επίσης υπόψη μου φωτογραφία ζεύγους χωρικών Ζακυνθίων του περασμένου αιώνα, δημοσιευμένη στο Πανηγυρικό τεύχος επί τη Εκατονταετηρίδι από της γεννήσεως του Εθνικού Ποιητού Διονυσίου Σολωμού, Ζάκυνθος 1902.

Επιπλέον στο Μουσείο Σολωμού στη Ζάκυνθο εκτίθεται φωτογραφία της οικογένειας του ποιητή Ιωάννου Τσακασιάνου, στην οποία διακρίνονται αστικές αμφιέσεις των τελευταίων χρόνων του 19ου αιώνα, καθώς και στο ιδιωτικό Πνευματικό Κέντρο Σπύρου και Μαρίας Μαλαφούρη φωτογραφία με τους πρωτεργάτες της 'Ενωσης.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΕΡΩΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΔΥΜΑΤΟΣ (ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ)

Ι. Η διάκριση κατά φύλα και το ερωτικό υπόβαθρο του ενδύματος

Μια από τις βασικές αιτίες ύπαρξης ενδυμάτων είναι η υποσυνείδητη επιθυμία του ανθρώπου να στολίζει το σώμα του. Αυτή η τάση για στολισμό, - που σε ορισμένους μελετητές δημιουργεί το δίλημμα, αν ο άνθρωπος ντύθηκε ή στολίστηκε πρώτα -, συνδέεται με μιαν όψη της libido, με το ναρκισσισμό, ένστικτο πρωταρχικό κι εκφραση του έρωτα που το κάθε άτομο τρέφει για τον εαυτό του[1].

Σε σύνδεση με το στολισμό τα ενδύματα αποτέλεσαν κι ένα ισχυρό μέσο προβολής της ανομοιότητας των δύο φύλων. Διαδραμάτισαν συναφώς ένα διπλό ρόλο, προσέλκυσης κι απόκρουσης, διατηρώντας κι ενισχύοντας τα υφιστάμενα ταμπού με την απόκρυψη των γεννητικών οργάνων και, από την άλλη μεριά, αυξάνοντας το ερωτικό ενδιαφέρον με την εμφαντική διακόσμηση των σωμάτων[2].

Πάνω σ'αυτή τη βάση διαμορφώθηκε ποικιλότροπα ο ενδυματολογικός δυισμός[3].

Στις κλειστές παραδοσιακές κοινωνίες, όταν οι φυλετικοί χαρακτήρες του αγοριού ή του κοριτσιού ωρίμαζαν, το φύλο αποτελούσε πάντοτε βασικό και καθοριστικό σημείο διαφοροποίησης. Η ένταση και η αυστηρότητα των καθορισμών αυτών, που ήταν απόλυτα δεσμευτικοί για τους αντίστοιχους ρόλους, δηλώνεται και από τις σκό-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

πιμες "ακολασίες" (ατιμωρησίες) στις περιόδους των καρναβαλιών,που επιδίωκαν την εκτόνωση· τότε ελεύθερα, δίχως κίνδυνο κοινωνικής πρόκλησης, οι άντρες ντύνονταν γυναίκες κι οι γυναίκες άντρες, παραδίνονταν ηδονικά σχεδόν σε μια τελετουργική μεταμφίεση[4].

Ακόμη και σήμερα στις σύνθετες και περίπλοκες αστικές κοινωνίες επικρατεί η πίστη, ότι η ένδυση σύμφωνα με τις συνήθειες του αντίθετου φύλου προκαλεί αταξία στην κοινωνική οργάνωση και δημιουργεί δυσλειτουργίες στο σύστημα επικοινωνίας των ανθρώπων[5]. Και κάτι τέτοιο επιτρέπεται κανονικά στα καρναβάλια, που αποδείχθηκαν, ίσως και για τους πιο πάνω λόγους, μακροβιότατα.

Οπωσδήποτε ο κατά φύλα διαχωρισμός των ενδυμάτων κορυφώθηκε παράλληλα με την ενδυνάμωση της πατριαρχικής εξουσίας στην οικογένεια, που παραμέρισε τη γυναικεία προσωπικότητα και την υποχρέωσε να υποταχθεί στον σωματικά και οικονομικά ισχυρότερο άντρα και στο αξιολογικό σύστημα που εκείνος διαμόρφωσε[6].

Η ενδυμασία μέσα σ'αυτό το πολιτισμικό πλαίσιο έγινε για τη γυναίκα η φυλακή της, γιατί καθοριζόταν από αυστηρούς κανόνες ηθικής, θεσπισμένους με βάση το πιο πάνω αξιολογικό σύστημα[7].Αυτούς που διαμόρφωσαν και το βασικό πρότυπο γυναίκας - δέσποινας του σπιτιού, το πρότυπο της Πηνελόπης (ή και της Ναυσικάς), ενώ παράλληλα διαμορφωνόταν, μέσα στα ίδια κοινωνικά όρια, το πρότυπο της γυναίκας Ελένης ή Αφροδίτης[8]. Στους πολιτισμούς που οικοδομήθηκαν πάνω στις πατριαρχικές και ανδροκρατικές αρχές υπάρχει, δίπλα στο πρότυπο της γυναίκας συζύγου και μητέρας, το πρότυπο της έξω από την οικογένεια γυναίκας ερωμένης.

Η γυναικεία λοιπόν ένδυση εκφράζει κατά βάση τις ανδρικές ερωτικές προσδοκίες και παράλληλα αντανακλά τις αντιλήψεις για την αυστηρή οικογενειακή τάξη. Πειθήνιες, πρόθυμα ή υποχρεωτικά,οι γυναίκες πραγματοποιούσαν αυτά τα ιδανικά, υποδυόμενες τον ένα ή τον άλλο ρόλο.Τα ενδύματα τους κάλυπταν ολόκληρο το σώμα,συχνά και το κεφάλι και το πρόσωπο,καταργώντας κάθε ίχνος θηλυκότητας με τις εξογκωμένες, βάρβαρες και βλαβερές για τον οργανισμό φόρμες τους. Ιδιαίτερα τα ενδύματα των γυναικών της Ανατολής δίνουν έμφαση στην

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κατώτερη, συγκριτικά με τον άντρα, θέση τους. Ο φερετζές των γυναικών της Τουρκίας, τα σακατεμένα πόδια με τα μακριά νύχια των γυναικών της Κίνας αποτελούν τέτοια παραδείγματα.

Στη Δύση οι γυναίκες δεν αντιμετωπίστηκαν ποτέ τόσο βάναυσα. Αλλά και ποτέ δεν εξισώθηκαν με τους άντρες. Στο δυτικό Μεσαίωνα κάθε έκθεση του γυναικείου σώματος σε κοινή θέα θεωρήθηκε επονείδιστη. Τα ενδύματα πρόβαλλαν τη σεμνότητα της γυναίκας. Η καθησυχαστική της εικόνα, έξω από κάθε προοπτική για ερωτικό ανταγωνισμό, ανάγγελλε την αυστηρότητα που επικρατούσε στο σπίτι.

Αλλά και αργότερα η βικτωριανή περίοδος του 19ου αιώνα στην Αγγλία προπάντων, με τη σκληρή, χωρίς φαντασία, αντικαλλιτεχνική μόδα της υπό το κυρίαρχο πνεύμα του πουριτανισμού, αποτύπωσε και στα ενδύματα έναν ηθικό κώδικα ανώφελης ακρότητας και σεμνότυφης μετριοφροσύνης. Τα ενδύματα, "αξιοπρεπή" σε κάθε τους λεπτομέρεια, παραμόρφωναν τα γυναικεία σώματα και τους αφαιρούσαν το δικαίωμα για οποιαδήποτε φυσική προβολή[9].

Ωστόσο δεν έλειψε, και από τις πιο δύσκολες εποχές, και η γυναικεία αντίδραση. Και στη Μουσουλμανίδα, που την κατακαλύπτουν τα πτυχωτά υφάσματα, ώς την Αφρικανίδα, που είναι στολισμένη μόνο με μερικά κοσμήματα, υπάρχουν οι τρόποι που προσελκύουν το ετερόφυλο ενδιαφέρον και προκαλούν την έκπληξη και την ευχαρίστηση μιας ερωτικής αποκάλυψης, με τη συνέργεια πάντοτε της φαντασίας του άντρα, που τον ερεθίζει πιο πολύ π.χ. η στιγμιαία θέα του αστράγαλου κάτω από μιαν ελαφρά ανασηκωμένη φούστα, παρά ολόκληρης της ελεύθερης και ακάλυπτης γάμπας κάτω από ένα κοντό φόρεμα[10]. Εδώ λειτουργεί ένας ψυχολογικός νόμος, της πρόκλησης του φαινομενικά απρόσιτου. Ένα πρώιμο παράδειγμα έχουμε με τη ψυχρή ακίνητη φιγούρα της Αιγύπτιας με το παγωμένο βλέμμα σ' ένα υπερβολικά και σκληρά βαμμένο πρόσωπο, σχεδόν χτισμένο μέσα στην τεράστια κατάμαυρη περούκα, σε αντίθεση με το καλογραμμένο σώμα, που αποκαλυπτόταν διακριτικά κάτω από την εφαρμοστή διάφανη "καλάσιριν"[11]. Αυτή η αυστηρή τυποποίηση, ως ένας τρόπος ερεθιστικής απόκρυψης μιάς φυσικής μορφής ξαναβρίσκεται με διάφορες μορφές και σ' άλλες περιόδους: στη θεοδώρα των μωσαϊκών της Ραβέν-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νας[12], στις πριγκίπισσες που φιλοτέχνησε ο Ντιέγκο Βελάσκεθ[13], στις γυναίκες της Ελισαβετιανής αυλής[14], στις Αγγλίδες αριστοκράτισσες του Τόμας Γκαίνσμπορο [15], στα μανεκέν και τις βασίλισσες των θεαμάτων του 20ού αιώνα[16]. Παντού συναντάμε τα λαμπερά στολίδια, τα ακίνητα - σαν αδιάφορα και κάποτε σχεδόν αναίσθητα - πρόσωπα, το μακρινό βλέμμα που περνά εντελώς πάνω από το βλέμμα του θαυμαστή, ενώ αυτός ονειρεύεται το κατέβασμα της θεότητάς του από το βάθρο της[17].

Το ερωτικό στοιχείο τονίστηκε πιο προσιτά και εγγύτερα προς τη φυσική κατάσταση, όταν αφορμήθηκε από μιαν ελευθεριάζουσα ηθική, είτε απλώς από την προοπτική της γονιμότητας, που έπρεπε να προσφέρει η γυναικεία σωματική διάπλαση, καθοριστική πάντοτε στις αντρικές προτιμήσεις, μεταβαλλόμενες πάντως, καθώς τα αισθητικά κριτήρια προσηλώνονταν σε ανανεωνόμενα κάθε τόσο ερωτικά πρότυπα. Έτσι τονίζονταν ιδιαίτερα από εποχή σε εποχή ορισμένα σημεία του γυναικείου σώματος, που αποτελούσαν την ερωτογόνα ζώνη " της μόδας": το στήθος, η μέση, οι γοφοί και τα πόδια των ελεύθερων (ή ελευθέριων) γυναικών αξιοποιήθηκαν κατά καιρούς, ενώ αντίθετα καλύπτονταν από τις αυστηρά συντηρητικές ομόφυλές τους[18].

Στον κόσμο της δυτικής Ευρώπης η επιβεβαίωση των γυναικείων χαρακτήρων του ερωτισμού και της γονιμότητας έγινε με την επινόηση του κορσέ, που σχημάτιζε μια πολύ σφιχτή μέση και συγχρόνως επέτρεπε να γίνονται εμφανέστεροι οι μαστοί και η λεκάνη: καθώς ο κορσές πίεζε το σώμα, η αναπνευστική ικανότητα των πνευμόνων διοχετευόταν προς τα πάνω και πρόβαλλε έτσι το στήθος, το οποίο μετατρεπόταν σε κύριο σημείο έλξης, καθώς μάλιστα, με την επίγνωση της αξίας του, η γυναίκα το περιέβαλλε με περίτεχνα ντεκολτέ.

Το ελισαβετιανό farthingale, το κρινολίνο του ροκοκό και το τουρνούρι του 1880 υποβοήθησαν το ρόλο του κορσέ τονίζοντας και προβάλλοντας το υπογάστριο και τους γλουτούς και συμβολίζοντας έτσι στο έπακρο τη λειτουργία της γυναικείας γονιμότητας, αλλά, συγχρόνως, και την υποθετικά απροσπέλαστη γυναίκα. Η τεράστια φουσκωτή φούστα ήταν μια απατηλή προσποίηση, ένα όργανο παραπλάνησης, ένα ιδανικό μέσο προσέλκυσης κι απόκρουσης συγχρόνως του αντρικού εταίρου[19].

Τα σοφά τεχνάσματα προβολής μαστών και λεκάνης τροφοδοτούσαν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τα αντρικά όνειρα και αποδείχθηκαν τόσο ισχυρά, ώστε πέρασαν τελικά, με ποικίλες μορφολογικές παραλλαγές, και στις συντηρητικές κοινωνίες.

Σε συλλογές ευρωπαϊκών νυφικών φορεμάτων του 19ου αιώνα φαίνεται ότι οι νεαρές γυναίκες συνήθιζαν να σφίγγονται με τον κορσέ την ημέρα του γάμου τους πιο πολύ από τις άλλες μέρες,κάτι που φανερώνει ότι η λεπτότητα της μέσης, σε συνδυασμό με την προβολή στήθους και περιφέρειας, αποτελούσε σημαντικό κριτήριο ομορφιάς και μαζί την επιβεβαίωση της γονιμότητας για το άμεσο μέλλον, που υποσυνείδητα κυριαρχούσε στις προσδοκίες όλων αυτή την κρίσιμη μέρα[20].

Τα δεσμά των κορσέδων με τα μετάλλινα ή από κόκαλο υποστηρίγματα και τα ατέλειωτα βαριά υφάσματα των φορεμάτων καθήλωσαν επί αιώνες τις γυναίκες σε στάσεις άκαμπτες και ολέθριες για την υγεία τους. Όταν στα μέσα του περασμένου αιώνα (1851) η Αμερικανίδα Amelia Bloomer υιοθέτησε και υπερασπίστηκε το επαναστατικό για την εποχή της κοστούμι, που πήρε τ'όνομά της, η γυναίκα δεν συνειδητοποιούσε ακόμα την τεράστια κοινωνική σημασία της ένδυσης,συγκεκριμένα ότι η απαλλαγή από το σφιχτό κορσέ θ'άνοιγε το δρόμο της συμμετοχής της στις δραστηριότητες της κοινωνικής ζωής ελεύθερα, και ότι από το σημείο αυτό θα ξεκινούσε η μάχη για την ουσιαστικότερη εξίσωσή της με τον άντρα. Το Bloomer ήταν ένας συνδυασμός από απλά, φαρδιά σαν τα σαλβάρια παντελόνια κι ένα κοντό ώς τα γόνατα ριχτό φόρεμα, ένα μοντέλο άνετο, που παραμέριζε ωστόσο ολωσδιόλου τη θηλυκότητα.

Σ'αυτόν το φεμινιστικό νεωτερισμό, που έμεινε στον αιώνα του δίχως ανταπόκριση, οι άντρες αντέδρασαν με ειρωνεία και επιθετικότητα· καταργούσε το προσφιλές τους γυναικείο πρότυπο και πρότεινε τη γυναίκα - επίδοξο μέτοχο στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο, στο οποίο εκείνοι κυριαρχούσαν. Από την πλευρά τους και οι γυναίκες αντιμετώπισαν το Bloomer με δυσπιστία και αδιαφορία,γιατί αναλογίστηκαν την πιθανή απώλεια του sex-apeel και των αναγνωρισμένων πλεονεκτημάτων τους στην ερωτική ζωή[21].

Εδώ βρίσκεται πράγματι το παράλογο και μαζί βαθιά και απεγνωσμένα ανθρώπινο στοιχείο του φαινομένου. Με το επιτηδευμένο

και προκλητικό ντύσιμο, το επιμελημένο ή κραυγαλέο μακιγιάζ και τα πολύτιμα κοσμήματα, οι γυναίκες έβρισκαν προσφορότερο τρόπο να καλλιεργούν ένα είδος υπεροχής τους και να κερδίζουν μιαν έστω επιφανειακή νίκη στον αγώνα για την αναγνώριση της οντότητάς τους. Το ίδιο το σώμα άλλωστε, φυσικά προδιατεθειμένο για το γονιμικό - μητρικό του ρόλο, διευκόλυνε τις συμπεριφορές αυτές, καθώς η μακραίωνη επαγγελματική, έξω από το σπίτι, απραξία των γυναικών και η οικονομική, όταν υπήρχε, ευμάρεια των ανδρών ευνοούσαν τις περίπλοκες εκζητημένες εμφανίσεις.

Αντίθετα στην ιστορία της αντρικής ενδυμασίας το ερωτικό στοιχείο εμφανίζεται μάλλον άτονο. Οι γυναικείες προτιμήσεις προσανατολίζονταν προς την "προσωπικότητα", την οικονομική δύναμη και την ικανότητα του άντρα να προστατεύει. Γενικά ο άντρας έπρεπε να είναι δυνατός, ενεργητικός, να συγκεντρώνει μια σειρά από στοιχεία που θα συμπλήρωναν αντιθετικά άλλα γυναικεία· π.χ. δασύτριχος και τραχύς, σε αντιδιαστολή με τη λεία και μαλακή επιφάνεια της γυναίκας. Αυτά απηχούνται και στη σκληρότητα και τραχύτητα του υφάσματος των αντρικών ενδυμασιών με τους σκοτεινούς, σοβαρούς, απρόσωπους χρωματισμούς[22].

Ως το 14ο αιώνα ο τέλειος άντρας, αυτός που γοήτευε τις γυναίκες, ήταν το ρωμαλέο αρσενικό που φορούσε άνετα στο αθλητικό του σώμα μια βαριά πανοπλία ή ένα ευρύχωρο σα φόρεμα χιτώνα[23].

Στη διάρκεια του Εκατονταετούς πολέμου (1337-1453), για πρώτη φορά μετά τη Μινωική εποχή, το αντρικό ένδυμα ξεχώρισε καθαρά από το γυναικείο και ακολούθησε διαφορετική εξέλιξη· έγινε αισθητά πιο κοντό, εφαρμόζοντας στο σώμα κι αποκαλύπτοντας τις λεπτές γάμπες, που κατέληγαν σε μυτερά παπούτσια[24] με έντονα συμβολικό φαλλικό χαρακτήρα.

Ο ήρωας του 15ου αιώνα επίσης πέρασε στην Αναγέννηση πολύχρωμος και στολισμένος, ογκώδης και δυνατός.

Οι θρησκευτικοί πόλεμοι της Μεταρρύθμισης έφεραν ύστερα μιαν αυστηρή σοβαρότητα στις αντρικές ενδυμασίες, που, μολονότι πρόσκαιρη, επέβαλλε τον πολεμικό τύπο, επιτηδευμένο ωστόσο και αρκετά σύμφωνο με την ελαφράδα της γυναικείας μόδας. Οι δαντελένιες τραχηλιές,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τα φτερωτά καπέλα, τα πτυχωτά υφάσματα φορέθηκαν στα σαλόνια άνετα μαζί με μπότες και σπιρούνια κι ένα σπαθί στο πλάι, που διατηρήθηκε ως απαραίτητο συμπλήρωμα (accessoire) μέχρι και το 18ο αιώνα. Η υπερβολή των περιττών στολισμών κυριάρχησε σ'όλο το 17ον αιώνα με επίκεντρο την αυλή του Λουδοβίκου 14ου[25].

Πολύχρωμος, φωτεινός και χαμογελαστός ήταν ο άντρας και του 18ου αιώνα[26], ώς την έκρηξη της Επανάστασης του 1789 και τις ριζικές οικονομικές και πολιτικές αλλαγές που προκάλεσε.

Αυτή η ζωηρή πολυχρωμία, που τόσο έντονα χαρακτήρισε τις αντρικές ενδυμασίες των ανώτερων τάξεων, αντικατόπτριζε τον πολυτελή τρόπο ζωής στις φεουδαρχικές κοινωνίες της Ευρώπης, όπου ο άντρας ευγενής - κόμης, δούκας, μαρκήσιος - απολάμβανε τα ετοιμασμένα από τους δουλοπαροίκους προϊόντα της παραγωγικής διαδικασίας. Χρώμα και φόρμα των ενδυμάτων δήλωναν ότι ο ευγενής ήταν τελείως ακατάλληλος για κάθε εργασιακή απασχόληση, νωχελής και νωθρός, δίχως καμιά συμμετοχή στην παραγωγή[27], με αποκλειστική συμμετοχή στις πολεμικές επιχειρήσεις, όταν συνέτρεχε λόγος, και με απεριόριστα περιθώρια για τη βίωση μιας ερωτικής ζωής.

Όμως μετά τη Γαλλική Επανάσταση και τη ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη επιβλήθηκε και κυριάρχησε στην Ευρώπη και την Αμερική το πρότυπο του δραστήριου βιομήχανου, συχνά πλουσιότερου από το φεουδάρχη εισοδηματία[28]. Ο βιομήχανος και ο βιομηχανοποιημένος αστός απλοποίησε το ένδυμά του και το προσάρμοσε στη δραστήρια ζωή του. Εδραίωσε έτσι το νέο τύπο άντρα, αυτού που θα κυριαρχεί στην καρδιά των γυναικών ώς τον αιώνα μας.

Η φωτογραφία και ο κινηματογράφος αργότερα επέβαλαν σε διεθνή κλίμακα ποικίλα πρότυπα, που ενθουσίαζαν τη γυναίκα: γαλατικούς εραστές και αγωνιστικούς cow-boys, ευαίσθητους νεαρούς, σκληροτράχηλους απλοϊκούς άντρες, ή επιτυχημένους ανδροπρεπείς businessmen, που οπωσδήποτε συμμετέχουν στην παραγωγή των αγαθών και κρατούν γερά τα ηνία στη ζωή[29].

Ο σταδιακός εκδημοκρατισμός του τρόπου ζωής και η χειραφέτηση της γυναίκας στο σύγχρονο κόσμο[30] περιόρισαν τον ενδυματολογικό δυισμό των δύο φύλων με την επινόηση και την πλατιά χρή-

ση των ομοιόμορφων ενδυμάτων(unisex),με την προβολή δηλαδή της μόδας του μονόφυλου, που αρχικά επιβλήθηκε στον επαγγελματικό χώρο και την καθημερινή ζωή.

Συνακόλουθα τα σεξουαλικά ταμπού αποδυναμώθηκαν με τη συμβατικότητα της κάλυψης, που παρέχουν τα αθλητικά κοστούμια, και με την κίνηση του γυμνισμού, που ολοένα αναπτύσσεται.

Ωστόσο το ερωτικό στοιχείο σε καμιά περίπτωση δεν έπαψε να επηρεάζει την εμφάνιση. Τονίζεται και καλλιεργείται ποικιλότροπα προπάντων στις κεφαλαιοκρατικές καταναλωτικές κοινωνίες, που ευνοούν και επιβάλλουν με σοφές επινοήσεις ατελεύτητες ενδυματολογικές αλλαγές και στα δυο φύλα.

Πάντως η προβολή του ερωτισμού δεν αποβαίνει πια σε βάρος της πρακτικότητας, της άνεσης και της υγείας των σωμάτων, ούτε, ώς ένα βαθμό, της ισότιμης σχέσης άντρα και γυναίκας.

II. Κοινωνία και ένδυμα

Η ενδυμασία έχει λοιπόν σαφή κοινωνική λειτουργία. Αλλά η λειτουργία αυτή καλύπτει κι άλλες δραστηριότητες πέρα από την περιοχή της ερωτικής συμπεριφοράς. Δηλώνει και τη θέση των πολιτών στο κοινωνικό σύστημα μιας δεδομένης περιόδου κι αντανακλά την υποχρέωση και προσπάθειά τους να προσαρμοστούν σ' αυτό και στις σχέσεις που το διέπουν[31].

Τα πρώτα σημάδια μιας τέτοιας διάκρισης εντοπίστηκαν ήδη στους πρωτόγονους, όπου διακοσμητικά σημεία στο σώμα δήλωναν τη μύηση στις ομάδες και την υποταγή στη φυλή[32].

Αργότερα αντικαταστάθηκαν από τα πρώτα ενδύματα, που γίνονταν ολοένα περισσότερο πολύμορφα, ανάλογα προς την οργάνωση της κοινωνίας,που γινόταν κι αυτή ολοένα περιπλοκότερη.Δημιουργούνταν έτσι ορισμένοι για το κάθε άτομο ρόλοι και, επομένως,διαχωρισμοί και διακρίσεις που πρόβαλλαν, κυρίως, τη σχέση μιας διαμορφωνόμενης ιθύνουσας τάξης με τα κατώτερα στρώματα[33]. Η οικονομική ανισότητα, που καθόριζε σταθερά και τις συγκρούσεις των κοινωνικών ρόλων, έβρισκε την αντανάκλαση στην ενδυμασία, εύγλωττο όργανο των ανθρώπινων εκφραστικών δυνατοτήτων.

Οι αρχηγοί και η αριστοκρατία φορούσαν κατά κανόνα περισσότερα και πολυτελέστερα ενδύματα. Ακραίες τέτοιες εφαρμογές του

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

κανόνα συναντάμε στα ανατολικά δεσποτικά συστήματα και στη φεουδαρχική μεσαιωνική Ευρώπη, με την ιερατική εξάρτηση των κοινωνικών θέσεων[34]. Η ενδυμασία έδενε στενά και αυστηρά το άτομο με την κοινωνική του θέση, καθοριζόμενη από οικονομικούς όρους, και ενίσχυε με την επιβολή της το υποκειμενικό συναίσθημα κτήσης των αγαθών. Η Yvonne Deslandres παρατηρεί ότι οι ρακένδυτοι δεν φορούσαν τις χρυσοστόλιστες ενδυμασίες των ευγενών, όχι γιατί κάποιος νόμος το απαγόρευε ή γιατί οι όμοιοι ή οι κύριοί τους θα το απαγόρευαν ενδεχόμενα, αλλά γιατί η απόκτηση μιας τέτοιας ενδυμασίας ξεπερνούσε τις οικονομικές δυνατότητές τους και δεν εναρμονιζόταν στο ελάχιστο με τον τρόπο της ζωής τους. Γι'αυτό και δεν συνέτρεχε λόγος απαγόρευσης· δεν υπήρχε κανένας κίνδυνος προσέγγισης[35].

Από το 14ο αιώνα, μετά τις Σταυροφορίες και τις ανακαλύψεις των νέων χωρών, που έφεραν άνθιση στο εμπόριο και οικονομική ευπραγία, άρχισε να δημιουργείται, πλούσια και φιλόδοξη, η αστική τάξη[36]. Κατακτά σπουδαίες θέσεις στον τομέα των υπηρεσιών και αξιώνει να έχει τα ίδια προνόμια με την αριστοκρατία, που προσπαθεί να τη μιμηθεί στη συμπεριφορά της, κυρίως στα εξωτερικά σύμβολα, δηλαδή στην πολυτέλεια της ενδυμασίας, της κατοικίας, της τροφής.

Ο ανταγωνισμός της παλιάς αριστοκρατίας και της νέας τάξης των αστών διαδραματίστηκε σε διάφορους τομείς. Ενδυματολογικά εκφράστηκε με την πολυμορφία των κοστουμιών, τη συχνή αλλαγή τους, την εκλεκτή ποιότητα των υλικών και την πολυτελή διακόσμηση. Οι ευγενείς, διαθέτοντας ακόμα χρήμα, χρόνο και φαντασία, ανανέωναν διαρκώς τις ενδυματολογικές φόρμες και την περιβολή τους για να διαφοροποιούνται από τους αστούς, να διακρίνονται στις κοινωνικές συγκεντρώσεις και να προβάλλουν την καταγωγή και την υπεροχή της τάξης τους. Αργά, αλλά σταθερά, άρχισε να διαμορφώνεται η μόδα, ως η διαδικασία της ανανεωνόμενης εποχικά αμφίεσης, όπως και σήμερα τη γνωρίζουμε. Κέντρο δημιουργίας και ακτινοβολίας της, ώς και το 18ο αιώνα, ήταν οι βασιλικές αυλές των ευρωπαϊκών κρατών που κάθε φορά κυριαρχούσαν στους διεθνείς ιστορικούς ανταγωνισμούς[37]. Οι ενδυμασίες των αυλικών και των συζύγων τους αντικατόπτριζαν τους τίτλους τους και την αγεφύρωτη απόσταση που τους χώριζε από το λαό.

Ανάμεσά τους οι αστοί, μέτοχοι ήδη στον εθνικό πλούτο και την

κατανομή των αγαθών, είχαν την οικονομική δυνατότητα να αντιγράφουν, να οικειοποιούνται τα αριστοκρατικά ενδύματα[38], έστω και με τη χρονική καθυστέρηση που απαιτούσε η εδραίωση κάθε ενδυματολογικού νεωτερισμού, απειλώντας έτσι να σπάσουν και με την αμφίεση τα σύνορα που χάραζαν τις ταξικές διαφορές.

Αντίδραση σ'αυτό το φαινόμενο, της ενδυματολογικής δηλαδή προσέγγισης αριστοκρατών και αστών, ήταν η θέσπιση των νόμων για την πολυτέλεια ("luxury laws" ή "sumptuary laws"), που επηρέασαν την ενδυμασία, για πρώτη φορά στην Ευρώπη, το Μεσαίωνα. Αλλά κατά το 17ον αιώνα, περίοδο της αρτιότερης φεουδαρχικής οργάνωσης από την άποψη της κοινωνικής ιεράρχησης, οι νόμοι αυτοί καθόρισαν με ακρίβεια τα κυριότερα ενδύματα κάθε τάξης. Άμεσα χτυπούσαν τους αστούς με τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις που θέσπιζαν για τη χρήση διάφορων ενδυματολογικών εξαρτημάτων, ώστε να υποχρεωθούν να επανεγκλειστούν στην κοινωνική τους θέση και να επανέλθει ο σεβασμός και η αποδοχή της ανισότητας των τάξεων[39].

Αλλά ο 19ος αιώνας, με τις νέες, σαφέστερα διατυπωμένες επαναστατικές αξιώσεις των τάξεων των εργαζομένων (1848), προκάλεσε ριζοσπαστικές οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές, που ώς ένα βαθμό εμφανίζονται αντιφατικές. Από τη μια μεριά σημειώθηκε νέα, αποφασιστική άνοδος και δράση του κεφαλαίου, που εδραίωσε τη θέση της αστικής τάξης, η οποία πήρε στα χέρια της τον έλεγχο και την ευθύνη του καταμερισμού του δημόσιου χρήματος. Αλλά από την άλλη μεριά η ανάπτυξη της τεχνολογίας δημιούργησε μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, όπου απασχολούνταν ολοένα περισσότεροι εργαζόμενοι, αυτοί που αποτέλεσαν τη νέα εργατική τάξη, η οποία, τον ίδιο αιώνα, οργανώθηκε, ανέπτυξε την ταξική συνειδητότητά της και διεκδίκησε πολλές φορές δυναμικά τα δικαιώματά της.

Η ριζική αυτή κοινωνική αναδιάταξη και αναμόρφωση των τάξεων στο 19ο αιώνα ανέτρεψε επίσης τα ώς τότε δεδομένα και επηρέασε σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό την ενδυμασία, επιφέροντας σταδιακά τον εκδημοκρατισμό της[40]. Στην αρχή στην αντρική αμφίεση· αρκετά αργότερα και στη γυναικεία.

Η παράδοση έμεινε σεβαστή κατεξοχήν από την αγροτική τάξη. Πραγματικά, αν μέχρι και το 18ο αιώνα υπήρχε ακόμη προσέγγιση των ενδυμάτων των αστών των πόλεων και των ενδυμάτων των αγροτών, από το 19ον αιώνα εξελίχθηκε και απομακρύνθηκε η ενδυματολογία των α-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στών από την αγροτική ενδυματολογία.

Στις πόλεις η αριστοκρατία, φορέας ώς τότε της διεθνούς μόδας, μεταβίβασε αυτό το ρόλο στην αστική τάξη. Έτσι στην πορεία διεθνοποίησης του αστισμού κυριάρχησε μια ενιαία αστική φορεσιά[41], που άρχισε να απαλείφει τις ταξικές διαφορές στο ενδυματολογικό πεδίο, επηρεασμένη ωστόσο από το κεφαλαιοκρατικό καταναλωτικό πνεύμα, που επέβαλλε στη γυναίκα κάθε τόσο νέες "σιλουέτες" και πρωτότυπα πολύπλοκα ενδύματα και στον άντρα από ένα τουλάχιστον κοστούμι για κάθε περίσταση. Ενδυματολογικά εξομοιώθηκαν οι αριστοκράτες, που υποχωρούσαν από το ιστορικό προσκήνιο, με τους αστούς, που έπαιρναν τη θέση τους, παράλληλα και αντίθετα προς την επιμονή των πρώτων να διατηρήσουν το μύθο τους και των άλλων να πλάσουν το δικό τους.

Τα λαϊκά στρώματα, μικροαστοί και εργάτες, ανθρώπινα ευάλωτοι, δέχτηκαν στην αμφίεσή τους επιδράσεις από την αστική φορεσιά στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν στο νέο περιβάλλον[42]. Είναι ευνόητο ότι στάθηκε αδύνατο να αναμετρηθούν με τους αστούς στον πλούτο και την ποικιλία, πράγμα που αποτέλεσε και πάλι κριτήριο διαβάθμισης στην κοινωνική κλίμακα.

Ιδιαίτερα η επαγγελματική απασχόληση των ατόμων, παράγοντας διαφοροποίησης των κοινωνικών ρόλων, προκάλεσε και νέες ενδυματολογικές παραλλαγές. Ποικιλόμορφες ποδιές και φόρμες συνδέθηκαν με την ιδιομορφία κυρίως χειρωνακτικών εργασιών, εξυπηρετώντας καθαρά πρακτικούς σκοπούς (π.χ. η ποδιά του μπαλωματή και του κρεοπώλη, ή η φόρμα του εργάτη και του μεταλλωρύχου). Άλλες ενδυμασίες σημειοδοτούσαν, με την αυστηρή ομοιομορφία τους, επαγγέλματα ανώτερου, κυρίως πνευματικού, επιπέδου, όπως η τήβεννος των δικαστών, των πανεπιστημιακών καθηγητών και των ακαδημαϊκών, η στολή των αξιωματικών ή τα άμφια των κληρικών. Το κλασικό κοστούμι των businessmen υιοθετήθηκε πλατιά ως επαγγελματικό ένδυμα σε εργασίες γραφείου από ανώτερους και κατώτερους σε τίτλο και θέση υπαλλήλους[43].

Στη νεοδημιούργητη αστική - βιομηχανική κοινωνία[44] το ένδυμα συνδέθηκε με τη μετάβαση από τη χειροποίητη στη μηχανική παρα-

γωγή,των υφασμάτων σε πρώτη φάση, με την ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας, και των ενδυμάτων αργότερα, με την εφεύρεση και διάδοση της ραπτομηχανής. Η απλοποίηση και σταθεροποίηση της φόρμας των ενδυμάτων ευνόησαν τη μαζική παραγωγή των ίδιων μοντέλων.

Από το 19ο αιώνα η αντρική αμφίεση διαμορφώθηκε σε συγκεκριμένους τύπους, που οι παραλλαγές τους, κάθε σαιζόν,εξυπηρετούσαν κυρίως την κατανάλωση, την εμπορική ζωή και λιγότερο την αναγκη για αισθητική ανανέωση. Το ίδιο παρατηρείται με τη γυναικεία αμφίεση μετά το 1910, γεγονός που έδειξε άλλωστε την καθυστερημένη συμμετοχή της γυναίκας στη βιομηχανοποιημένη ζωή.

Η ενδυμασία των αγροτών μένοντας, όπως σημειώθηκε, στην παράδοση, άρχισε να διακρίνεται σαφώς από την αστική, που την εξουσίαζε η μόδα[45]. Η κατά περιοχές ιδιομορφία της συμβόλιζε ακριβώς την ταυτότητα της κοινότητας και τις πολλαπλές σχέσεις και δεσμούς των μελών της προς αυτή και μέσα σ'αυτή[46].

Στον παραδοσιακό αγροτικό κόσμο η κοινότητα αποτελούσε το κέντρο· το άτομο, ενταγμένο σ'αυτή, δεν ήταν προσωπικά ελεύθερο να εκφράσει την ατομικότητά του στο ένδυμα. Αντίθετα με αυτό έπρεπε να δείχνει την υπακοή του στους άγραφους θεσμούς που όριζαν τη ζωή της κοινότητας και την ξεχώριζαν από κάποιαν άλλη[47]. Το φύλο, η ηλικία, η κοινωνική κατάσταση, το επάγγελμα, η καθημερινότητα και οι γιορτές, οι επίσημες κοινωνικές ώρες - γέννηση, ενηλικίωση, γάμος, θάνατος-, οι θρησκευτικές δοξασίες λειτουργούσαν ως καθοριστικοί συντελεστές μιας ενιαίας ενδυματολογικής συμπεριφοράς των μελών της κοινότητας[48].

Στις αρχαϊκές κοινωνίες η περιορισμένη τεχνολογία και η έλλειψη υλικών που να μετατρέπονται εύκολα σε ενδύματα χωρίς επίπονη διαδικασία, αποθάρρυναν αντικειμενικά την ενδυματολογική ποικιλία, συντελούσαν στη μορφολογική σταθερότητα και επανάληψη.Στις αγροτικές κοινωνίες η μορφολογική αυτή στατικότητα ξεπεράστηκε με την ανάπτυξη της κατεργασίας των υλικών σε νήματα, που εύκολα μετατρέπονταν σε ενδύματα[49]. Αλλά έμεινε και μέσα στα πλαίσια που καθορίστηκαν πιο πάνω.

Η αγροτική φορεσιά ωστόσο άρχισε να αντιγράφει, από μιαν επο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χή κι ύστερα τις εναλλασσόμενες μόδες της ανώτερης τάξης των πόλεων στο παρελθόν, "επανάληψη και αργή ηχώ από πρωιμότερα ενδύματα του συρμού"[50]. Οι προσαρμογές αυτές του αγροτικού ενδύματος στη μόδα των πόλεων, δείγματα εξόδου από τα στεγανά του πολιτισμικού χώρου, διαρκούσαν πολύ περισσότερο εξαιτίας της γεωγραφικής απομόνωσης του αγροτικού πληθυσμού, της πολιτιστικής του καθυστέρησης και των συνειδητών προσπαθειών του να εκφραστούν έντονα οι αξίες του τόπου, της κοινότητας[51]. Οπωσδήποτε πρόκειται για μιαν αξιοπρόσεχτη διαλεκτική σχέση, που είναι σκόπιμο να μελετηθεί συστηματικότερα.

Η εκλογή των αστικών στοιχείων γινόταν κυρίως με γνώμονα τις κοινωνικές, πρακτικές κι αισθητικές ανάγκες των αγροτών και ήταν εμφανέστερη αναπόφευκτα στα ενδύματα των πλούσιων παρά των φτωχών[52], στα αντρικά παρά στα γυναικεία, στα γιορτινά παρά στα καθημερινά ενδύματα.

Οι άντρες είχαν περισσότερες ευκαιρίες να αντιγράψουν στοιχεία της αστικής ενδυμασίας, γιατί έβγαιναν από τα όρια του κοινωνικού χώρου, επισκέπτονταν τακτικά τις πόλεις για εργασίες και για τις προμήθειες της οικογένειας. Οι ράφτες εξάλλου, που κατασκεύαζαν τις φορεσιές στα χωριά, ταξίδευαν συχνά σε αστικά κέντρα, ενημερώνονταν για την μόδα που επικρατούσε κάθε φορά, και προσάρμοζαν τις καινούργιες ιδέες στα αντρικά ενδύματα (υπήρχε βέβαια και σημαντικός αριθμός πλούσιων χωρικών).

Οι γυναίκες, ζώντας στο στενό περιβάλλον του σπιτιού, κατασκεύαζαν μόνες τα φορέματά τους ή, στην καλύτερη περίπτωση, σε ράφτρες του χωριού, που βέβαια δεν ταξίδευαν και δύσκολα αντέγραφαν αστικά πρότυπα και πολύ δυσκολότερα τολμούσαν να εισάγουν νεωτερισμούς στο χωρικό περιβάλλον, με την εμμονή του στην παράδοση. Συνήθως κρατούσαν φυλαγμένο κάποιο μοντέρνο φόρεμα ή καπέλο, για τα σπάνια ταξίδια στην πόλη, ώστε να μη νιώθουν έντονα τη μειονεξία τους στο αστικό περιβάλλον. Φυσικά την ίδια "μεταμφίεση" πραγματοποιούσαν συχνά και οι άντρες[53].

Οι περιοδεύοντες ράφτες εξάλλου, που εργάζονταν στα χωριά κατά εποχές, αναπόφευκτα συντελούσαν στη μεταφορά πρωτότυπων ενδυματολογικών στοιχείων από τόπο σε τόπο προκαλώντας αλλοιώσεις στην

αρχική μορφή των κατά τόπους ενδυμασιών[54].

Στην αγροτική κοινωνία η ζωή κινούνταν στο βασικό ρυθμό της εναλλαγής ημερών εργάσιμων και ημερών σχόλης και γιορτής. Τα ενδύματα πρόβαλλαν αυτή την εναλλαγή. Τα καθημερινά ήταν σκουρόχρωμα, απλά κι αδιακόσμητα, στα γιορτινά, "τα καλά", η διακόσμηση ήταν όχι μόνο επιτρεπτή αλλά και απαραίτητη. Τα καθημερινά εξυπηρετούσαν πρωταρχικά πρακτικούς σκοπούς, προστάτευαν από τις καιρικές συνθήκες και διευκόλυναν τους χωρικούς στις χειρωνακτικές εργασίες, ενώ οι κοινωνικές διακρίσεις και η αισθητική περνούσαν σε δεύτερο επίπεδο. Αντίθετα τα γιορτινά, τα προορισμένα για τις επίσημες μέρες, ή τα τελετουργικά, όπως εκείνα του γαμπρού και της νύφης, σπάνια εξυπηρετούσαν την πρακτικότητα και την άνεση, ενώ φανέρωναν αποκλειστικά το γιορτινό τους σκοπό, πρόβαλλαν συνεπώς τις αισθητικές αντιλήψεις για την ομορφιά, τόνιζαν τις κοινωνικές διαφορές και συχνά την εθνικότητα ή απλώς τον τόπο όπου τα φορούσαν. Εκφραζόταν έτσι η βαθύτερη διαφοροποίηση της εργασίας από τις γιορτές της ζωής και δινόταν η ευκαιρία να προβληθούν πιο θαρρετά τα αστικά χαρακτηριστικά που διείσδυαν στον αγροτικό κόσμο[55].

Όμως, όπως ήδη παρατηρήθηκε, η αποδοχή των αστικών στοιχείων έγινε σ'ένα χώρο που ως κορυφαία αξία του είχε θεσπίσει την εμμονή στα παλιά και τα παραδομένα. Η διαλεκτική αυτή σύγκρουση μεταξύ νεωτερισμού και παράδοσης απεικονίστηκε στην αγροτική φορεσιά, η οποία συγχρόνως προς τις πιο πάνω καινοτομίες διατήρησε αρκετούς αρχαϊκούς τύπους και μορφές.

Παράλληλα εντούτοις σημειώθηκε μετακίνηση ορισμένων στοιχείων από το αγροτικό κοστούμι στο αστικό, ιδιαίτερα με την εμφάνιση του "φολκλορισμού"[56].

Γενικά η αγροτική ενδυμασία διαδραμάτισε στα νεώτερα χρόνια το ρόλο της διάσωσης, από το διεθνικό κομφορμισμό, της εθνικής ιδιορρυθμίας και ταυτότητας, και της διάκρισης από τους αλλοεθνείς· θεωρήθηκε η εθνική ενδυμασία[57]. Μαζί με την πρόσληψη του μουσειακού της χαρακτήρα η αγροτική παραδοσιακή ενδυμασία, όταν φοριέται, είναι ένα κινητό και περιφερόμενο μουσείο, που παραπέμπει σ'ένα σα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φώς παρωχημένο ιστορικό χρόνο, και αποσκοπεί στην εκπλήρωση διάφορων σκοπιμοτήτων (ικανοποίηση συναισθηματικής ανάγκης, εορταστικές αναβιώσεις με εθνική σημασία, τουριστική επίδειξη κλπ.).

Τοπικές συλλογές που έγκαιρα και συστηματικά συγκροτήθηκαν στα μουσεία διασώζουν και διατηρούν τις παλιές αγροτικές ενδυμασίες ως το "κείμενο" ορισμένων σελίδων της πολιτιστικής ιστορίας του τόπου. Γιατί στις μέρες μας πραγματοποιήθηκε πια σε πλατιά κλίμακα η "αστικοποίηση" και της αγροτικής τάξης όσον αφορά βασικές μορφές πολιτιστικής συμπεριφοράς. Σ'αυτές ανάγεται και η ένδυση.

III. Αισθητική αντίληψη και ένδυμα

Η αμφίεση εναρμονίζεται τελικά προς το χαρακτήρα (style)μιας συγκεκριμένης κάθε φορά περιόδου, προς την κοινή αντίληψη για ορισμένα πρότυπα, που εκφράζονται και με όλες τις μορφές τέχνης και τεχνικής της εποχής.

Αυτά τα πρότυπα, πολιτικά, θρησκευτικά, κοινωνικά ή καλλιτεχνικά, συντηρητικά ή ριζοσπαστικά, μπορούν να συνάπτονται με την ιθύνουσα τάξη ή με τις λαϊκές μάζες. Οπωσδήποτε αποτυπώνονται εμφανέστερα στην αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική, τη γλυπτική, καθώς επίσης στην αντίληψη για τη διακόσμηση και την επίπλωση. Και, βέβαια, στον τρόπο και τα είδη της αμφίεσης, στα οποία καταγράφεται επίσης η αισθητική αντίληψη των κοινωνικών ομάδων , καθώς και άλλες αξίες που ισχύουν σε μια συγκεκριμένη περίοδο[58].

Ο κλασικισμός, το μπαρόκ,το ροκοκό αντανακλώνται μέσα και στα κοστούμια των αντίστοιχων εποχών, προβάλλοντας μεταξύ άλλων τους ισχύοντες αισθητικούς κανόνες και τα κυρίαρχα κριτήρια της ομορφιάς.

Ωστόσο η μετάβαση από το ένα στιλ στο άλλο γίνεται πάντοτε σταδιακά. Δεν υπάρχουν απότομες μεταβάσεις απο ένα τρόπο ενδυμα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

τολογικής συμπεριφοράς σ'έναν άλλο. Μολονότι και το κάθε ιδιαίτερο είδος αμφίεσης, ως αντανάκλαση μιας ομόλογης εποχής (λ.χ. αρχαίας ελληνικής, ιπποτικής κλπ.), φέρει τα γνωρίσματα ενός ζωντανού οργανισμού, που γεννιέται, αναπτύσσεται και, όταν εξαντλούνται οι προϋποθέσεις της ανάπτυξης και της ακμής του, φθίνει και αντικαθίσταται από ένα άλλο , εντούτοις η μετάβαση στο καινούργιο και στους νέους τύπους συμπεριφοράς που επιβάλλει ως χαρακτηριστικά δικά της μια περίοδος, γίνεται αισθητή σιγά σιγά. Στοιχεία του είδους που υποχωρεί υπάρχουν πάντοτε στη μεταβατική περίοδο, δίπλα στα γνωρίσματα που θα καταστούν τα χαρακτηριστικά της νέας εποχής. Γι' αυτό συμβαίνει και εδώ ό,τι γενικά παρατηρείται στην πολιτιστική υπέρδομή στις διάφορες εκφράσεις της: η χρονική διάρκεια των διάφορων τρόπων (styles) αμφίεσης δεν συμπίπτει πάντοτε μ'εκείνη των ιστορικών - κοινωνικοοικονομικά καθορισμένων - χρονικών περιόδων[59], που τους είχαν προκαλέσει.

Εξάλλου ο τρόπος και το είδος αμφίεσης πρέπει να θεωρηθεί ως μια αρκετά περιεκτική έννοια, όπως δηλώνεται π.χ. στην παρακάτω φράση, που συμπεριλαμβάνει ένα πολύ ευρύτερο πλέγμα συμπεριφοράς: "Το κοστούμι πρέπει να φοριέται με καθορισμένο τρόπο, με συγκεκριμένη στάση και βάδισμα, για να μπορέσει κανείς να αποκομίσει επακριβείς και χρήσιμες εντυπώσεις."[60]. Πράγματι τα ζωγραφικά έργα των εποχών διασώζουν αυτή την περιεκτική έννοια του κοστουμιού, ενταγμένου σ'ένα σύνολο πολιτισμικών στοιχείων, στο οποίο, εκτός από τον περιβάλλοντα χώρο, υπάγεται επίσης και αυτή η ίδια η στάση, χειρονομίες κλπ., των προσώπων.

Οι αιγυπτιακές και κρητομυκηναϊκές τοιχογραφίες, η αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή αγγειογραφία και γλυπτική, τα βυζαντινά μωσαϊκά, οι μικρογραφίες στα μεσαιωνικά χειρόγραφα κι αργότερα οι ζωγραφικοί πίνακες των Ευρωπαίων καλλιτεχνών (π.χ. του Μιχαήλ Άγγελου και του Βαν Ντάικ, του Βατό και του Δαβίδ, του Ρενουάρ και του Τουλούζ Λοτρέκ), αποτελούν εξαιρετικά πολύτιμες μαρτυρίες για τη μορφολογική εξέλιξη των ενδυμάτων και, συγχρόνως, για την (αισθητική και άλλη) εξάρτησή τους από τα ρεύματα τέχνης, τις τεχνικές και τους κοινωνικούς όρους που κυριάρχησαν.

Σοβαρότητα κι ακαμψία, λιτότητα και ρυθμική επανάληψη χαρα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κτηρίζουν τις αιγυπτιακές μορφές που κινήθηκαν στο συντηρητικό περιβάλλον του Νείλου, σταθερές επί αιώνες, με προσήλωση στην παράδοση της χώρας του λωτού και στη θρησκεία που αυστηρά όριζε την κοινωνική δομή[61].

Ο κρητομυκηναϊκός κόσμος αντίθετα,θαλασσινός και δραστήριος, συνδύασε αρμονικά τις ευθείες με τις καμπύλες γραμμές και ντύθηκε πολύχρωμα, εκφράζοντας όλη τη χαρά της ζωής,όπως τη ζούσε. Σε πλήρη γυμνότητα, με απόρριψη κάθε ταμπού, οι γυναίκες της Κρήτης άφηναν το στήθος ελεύθερο και οι άντρες λυτά τα μακριά βοστρυχωτά μαλλιά τους, που αντιστοιχούσαν προς το κυρίαρχο διακοσμητικό μοτίβο της τέχνης τους, τη σπείρα[62].

Στο μετέπειτα ελληνικό πολιτισμό, αρχαϊκό και κλασικό, δυο ρυθμοί, ο δωρικός και ο ιωνικός, υπογράμμισαν την πλαστικότητα του σώματος, αρχικά ο καθένας ξεχωριστά, αργότερα συνυπάρχοντας αρμονικά μέσα σ'ένα κόσμο που είχε δημιουργήσει τις υλικές και πνευματικές προϋποθέσεις να οραματίζεται την τελειότητα στη σκέψη, στην έκφραση, στη μορφή. Τα ενδύματα - ο χιτώνας και το ιμάτιο- δεμένα με την αρχιτεκτονική, φωτεινά και μνημειακά,όπως και αυτή, αδιαφορώντας για τις λεπτομέρειες, πρόβαλλαν κατεξοχήν τη στάση, το στήσιμο του κορμιού, εξιδανίκευαν το ύψος του κι έδιναν αρμονία και μουσικό ρυθμό στις κινήσεις του[63].

Πιο σύνθετο και πολύπλοκο το ρωμαϊκό ένδυμα, κυματιστό και ζωηρά πτυχωτό, ήρθε ως αναπόφευκτη εξέλιξη του αρχαίου ελληνικού (στο οποίο βρίσκονταν οι ρίζες του) και έλαβε την πιο τέλεια μορφή του με την τήβεννο και την ιεροτελεστία της, ώσπου να προσαρμοστεί στο σώμα, απεικόνιση μιας ανάλογα εξελιγμένης και αναπτυγμένης διοικητικής μηχανής[64].

Στο βυζαντινό κοστούμι διακρίνουμε τα στοιχεία που συνιστούσαν τον πολιτισμό της αυτοκρατορίας, ένα συνδυασμό της ελληνικής, της ρωμαϊκής και της ανατολικής παράδοσης. Έφερε πάνω του όλο τον ασιατικό πλούτο, στα πολυτελή μεταξωτά υφάσματα, στα αστραφτερά κοσμήματα, στα πορφυρά χρώματα. Το φως δεν περνούσε πια μέσα από τις πτυχώσεις· το αντανακλούσαν οι πολύτιμες πέρλες, που λαμποκοπούσαν όπως τα ψηφιδωτά. Μεγαλόπρεπα και επιβλητικά τα ενδύματα τόνιζαν τον επίσημο, ιερατικό - εκκλησιαστικό χαρακτήρα της αυτοκρατορικής

εξουσίας που πέρασε και στην αμφίεση του λαού, έστω και με τη λιτότητα που χαρακτήριζε τα ενδύματα των αγίων[65].

Η Πρώιμη (400-800 μ.Χ.) και Ρομανική (800-1150) εποχή του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα κυριαρχήθηκε απο τις τυποποιημένες μορφές μιας τέχνης ευάλωτης στη ρωμαϊκή και βυζαντινή επιρροή. Στην αρχιτεκτονική κυριάρχησε η ημικυκλική αψίδα, δάνειο της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής. Τα ενδύματα απλά, κομμένα στις φυσικές διαστάσεις του σώματος,ήταν βαμμένα σε καθαρά ζωηρά χρώματα, κόκκινα, γαλάζια, πράσινα, χωρίς ιδιαίτερες αποχρώσεις ή μελετημένους συνδυασμούς.

Ο γοτθικός αντίθετα Μεσαίωνας (1150-1480) απομακρύνθηκε από τις αισθητικές αντιλήψεις της αρχαιότητας και διαμόρφωσε μια τέχνη με δικό της χαρακτήρα. Η γοτθική τέχνη είτε απαύγασμα αχαλίνωτης φαντασίας είτε,αντίθετα, έκφραση της σχολαστικής φιλοσοφίας προσδιόρισε την ατμόσφαιρα μιας ολόκληρης εποχής[66]. Οι κάθετες γραμμές κυριάρχησαν και οι αψίδες πρόβαλαν οξυκόρυφες και πολύ ανυψωμένες. Τα ενδύματα παρακολουθώντας αυτή την τάση, ξεπέρασαν τις φυσικές διαστάσεις του σώματος και επιμήκυναν τη σιλουέτα, τονίζοντας τις κάθετες γραμμές. Τα υποδήματα επίσης έγιναν τεράστια και μυτερά , τα ντεκολτέ κι αυτά αιχμηρά. Ακραία έκφραση της γοτθικής ιδέας θεωρήθηκε το πανύψηλο κωνικό γυναικείο καπέλο με το hennin, το κρεμασμένο διάφανο ανεμιστό κομμάτι ύφασμα που έδινε, αυτό μόνο, χάρη στην κίνηση.'Αντρες και γυναίκες τόνιζαν την ευελιξία και ευκινησία τους με παράξενες, αλλόκοτες στάσεις, το κεφάλι γερμένο μπροστά, τη μέση τσακισμένη, την κοιλιά και τους γοφούς σε προβολή. Η ευαισθησία ωστόσο των χρωματικών συνδυασμών απάλυνε την οπτική βαρύτητα των μορφολογικών υπερβολών[67].

Λογική, αρμονία, συμμετρία και έξαρση της οριζόντιας γραμμής χαρακτηρίζουν τα καλλιτεχνικά έργα της Αναγέννησης (1480-1600). Οι αψίδες των οικοδομημάτων στρογγυλεύτηκαν, τα παράθυρα έγιναν ορθογώνια , οι πύλες τετράγωνες. Η έμφαση στο ντύσιμο μετατοπίστηκε από το κάθετο στο οριζόντιο. Τη μακριά μέση αντικατέστησαν οι φαρδείς ώμοι, τα μυτερά παπούτσια αντικατέστησαν τα φαρδιά. Η Ιταλία, η Γερμανία και η Ισπανία επηρέασαν διαδοχικά τη διαμόρφωση του ενδύματος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οι Ιταλοί ευνόησαν τα βαριά χρυσοκεντημένα, μεγαλόπρεπα και πομπώδη υφάσματα. Για πρώτη φορά στο γυναικείο κοστούμι η φούστα χωρίστηκε από το κορσάζ, ένα μήνυμα της τάσης να διακρίνονται αυτόματα τα διάφορα τμήματα του σώματος, μιας ανάλυσης και κατάτμησης του όλου. Στην αντρική φορεσιά εμφανίστηκε το πρώτο κοντό λευκό πουκάμισο.

Λίγο αργότερα οι Γερμανοί της Αναγέννησης έδειξαν προτίμηση στη χρήση ετερόχρωμων υφασμάτων, που αποκαλύπτονταν ανάμεσα από τις πολυάριθμες σχισματιές των ρούχων με τα υπερβολικά ντουμπλαρίσματα. Για πρώτη φορά το γυναικείο σώμα περιορίστηκε στο μεταλλικό κορσέ και καλύφθηκε συντηρητικά και μεγαλόπρεπα, αφήνοντας ακάλυπτο μόνο το ντεκολτέ, που ήταν συνήθως τετραγωνισμένο. Αντίστοιχα το αντρικό, ψαλιδισμένο ποικιλότροπα ένδυμα ευνόησε την τετραγωνισμένη ογκώδη σιλουέτα ενισχύοντας το εύρωστο, όπως επιδίωκαν τώρα να είναι, σώμα του άντρα.

Η Αναγέννηση έκλεισε με την ισπανική μόδα, που ανάδειξε τη ραπτική τέχνη. Τα αριστουργήματά της επιδείκνυαν όλον τον πλούτο που οι θαλασσοπόροι έφεραν από το Νέο Κόσμο. Χρυσά και μαργαριταρένια κοσμήματα κεντημένα στα σκουρόχρωμα υφάσματα μετέτρεπαν τις φορεσιές σε χρηματοκιβώτια ή και τράπεζες για την ασφάλεια των περιουσιών, εκτός βέβαια από το αισθητικό αποτέλεσμα· τις έκαναν να μοιάζουν με κοσμηματοθήκες, όπου έλαμπε η επίπονη εργασία του αδαμαντοτεχνίτη. Το ισπανικό κρινολίνο,το farthingale,προστέθηκε στα γυναικεία ενδύματα, αυξάνοντας τη χώρα της λεκάνης του κορμιού και τονίζοντας την ιδιότητα και το ρόλο της γονιμότητας και θηλυκότητάς του. Το αντρικό κοστούμι εγκατέλειψε τα άφθονα γερμανικά ψαλιδίσματα και τη ζωηρή πολυχρωμία, έγινε σκούρο, συχνά μαύρο και πήρε σοβαρή άκαμπτη μορφή, που έκανε βαρύ το πάνω μέρος του σώματος, ώστε άντρας και γυναίκα, σα ζευγάρι, να παρουσιάζουν ένα ισορροπημένο σύνολο[68].

Ο 17ος αιώνας ήταν ο αιώνας του μπαρόκ, που ήρθε ως προέκταση της Αναγέννησης, αλλά έφερε στην τέχνη και νέα στοιχεία,που κα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

θορίστηκαν κι από τις ποικίλες αναστατώσεις αυτού του αιώνα στην Ευρώπη,όπως ήταν ο Τριακονταετής πόλεμος (1618-1648)και οι συνεχείς θρησκευτικές διενέξεις Διαμαρτυρομένων και Καθολικών.Το μπαρόκ,πομπώδες κι αξιοπρεπές σε κάθε του λεπτομέρεια, σφράγισε την τέχνη.

Στους πίνακες του Βαν Ντάικ παρουσιάζονται όλα τα γνωρίσματα του κοστουμιού των πρώτων χρόνων του μπαρόκ. Η δαντέλα κυριαρχούσε· τη βλέπουμε να διακοσμεί ακόμα και τη στολή των στρατιωτικών. Παντού αναζητούνταν τρόποι για τη δημιουργία εντυπώσεων και ο Λουδοβίκος ο 14ος ενθάρρυνε αυτή την τάση για υπερβολή. Τα υφάσματα, βελούδα και μπροκάρ - όμοια με εκείνα των επιπλώσεων - στολισμένα με ασημένια, χρυσά και μεταλλικά κεντήματα,διακοσμούνταν με πολυάριθμους φιόγκους και κάλυπταν σκληρά, στατικά, ακαμπτα σώματα[69].

Στα μέσα του αιώνα, παρουσιάστηκε η περούκα, στοιχείο χαρακτηριστικό της αντρικής εμφάνισης, που προσαρμοζόταν σ'ένα ξυρισμένο, στενόμακρο πρόσωπο, και η fontange, ένα περίεργο γυναικείο κάλυμμα της κεφαλής, που πρόβαλλε τη μεγαλοπρέπεια της γυναικείας εμφάνισης, καθώς πλαισίωνε με δαντέλες και κορδέλες τους βόστρυχους της κόμμωσης[70].

Η ογκώδης παγερότητα του μπαρόκ έγινε πιο ελαφριά στα χρόνια της Αντιβασιλείας του Φιλίππου της Ορλεάνης (1715-1730), περίοδο μεταβατική προς το ροκοκό, που δέχτηκε συντηρητικά την επίδραση της ανατολικής και μάλιστα της κινέζικης τέχνης,κυρίως στην επίπλωση και τη διακόσμηση. Η γυναικεία φιγούρα έδινε εντύπωση καμπάνας, που το ρόπτρο της αποτελούσαν τα μικρά πόδια ανεβασμένα στα ψηλά μεταξωτά υποδήματα. Το αντρικό ένδυμα απομακρύνθηκε από το ογκώδες ύφος του μπαρόκ. Παρέμεινε πολύχρωμο, αλλά με αρκετή ευαισθησία στους συνδυασμούς. Οι διαστάσεις της περούκας περιορίστηκαν κι έτσι το πρόσωπο ηρέμησε[71].

Το ροκοκό (1730-1770) απάλυνε οριστικά τη σκυθρωπότητα του μπαρόκ. Δεν επηρέασε την αρχιτεκτονική, έγινε όμως αισθητό στη διακόσμηση, την επίπλωση, την αμφίεση. Ζωηρό,εύθυμο,αλλά και συμμετρικό, έκανε όμορφες με τη χλιδή του τις ανθρώπινες σιλουέτες, που έμοιαζαν με λεπτουργημένα κομψοτεχνήματα,σαν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εκείνα που είχε να παρουσιάσει η θριαμβεύουσα ανατολική τέχνη αυτής της εποχής. Κορδέλες, δαντέλες και ψεύτικα λουλούδια διακοσμούσαν τα γυναικεία κοστούμια με το εφαρμοστό κορσάζ και την τεράστια, υπερβολικά φαρδιά φούστα. Οι λευκές πουδραρισμένες κομμώσεις εξίσωναν τις ηλικίες και έδιναν το δικαίωμα σ'όλες τις γυναίκες να γευτούν τη χαρά των διασκεδάσεων. Πολυτελέστατα κεντημένες οι αντρικές φορεσιές επιδείκνυαν με τις λαμπρές χρωματιστές αρμονίες τους την ανέμελη ζωή των πλουσίων,που δεν υποψιάζονταν την καταστροφή της υφιστάμενης ταξικής δομής, που πλησίαζε[72].

Λίγο πριν από την Επανάσταση του 1789 σημειώθηκαν στην τέχνη κάποιες τάσεις επιστροφής στη λιτότητα της μακρινής κλασικής αρχαιότητας. Συνήθως ερμηνεύεται αυτό ως μια μόδα, άσχετη με γενικότερες εξελίξεις, την οποία έφεραν οι ανασκαφές της Πομπηίας. Νοσταλγήθηκε τότε το λιτό μεγαλείο του αρχαίου κόσμου,που αντιπαρατάχθηκε στη ρηχή κομψότητα του ροκοκό.

Ο νεοκλασικισμός έγινε αισθητός, εδραιώθηκε από τα τελευταία χρόνια του 18ου αιώνα για να διαρκέσει ώς και την πρώτη εικοσαετία του 19ου, επηρεάζοντας καθοριστικά την καλλιτεχνική έκφραση. Το λευκό μάρμαρο αποθεώθηκε, τα οικοδομήματα διακοσμούνταν με κολόνες και αγάλματα, η ρωμαϊκή αρχιτεκτονική αντιγραφόταν και πάνω στα δικά της πρότυπα ανεγέρθηκαν στο Παρίσι η αψίδα του θριάμβου (L' Arc de Triomphe) και η εκκλησία της Μαγδαληνής (Église de la Madeleine).

Τα γυναικεία φορέματα, απαλλαγμένα από τους κορσέδες και τα βαριά υφάσματα, εκλέπτυναν και ψήλωναν τη σιλουέτα, η οποία έμοιαζε με αρχαίο κίονα που υψωνόταν από τό έδαφος κάτασπρος.Στα αντρικά ενδύματα κυριάρχησαν τα λευκά παντελόνια εφαρμοστά στο σώμα και μέσα σε ψηλές μπότες,τεκμηριώνοντας και την αγάπη στην ιππασία, κατεξοχήν αριστοκρατική ψυχαγωγική απασχόληση. Τα κολάρα, ψηλά και σκληρά, κρατούσαν το κεφάλι άκαμπτο και υπεροπτικό. Αυτή την εμφάνιση ζωήρευαν τα χαρούμενα χρώματα της ρεντιγκότας και του γιλέκου, σκούρα πράσινα, μπλε, μοβ, φανταχτερά ή παστέλ,κόκκινα,γαλάζια ή και στην απόχρωση της σκουριάς. Ο "δανδής„ αυτών των χρόνων έμοιαζε μ'ένα λουλούδι μπηγμένο πάνω σ'ένα ραβδί και στεκόταν

αρμονικά πλάι στην άχρωμη ασπράδα των γυναικείων φορεμάτων[73].

Μετά την εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο τα ελληνορωμαϊκά στοιχεία δέχτηκαν αιγυπτιακές προσμείξεις. Ο νεοκλασικισμός παρήκμασε και παραχώρησε τη θέση του στο ρομαντισμό, αλλά και τη νέα έκφραση του ροκοκό που επέστρεφε.

Ο 19ος αιώνας με τις ριζοσπαστικές κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές, που κυρίως οφείλονταν στην ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας και την παρακόλουθη εξέλιξη της επιστήμης και της τεχνικής, προκάλεσε σύγχυση στις εκφραστικές δυνατότητες των ανθρώπων που για αιώνες παρήγαν τα καλλιτεχνικά τους δημιουργήματα χειρωνακτικά και τα σφράγιζαν, έτσι, με την ποιότητα της προσωπικής τους εργασίας. Αδυνατούσαν τώρα, με την αδρανοποιημένη δύναμη των χεριών, που έθετε σε ενέργεια και τη φαντασία, να παρουσιάσουν έναν καινούργιο δικό τους πρωτότυπο ρυθμό. Στράφηκαν λοιπόν νοσταλγικά στο παρελθόν αντλώντας απ'αυτό άφθονα στοιχεία και τεχνοτροπίες. Η μίμηση, που είχε ήδη αρχίσει με τον νεοκλασικισμό, παρατηρείται σ'όλες τις μορφές τέχνης. Η αρχιτεκτονική προπάντων, με τη συγκεχυμένη μορφή της αποτελεί καθρέφτη της εποχής. Η ανερχόμενη αστική τάξη υιοθέτησε τις ηγεμονικές συνήθειες του ροκοκό, που συνυφάνθηκε και συνέχισε το ρομαντισμό της εικοσαετίας 1820-1840.

Από το 1820 οι κάθετες γραμμές του νεοκλασικού ενδύματος έσβησαν. Στα γυναικεία φορέματα η ζώνη κατέβηκε και η φούστα έγινε φαρδιά, γαρνιρισμένη με τα κορδελάκια και τους φιόγκους, τις δαντέλες και τα κεντήδια του ροκοκό στα επάλληλά της βολάν. Ο κορσές επανήλθε και το 1850 αναβίωσε το κρινολίνο για μια δεκαετία. Τα γυναικεία φορέματα έγιναν πιο εκκεντρικά από εκείνα των πρώτων χρόνων του αιώνα.

Αντίθετα τα ζωηρόχρωμα αντρικά κοστούμια παραμερίστηκαν κι οι σκούρες σοβαρές ρεντιγκότες καθιερώθηκαν. Η αντρική εμφάνιση αποκρυσταλλώθηκε σε συγκεκριμένους τύπους, που αντιπροσώπευαν το δραστήριο άντρα της εποχής, ενώ η γυναίκα παρέμεινε το αγγελικό πλάσμα των ποιητών της Προβηγκίας, αμέτοχη στη δράση και την παραγωγή: η επαναστατικότητα της αστικής τάξης γνώριζε ήδη κάποιες εκφυλιστικές τάσεις[74].

Ωστόσο μολονότι τα χαλύβδινα έργα δόξαζαν τη μηχανή και η τε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χνική πρόοδος συνεχιζόταν ασταμάτητα, η καλλιτεχνική δημιουργία δεν επηρεάστηκε άμεσα,η δική της πορεία έβαινε αργή και με τη γνωστή ετεροχρονική της σχέση με τις μεταβαλλόμενες οικονομικές και κοινωνικές βάσεις.Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα συνυπήρχαν ακόμα στην τέχνη το αναγεννησιακό και το ανατολικό στιλ, ενώ το ροκοκό έφθινε. Οι κατοικίες διακοσμούνταν με φοινικόφυλλα και τούρκικα ντιβάνια, ενώ τα δωμάτια των κοριτσιών ντύνονταν σε χρώματα παστέλ.

Στα γυναικεία ενδύματα ο κορσές παρέμεινε σφιχτός, το κρινολίνο χάθηκε και τη θέση του πήρε το σιδερένιο, σαν κλουβί, τουρνούρι,που προσαρμοζόταν στους γοφούς και παραμόρφωνε τη γραμμή της σιλουέτας, εύγλωττη, θα έλεγε κανείς, απεικόνιση του εγκλωβισμού της γυναίκας στα όρια μιας νοσηρής ανδροκρατικής αντίληψης, που επιβλήθηκε ξανά, παρά τον ισότιμο ρόλο της στην εξέγερση του 1789.

Στην αντρική αμφίεση εμφανίστηκε το καλοκαιρινό κοστούμι με το ψαθάκι, το ανάλαφρο καπέλο που αγαπήθηκε πολύ κι έδωσε μια χαρούμενη νότα στη σοβαροφανή αντρική παρουσία.

Η τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα εγκατέλειψε το τουρνούρι της γυναικείας φούστας, που, επίπεδη μπροστά, συγκέντρωνε όλο της το πλάτος στα νώτα, προσαρμοσμένη στον καινούργιο κορσέ της εποχής.Το νώμα έμοιαζε μ'ένα S, καθώς προβάλλονταν τα στήθη και οι γοφοί,σε βάρος της άνεσης και της υγείας. Παράλληλα τα εσώρουχα μεταβλήθηκαν σ'ένα ολόκληρο κόσμο από μεταξένια μεσοφόρια και δαντέλες, που αποκαλύπτονταν διακριτικά, καθώς η φούστα ανασηκωνόταν, δειλά ή προκλητικά[75].

Μετά το 1900 πάντως τα πράγματα εξελίχθηκαν ραγδαία. Η εκβιομηχάνιση της παραγωγής παρέσυρε και τη ζωή, που άρχιζε να απλοποιεί και να απλουστεύει τις μορφές της. Η γυναικεία ενδυμασία συναντήθηκε μορφολογικά με το λιτό αντρικό κοστούμι και χωρίστηκε αποφασιστικά σε τρία μέρη: φούστα, μπλούζα και ζακέτα, τα οποία μολονότι εξακολούθησαν να διακοσμούνται με δαντέλες και σιρίτια, απάλλαξαν την αμφίεση από το περιττό, το ενοχλητικό, το άκαμπτο.Ωστόσο η γυναίκα παρέμεινε σφιγμένη στον κορσέ και θυσίαζε την άνεση και την υγεία της στη μόδα, που συσχετιζόταν ακόμα με μία παραδοσιακή ιδεολογία.

Η ανάμειξη των ρυθμών του 19ου αιώνα άρχισε να υποχωρεί λίγο

πριν από τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, καθώς τα προϊόντα της μηχανής, που έφεραν σύγχυση στην ποιοτική μορφολογία της παραγωγής, έγιναν αντικείμενο μιας μελετημένης παρουσίασης πια, μέσα από την οποία η καλλιτεχνική αίσθηση έβρισκε τις νέες εκφραστικές δυνατότητές της. Δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην απλή, γυμνή φόρμα, που πρόβαλλε άμεσα τον προορισμό της χρήσης της. Απορρίφθηκε κάθε περιττό. Άμεσες αντανακλάσεις της νέας αυτής αισθητικής, που εκπήγαζε από μια πρακτική αντίληψη της ζωής, βρίσκουμε στην αρχιτεκτονική και τη διακόσμηση. Αλλά και στην αμφίεση. Καταδικάστηκαν οι στενοί κορσέδες και τα εφαρμοστά στο σώμα φορέματα· προτάθηκαν τα ανάλαφρα άνετα φορέματα, που έσβηναν τις γραμμές της σιλουέτας και χάριζαν στον κορμό ευκαμψία. Με αυτή τη νέα παρουσία, η γυναίκα του 20ού αιώνα έζησε τον πρώτο - και ίσως τον πιο ανυπόκριτο - χρόνο της απελευθέρωσής της και της εισόδου της στις δραστηριότητες της επαγγελματικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Μετά τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο η αρχιτεκτονική δέχτηκε την επίδραση της θεωρίας του Le Corbusier, που βασιζόταν στην αναζήτηση του ωφέλιμου και στον παραγκωνισμό κάθε περιττού και μνημειώδους.

Αντίστοιχα το γυναικείο κοστούμι γινόταν ολοένα περισσότερο απλό και η φόρμα του σταθεροποιήθηκε στις ίσιες γραμμές που κάλυπταν τις καμπυλότητες του σώματος, ενώ άφηναν γυμνά τα μπράτσα, όπως γινόταν στο μακρινό παρελθόν με τους χιτώνες της αρχαίας Ελλάδας και Ρώμης. Η μέση τοποθετήθηκε χαμηλά στους γοφούς. Οι ωφελιμιστικές τάσεις έφτασαν στην ακρότητα της εποχής τους με το κόψιμο των πλούσιων γυναικείων μαλλιών, που ήταν ανέκαθεν το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα - και στολίδι - της γυναικείας ομορφιάς, και ολοκληρώθηκαν με το αποφασιστικό κόντεμα της φούστας, που αποκάλυπτε τολμηρά, για πρώτη φορά, τα πόδια μέσα στις μεταξένιες κάλτσες τους. Η γυναικεία φιγούρα, που θύμιζε σωλήνα, ήταν μια επαναστατική εμφάνιση σε σύγκριση με τις προηγούμενες εποχές· μια εμφάνιση που προμήνυε νέες κατακτήσεις στο μέλλον.

Από τότε και ώς τις μέρες μας οι ενδυματολογικές αλλαγές εκφράζουν γενικά τις εμπνεύσεις των δημιουργών της μόδας, που όμως βασίζονται πάντοτε στην πρώτη χάραξη της γυναικείας αμφίεσης του 20ού

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αιώνα. Η φαντασία των σύγχρονων δημιουργών παίζει με την αυξομείωση του ύψους της φούστας, τη χρήση πρωτότυπων υλικών, την προσθήκη ή αφαίρεση διακοσμητικών εξαρτημάτων και την εισαγωγή του παντελονιού που, αφότου φορέθηκε, αρχικά μόνο ως αθλητικό ένδυμα, καθιερώθηκε για όλες τις ώρες της ημέρας και της νύχτας.

Η εξέλιξη του ανδρικού κοστουμιού εξάλλου, που έλαβε τις βασικές γραμμές του ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, δεν δοκίμασε ριζικές αλλαγές, παρά μόνο προσθαφαιρέσεις επουσιωδών στοιχείων κατά καιρούς, όπως είναι οι τσέπες, τα κουμπιά, οι γιακάδες κι οι μπουτονιέρες, το φάρδος και τα ρεβέρ των παντελονιών. Το ψηλό καπέλο εγκαταλείφθηκε και το φράκο, σοβαρό και παγερό, διατηρήθηκε δύσκολα και μόνο σε αυστηρά επίσημες εμφανίσεις[76].

Τα παραπάνω αφορούν τη διαχρονική διαμόρφωση της ενδυματολογικής αισθητικής αντίληψης σε κοινωνίες του αστικού χώρου.

Στους παραδοσιακούς αγροτικούς χώρους, τουλάχιστον μέχρι το Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ένας βραδύς ρυθμός μεταβολής των παραγωγικών δυνάμεων στις κλειστές κοινωνίες των χωριών είχε τις επιπτώσεις του και στο ρυθμό μεταβολής των ποικίλων μορφών του πολιτισμικού εποικοδομήματος. Έτσι βλέπουμε και στις παραδοσιακές ενδυμασίες να επαναλαμβάνονται σταθερά όμοια σχήματα και όμοια διακοσμητικά μοτίβα χωρίς νεωτερισμούς ή, έστω, με απλές παραλλαγές-ποτέ παραβάσεις - της συχνά από αιώνες δεδομένης, σύγκεκριμένης και ριζωμένης στο σταθερό πλέγμα των επιμέρους κοινωνικών κανόνων αισθητικής έκφρασης του πολιτισμού αυτού[77].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Δ Ε Υ Τ Ε Ρ Ο Μ Ε Ρ Ο Σ

Η ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ

Α'Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ι. Ζάκυνθος 1480 - 1864

Η Ζάκυνθος, ακολουθώντας την τύχη των Επτανήσων, ενώθηκε με την Ελλάδα το 1864, ύστερα από μακραίωνη υποταγή στους Βενετούς (1480-1797), Γάλλους (1797-1799 και 1807-1809), Ρώσους και Τούρκους (1798-1807), Άγγλους (1809-1864)[1]. Οι αλλεπάλληλες περίοδοι κατοχής επηρέασαν αποφασιστικά την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή και ιστορία του τόπου.

Το βενετικό κράτος επωφελήθηκε από τη γεωγραφική θέση του νησιού και το κατέστησε σημαντικό διαμετακομιστικό σταθμό στη μεταφορά και διακίνηση των εμπορευμάτων του προς την ανατολική Μεσόγειο[2]. Παράλληλα εκμεταλλεύτηκε την αναπτυγμένη τοπική χειροτεχνία[3] και κυρίως τα γεωργικά προϊόντα, απαραίτητα στις χώρες της Δύσης, όπως η σταφίδα, το λάδι και το κρασί. Η οικονομία όμως του νησιού δεν λειτούργησε αυτοδύναμα αλλά μέσα σε προκαθορισμένα πλαίσια, γιατί είχαν επιβληθεί στη διακίνηση του εμπορίου αυστηροί δασμοί και εφαρμοζόταν η "αρχή της Κυριάρχου". Η τελευταία πρόβλεπε τη διεξαγωγή του εμπορίου κατά προνόμιο από και προς τη Βενετία, ώστε οι Βενετοί να έχουν τη δυνατότητα να επιλέγουν πρώτοι τα είδη που τους ενδιέφεραν[4].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η κοινωνία της Ζακύνθου διαρθρώθηκε με πρότυπο τη βενετσιάνικη. Η διάκριση των κοινωνικών τάξεων ήταν σαφής. Στην ανώτερη βαθμίδα υπήρχαν οι nobili, οι ευγενείς μεγαλογαιοκτήμονες, οι οποίοι, κατοχυρωμένοι με τη νομοθεσία της Βενετίας εδραίωσαν μιαν άτεγκτη φεουδαρχία με κοινωνικά στεγανά[5] και προκάλεσαν συγκρούσεις με τα άλλα στρώματα του πληθυσμού. Συχνά αυτές οι συγκρούσεις πήραν τη μορφή ταξικών αγώνων[6]. Στους nobili αντιπαρατέθηκαν κυρίως οι ανερχόμενοι οικονομικά και οργανωμένοι συντεχνιακά[7] από τα μέσα του 17ου αιώνα αστοί, οι civili, κτηματίες, έμποροι και βιοτέχνες, αλλά και ο "λαός", οι popolari, μικροτεχνίτες και εργάτες της πόλης, και οι villani, οι χωρικοί της υπαίθρου, που παρέμεναν σε συνθήκες αμάθειας και κακής διαβίωσης, μην έχοντας τη δυνατότητα να ξεπεράσουν, παρά σε εξαιρετικές περιπτώσεις, τους κοινωνικούς φραγμούς, καθώς προσέκρουαν στο αριστοκρατικό πολίτευμα με την αυστηρή κοινωνική ιεράρχηση[8].

Η Βενετοκρατία τερματίστηκε το 1797 και με τη συνθήκη του Καμποφόρμιο η Ζάκυνθος παραδόθηκε στους Γάλλους, που κατέλυσαν το κοινωνικό καθεστώς των nobili, έκαψαν το Libro d'Oro και ρύθμισαν το πολίτευμα κατά τις αρχές της Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, που είχε ψηφίσει η γαλλική επαναστατική εθνοσυνέλευση στις 29 Λυγούστου 1789. Αλλά η περίοδος αυτή[9], αποτέλεσμα των ευρωπαϊκών ιστορικών εξελίξεων, δεν διήρκεσε πολύ. Τα πράγματα επανήλθαν σύντομα στην προηγούμενη κατάσταση.

Το 1798 οι Ρώσοι και οι Τούρκοι κατέλαβαν το νησί με την υποστήριξη των ευγενών, της Θαναριώτικης αριστοκρατίας και του Πατριαρχείου, ίδρυσαν την Επτάνησο Πολιτεία το 1800 και επανέφεραν το φεουδαρχικό καθεστώς με κύρια επιδίωξη την υποταγή των "Δημοκρατικών"[10].

Το 1807 η συνθήκη του Τίλσιτ έδωσε και πάλι, αλλά πρόσκαιρα, τη Ζάκυνθο στους Γάλλους του Ναπολέοντα.

Το 1809 την κατέλαβαν οι 'Αγγλοι' με τη συνθήκη της Βιέννης (1815) πραγματοποιήθηκε επίσημα η παραχώρηση της Ζακύνθου στην Αγγλική προστασία[11]. Οι 'Αγγλοι στήριξαν θετικά το εμπόριο και τη δι-

ανόηση και ευνόησαν τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της κοινωνικής διάρθρωσης με την ενδυνάμωση της θέσης των αστών. Άρχισε έτσι να διαμορφώνεται μια νέα κλίμακα κοινωνικών διακρίσεων, στην οποία η οικονομική ισχύς του ατόμου έπαιζε ισότιμο ρόλο με την καταγωγή του· έτσι οι οικονομικά ανερχόμενοι καταλάμβαναν σταδιακά προνομιακές θέσεις ανεξάρτητα από την καταγωγή τους. Ωστόσο και σ'αυτή την περίοδο οι ευγενείς διατηρήθηκαν ισχυροί. Μη προνομιούχα στρώματα χωρίς εξαιρετική συμμετοχή στην πολιτική και κοινωνική ζωή παρέμειναν οι μικροαστοί και χειρονάκτες "ποπολάροι" της πόλης και οι αγρότες της υπαίθρου, που δυσαρεστημένοι από τη νέα κατάσταση άρχισαν να συσπειρώνονται και να αντιδρούν ποικιλότροπα.

Η Γαλλική Επανάσταση του 1789, αργότερα η Ελληνική του 1821 και, κυρίως, οι ιδέες των ευρωπαϊκών επαναστάσεων του 1848 και οι κοινωνικές αλλαγές στη Δύση το 19ο αιώνα[12] έδιναν βαθμιαία το έναυσμα για την αποδέσμευση από την αγγλική κυριαρχία και την ένωση με την Ελλάδα.

Μέσα σ'ένα ανάλογα διαμορφωμένο κλίμα τρία κόμματα, που αντιπροσώπευαν γενικά τις κοινωνικές τάξεις στο νησί, οργανώθηκαν: α) Οι Συντηρητικοί ή Καταχθόνιοι[13], πολιτική έκφραση των ευγενών, που αντιτάσσονταν σε κάθε ενέργεια για πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές και την ένωση. β) Οι Μεταρρυθμιστές ή Μετριόφρονες[14], εκπρόσωποι των αστών, που επιδίωκαν την κατάργηση των φεουδαρχικών προνομίων και την ουσιαστική συμμετοχή τους στην πολιτική και κοινωνική ζωή, αλλά ήταν αντίθετοι στην ένωση (χωρίς τους Άγγλους θα έχαναν την πολιτική τους δύναμη). γ) Οι Ριζοσπάστες ή Ενωτικοί[15], που εκπροσωπούσαν τα μικροαστικά στρώματα της πόλης και τους αγρότες. Η οικονομική ανέχεια και η κοινωνική καταπίεση είχαν στρέψει τα στρώματα αυτά προς το φιλελευθερισμό και τον αγώνα για την απαλλαγή από την αγγλική προστασία και την ένωση με την Ελλάδα.

Η Ένωση τελικά πραγματοποιήθηκε το 1864[16].

Ωστόσο η φεουδαρχία δεν υποχώρησε αμέσως. Επίσημα καταργήθηκε στη Ζάκυνθο μόλις το 1923 με το νομοθετικό διάταγμα "περί διαλύσεως των εν Ζακύνθῳ αγροληψιών", που κατάρτισε ο πολιτικός του νησιού Νικόλαος Κολυβάς[17]. Έτσι ώς τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο οι πα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λαϊκές κοινωνικές σχέσεις παρέμειναν ισχυρές μέσα στις ακόμη συντηρητικές και πεπαλαιωμένες δομές του τότε ελληνικού κράτους[18].

Κάτω απο τις συνθήκες αυτές ο ριζοσπαστισμός εκφράστηκε μετά την 'Ενωση ηπιότερα και τελικά εντάχθηκε στην ανερχόμενη αστική τάξη. Το πολιτικό πανόραμα στο νησί πρόσφεραν δύο αντιμαχόμενες μερίδες, η "λομβαρδιανή" και η "ρωμιάνικη", που εκπροσωπούσαν αντιστοιχα τα αστικά και αριστοκρατικά συμφέροντα[19]. Η Ζάκυνθος πάντως περνά μετά την 'Ενωση, πολιτικά, στο περιθώριο[20].

ΙΙ. Το ελληνικό κράτος 1864-1910

Ενσωματωμένη πια στο ελληνικό βασίλειο η Ζάκυνθος ακολουθεί στο εξής τις τύχες του. Η περίοδος 1864-1910[21] χαρακτηρίζεται από εθνική, οικονομική, πολιτική και κοινωνική ρευστότητα, που τη δημιουργούσε η εξάρτηση από τις μεγάλες Δυνάμεις, στα πλαίσια του ευρύτερου Ανατολικού Ζητήματος.

Η Μεγάλη Ιδέα σε όλη αυτή την περίοδο εκτόνωσε τις κοινωνικές και πολιτικές εντάσεις, ενώ το ξένο και το ομογενειακό κεφάλαιο διείσδυε, θέτοντας τα θεμέλια μιας πρωτοφανούς για τον τόπο βιομηχανικής κίνησης. Σε άμεση συνεργασία με τους ισχυρούς ώς τα τέλη του 19ου αιώνα μεγάλους γαιοκτήμονες έδωσε μια νέα,δυναμική μορφή στην αστική τάξη.

Μέχρι το 1880 παρατηρείται πλήθος κυβερνητικών σχηματισμών, που η αγγλική πολιτική επέβαλλε μέσω του θρόνου σε ένα κλίμα πολιτικής αστάθειας. Κατά την ίδια περίοδο αυξήθηκε ο αριθμός των κατώτερων αστικών στρωμάτων στις πόλεις και, με την ενδυνάμωση της βιομηχανίας, σχηματίστηκαν οι πρώτοι πυρήνες εργατικού δυναμικού, που τώρα αρχίζει να συνειδητοποιείται και να εκφράζεται[22].

Απο το 1880 και ύστερα η συνεργασία των μεγάλων αστών και γαιοκτημόνων μεταβλήθηκε σταδιακά σε αντιπαλότητα, που ενσαρκώθηκε στα δυο νέα κόμματα, το φιλελεύθερο του Χαρίλαου Τρικούπη και το συντηρητικό του Θεόδωρου Δεληγιάννη, τα οποία εναλλάσσονταν στην άσκηση της εξουσίας.

Ώς τις αρχές της δεκαετίας του 1890 η Ελλάδα, παρά τη διεθνή κάμψη, συνέχιζε την οικονομική της ανάπτυξη, κυρίως χάρη στη ναυτιλία και την οργάνωση των βιομηχανικών μονάδων. Ο Τρικούπης εργάστηκε συστηματικά για τον εκσυγχρονισμό του κράτους, προσανατολισμένος ωστόσο σταθερά προς την προνομιακή υποστήριξη των μεγάλων κεφαλαιούχων και γαιοκτημόνων. Όμως τα μεσαία και κατώτερα αστικά στρώματα συμπιέζονταν με δυσβάσταχτες φορολογίες για την εξόφληση των δανείων, που είχαν ήδη εντείνει την εξάρτηση της χώρας από την Αγγλία και τη Γαλλία.

Η δεκαετία 1890-1900 υπήρξε περίοδος οικονομικής κάμψης και εθνικών περιπετειών, που οξύνθηκαν με την πτώχευση του 1893 και τον πόλεμο του 1897.

Σ' ένα τέτοιο κλίμα άνισης οικονομικής μεταχείρισης οι κοινωνικές διαφορές προβλήθηκαν περισσότερο, καθώς επίσης εντάθηκαν και οι αντιθέσεις μεταξύ εκπροσώπων των παλαιών δομών και των ανερχόμενων αστών, καθώς οι τελευταίοι επιδίωκαν και την ένταξή τους στο ευρωπαϊκό κεφαλαιοκρατικό σύστημα και προσπαθούσαν να παραμερίσουν τα απροσάρμοστα συντηρητικά παλαιοκομματικά στοιχεία με το κίνημα στο Γουδί (1909)[23]. Όλα τα παραπάνω προβλήματα με τις συνέπειές τους ήταν επόμενο να επιδράσουν και στην εξέλιξη της Ζακυνθινής κοινωνίας.

III. Ζάκυνθος 1864-1910

1. Πληθυσμός

Όσον αφορά τη σύνθεση του πληθυσμού της Ζακύνθου, αυτή καθορίστηκε αφότου οι Βενετοί κατέλαβαν το νησί σχεδόν αποδεκατισμένο από τους Τούρκους και προσκάλεσαν αλλοδαπούς για να το εποικίσουν. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν αριστοκρατικές οικογένειες από την Ιταλία, που αποτέλεσαν και τον πυρήνα της ιθύνουσας τάξης.

Νέοι επήλυδες εμφανίστηκαν στο νησί μετά τις ιστορικές περιπέτειες της Κρήτης[24] (1669, πτώση του Χάνδακα· 1866-68 μετά την επανάσταση της Κρήτης), της τουρκοκρατούμενης Πελοποννήσου[25] (1534, μετά την άλωση Κορώνης και Μεθώνης· 1540, από τη Μονεμβασία και το Ναύπλιο· 1769 από διάφορες περιοχές του Μωριά· 1821, μετά την εθνεγερσία), και της Ηπείρου[26]. Όλα αυτά τα στοιχεία ενσωματώθηκαν στον

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

υπάρχοντα πληθυσμό, μέσα στα αυστηρά σχήματα της βενετικής διοίκησης.

Ωστόσο η ντόπια ζωή κατόρθωσε να διατηρήσει σε πολλούς τομείς την ομοιογένεια και ιδιαιτερότητά της[27]. Στην εθιμική ζωή επιβίωσαν αρχαϊκά στοιχεία, που δέθηκαν με τις μεταγενέστερες ελλαδικές επιδράσεις, ενώ οι επαφές με τη Δύση, όπως και στα υπόλοιπα Επτάνησα, δεν άσκησαν καθοριστική επίδραση στην εθνική συνείδηση και την οικογενειακή ζωή του λαϊκού πληθυσμού. Όπως σημειώνει και ο Δημήτριος Λουκάτος "μόνο ό,τι είχε σχέση με τη διοίκηση, το στρατό, τη νομοθεσία τον επηρέαζε. Περισσότερο μπορεί να τον επηρέαζαν τα ήθη των αστικών ή αριστοκρατικών τάξεων και κύκλων, που τ'ακολουθούσε βέβαια όταν είχε κι αυτός την οικονομική δυνατότητα"[28]. .. Ο ίδιος μελετητής παρατηρεί επίσης ότι "αν παρουσιάζονται επιδράσεις του Βενετσιάνικου πολιτισμού και των τρόπων ζωής, αυτό οφείλεται στους ίδιους τους νησιώτες, που ήθελαν να συμμετέχουν στον παγκόσμιο πολιτισμό της εποχής κι έπαιρναν από τους κυριάρχους τους ό,τι έβλεπαν πως είναι καλύτερο... Οι αριστοκράτες Επτανήσιοι πρώτα κι οι αστοί έπειτα, έπαιρναν με ελληνική εκλεκτικότητα ό,τι καλύτερο μπορούσαν, κι ο λαός από κοντά τους ακολουθούσε"[29].

Κάτι ανάλογο συνεχίστηκε και στην περίοδο της σύντομης Γαλλοκρατίας και Αγγλοκρατίας.

Αυτή η σχεδόν δίχως χάσματα επικοινωνία με το δυτικό πολιτισμό βάδισε, και για τους Ζακυνθινούς, παράλληλα προς τη διατήρηση των ελληνικών στοιχείων, γιατί οι δυτικοί κατακτητές, έμποροι κατά βάση, δεν ενδιαφέρονταν να δώσουν κανένα φανατικό φυλετικό ή θρησκευτικό χαρακτήρα στις δραστηριότητές τους, δεν έκριναν σκόπιμο να θίξουν τη θρησκεία, τη γλώσσα και την πολιτισμική ζωή των νησιωτών[30].

Την κίνηση του πληθυσμού πριν και μετά την Ένωση μας δίνει ο παρακάτω συγκριτικός πίνακας[31]:

Έτος	Σύνολο κατοίκων	Πόλη	Χωριά
1830	34.982	15194	18573
1840	40.102	17181	22772
1853	41.300	16337	24217
1856	37.501	14026	23127
1860	38.438	15065	23118

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1864	44.158	20136	23838
1869	44.640	20318	24322
1879	46.870	20405	26465
1888	44.067	18906	25161
1896	44.865	17218	27638
1906	49.104	—	—
1920	37.340	—	—

Παρατηρούμε ότι το 19ον αιώνα ο πληθυσμός του νησιού παρουσίασε αρχικά ομαλή ανοδική πορεία, η οποία το 1855 σημείωσε απότομη κάμψη, εξαιτίας της χολέρας και της πείνας, που προκάλεσαν το θάνατο ή τον αναγκαστικό εκπατρισμό πολλών Ζακυνθινών, κατοίκων κυρίως της πόλης· στα χωριά την ίδια εποχή ο πληθυσμός παρέμεινε στα ίδια σχεδόν επίπεδα.

Μετά την Ένωση το πολιτικό κλίμα και η εμπορική κίνηση, στην οποία είχαν δικαίωμα συμμετοχής όλοι οι πολίτες[32], ευνόησαν την αύξηση του πληθυσμού. Ως και τις αρχές του 20ού αιώνα παρατηρείται πληθυσμική σταθερότητα.

Οι καταστρεπτικοί σεισμοί του 1893 και κυρίως του 1912 και ο οικονομικός μαρασμός, στον οποίο σταδιακά περιήλθε η Ζάκυνθος με την εμπορική ανάπτυξη της Πάτρας και του Πειραιά, μετά τη σιδηροδρομική ένωση της τελευταίας με την Αθήνα και τη διάνοιξη του Ισθμού στην Κόρινθο (1893), προκάλεσαν μείωση του πληθυσμού, που μετά το 1900 άρχισε να στρέφεται στη μετανάστευση[33]. Από τις 49.104 κατοίκους του έτους 1906, που αποτελούν τον υψηλότερο δείκτη, ο πληθυσμός πέφτει στις 37.340 κατοίκους το 1920.

Πρέπει να αναφερθεί εξάλλου σχετικά με τη σύσταση του πληθυσμού της πόλης και η ύπαρξη, ήδη από το 1527, μιας μικρής μειονότητας Εβραίων, που μέχρι και το 1862 έμεναν υποχρεωτικά στο σιδηρόφρακτο γκέτο, στα "Οβρέικα μακελειά" της Strada Pietà, αντιμετωπίζοντας την προκατάληψη και καχυποψία των χριστιανών. Ήταν υποχρεωμένοι να κλείνονται στη συνοικία τους από τη δύση του ήλιου και να

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κυκλοφορούν φορώντας στο στήθος τους κίτρινη ταινία και κίτρινο καπέλο. Από το 1657 με νέο διάταγμα των Ενετών φορούσαν μόνο κίτρινη ταινία στο καπέλο και στα ταξίδια τους καπέλο μαύρο. Τελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα σε δύο συναγωγές. Πολιτικά δικαιώματα απέκτησανε μετά την 'Ενωση. Ωστόσο οι έριδες με τους χριστιανούς δεν έπαψαν ούτε τότε, με αποκορύφωμα την εξέγερση της 12ης Απριλίου 1891 ("Εβραϊκά"), που προκάλεσε την απομάκρυνση πολλών απ'αυτούς. Επαγγελματικά "ενησχολούντο εις το εμπόριον του ελαίου ιδίως, ηγόραζον παλαιά σίδηρα και χαλκώματα προς εμπορίαν, μετήρχοντο δε ευδοκίμως την ιατρικήν και εξήσκουν την τοκογλυφίαν. Αποκλειστικώς κατεσκεύαζον σκεύη εκ κασσιτέρου (στάγκου), σάπωνας, έξαινον μαλλιά των κλινοστρωμνών, έκοπτον βάμβακα, κατεσκεύαζον εφαπλώματα"[34].

2. Οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές

Η επαγγελματική δραστηριότητα[35] των χωρικών συνδεόταν με την καλλιέργεια της γης, των κατοίκων της πόλης με δυνατότητες για βιοτεχνική και βιομηχανική κατεργασία πρώτων υλών και εμπορικές επαφές με το εξωτερικό και την ηπειρωτική Ελλάδα.

Η καλλιέργεια της σταφίδας, της ελιάς και των αμπελιών, η παραγωγή λαδιού, σαπουνιού[36] και μεταξιού έδιναν απασχόληση στον πληθυσμό και αποτελούσαν αξιόλογες πηγές πλούτου, γιατί τα προϊόντα αυτά ήταν οι βασικές εξαγωγές στις ευρωπαϊκές χώρες. Κατά δεύτερο λόγο ευδοκίμησαν η κτηνοτροφία και η υφαντουργία μεταξωτών και βαμβακερών, "αλατζάδων, μπούρδινων, μανδράδων, ρουμπούδων, παλιαρίτσων, κουρτουνελίων, σκούφιων, φλοκάτων (εις τα ορεινά μέρη) μάκτρων κλπ."[37], καθώς και η χειροτεχνία έργων δαντελοπλεκτικής και αργυροχρυσοχοΐας, η κεραμοποιία, η βυρσοδεψία, η κατασκευή πυροτεχνημάτων, η παραγωγή μαντολάτου και πούδρας.

Το 1865 ο P. Donato de Mordo έγραφε: "Η βιομηχανία και το εμπόριο ακμάζουν. 'Εχει μεταξουργεία, σαπωνοποιεία, υφαντουργεία βαμβακος και λίνου, εργαστήρια ροσολίων, αλυσίδων ωρολογίων, βραχιολίων, περιδεραίων, εξ ων αντικειμένων, προσδέ οίνου, ελαίου και κορινθιακής σταφίδος η νήσος ποιείται επικερδεστάτην και ζωηροτάτην εξαγωγήν, τοιαύτην δε ώστε να αμιλλάται η νήσος προς την Κέρκυραν"[38].

Αλλά και στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, όπως μας πληροφορεί ο Άγγελος Μωρέττης[39], στην πόλη του νησιού λειτουργούσαν εμπορικά καταστήματα και βιοτεχνίες, που κάλυπταν τις ανάγκες των κατοίκων σε είδη διατροφής, οικιακού εξοπλισμού, ένδυσης, καλλωπισμού, ψυχαγωγίας κλπ. Τα καταστήματα στα χωριά διέθεταν κυρίως είδη διατροφής, κρασί, μαστίχα[40].

Ένα πρώτο ενδεικτικό βήμα πρός την εισαγωγή νέας τεχνολογίας, που σιγά σιγά διαφοροποιεί τη βιοτεχνική παραγωγή προς μια βιομηχανική μορφή, είναι η εισαγωγή ατμομηχανής από την οινοπνευματική εταιρεία "Μέλισσα" το 1858. Δέκα χρόνια αργότερα, ο Β.Γκιούρος εισήγαγε ατμομηχανή παραγωγής πυρηνελαίου, και το 1871 ο Κ.Μερκάτης ίδρυσε άλλο κατάστημα παραγωγής πράσινου σαπουνιού.Από το 1870 εξάλλου οι Ε.Μανιάκης,Ν.Δημητρόπουλος και Γ.Κουτσογιαννόπουλος ίδρυσαν ατμόμυλους για την παραγωγή αλεύρων.Ακολούθησαν νέες ατμομηχανές πυρηνελαίου, σαπουνιού, αλεύρων, οινοπνευμάτων των Λ.Κοργιανίτη,Γρηγορίου Σκιαδαρέση,αδελφών Παππαρία, αδελφών Ε.Αυγουστίνου και αδελφών Κάπαρη[41].

Τα παραπάνω είχαν αποτέλεσμα την άνθιση των εμπορικών επαφών με τη Ρωσία,Αγγλία,Αυστρουγγαρια,Ιταλία,Τουρκία,Ρουμανία,Γαλλία,Γερμανία,Αμερική,Βέλγιο,Ολλανδία,Σερβία,Ισπανία και Πορτογαλία. Προξενοι και υποπρόξενοι[42]των κρατών αυτών, εγκατεστημένοι στο νησί, παρακολουθούσαν την κίνηση των εμπορικών συναλλαγών[43].

Η συγκοινωνία με τις ευρωπαϊκές χώρες ήταν πυκνότερη παρ' όσο με την Ελλάδα[44]- τουλάχιστον ώσπου κατασκευάστηκε το σιδηροδρομικό δίκτυο στην Πελοπόννησο και άνοιξε ο Ισθμός - και γινόταν με ιστιοφόρα και ατμόπλοια[45], μέσω της Πάτρας, του Πύργου και της Κέρκυρας ή και απευθείας. Η Ζάκυνθος περιλαμβανόταν στη γραμμή του Αυστροουγγρικού Loyd, που ερχόταν κάθε δεκαπέντε μέρες απο την Κρήτη και την Τεργέστη μέσω της Κέρκυρας[46]και της Λευκάδας· περιλαμβανόταν επίσης στα τακτικά ταξίδια της γραμμής των εταιριών Νέας Ελληνικής, Τζων Μακ Ντούαλ και Βαρβούρ, Γουδή, Μανιανή Β.,Αγίου Ιωάννου, Βορτόλου και Κομνηνού, "αίτινες έχουσιν άπασαι ενταύθα πρακτορείαι προς έκδοσιν εισιτηρίων και φορτωτικών προς μεταφοράν εμπορευμάτων πλην της τελευταίας, ήτις το ατμόπλοιόν της "Αστραπή", κομψόν, καθαρόν όσον και μικρόν, έχει προορίσει μόνον δι'επιβάτας"[47].

Τις εμπορικές ασχολίες υπηρετούσε ένα αρκετά αναπτυγμένο τρα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πεζικό σύστημα[48], αρχικά με την Ιονική Τράπεζα Limited και αργότερα με τη Σταφιδική και το Υποκατάστημα της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (ιδρύθηκε στα 1905). Ασφαλιστικά πρακτορεία ευρωπαϊκών εταιριών προστάτευαν τις εμπορικές ανταλλαγές και δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για ευρύτερες εμπορικές δραστηριότητες[49]. Παράλληλα σημειώθηκε μια αξιόλογη κίνηση ταχυδρομικών επιταγών και δεμάτων εξωτερικού και εσωτερικού, συστημένων ή όχι[50]. "Το χρήμα εκυκλοφόρει άφθονον με τον μεταλλικόν ήχον του και η κίνησις του λιμένος ήτο ζωηρά, οι δε εργάται Ζακύνθιοι δεν παρήρχετο ημέρα χωρίς να έχωσιν εργασίαν, ήτις τους προσεπόριζεν αρκετά και προς διατροφήν των και προς ευπρεπή οικογενειακόν βίον και προς διασκεδάσεις.„[51].

Η οικονομική ευεξία είχε ως αποτέλεσμα την πνευματική ανάπτυξη, γιατί και η εκπαίδευση είχε γίνει πια προσιτή σ'όλα τα στρώματα του λαού κι όχι μόνο στους ευγενείς, όπως στο παρελθόν. Μετά την Ένωση η εκπαίδευση οργανώθηκε σε τετρατάξια Γυμνάσια, τριτάξια Ελληνικά σχολεία και προκαταρκτικά αρρένων και θηλέων[52]. Σε όλα τα χωριά του νησιού για πρώτη φορά λειτούργησαν δημοτικά σχολεία για αγόρια και κορίτσια, καθώς επίσης και γραμματοδιδασκαλεία. Στην πόλη λειτουργούσαν το Μάρτη του 1902 3 Δημόσια Σχολεία αρρένων, 2 θηλέων, και 2 γραμματοδιδασκαλεία στα προάστεια Πόχαλη και Βασιλικό. Εξάλλου ιδιωτικά εκπαιδευτήρια - δείγμα κι αυτά της αστικής ανάπτυξης-, "εν οις και διδασκαλία ξένων γλωσσών" [53], κάλυπταν τις επιπλέον ανάγκες με προσέλευση μαθητών από εύπορες οικογένειες.

Στην πνευματική καλλιέργεια συνέβαλαν η δημόσια βιβλιοθήκη, ιδρυμένη από το 1803, με 22.000 τόμους, και η δημοτική Φωσκολιανή Βιβλιοθήκη με 6.000 τόμους που προέρχονταν από δωρητές[54]. Σημειώνω και την παρατήρηση του Νωρέττη, ότι "οι Ζακύνθιοι οι εγγράμματοι νομίζουσι καθήκον των να διατηρώσιν ιδιοκτήτους εν ταις οικίαις των βιβλιοθήκας, ουχί δε ολίγαι είναι αι οικίαι εκείναι, αίτινες κέκτηνται βιβλιοθήκας αριθμούσας 2 και πολλάκις 3.000 τόμους„[55].

Εφημερίδες και περιοδικά με πολιτικό και πνευματικό περιεχόμενο συντέλεσαν επίσης στην ευρύτερη ενημέρωση του πληθυσμού και την καλλιέργεια της σκέψης του "αφ'ης εδόθη εις την Επτάνησον η ελευθεροτυπία το 1848„[56].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Δόθηκε έτσι η ευκαιρία σε περισσότερους Ζακυνθινούς - και μάλιστα αστούς - να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης και της Αθήνας και να διακριθούν σε ανάλογα επαγγέλματα (δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, καθηγητές, γιατροί, φαρμακοποιοί)[57].

Οι καλές τέχνες, πεδίο γόνιμης επίδοσης στους από παράδοση καλλιτέχνες Ζακυνθινούς, καλλιεργήθηκαν με ευαισθησία[58]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εκδηλώθηκε για την αρχιτεκτονική, την αγιογραφία, τη ζωγραφική, τη λογοτεχνία και τη μουσική (και με εμφανείς, πάντως, τις δυτικές επιδράσεις)[59]. Το 1870, επί δημαρχίας Φρ. Τζουλάτη, χτίστηκε το επιβλητικό θέατρο της πόλης, που συχνά φιλοξενούσε ιταλικούς θιάσους[60].

Τον κύριο ρόλο σ'αυτή την ανάπτυξη της κοινωνίας της Ζακύνθου, δεν διαδραματίζουν πια οι ευγενείς, που αποσύρονται από το προσκήνιο διατηρώντας τις αναμνήσεις του παρελθόντος τους, αλλά η τάξη των εμπόρων και των επιστημόνων[61] με τα παραγωγικά τους επαγγέλματα, που διατήρησε τους οικονομικούς και πολιτιστικούς δεσμούς με την Ευρώπη.

Η τάξη των Ζακυνθινών αστών άρχισε να μεταφέρει από τη Δύση πρότυπα ζωής και σκέψης, όπως στο παρελθόν ακριβώς έκανε η τάξη των ευγενών. Ο αναπτυσσόμενος καπιταλισμός, που δημιουργούσε καταναλωτικές ανάγκες, εφεύρισκε και τους τρόπους για την ικανοποίησή τους και την εξυπηρέτηση των διάφορων και σύνθετων κοινωνικών ρόλων, την άνεση της διαβίωσης και τη συμπεριφορά στην πολύπτυχη κοινωνική ζωή.

Η ζωή αυτή εύκολα αποκαλύπτεται λ.χ. στις δημοσιευμένες στον τύπο του νησιού αναγγελίες γάμων, αρραβώνων, αναχωρήσεων και αφίξεων στην Ευρώπη, και αργότερα στην Αθήνα, ευχαριστίες για τη συμμετοχή σε πένθη οικογενειών, στήλες μη εορταζόντων, ή και περιγραφές εορτών και δεξιώσεων των προσωπικοτήτων της ζακυνθινής "καλής" κοινωνίας.

3. Η παραγωγή του ενδύματος

Η έξοδος από τα αυστηρά προδιαγραμμένα κοινωνικά πλαίσια των

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ευγενών και η οικονομική ανθηρότητα έδωσαν την ευκαιρία και σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού να πραγματοποιήσουν τις επιθυμίες τους, στην προσπάθεια να ξεπεράσουν τις διακρίσεις, να ανεβούν κοινωνικά και να σταθούν-έστω και εικαστικά- δίπλα στους ευκατάστατους αστούς. Ο "λαός", λησμονώντας το θλιβερό παρελθόν, ζώντας ίσως την πιο ευτυχή και ήρεμη περίοδο της ιστορίας του, έπαιρνε από τη λάμψη της ζωής ό,τι περισσότερο του ήταν προσιτό οικονομικά και ανεκτό κοινωνικά, συχνά φθάνοντας στην υπερβολή. Τέτοιες υπερβολές φαίνεται ότι σχολιάζουν παρατηρήσεις, όπως η επόμενη: "Υπάρχει ατυχώς εν Ζακύνθῳ η γνώμη ότι, ίνα τις έχῃ θέσιν εν τῃ κοινωνίᾳ,δέον εξερχόμενος των ορίων εκείνων, τα οποία καθυπαγορεύει η πραγματική οικονομική, πνευματική και κοινωνική αυτού θέσις,να εμφανίζηται μέσῳ πολλαπλών εξόδων και περιττών δαπανών ως πρόσωπον υπερβάλλων (sic) εν τῃ κοινωνίᾳ, ως τούτο διατρανούται είς τε ατυχήματα κι ευφρόσυνα γενονότα.»[62].

Την ελεύθερη και προσιτή γιά όλους -με την προϋπόθεση της οικονομικής επάρκειας - πολιτιστική επικοινωνία με τη σύγχρονη Δύση και αργότερα με την ελληνική πρωτεύουσα, οι Ζακυνθινοί φανέρωσαν και με την αμφίεσή τους.

Στη διάρκεια της εξεταζόμενης εδώ περιόδου παρατηρούμε ότι η καταναλωτική τάση προκάλεσε στη Ζάκυνθο, για την εξυπηρέτηση των ενδυματολογικών και καλλωπιστικών αναγκών των κατοίκων, την άνθιση της "κατ'οίκον» ραπτικής, την εμφάνιση βιοτεχνικών και βιομηχανικών μονάδων, που επεξεργάζονταν και διέθεταν στον πληθυσμό είδη αμφίεσης κατά τα δυτικά πρότυπα, και, παράλληλα, μιαν επίμονη εμπορική επικοινωνία με κέντρα μόδας του εξωτερικού - πόλεις της Αγγλίας, Γαλλίας και Αυστρίας κυρίως- κι αργότερα με την Αθήνα και την Πάτρα, όταν τα δυο αυτά αστικά κέντρα πήραν το προβάδισμα και μονοπώλησαν το ευρωπαϊκό εμπόριο μόδας (είχε προϋπάρξει ήδη στη Ζάκυνθο μια περίοδος που "η αθηναϊκή οδός Ερμού ήταν μόλις σχεδιασμένη» ενώ "η Πλατεία Ρούγα είχε να επιδείξει μαγαζιά με παριζιάνικα είδη και με τόση κομψότητα και πολυτέλεια βαλμένα, που θα τα ζήλευε κι η οδός Σταδίου η σημερινή... »)[63].

Όπως ήδη σημειώθηκε, η υφαντουργία αποτέλεσε την κύρια απα-

σχόληση των γυναικών της Ζακύνθου, που συνέχισαν και μετά την Ένωση την παραγωγή υφασμάτων καλής ποιότητας. Τα χρησιμοποιούσαν οι χωρικοί κι οι εργάτες του νησιού. Ήταν περιζήτητα και από τους χωρικούς της Αιτωλοακαρνανίας και Ηλείας, ενώ επίσης εξάγονταν στη νότια Γαλλία[64]. Σύμφωνα με πληροφορία της Μαριέττας Γιαννοπούλου, στα τέλη του 19ου αιώνα καταγίνονταν στην υφαντική περισσότερες από 3.000 γυναίκες, εγκαταστημένες στην πλειονότητά τους στη συνοικία του Άμμου στην οδό Υφαντουργείων[65] (ένα στενό και μακρύ καντούνι με φτωχόσπιτα). Η Γιαννοπούλου εξάλλου μας πληροφορεί πως, όταν το 1898 το υπουργείο Εσωτερικών ζήτησε με εγκύκλιο από τους δημάρχους του Κράτους πληροφορίες σχετικές με τα εργοστάσια υφαντικής, ο τότε δήμαρχος Λ. Καρρέρ απάντησε ότι "εργοστάσιον υφαντικής υπάρχει εν χειροκίνητον, το της κυρίας Γαρουφαλιάς Στράνη, έχον εν όλω εξ ξυλίνους αργαλειούς, κατεργάζονται δ'εν αυτώ μετάξινα και βαμβακερά υφάσματα.

» Αλλά πλην του εργοστασίου τούτου υπάρχουσι πλέον των τριών χιλιάδων αργαλειοί, με τους οποίους υφαίνουσιν έγγαμοι και άγαμοι γυναίκες εν ταις ιδίαις αυτών οικίαις διάφορα εγχώρια βαμβακερά υφάσματα διά λογαριασμόν εμπόρων ή άλλων πολιτών, παρ'ων λαμβάνουσι τα νήματα, προς τούτοις υφαίνουσι και τα δια τας οικογενειακάς αυτών ανάγκας χρήσιμα υφάσματα.«[66].

Το υφαντουργείο της Στράνη αναγνωρισμένο και στην Ευρώπη (βραβευμένο στη Βιέννη το 1873) παρήγε μεταξωτά και βαμβακερά υφάσματα με ετήσια απόδοση 24.000 πήχεις μεταξωτά, από τα δεύτερα, για κάθε χρήση, και 6.000 πήχεις από τα πρώτα, από αγνό μετάξι. Βαμβακερά για αντρικές ενδυμασίες παρήγε και το εργοστάσιο του Ιωάννου Λ. Κονοφάου· αρκετά αργότερα στα 1906 λειτούργησε και το εργοστάσιο του Διονύσιου Καρατζή[67].

Ειδικότερα οι Ζακυνθινές ύφαιναν αλατζάδες σκουρόχρωμους κυρίως σε βαθύ μπλέ - με λευκές πίκες, μαντράδες ποικιλόχρωμους (καλύτεροι τα αναλεξένια), μπόλιες, άσπρο διπλάρι ή δίμιτο, διπλάρι μίσκιο, μούδες, κουβέρτες, τουβαλίθια, ρουμπούδισσες (είδος χαλιών), παλιάτσες (σεντόνια), κουρτουνέλια (είδος κουνουπιέρας), στράιστα (ασπροκόκκινα σακκούλια των χωρικών), σκούφιες, φλοκάτες κλπ.[68].

Η κάμψη της υφαντικής άρχισε τη δεκαετία 1900-1910, αφότου δη-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λαδή αναπτύχτηκε η βιομηχανία στον Πειραιά[69].

Στην πόλη μια σειρά από υφασματοπωλεία διέθεταν στην κατανάλωση τα εγχώρια, αθηναϊκά και ευρωπαϊκά (αγγλικά και γαλλικά) υφάσματα του συρμού (κασμήρια, διάνες, σατέν, βελούδα, λινά, τούλια, βαμβακερά, δαντέλες, μεταξωτά, γούνες, σεβιότ, φόδρες, φανέλες, κι ακόμη καναβάτσες και βάτες). Απευθύνονταν σ'ένα ευρύ προφανώς αγοραστικό κοινό, με αγγελίες και διαφημίσεις στα τοπικά περιοδικά και τις εφημερίδες, στις οποίες αντανακλάται και μία αυξημένη ανταγωνιστικότητα, μαρτυρία και αυτή του υψηλού επιπέδου κατανάλωσης στην αγορά[70].

Η εισαγωγή της ραπτομηχανής βοήθησε, ώστε οι φορεσιές να ράβονται ευκολότερα και σε όλα τα περίπλοκα σχέδια του ευρωπαϊκού συρμού, που με την παράλληλη διάδοση των περιοδικών μόδας[71] γινόταν σύντομα γνωστός και στα στρώματα που δεν είχαν τη δυνατότητα να ταξιδέψουν στο εξωτερικό.

Ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 1870 η ραπτομηχανή χρησιμοποιείται[72]. Με αγγελία του 1879 'Ο κ. Σαμουήλ Λέβης, γνωστοποιεί ότι εις το κατάστημά του, εις τη συνοικίαν Γέτου, ευρίσκονται μηχαναίς ραψίματος χειροκίνηταις, τελευταίας κατασκευής, στερρεαί και πωλούμεναι φράγκα εκατόν η μία. Οι έχοντες ανάγκην ας ωφεληθούν την ευκαιρία και θέλει ευχαριστηθούν."[73]. Λίγα χρόνια αργότερα (1884) στην εφημερίδα "Ελπίς" σε διαφήμιση των ραπτομηχανών Σίγγερ γίνεται γνωστό ότι η Ζάκυνθος ήταν μια από τις 5 (μόνο) πόλεις της Ελλάδας(μαζί με την Αθήνα, Πειραιά, Πάτρα, Κέρκυρα, Κεφαλονιά), που διέθεταν υποκαταστήματα πώλησης ραπτομηχανών[74].

Η ραπτική[75] ασκήθηκε επαγγελματικά από άνδρες[76] και γυναίκες, με συνέπεια και συνεχή ενημέρωση πάνω στις εξελίξεις της ευρωπαϊκής μόδας. Η πληροφόρηση γινόταν έμμεσα με τα περιοδικά μόδας, όπως ειπώθηκε, και άμεσα με ειδικά ταξίδια για μαθητεία και άσκηση των ενδιαφερομένων σε αναγνωρισμένα εργαστήρια της Ευρώπης, της Αθήνας και της Πάτρας. Η επιστροφή τους στο νησί αναγγελλόταν συχνά από τις στήλες εφημερίδων και περιοδικών[77]. Ασκούσαν το επάγγελμα είτε στο

σπίτι είτε σε ιδιαίτερο κατάστημα,όπου πολλές φορές διέθεταν και υλικά κατασκευής ενδυμασιών και κυρίως ενδυματολογικά εξαρτήματα, όπως γραβάτες, τραχηλιές, γάντια, κορσέδες, στηθόδεσμους,νυφικούς πέπλους κ.ά. Επιδίδονταν συχνά και στην πιλοποιία, ειδικότητα που γνώρισε άνθιση, αλλά και στο εμπόριο καπέλων, κυρίως γυναικείων, που γνώριζαν ακμή στη διεθνή μόδα, κατασκευασμένα από καστόρι, βελούδο ή ψάθα,και περίτεχνα διακοσμημένα με κορδέλες, πολύχρωμα φτερά, γάζες, ψεύτικα λουλούδια και δαντέλες σε πολύπλοκα σχήματα· πολλές φορές οι έμπειρες μοδίστρες τα μεταποιούσαν σύμφωνα με το συρμό που επικρατούσε[78].

Ακολουθώντας πιστά την Ευρώπη, και στο πνεύμα της μαζικής παραγωγής, που πρώιμα διαδόθηκε, οι Ζακυνθινοί έμποροι, ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1390, διέθεταν στην αγορά του νησιού ραμμένα έτοιμα ενδύματα[79], που αποτέλεσαν σε παγκόσμια κλίμακα ενδυματολογική επανάσταση[80] και συνέβαλαν σ'ένα διεθνισμό της μόδας και τη μετατροπή της σε μαζικό αγαθό, αφού προσφέρονταν σε προσιτές τιμές στο αγοραστικό κοινό όλων των κοινωνικών στρωμάτων.

Οι συχνές αλλαγές της ευρωπαϊκής αστικής μόδας επέβαλλαν,συχνά επίσης,την ανάγκη της ενδυματολογικής ανανέωσης, που όμως δεν ήταν εύκολο να αντιμετωπιστεί απ'όλα τα κοινωνικά στρώματα. Έτσι, ειδικά καταστήματα - βαφεία, "κηλιδοκαθαριστήρια„ και σιδηρωτήρια - λειτούργησαν με σκοπό την αλλαγή στα χρώματα των ενδυμάτων, σύμφωνα με τη μόδα κάθε φορά, στην εξάλειψη των λεκέδων και τη διατήρηση της φρεσκάδας των ρούχων, ενώ σε προηγούμενα χρόνια οι κάτοικοι αναγκάζονταν να απευθύνονται έξω από το νησί ή να εμπιστεύονται πλανόδιους ειδικούς[81].

Η υποδηματοποιία ασκήθηκε στη Ζάκυνθο από τη Βενετοκρατία ακόμα, με συντεχνιακή οργάνωση ήδη πριν από το 1567 και με προστάτη τον Άγιο Λάζαρο[82]. Μολονότι η συνοχή της συντεχνίας αποδυναμώθηκε, το επάγγελμα, στην περίοδο που εξετάζουμε, γνώρισε άνθιση,καθώς μια ευρωπαϊκή αμφίεση ήταν αναγκαίο να συμπληρώνεται με υποδήματα ανα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λογης προέλευσης και κατασκευής.

Επειδή εξάλλου τα ευρωπαϊκά στοιχεία σταδιακά περνούσαν και στην αμφίεση των αγροτών, δημιουργήθηκε αυξημένη ζήτηση και στον τομέα της υπόδησης.

Τα υποδηματοποιεία, εκτός από τη δική τους παραγωγή, που βασιζόταν συχνά στις ιδέες των ευρωπαϊκών περιοδικών, επιδόθηκαν και σ' ένα ζωηρό εμπόριο με το εξωτερικό, για να προμηθεύονται απευθείας υποδήματα και να προσελκύουν έτσι ακόμη και πελάτες που είχαν την οικονομική δυνατότητα να κάνουν τις αγορές τους στο εξωτερικό.

Ο L. Salvator ονομάζει τη Ζάκυνθο "νησί των "υποδηματοποιών„, και τονίζει ότι υπήρχε στην πόλη ξεχωριστός δρόμος με υποδηματοποιεία ντόπιων αλλά και Πελοποννησίων, που ήταν και φτηνότεροι[83].

Τις ενδυματολογικές ανάγκες των Ζακυνθινών εξυπηρέτησε εξάλλου η αργυροχρυσοχοϊκή τέχνη, που αναπτύχθηκε στο νησί ήδη από τη Βενετοκρατία[84]. Νέα άνθιση σημειώθηκε αργότερα, όταν κατέφυγαν εκεί Ηπειρώτες από την τουρκοκρατούμενη επαναστατημένη Ελλάδα. Ωστόσο, σε σύγκριση με την ακμή της αργυροχρυσοχοΐας στα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα, στην εποχή που εξετάζουμε παρατηρείται κάμψη. Σύμφωνα με πληροφορία του Salvator το 1811 υπήρχαν 110 "χρυσικαρεία„, ενώ το 1901 μόνο 14[85].

Ευρωπαϊκά κοσμήματα εμπορεύονταν και οι ωρολογοποιοί. Στα ίδια καταστήματα πωλούνταν ακόμη "δίοπτρα„ μυωπίας και πρεσβυωπίας -αντρικά και γυναικεία- και για τον ήλιο με ευρωπαϊκή προέλευση. Τα ίδια πωλούσαν επίσης πλανόδιοι έμποροι[86].

Ιδιάζουσα, για τα σημερινά δεδομένα, ήταν η λειτουργία των κουρείων και μυροπωλείων -συνυπήρχαν συνήθως- που πρόσφεραν στο αγοραστικό κοινό υπηρεσίες "αισθητικής„ και ποικίλα αρώματα, σαπούνια και άλλα μικροαντικείμενα, όπως π.χ. είδη δώρων ή ακόμη γραβάτες, μαντίλια, ομπρέλες (αντρικές και γυναικείες), γάντια, αποκριάτικες προσωπίδες, χτένες, χτενάκια και βελόνες για τις γυναικείες κομμώσεις, είδη πολυτελείας, όλα φερμένα από την Ευρώπη και την Αθήνα[87].

Οι αδελφοί Τσακασιάνου, ο Αλέξανδρος Κωνσταντίνης, ο Παύλος

Ευαγγελιστής Λούτας, ο Γεώργιος Αλεβιζόπουλος, ο Διονύσιος Βλάχος εξάσκησαν αυτό το επάγγελμα και τα εμπορικά τους καταστήματα γίνονταν συχνά τόπος συνάντησης σημαντικών προσώπων της ζακυνθινής κοινωνίας.

Τα φαρμακεία συνέβαλλαν επίσης στην προσπάθεια για μια κατά το δυνατό άψογη και νεανική εμφάνιση, διαθέτοντας κολόνιες και υγρά-βαφές για τις λευκές τρίχες των μαλλιών και την τριχόπτωση[88].

Στο γυναικείο ειδικά πληθυσμό απευθυνόταν η μαζική παραγωγή πούδρας[89], που αποτέλεσε για τη Ζάκυνθο έναν τομέα προσοδοφόρας δραστηριότητας. "Η βιομηχανία της πούδρας εν Ζακύνθῳ ενεργείται αρκετά καλώς, η δε ποιότης αυτής είνε επί τοσούτον εκλεκτή, ώστε δυνάμεθα να είπωμεν ακωλύτως ότι είναι αποκλειστικόν προϊόν αυτής και ότι κατέχει το μονοπώλιον του κόσμου, τροφοδοτούσα : και τας λοιπάς αγοράς του Κράτους και τας πλείστας πόλεις του εξωτερικού. Πρωτεύουσαν θέσιν κατέχει το εργοστάσιον πούδρων (sic) Σοφίας Βισβάρδη ήτις είναι προμηθεύτρια της Β. Αυλής και το οποίον ιδρύθη κατά το 1842. Τα προϊόντα του εργοστασίου της Σ. Βισβάρδη έχουν βραβευθή εις όλας τας εκθέσεις και ωρισμένως εις την Δ' Ολυμπιακήν έκθεσιν των Αθηνών (1888) εις την Παγκόσμιον έκθεσιν των Παρισίων (1889). Εις δε την έκθεσιν Κρήτης του 1900 έλαβε το αργυρούν βραβείο. Και τέλος εις την τελευταίαν Παγκόσμιον έκθεσιν των Παρισίων του 1900 απενεμήθη εις την τάξιν μυροποιίας της Ελλάδος και ανώτερον βραβείον εν και μόνον αργυρούν και αυτό έλαβε το εργοστάσιον της Σοφίας Βισβάρδη. Αλλά και το εργοστάσιον Λαζάρου Τριανταφύλλου παράγει πούδραν εκλεκτής ποιότητος βραβευθείσαν εν τη τελευταίᾳ Παγκοσμίῳ εκθέσει των Παρισίων. Καθόλου δε ειπείν άπαντα τα εν Ζακύνθῳ μικρότερα εργοστάσια πούδρας παράγουσιν εκλεκτάς ποιότητας ταύτης."[90].

Ο L. Salvator μας πληροφορεί ότι εξαγωγές γίνονταν κυρίως στην Ανατολή, Αίγυπτο και εν μέρει στην Αμερική και την Τεργέστη[91].

Η ζακυνθινή πούδρα παρασκευαζόταν στους τύπους "monopol λευκή και τριανταφυλλί", "Venus λευκή και τριανταφυλλί" και "D'amour λευκή και τριανταφυλλί"[92].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Β΄ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο

Η ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ (τέλη 18ου αι.-1864)

Ι. Η ενδυμασία ευγενών και αστών

1. Γυναικεία

Με τη φορεσιά τους οι Ζακινθινές αριστοκράτισσες πρόβαλλαν στο έπακρο την κοινωνική τους υπεροχή. Ιδιαίτερα στα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας και τα πρώτα του 19ου αιώνα είναι χαρακτηριστική η εμμονή τους -όπως ακριβώς και των ανδρών- όχι τόσο στην αντιγραφή των ενδυματολογικών τάσεων της σύγχρονης Ευρώπης, όσο, τουλάχιστον στις επίσημες εμφανίσεις τους, στη διατήρηση και εφαρμογή του στιλ του "ροκοκό„ (1730-1770) και του Λουδοβίκου 16ου (1775-1795) των παρωχημένων σχετικά χρόνων[1]. Αυτές οι τάσεις πρότειναν ενδύματα μεγαλοπρεπή και πολυδάπανα, ανάλογα προς τον πλούτο και την κοινωνική τους δύναμη, σε αντίθεση με τα λιτά νεοκλασικά (στιλ του Διευθυντηρίου και Αυτοκρατορίας), που κυριάρχησαν στη συνέχεια ώς και την πρώτη εικοσαετία του 19ου αιώνα.

Ο Ντίνος Κονόμος με βάση τις ακουαρέλες του Διονύσιου Καλυβωκά στα ανέκδοτα "Χρονικά Ζακύνθου„ του Δ. Βαρβιάνη περιγράφει ως εξής την επίσημη αμφίεση της ζακυνθινής αριστοκράτισσας: "Βαρύ, επίσημο και απλόχωρο φόρεμα αριστοκράτισσας από ύφασμα μεταξωτό, στο ο-

ποίο έχουν κεντηθεί άνθη. Το φόρεμα καταλήγει σε συρόμενη ουρά.Στο λαιμό φαρδύ και χαμηλό περιλαίμιο από μέρλο αναδιπλούμενο. Μανίκια λίγο πιο κάτω από τον αγκώνα, σε σχήμα ευρύχωρου "κασκάτε„, γαρνιρισμένα με πλούσια μέρλα. Φανταχτερά σκουλαρίκια. Στο λαιμό βαρύτιμη, όχι φαρδυά, κολλάνα σε δυο σειρές„[2].

Οι ευκαιρίες που είχαν οι παντρεμένες γυναίκες και, βέβαια,οι ανύπαντρες νέες για εξόδους στην πόλη ήταν ελάχιστες[3]. Για τις εμφανίσεις τους αυτές φαίνεται ότι άρχισαν να υιοθετούν τα νεοκλασικά φορέματα με την ίσια γραμμή, την ψηλή, κάτω ακριβώς από το στήθος, μέση και τα μακριά μανίκια, φουσκωτά στους ώμους και σφιχτά ώς τον καρπό του χεριού. Ιδιότυπη ήταν η τέλεια κάλυψη του κεφαλιού με λευκή μεταξωτή μαντίλα που έκλεινε στο σαγόνι, εκτεινόταν στους ώμους κι έφτανε ώς τη μέση πάνω από το μαντίλι. Φορούσαν τρίκωχο ή δίκωχο καπέλο[4], παρόμοιο με των αντρών, γαρνιρισμένο με ψεύτικα λουλούδια, δαντέλες από χρυσή κλωστή και κρόσσια. Απαραίτητο επίσης εξάρτημα στις εξόδους τους ήταν μια μαύρη βελούδινη προσωπίδα, η "μπαούτα„, -με βενετσιάνικη προέλευση-, γαρνιρισμένη στις άκρες με δαντέλα, για να σκεπάζει το πρόσωπο. Αργότερα αντικατέστησαν τη μάσκα με μαύρο βέλο[5].

Φορούσαν λευκές μεταξωτές κάλτσες και υποδήματα μαύρα,κλειστά, με χαμηλό τακούνι και πόρπες για διακόσμηση.

Οι επενδύτες τους το χειμώνα ήταν συνήθως μακριά παλτά, σαν κάπες, από βαριά μεταξωτά υφάσματα.

Αυτή η ολοσχερής κάλυψη του σώματος των γυναικών ερχόταν σε αντίθεση με την ελευθερία που είχαν στο σπίτι, όπου συχνά κυκλοφορούσαν μόνο με το μισοφόρι, σχεδόν ημίγυμνες[6].

Τα νεοκλασικά ψηλόμεσα φορέματα υιοθέτησαν και οι γυναίκες της αστικής τάξης[7], καθώς και τα υπόλοιπα στοιχεία αμφίεσης της εξόδου των ευγενών. Έτσι γυναίκες των ευγενών και αστές σχεδόν συμπορεύονται ενδυματολογικά και παρακολουθούν τις εξελίξεις της ευρωπαϊκής μόδας.

Μολονότι είναι απλά ενδεικτικές οι πληροφορίες που έχουμε για την αμφίεση μετά το 1820 (αρχή της περιόδου του ρομαντισμού στην

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ευρώπη,ενώ συνεχίζεται η Αγγλοκρατία στη Ζάκυνθο), ωστόσο φαίνεται ότι οι Ζακυνθινές των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων υιοθέτησαν τουλάχιστον τα βασικά στοιχεία του ρομαντικού στιλ στην αμφίεσή τους.[8] Π.χ. στα φορέματά τους η μέση κατέβηκε σφιχτή στη φυσική της θέση, το κορσάζ εφάρμοζε απόλυτα στο σώμα, το ντεκολτέ ήταν χαμηλό, στολισμένο με φαρδύ δαντελένιο γιακά, που κάλυπτε τους ώμους, και τα μανίκια μακριά και πολύ φουσκωτά είχαν κατεβασμένη τη φυσική βάση τους από τους ώμους στο μέσο σχεδόν του πήχυ. Οι φούστες τους ήταν σε σχήμα καμπάνας, τεράστιες, πολυόροφες με απανωτά βολάν,επομένως φουσκωτές (από μέσα πρέπει αρχικά να φορούσαν, για το σκοπόν αυτό, απανωτά μεσοφόρια κολαριστά, όπως και οι Ευρωπαίες της ίδιας εποχής, και αργότερα, μετά το 1850, να δέχτηκαν την αναβίωση του εσωτερικού κρινολίνου,που τα καταργούσε αλλά που επέβαλε μακριά δαντελοστόλιστα "βρακιά„ για την πλήρη κάλυψη των ποδιών)[9].

Χτένιζαν τα μαλλιά τους με χωρίστρα στη μέση,σε κότσο πίσω, ή μπούκλες δεξιά και αριστερά .

2. Αντρική

Στα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας (μέσα-τέλη του 18ου αιώνα) οι Ζακυνθινοί ευγενείς ενδυματολογικά αντέγραφαν τους Ευρωπαίους της ίδιας τάξης[10], όπως χαρακτηριστικά φαίνεται στην ελαιογραφία του ζωγράφου Ιωάννου Κοράη του Πρεσβυτέρου (1720-1799) με θέμα τη Λιτανεία του Αγίου Χαραλάμπους ή στην ελαιογραφία του ζωγράφου Νικολάου Κουτούζη (1741-1813) με θέμα τη Λιτανεία του Σκηνώματος του Αγίου Διονυσίου.

Την ίδια ωστόσο αμφίεση διατήρησαν και κατά τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα. Οι πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις στη διάρκεια της Γαλλοκρατίας καιτης Ρωσοτουρκικής κατοχής, που προκάλεσαν αναβρασμό στο νησί, δεν επέτρεψαν, φαίνεται,την άμεση εξοικείωση των ευγενών με τους ριζοσπαστικούς για την αντρική αμφίεση νεωτερισμούς της Ευρώπης. Εξάλλου η εμμονή στην προηγούμενη αμφίεση ήταν γι'αυτούς κι ένας έμμεσος τρόπος αντίδρασης και αντίστασης στη νέα, πιο φιλελεύθερη, όπως διαμορφωνόταν, κατάσταση των πραγμάτων.

Εσωτερικά φορούσαν λευκό πουκάμισο με δαντελένια τραχηλιά.Δαν-

τέλα κοσμούσε επίσης τις μανσέτες των μανικιών. Πάνω από το πουκάμισο φορούσαν μακρύ ώς τους γοφούς ποικιλόχρωμο γιλέκο, και μαύρη κυλότα, τα "τσεντουρίνια"[11], εφαρμοστά στους μηρούς ώς το γόνατο, όπου τα συγκρατούσαν δεμένα με μεταξωτό κορδελάκι στο πλάι. Ως επενδύτη φορούσαν σκουρόχρωμη μεταξωτή ζακέτα, μακριά ώς το γόνατο, εφαρμοστή στη μέση, με πιέτες στα πλάγια και πίσω, χωρίς γιακά μπροστά είχε μια κάθετη σειρά από χρυσά κουμπιά, που όμως δεν κούμπωναν, ώστε να φαίνονται το γιλέκο και η δαντελένια τραχηλιά. Το χειμώνα -επηρεασμένοι από τους Άγγλους "προστάτες"- φορούσαν επιπλέον το "ταμπάρο", ένα χοντρό επενδύτη σαν κάπα, μακρύ ώς τη μέση της κνήμης, που είχε επιπρόσθετο ένα μεγάλο κυκλικό γιακά σαν μπέρτα πάνω στους ώμους[12]. Στο κεφάλι με το εντελώς ξυρισμένο πρόσωπο -ένδειξη της ευγενικής τους καταγωγής- φορούσαν λευκή βαστρυχωτή στα πλάγια περούκα[13] και καπέλο τρίκωχο, το "τρικαντό", ή δίκωχο. Οι κάλτσες τους ήταν μεταξωτές μαύρες ή λευκές, εφαρμοστές στην κνήμη, και τα υποδήματά τους χαμηλά, κλειστά, με διακοσμητικές τετράγωνες ασημένιες πόρπες. Ένα σπαθί κρεμασμένο στο πλευρό συμπλήρωνε την αμφίεση[14].

Η ενδυμασία των αστών[15] διέφερε μόνο σε στοιχεία που κατεξοχήν πρόβαλλαν την αριστοκρατική καταγωγή των ευγενών και που δεν τους πρόσφεραν, από πρακτική σκοπιά, τίποτα. Εξάλλου, από τα πρώτα χρόνια του αιώνα, προσαρμόστηκε ευκολότερα στα σύγχρονα, ευρωπαϊκά αστικά πρότυπα[16], που αντανακλούσαν άλλωστε και τις πολιτικές κ.λπ. πεποιθήσεις τους.

Η περούκα, το τρικαντό ή το δίκωχο απουσίαζαν από την αστική αμφίεση. Στο κεφάλι φορούσαν μια σκούφια απλή, κυκλική, από μεταξωτό ριγέ ή μονόχρωμο ύφασμα. Το πουκάμισο ήταν πάντοτε λευκό με κολάρο ψηλό, σκληρό, συγκρατημένο όρθιο χάρη στο λαιμοδέτη, επιδέξια δεμένο σε φιόγκο μπροστά. Το γιλέκο παρέμενε μακρύ και ποικιλόχρωμο. Φορούσαν τα ίδια μεταξωτά εφαρμοστά "τσεντουρίνια", λευκές μεταξωτές κάλτσες και υποδήματα με πόρπες. Αλλά υιοθέτησαν γρήγορα το φράκο, επενδύτη της μόδας του ευρωπαϊκού νεοκλασικισμού, μια πρώτη μορφή της "βελάδας", που κυριάρχησε στα κατοπινά χρόνια ως επίσημο ένδυμα: ήταν ένα σκουρόχρωμο μάλλινο χειριδωτό σακάκι με

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στενά τα μπροστινά φύλλα, που έμεναν ανοιχτά, άφηναν ακάλυπτο το στέρνο κι έφταναν ώς τη μέση· πίσω αντίθετα ήταν μακρύ, κάλυπτε τους μηρούς κι έφτανε ώς τα γόνατα· συχνά σχημάτιζε χελιδονοουρά, καθώς ήταν κομμένο με μια βαθιά σχισματιά, που άρχιζε ψηλά από τη μέση, όπου και το στόλιζαν δυο ασημένια κουμπιά.

Από τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα η αμφίεση ευγενών και αστών προσανατολίστηκε προς έναν ενιαίο τύπο σύμφωνα με τα κελεύσματα του αγγλικού συρμού. Ήταν φυσικό να μιμηθούν τον αγγλικό τρόπο ένδυσης, αφού η Αγγλική Προστασία είχε σταθεροποιηθεί στο νησί συνάπτοντας ιδιαίτερες σχέσεις με τους ευγενείς (άλλωστε την ίδια εποχή σε όλη την Ευρώπη επικρατούσε το αγγλικό στιλ, που έγινε δημοφιλές χάρη στην επιδεξιότητα[17] των ραφτών του Λονδίνου να προσαρμόζουν τα υφάσματα απόλυτα στο σώμα, αντίθετα με ότι συνέβαινε με τα χαλαρά ενδύματα των ευγενών του περασμένου αιώνα). Εξάλλου η αύξηση της δύναμης του εμπορίου ενίσχυσε οικονομικά την αστική τάξη του νησιού και της άπλωσε μια γέφυρα προς τους ευγενείς. Η αστική τάξη αποκτούσε συν τοις άλλοις δυνατότητα να εκφράζει, ανεπηρέαστη από κοινωνικές προκαταλήψεις, τα ενδυματολογικά της ενδιαφέροντα. Από την άλλη πλευρά οι ευγενείς συνειδητοποίησαν την ανάγκη συμπόρευσης με τα μηνύματα των καιρών και προσαρμόστηκαν ανάλογα· σε πρώτη φάση οι νεώτεροι, με σχετική καθυστέρηση οι πιο ηλικιωμένοι και συντηρητικοί[18].

Το βασικό γνώρισμα της νέας αμφίεσης είναι το εφαρμοστό μακρύ παντελόνι, λευκό ή ριγέ (άσπρο με μαύρο), που αντικατέστησε τα τσεντουρίνια. Τα γιλέκα, σε διαφορετικό χρώμα από το παντελόνι[19], ράβονταν κοντά ώς τη μέση, κούμπωναν απλά ή σταυρωτά και μερικές φορές είχαν πέτα. Τα πουκάμισα παρέμεναν λευκά με σκληρούς όρθιους γιακάδες και περίτεχνους λαιμοδέτες[20]. Το φράκο κυριάρχησε σε μαύρο χρώμα. Οι περούκες εγκαταλείφθηκαν οριστικά. Τα μαλλιά κόβονταν κοντά και χτενίζονταν με χωρίστρα στα πλάγια, βοστρυχωτά και φαινομενικά ατημέλητα[21]. Οι ηλικιωμένοι εξακολούθησαν να ξυρίζουν εντελώς το πρόσωπό τους, ενώ οι νεώτεροι καθιέρωσαν τις μακριές φα-

βορίτες. Αντιπροσωπευτικό κεφαλοκάλυμμα της εποχής έγινε το ψηλό μαύρο κυλινδρικό καπέλο με το στενό, ελαφρά ανασηκωμένο στα πλάγια, γείσο (το ίδιο καπέλο με μικρές παραλλαγές παρέμεινε στη μόδα όλο το 19ον αιώνα, ως διακριτικό γνώρισμα κατεξοχήν των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων). Τα χειμωνιάτικα πανωφόρια ήταν σκουρόχρωμα, χειριδωτά, με ανασηκωμένες μανσέτες, μακριά ώς τη μέση της κνήμης. Απαραίτητο εξάρτημα αποτέλεσε το μπαστούνι για κάθε έξοδο[22].

Η αγγλική μόδα συνέχισε να κατευθύνει τη ζακυνθινή αντρική αμφίεση και στα επόμενα χρόνια ως φυσικό επακόλουθο της συνεχιζόμενης αγγλικής κατοχής και της πανευρωπαϊκής ακτινοβολίας της στη διάρκεια του ρομαντισμού (1820-1850) και του δεύτερου ροκοκό (1850-1870)[23]. Ώς τότε τα αντρικά ενδύματα ήταν γενικά σκουρόχρωμα και απομακρύνονταν ολοένα περισσότερο από τις εκκεντρικότητες του παρελθόντος, καθώς προσαρμόζονταν στις καθημερινές κυρίως δραστηριότητες. Το μαύρο φράκο και τα λευκά και ριγέ παντελόνια διατηρήθηκαν στη μόδα. Το πουκάμισο εξακολούθησε αρχικά να έχει ορθό σκληρό κολάρο, που το αντικατάστησε στιδιακά ένας μικρός ισόφαρδος γιακάς, ενώ ο λαιμοδέτης έγινε μικρότερος και συνήθως δενόταν σε ένα μικρό φιόγκο. Εμφανίστηκε εξάλλου η ρεντιγκότα, μονόπετος επενδύτης εξωτερικός, όπως το φράκο , αλλά όχι κομμένη μπροστά, μακριά ώς τα γόνατα. Χτένιζαν τα μαλλιά τους με χωρίστρα στο πλάι, άφηναν τις φαβορίτες τους μακριές και τις έκοβαν σε ποικίλα σχέδια. Άρχισαν επίσης να αφήνουν μουστάκια και μούσι, ένας νεωτερισμός που για χρόνια δεν είχε αγγίξει αριστοκράτες και αστούς. Το ψηλό καπέλο παρέμεινε ως το απαραίτητο εξάρτημα μιας καθώς πρέπει εμφάνισης.

II. Η λαϊκή ενδυμασία

1. Γυναικεία

Η σύνθεσή της ήταν λιτή. Από τα στοιχεία που υπάρχουν φαίνεται ότι δέχτηκε μορφολογικές αλλαγές μετά την Ένωση[24], όταν πια εδραιώθηκε οριστικά η όχι άσχετη με τις λαϊκές ρίζες αστική τάξη, που η μίμηση των τρόπων της ήταν πιο προσιτή στις απλές γυναίκες

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

του λαού από ό,τι η μίμηση των γυναικών των ευγενών.

Διακρίνουμε την ύπαρξη γιορτινής και καθημερινής[25] φορεσιάς,με μικρές διαφορές μεταξύ τους, καθώς και τη διάκριση, μέσω της φορεσιάς, της παντρεμένης από την ανύπαντρη γυναίκα.

Το λευκό πουκάμισο ήταν το βασικό εσωτερικό ένδυμα, σκούλινο (λινό) ή λινοβάμβακο, ανοιχτό με σούρες στο λαιμό,με μακριά,φαρδιά μανίκια,που επίσης σούρωναν στον καρπό του χεριού και τέλειωναν μ'ένα στενό "καμούφο„ (βολάν). Λεπτή δαντέλα ("μέρλο„) διακοσμούσε τα μανίκια και τον ποδόγυρο.

Ο A.L. Castellan το 1808 σημείωνε ότι και οι χωρικές είχαν ήδη υιοθετήσει ένα είδος κορσέ σύμφωνα με τα ιταλικά πρότυπα[26].Πληροφορίες για το σχήμα του κλπ. δεν υπάρχουν. Εσωτερικά επίσης από τη μέση και κάτω φορούσαν ένα μακρύ χρωματιστό μεσοφόρι, από ντόπιο υφαντό, τη σοττάνα ή σοττανέλα, στολισμένη στον ποδόγυρο με δυο ενυφασμένες παράλληλες οριζόντιες ρίγες με διαφορετικό χρώμα ή με κρόσσια διαταγμένα επίσης σε δυο σειρές[27].

Εξωτερικά φορούσαν ένα δίχως μανίκια σκουρόχρωμο φόρεμα με εφαρμοστό μπούστο ή ένα σύνολο ("μούδα„) από ζακέτα ("γιακέτη„)κοντή με ίσια μακριά μανίκια και φούστα ("βελέσι„). Το βελέσι αρχικά φαίνεται πως ήταν πιο κοντό από το εσωτερικό μεσοφόρι, ώστε άφηνε ακάλυπτο το διακοσμημένο του ποδόγυρο· αργότερα μάκρυνε αρκετά καλύπτοντας και τον αστράγαλο[28]. Η ποδιά ("μπροστέλα„ ή "ποδία„) ήταν λευκή, ριγέ ή λουλουδάτη, μονοκόμματη, φαρδιά ώστε να καλύπτει όλο το μπροστινό μέρος και μακριά ως τη μέση της κνήμης και περισσότερο. Χαρακτηριστικό ήταν το λευκό μεγάλο μαντίλι (το"μαντιλό„ ή "μαντιλόνι„), που σκέπαζε το κεφάλι και ριχνόταν πάνω στους ώμους καλύπτοντας όλη την πλάτη πίσω και το στέρνο μπροστά[29]. Επίσης,ο περιηγητής A.L. Castellan (1808) κάνει μνεία για τη χρήση ενός τετράγωνου μαντιλιού με κρόσσια[30]. Μέσα στο σπίτι συνήθως μάζευαν τα μαλλιά τους σε κότσο και έδεναν το μαντίλι με κόμπο στο πάνω μέρος του κεφαλιού[31]. Το δέσιμο του μαντιλιού διέκρινε κατεξοχήν τις παντρεμένες, γιατί οι νεαρές κοπέλες το έριχναν απλά στο κεφάλι και πίσω στην πλάτη αφήνοντας ακάλυπτο το λαιμό και το στέρνο[32].

Συνήθιζαν εξάλλου μέσα στο σπίτι να καλύπτουν τους ώμους μ'ένα

τριγωνικό λευκό μαντίλι, που η μια άκρη του έπεφτε πίσω στην πλάτη και οι άλλες έσμιγαν μπροστά, χαμηλά στη μέση[33].

Οι κάλτσες τους ήταν λευκές βαμβακερές και τα υποδήματά τους τσαρούχια με δέρμα βοδιού δεμένα με λουριά ή χοντροκαμωμένα με χαμηλά τακούνια και μεταλλικές πόρπες για διακόσμηση, απομίμηση των υποδημάτων των ευγενών.

Σχετική με την εμφάνιση είναι επίσης και η πληροφορία του περιηγητή S. Marechal που αφορά την πλειονότητα των Ζακυνθινών, άσχετα προς την κοινωνική τους προέλευση: "Η πλειονότητα των γυναικών της Ζακύνθου χρησιμοποιούν για την τουαλέττα τους κόκκινο και άσπρο ψιμύθι. Βάφουν το πρόσωπο, το λαιμό, τα μπράτσα, και συχνά επεκτείνονται και πιο μακριά ακόμα."[34]

Από προικοσύμφωνα της εποχής πληροφορούμαστε για τη χρήση κοσμημάτων από χρυσό ή ασήμι, διακοσμημένων συνήθως με μαργαριτάρια, διαμάντια και ζαφείρια. Συναντούμε τα σκουλαρίκια με τα εξής χαρακτηριστικά: "χρυσά με το μαργαριτάρι" (1777), "μαργαριταρένια" (1800), "ντε διαμάντε" (1800), "χρυσσά μεγάλα με το Μαργαριτάρη τους (1811), 2 με Κλονές Μαργαριτάρι" (1811), "ροζέττες με μαργαριτάρια" (1817), "βεργέττες με κεχριμπάρι" (1817), "χρυσά με μαργαριτάρι" (1817), "ροζέταις των αυτιόνε με τα μαργαριτάρια (1837)· τα περιδέραια του λαιμού περιγράφονται ως "λαιμοί μαργαριτάρι με μποτόνια χρυσά 30" (1777), "μερμύδοι" (1794), "λεμοί μαργαριτάρι χοντρό πεζάρι δρά[μια] $11^{1}/_{2}$ πολύτικα και γράνα: 6, (1794), "Μαργαριτάρη έτερον ψιλότερον πεζάρι τζεκίνα εξ 6 καθώς και σταυρουλάκι χρυσόν" (1794), "γερτάνη μαργαριταρένιο" (1800), "κολλάνα Μαργαριτάρη Πεζάρη Τζεκίνια Εννέα No. 9" (1811), "σταυρόν με το μαργαριτάρι του" (1812), "γορδόνια" (1817), "λαιμοί γορδόνη" (1837)· τα δαχτυλίδια ως "διαμαντένιο η αρεβόνα της" (1794), "διαμαντένιο πιρλάντε" (1794), "ροζέτα μεμαργαριτάρι" (1794), "διαμαντένιο του πρικιού της" (1794), "ζαφύρι με πράσινη πέτρα" (1794), "ντε διαμάντε" (1800), "διαμαντένια το καθ'εν με πέτρες τρεις διαμάντε" (1811), "με διαμαντάκια" (1812), "χρυσά απηδάκια" (1812), "με πέτρα κόκκινη χρισό κι αυτό" (1837). Φορούσαν επίσης "ζονάρια" ή "ζουνάρια", π.χ. "ασημένιο" (1777), "Χρισό με το κολάνι του χρυσό"

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(1794), "μαργαριταρόριζα με χρισάφι και με το κολάνι του χρισό„ (1794), "ασημένιο με το κολάνι του„ (1794), "μαργαριταρένιο„(1800), "ασιμοχρισομένο„ (1800), και βραχιόλια ("μανίνια„) "χρυσά„(1811)[35].

2. Αντρική

Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας ώς τις αρχές της Αγγλοκρατίας οι ποπολάροι στην πόλη και οι χωρικοί στο ύπαιθρο χρησιμοποίησαν έναν απομακρυσμένο από την αριστοκρατική και αστική αμφίεση τύπο φορεσιάς, απέριττο, χωρίς πολυτέλεια και παραχωρήσεις στους ενδυματολογικούς νεωτερισμούς· είχε ωστόσο απόηχους από ενδυματολογικές τάσεις των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, που αποδίδονταν με το λαϊκό αισθητήριο. Οι χρήστες αυτής της "οπισθοδρομικής„ αμφίεσης δεν είχαν καμιά συμμετοχή στην κοινωνική ζωή του τόπου. Μένοντας λοιπόν στο περιθώριο, δεν αντιμετώπιζαν ανάγκες επίδειξης ευγενούς καταγωγής ή οικονομικής ισχύος, ώστε να επιχειρούν και μέσω της αμφίεσης την προβολή και την επιβολή τους. Μια δειλή τάση εκσυγχρονισμού - και αυτή σε περιορισμένα όρια - φάνηκε αργότερα,στα προχωρημένα χρόνια της Αγγλικής Προστασίας,όταν άρχισαν και να συνειδητοποιούνται κοινωνικά, μέσα από τις ιδέες του ριζοσπαστισμού και να αξιώνουν ενεργή συμμετοχή στα κοινά.

Ως κεφαλοκάλυμμα φορούσαν μιαν άσπρη ή κόκκινη σκούφια, χειροποίητη, πλεχτή ή και υφασμάτινη (βαμβακερή στην πόλη και τα καμποχώρια, μάλλινη στα ορεινά), ψηλή, κωνική, με πεσμένη στο πλάι τη μυτερή κορυφή της.

Εσωτερικά φορούσαν λευκό πουκάμισο με μικρό μυτερό γιακά· σε μιαν απόπειρα μίμησης του κολάρου των ευγενών ο γιακάς έβγαινε όρθιος ψηλά στο λαιμό και τον συγκρατούσε εκεί ένα μικρό σκουρόχρωμο μαντίλι, απομίμηση και αυτό του αστικού λαιμοδέτη.

Το γιλέκο ήταν κλειστό μπροστά και κούμπωνε ώς πάνω με δυο σειρές κουμπιά.

Στη μέση φορούσαν σφιχτά κόκκινο φαρδύ ζωνάρι. Οι νέοι συνήθως φύλαγαν εκεί πιστόλια και μαχαίρια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Η περισκελίδα[36] όλων έφτανε ώς τα γόνατα: Των κατοίκων της πόλης και των καμπίσιων κατασκευαζόταν από εγχώρια βαμβακερά υφάσματα σε σχετικά στενή φόρμα, με διακοσμητικά κουμπιά στο πλάι στο γόνατο· των ναυτικών ήταν πλατιά, ευρύχωρη και δενόταν με κορδόνι,κάτω ακριβώς από τα γόνατα· των βουνήσιων κατασκευαζόταν από εγχώρια χοντρά μάλλινα υφάσματα, ήταν επίσης πολύ φαρδιά, αλλά έπεφτε χαλαρά ώς τα γόνατα, χωρίς να δένεται.

Γίνεται φανερό ότι αυτό το βασικό ένδυμα εξυπηρετούσε κατεξοχήν πρακτικές καθημερινές ανάγκες και ότι η αισθητική του εμφάνιση απασχολούσε κυρίως τους κατοίκους της πόλης και κατά δεύτερο λόγο τους χωρικούς. Παρατηρούμε ότι όσο απομακρυνόμαστε από τα ορεινά και πλησιάζουμε προς το αστικό κέντρο, η περισκελίδα του ποπολάρου,παρά την κατωτερότητα του υλικού κατασκευής της, τείνει να γίνει όμοια με τα εφαρμοστά "τσεντουρίνια„ των ευγενών και αστών· είναι σαφής η εντύπωση του κομψότερου μάστορα και τεχνίτη από το βουνήσιο βοσκό.

Ο εξωτερικός τους επενδύτης, από χοντρό σκουρόχρωμο,εγχώριο επίσης,ύφασμα, έφτανε ώς τη μέση, είχε ίσια μακριά μανίκια, κούμπωνε μπροστά σταυρωτά και συχνά φοριόταν ανάριχτα στον ώμο,"άλλα σκάγια„, όπως έλεγαν . Ο S. Marechal[37] παρατήρησε ότι στις άκρες ήταν γαρνιρισμένος με γούνα. Το χειμώνα φορούσαν χειριδωτό επίσης επενδύτη από αργαλίσιο ύφασμα μακρύ ώς τα γόνατα.

Στις κνήμες φορούσαν πλεχτά, μάλλινα σκαρτσούνια, συνήθως άσπρα, ψηλά ώς το γόνατο. Στην πόλη φορούσαν υποδήματα χαμηλά,δερμάτινα με μεταλλικές πόρπες -απόπειρα μίμησης των αντίστοιχων αστικών . Αντίθετα οι χωρικοί συνήθιζαν γενικά να φορούν τσαρούχια από δέρμα βοδιού με λουριά.

Στα χρόνια της Βενετοκρατίας απαγορευόταν να ξυρίζουν ολωσδιόλου το πρόσωπό τους,κάτι που ήταν προνόμιο κατεξοχήν των ευγενών και αστών. Ήταν επίσης υποχρεωμένοι να φορούν στο αριστερό τους αφτί ένα κυκλικό χρυσό, ασημένιο ή μεταλλικό σκουλαρίκι, τη βεργέτα[38].

Ήδη από τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα έγινε εμφανέστερη η επίδραση της αστικής μόδας, κυρίως με τη διάδοση του παντελονιού ώς τους αστραγάλους, σε μια ωστόσο φαρδιά φόρμα από σκουρόχρωμο ύφασμα, ώστε να ικανοποιούνται οι πρακτικές ανάγκες των χειρονα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κτών[39]. Το σακάκι τους έγινε απλό χωρίς γούνινη διακόσμηση, σκουρόχρωμο ή ριγέ. Συνέχισαν να διατηρούν το λευκό πουκάμισο με το χρωματιστό μαντίλι γύρω από το κολάρο του, καθώς και το ίδιο ζωνάρι της μέσης και την ίδια σκούφια του κεφαλιού.

Πιο έντονη φαίνεται η μίμηση της αστικής μόδας στα γιορτινά τους ενδύματα. Φόρεσαν καθολικά σκουρόχρωμο κοστούμι -σακάκι και παντελόνι-, εγκαταλείποντας την περισκελίδα, και εσωτερικά λευκό πουκάμισο με ψηλό σκληρό κολάρο.

Η εισδοχή αστικών στοιχείων συνεχίστηκε γοργά ως την 'Ενωση, ενώ τα ενδύματα του παρελθόντος εγκαταλείπονταν σταδιακά[40].

Γ' Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο

Η ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ (1864-1910)

Ι. Η αστική ενδυμασία

1. Γυναικεία

Στην περίοδο 1864-1910 διακρίνουμε δύο φάσεις στη μορφολογική εξέλιξη της ζακυνθινής αστικής γυναικείας αμφίεσης, με βάση τα κύρια χαρακτηριστικά των ενδυμάτων: α) από τα μέσα της δεκαετίας του 1860 ώς το 1890 και β) από το 1890 ώς το 1910[1].

α) 1864-1890

Πρόκειται για μια εικοσιπενταετία, όπου η γυναίκα εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως πληθωρικό[2] διακοσμητικό στοιχείο, που αντανακλούσε την οικονομική δύναμη και την εξέχουσα κοινωνική θέση του άντρα[3].

Έχει φανεί ήδη στο προηγούμενο Β' κεφάλαιο η στενή επαφή των Ζακυνθινών με το δυτικό συρμό. Τα εμπορικά καταστήματα του νησιού τον εδραίωσαν με μια πρωτοφανή ζωτικότητα και συναγωνισμό μεταξύ τους. Εξάλλου οι κοντέσες, κοντεσίνες και μεγαλοαστές του νησιού είτε με τα συχνά ταξίδια τους στο εξωτερικό -ήταν τακτικές πελάτισσες των μεγάλων γαλλικών μαγαζιών Printemps[4]- είτε μέσω των περιοδικών μόδας,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ακολουθούσαν τις επιταγές του πιστά και τον αφομοίωναν με σπάνια προθυμία και ευαισθησία[5]. Επιπλέον η κοινωνική υπεροχή τους έδινε το δικαίωμα για κάθε εξεζητημένη και προκλητική εμφάνιση, νεωτερισμό και τολμηρότητα, στοιχεία που συναντάμε πρώτιστα στις αριστοκράτισσες[6].

Αυτή την εποχή η αστική μόδα[7] εξελίχθηκε χωρίς πρωτοτυπίες, αναμιγνύοντας ρυθμούς από το παρελθόν και επιτρέποντας ποικίλες επιλογές, που τις συνταίριαζε ωστόσο σε ενιαίους τύπους κοστουμιών.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής υπήρξε η χρήση των ανεξίτηλων χημικών βαφών[8], και η τάση να συνδυάζουν υφάσματα λαμπερά με υφάσματα θαμπά, π.χ. το μετάξι με το βελούδο, συχνά στο ίδιο χρώμα, ή υφάσματα μονόχρωμα με εμπριμέ. Οι Ζακυνθινές χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά υφάσματα με δυτική προέλευση για τα φορέματά τους[9].

Η χρήση της ραπτομηχανής ευνόησε την τάση για μια πολυπλοκότητα στα σχέδια των ενδυμάτων. Έκοβαν τα υφάσματα σε πολλά κομμάτια και τα προσάρμοζαν στο σώμα με άφθονες πτυχές που εξαφάνιζαν τις φυσικές γραμμές της γυναικείας σιλουέτας[10].

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1860 το κρινολίνο, εξάρτημα βασικό της αμφίεσης από το 1850, όπως και πριν από έναν αιώνα, είχε αποσυρθεί. Στην εικοσαετία 1870-1890 στη γυναικεία γιορτινή αμφίεση εσωτερικά κυριάρχησαν τα "μανταπολαμένια„ (από την καλύτερη δηλαδή ποιότητα χασέ) και τα μεταξωτά δαντελοστόλιστα εσώρουχα (βρακί-πουκάμισο-μπουστάκι-μεσοφόρι)[11], ο κορσές και το τουρνούρι.

Ο κορσές, ενισχυμένος με μπαλένες, δεμένος στη μέση σφιχτά με κορδόνια, προκαλούσε στο γυναικείο σώμα μιαν ανυπόφορη διάθεση, αλλά παρόλη την ανθυγιεινή του δράση ήταν δημοφιλέστατος[12].

Το τουρνούρι (ή αλλιώς το πουφ ή πούφι ή υποκώλιο) ήταν ένα φουσκωτό σαν μαξιλαράκι παραγέμισμα από αλογοουρά ή από κομμάτια σκληρού πανιού. Στην εξέλιξή του έγινε ένα υποστήριγμα με οριζόντια σιδερένια στεφάνια, σαν κλουβί[13].

Τα επίσημα φορέματα, που πάντοτε συνοδεύονταν από κορσέ και πουφ ήταν ραμμένα στο στιλ της πολονέζας[14] του 18ου αιώνα ή είχαν ξεχωριστό το μπούστο από τη φούστα ή και τις απανωτές φούστες, που έδιναν στη γυναικεία φιγούρα τη μορφή ενός πολυόροφου οικοδομήματος.

Δαντέλες, κορδέλες, φιόγκοι, ντραπαρίσματα, κάθε είδους διακοσμητική επινόηση αύξαιναν τον όγκο της σιλουέτας από τη μέση και κάτω[15].

Στη δεκαετία 1880-1890 φόρεσαν ευρύτατα ζακέτες εφαρμοστές σφιχτά στον κορμό με μπαλένες εσωτερικά και μακριές φούστες, με όλο το φάρδος τους συγκεντρωμένο στα νώτα, όπου και κατέληγαν σε σειρές από "βολάν"[16]· συχνά ανασήκωναν ένα μέρος από τα βολάν και το στήριζαν στα πλάγια, αφήνοντας όμως τη φούστα να σέρνεται ακόμη στο έδαφος και να σχηματίζει την "κούδα", μιαν ουρά με πλισαρίσματα και βολάν, σαν ουρά παγωνιού[17]. Η κούδα πρόσθετε μεγαλοπρέπεια στην εμφάνιση και πρόβαλλε την κοινωνική επιφάνεια της γυναίκας· όσο πιο μακρύτερη ήταν, τόσο πιο "αρχόντισσα" έδειχνε ότι είναι[18].

Οι χειμωνιάτικοι επενδύτες τους ήταν τα πανωφόρια σε μήκος 3/4, εφαρμοστά στον κορμό και ελαφρά μακρύτερα πίσω· φορούσαν επίσης στους ώμους μεταξωτές εσάρπες[19] πλεκτές στο χέρι, διπλωμένες τριγωνικά, και κολάρους[20] ένα είδος κάπας σε διάφορα μήκη - βελούδινους ή μεταξωτούς, σκουρόχρωμους, απλούς ή κεντημένους με χρυσοκλωστές ή καλαμένιες κλωστές από το φυτό αθάνατος που αφθονούσε στο νησί.

Χτένιζαν τα μαλλιά τους μαζεύοντάς τα πίσω, πάνω στον τράχηλο, σε απλούς κότσους τις καθημερινές ή σε ογκώδη σινιόν από μπούκλες και πλεξίδες συγκρατημένες με περίτεχνους φιόγκους στις επίσημες εμφανίσεις τους. Στη δεκαετία του 1880 συνήθιζαν να πλαισιώνουν το μέτωπό τους με τούφες από φουντωτά μαλλιά.

Τα καπέλα συμπλήρωναν απαραίτητα την αμφίεση στις εξόδους τους· ήταν πολύ μικρά - συνήθως τ ό κ ε ς[21] - διακοσμημένα με δαντελίτσες, λουλούδια και φτερά και στηριγμένα πάνω από το μέτωπο.

Σε τοπική εφημερίδα συναντούμε πλήρη περιγραφή των ενδυμάτων της μόδας στα τέλη της δεκαετίας του 1880: "Η μόδα του μέλλοντος. Η εν Παρισίοις κυρία Jeanne εδημοσίευσεν εν τη εφημερίδι των Παρισίων "Le Petit Journal" της 23 τρ. ποίος θα ήναι ο συρμός των ενδυμασιών των Κυριών, τον μέλλοντα χειμώνα. Κατ'αυτήν, μεγάλη μόδα θα ήναι εις τα πολύ λεπτά μάλλινα υφάσματα, τα οποία ονομάζονται indiennes· ως προς τα χρώματα θα διατηρηθώσι τα αυτά, τα οποία εσυνηθίζοντο και το παρελθόν έαρ, με πολύ μικράν διαφοράν, ως προς την ζω-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ηρότητα. Τα επανωφόρια θα ήναι μικρά μέχρι του ημίσεος του αναστήματος, εις αυτά δε θα ήναι μεγάλη μόδα το αστρακά· ωσαύτως μεγάλη μόδα θα ήναι εν ταις χάντραις (passementerie). Τα καπέλλα θα είναι δύο αντιθέτων ειδών· ή μεγάλα και στρογγυλά ή μικρά και πολύ φιλάρεσκα. Τα σχέδια θα ήναι πολύ υψηλά και θα φέρωσι το όνομα,σχέδια του πύργου του 'Αϊφελ.»[22].

β) 1890-1910

Παρά την πολλαπλότητα των μορφών και την ποικιλία των υλικών, στην εικοσαετία 1890-1910 παρουσιάζονται οι πρώτες τάσεις απλούστευσης της γυναικείας αμφίεσης, γιατί γινόταν ολοένα πιο επιτακτική η ανάγκη για ανανέωση, που θα έδινε στη γυναικεία εμφάνιση μια φυσικότερη γραμμή, υγιεινή και άνετη με πρακτικά ενδύματα[23].

Αυτή τη φάση[24] χαρακτηρίζει ιδιαίτερα η προσέγγιση της γυναικείας ενδυμασίας προς το αντρικό,κοστούμι με τη διαίρεσή της σε τρία μέρη: μπλούζα, φούστα, ζακέτα. Δημιουργείται δηλαδή μια πρώτη μορφή ταγιέρ ("tailleur")[25], που αμέσως γίνεται δημοφιλές και επικρατεί.

Η γυναικεία εξάλλου σιλουέτα αποκτά μια καινούργια γραμμή, τη γραμμή "S„, αποτέλεσμα του νέου τύπου κορσέ[26] της μόδας: το στήθος προβαλλόταν έντονα, η μέση κύρτωνε υπερβολικά και η κοιλιά γινόταν επίπεδη χάρη σ'ένα μεταλλικό έλασμα. Η νέα κατάσταση αντιμετωπίστηκε ποικιλότροπα· αφενός καλοπροαίρετα, γιατί ο νέος κορσές ήταν σαφώς απλούστερος, αφετέρου με αντίδραση στον τύπο, επηρεασμένη προφανώς και από την σύγχρονη μεταρρυθμιστική κίνηση, την "bataille contre la mode„ της Ευρώπης[27].

Το τρίτο χαρακτηριστικό της εικοσαετίας είναι η κυριαρχία των έτοιμων ενδυμάτων,που έδιναν πια τη δυνατότητα και στις γυναίκες των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων να προσεγγίζουν ενδυματολογικά ολοένα περισσότερο τις αριστοκράτισσες και μεγαλοαστές[28].

Χρησιμοποιούσαν και πάλι ακριβά υφάσματα, μεταξωτά και βελούδα, καθώς και μαλακά μάλλινα για το χειμώνα, με ιδιαίτερη προτίμηση σε κάθε είδους κίτρινες αποχρώσεις[29] κι αργότερα στα ροζ, σιελ,.. μοβ, γκρι χρώματα.

Τα εσωτερικά μεσοφόρια ήταν μεταξωτά ή μανταπολαμένια, όπως και στην προηγούμενη φάση, με δαντέλες που απέπνεαν ερωτισμό, καθώς αποκαλύπτονταν διακριτικά, όταν οι κυρίες ανασήκωναν τις φούστες με επιδεξιότητα και μελετημένη αφέλεια.

Η εξωτερική μπλούζα ήταν ένα είδος πουκάμισου με όρθιο ψηλό γιακά, πλούσια διακοσμημένη - ακόμη και στις καθημερινές εμφανίσεις-με δαντέλες και σιρίτια σ'όλη την επιφάνεια και τα μανίκια.

Η φούστα συγκέντρωνε όλο το φάρδος στα νώτα - το τουρνούρι ωστόσο σταδιακά εξαφανίστηκε - και φαρδαίνοντας απότομα προς τα κάτω έπαιρνε ένα καμπανοειδές σχήμα με μιαν ουρά που σερνόταν στο έδαφος.

Η ζακέτα είχε συνήθως χρώμα διαφορετικό από τη φούστα. Το βασικό της χαρακτηριστικό ήταν τα σουρωτά στο ύψος των ώμων και φουσκωτά ώς τον αγκώνα μανίκια, που στένευαν απότομα στον πήχυ του χεριού ώς τον καρπό[30]. Επικράτησαν με αυτή τη μορφή ώς και τις αρχές του 20ού αιώνα, οπότε απλουστεύτηκαν κι απόκτησαν ίσια στενή γραμμή.

Τα φορέματα ήταν απλά και μονοκόμματα με φούστα επίσης σε σχήμα καμπάνας και διακόσμηση από δαντέλες και φιογκάκια στο κλειστό κορσάζ. Τα βραδινά ωστόσο είχαν ντεκολτέ σε σχήμα V, ήταν συνήθως δίχως μανίκια ή είχαν μανίκια κοντά ώς τη μέση του βραχίονα, απλά ή φουσκωτά. Τα πανωφόρια τους είχαν και πάλι μήκος 3/4, όρθιο μικρό γιακά, φουσκωτά μανίκια και μια πρόσθετη μπέρτα από γούνα, ή γαρνιρισμένη με γούνα[31]. Συνέχισαν εξάλλου να φορούν τους κολάρους της προηγούμενης εικοσαετίας σε ποικίλο μήκος με γούνινα επίσης γαρνιρίσματα[32].

Οι κάλτσες ήταν μεταξωτές ή βαμβακερές, σε λευκό ή μαύρο χρώμα, τα υποδήματά τους γοβάκια με στρόγγυλες μύτες, δαντελένια διακόσμηση και ψηλά τακούνια, ή στιβαλέτα[33], ψηλά σαν μπότες, δερμάτινα ή υφασμάτινα με κουμπιά στο πλάι και δαντελένιες γαρνιτούρες.

Τα καπέλα είχαν διάφορα σχέδια· ήταν μικρά ή πλατύγυρα,από καστόρ, βελούδο ή μεταξωτό το χειμώνα και ψάθα το καλοκαίρι, υπερβολικά διακοσμημένα με φτερά, λουλούδια και καρφίτσες.

Εξάλλου στη διάρκεια όλης της μετά την Ένωση περιόδου απαραίτητα εξαρτήματα της αμφίεσης ήταν η βεντάλια[34], το ομπρελίνο[35], τα μικρά τσαντάκια[36]· επίσης τα γάντια, δαντελένια το καλοκαίρι,ενώ το

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χειμώνα από δέρμα ή ύφασμα, μακριά ώς και πάνω από τους αγκώνες, κλειστά στο πλάι με μια σειρά από κουμπιά που έφταναν και τα εικοσι[37].

Παραθέτω γι'αυτή τη φάση δημοσίευμα από το τοπικό περιοδικό Αι Μούσαι του 1906, όπου δίνονται πληροφορίες για τη μόδα του χειμώνα: "Η μόδα του χειμώνος. Η προετοιμασία του χειμερινού φουστανολογίου ήρχισε πυρετωδώς. Και' δια μεν τας περιπατητικάς τουαλέττας θα υπερτερήσουν το ανοικτόν και βαθύ πρασινόχρουν και το μενεξεδοειδές. Διά τας εσπερινάς αμφιέσεις το κερασί και το λευκόν, όπως πάντοτε. Και εφέτος το ιδιαίτερον χαρακτηριστικόν των φιλοκόμψων θα είναι η απλότης. Θα φορεθούν πολύ τα αθάνατα ταϊγέρ. Τα τελευταία είνε είδος βελάδων κοντών και μακρυών, γαρνίρονται δε εν γένει με μαύρον μουαρέ, ταφτάν ή σουτάς. Αυτού του είδους δεν θα επιδεικνύουν την μέσην. Εντελώς το εναντίον από ό,τι θα συμβαίνει διά τας αμπιγέ τουαλέτας. Ύφασμα δια ταϊγέρ θα προτιμηθή το ντρα, αλλά και το εγγλέζικο σέρξ δεν καθυστερεί. Τα πλείστα καπέλλα της εποχής γίνονται από ταφτά μάλλον μαύρον με γύρον πλέον ή πλατύν και τεπέ, είδος μεγάλου μπερέ επίσης από ταφτά τριών χρωμάτων, εξ ων ο εις του αυτού χρώματος με τον γύρον, ο άλλος με το φόρεμα και ο τρίτος όμοιος. Δι'εντελώς χειμερινόν πολύ της μόδας τα βελούδινα καπέλλα. Οι μεγάλοι φιόγκοι και τα πτερά πολύ συνειθίζονται. Τα βέλα με μεγάλα μαύρα πικώ. Κτενίσματα. Τα κεφάλια, όσον ολιγώτερον παραγεμισμένα εσωτερικώς τόσω περισσότερον υπεργεμισμένα εξωτερικώς με πλεξίδες και αφθονίαν μπουκλών εκ των ετοίμων διά τους χορούς και τα θέατρα' αι δύο πρέπει να κρέμωνται μία δεξιά και άλλη αριστερά των ώτων' η ποσότης των μπουκλών κανονίζεται αναλόγως της μεγαλοπρεπείας των αυτιών."[38].

2. Αντρική

Στην εποχή που εξετάζουμε η αντρική αστική φορεσιά στη Ζάκυνθο αποκρυσταλλώθηκε μορφολογικά στο σκουρόχρωμο κοστούμι, δηλαδή την αυστηρή, χωρίς εκκεντρικότητες, κλασική τριάδα σακάκι - γιλέκο -παντελόνι, σύμφωνα με τις εντολές της ευρωπαϊκής μόδας[39]. Είναι συγκεκριμένη η διαπίστωση του Ludwig Salvator: "Γενικά οι άντρες

ντύνονται κατά το συνηθισμένο ευρωπαϊκό τρόπο και τα υφάσματα που χρησιμοποιούν έχουν κατά κανόνα σκοτεινά χρώματα»[40]. Αυτή η λιτή ενδυματολογική σύνθεση παράλλαζε μόνο σε επουσιώδεις λεπτομέρειες, κυρίως ανάλογα με την περίσταση που επρόκειτο να φορεθεί· ελάχιστα ή καθόλου επηρεαζόταν από τη φυσική ηλικία και την κοινωνική κατάσταση των ατόμων.

Την ίδια ενδυμασία υιοθέτησαν και οι παλιοί ευγενείς φεουδάρχες. Η διαφορά τους με τους μεγαλοαστούς έγκειται μόνο στην εμμονή τους να φορούν επίσημα ενδύματα και στην καθημερινή ζωή (π.χ. τη ρεντιγκότα και το ψηλό καπέλο)[41] και να διατηρούν συνήθειες παλαιότερων εποχών (π.χ. το ολωσδιόλου ξυρισμένο πρόσωπο, δείγμα ευγενικής καταγωγής επί Βενετοκρατίας και Αγγλοκρατίας)[42].

Έφεραν τις ενδυμασίες τους από το εξωτερικό, όπου συχνά ταξίδευαν για σπουδές, εμπορικές υποθέσεις, αναψυχή κ.λπ., ή τις παράγγελναν στους καλύτερους ράφτες της πόλης επιλέγοντας το σχέδιο από ευρωπαϊκά περιοδικά. Πρότυπα μόδας εξάλλου θεωρούσαν τους νεαρούς κομψευόμενους υπαλλήλους του Αγγλικού Τηλεγραφείου (παραρτήματος της Eastern από το 1873/74)[43].

Εσωτερικά φορούσαν εσώβρακα μακριά δεμένα με κορδονάκι στους αστράγαλους και πλεχτές χειροποίητες φανέλες.

Το πουκάμισο ήταν ένα εξωτερικό ένδυμα, σχεδόν πάντοτε λευκό, με εξαίρεση κάποιες πολυχρωμίες που συνήθιζαν οι νέοι καθημερινά στον περίπατο ή στην εξοχή. Είχε πρόσθετα σκληρά κολάρα[44], ψηλά με σπασμένες μύτες ή κατεβασμένα χαμηλά. Ένα μεταξωτό χρωματιστό μαντίλι, ή κολαρίνα[45], δεμένο σε φιόγκο, ή μια γραβάτα[46] με φαρδύ κόμπο διακοσμούσαν τη βάση του λαιμού. Τα μανικέτια, τα πορτσέτα[47], ήταν διπλά, πρόσθετα, κολαρισμένα, με κουμπιά χρυσά ή ασημένια[48]. Λεπτές κάθετες πιετούλες ήταν γαζωμένες στο στέρνο ώς κάτω· από την οπτική εντύπωση που δημιουργούσαν τις ονόμαζαν "κιθάρες»[49].

Το καθημερινό κοστούμι ήταν απλό και πρακτικό.

Το γιλέκο[50], κοντό ώς τη μέση, είχε βαθύ άνοιγμα μπροστά με στρογγυλεμένους γιακάδες και σταυρωτό κούμπωμα με δυο σειρές χρυσά,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ασημένια, φιλντισένια ή απλά υφασμάτινα κουμπιά. Μετά το 1900 κοβόταν με το άνοιγμα ψηλά και κούμπωνε με μια σειρά κουμπιά. Σιγά σιγά οι γιακάδες εξαφανίστηκαν. Γενικά το γιλέκο είχε διαφορετικό χρώμα από το σακάκι και το παντελόνι, ήταν σε πιο φωτεινό τόνο ή και έντονα χρωματιστό.

Το χειμωνιάτικο σακάκι[51] το έρραβαν από σκούρο μονόχρωμο μάλλινο ύφασμα. Προτιμούσαν κυρίως τα εγγλέζικα κασμήρια. Ήταν μονόπετο, με σταυρωτό κούμπωμα μπροστά, εφαρμοστό στο σώμα ώς τα τέλη του 19ου αιώνα και πιο χαλαρό κατόπιν.

Το παντελόνι είχε πάντοτε διαφορετικό χρώμα από το σακάκι ή ήταν ριγέ ή καρό στα καθημερινά. Των ηλικιωμένων συνήθως είχε "τιράντες„[52].

Τα καλοκαιρινά κοστούμια αντίθετα ήταν ομοιόχρωμα από λινό ύφασμα λευκό, κρεμ, σταχτί, ανοιχτό καφέ.

Επίσημα ενδύματα ήταν η ρεντεγότα (ή ρεντεγότο ή μιγρέα) και η βελάδα (ή φράκο), σε σκούρα χρώματα με κυριαρχία του μαύρου, σπανιότερα του φαιού και του μπλε.

Είναι αξιοπαρατήρητο ότι κατά περιστάσεις άνθρωποι από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα φόρεσαν με άνεση κασμηρένια και λινά κοστούμια του ευρωπαϊκού συρμού όμοια με των μεγαλοαστών. Ρεντιγκότα όμως και κυρίως βελάδα (όπως και ψηλό καπέλο) δεν φορούσαν· όχι γιατί τους ήταν απαγορευμένη ή δυσπρόσιτη οικονομικά η απόκτησή τους, αλλά γιατί ως ενδύματα δήλωναν κατεξοχήν την αριστοκρατία του πλούτου και έναν τρόπο ζωής με διαφορετικές συνήθειες από τις δικές τους(π. χ. καζίνο, θέατρο, χορούς , βεγγέρες)[53].

Η τσόχινη ρεντεγότα[54] συνδυαζόταν με ριγέ παντελόνι(μαύρο με ρίγες γκρι) και λευκό ή κρεμ γιλέκο. Ήταν σαν σακάκι, αλλά μακριά ώς τα γόνατα, εφαρμοστή στη μέση με κούμπωμα σταυρωτό ή απλό με τέσσερις σειρές κουμπιά και με ίσια μακριά μανίκια, που είχαν πρόσθετες μανσέτες κουμπωμένες στο πλάι με δυο κουμπιά.

Η βελάδα[55] φορέθηκε αυστηρά στις πιο επίσημες εμφανίσεις. Έμοιαζε με τη ρεντιγκότα, αλλά ήταν κομμένη μπροστά και πίσω κατέληγε σε σχήμα χελιδονοουράς με μια βαθιά σχισματιά.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

'Εκοβαν τα μαλλιά τους κοντά και τα χτένιζαν με χωρίστρα στο πλάι ή στη μέση. 'Αφηναν μπαρμπετόνια[56] (φαβορίτες), μουστάκια, ένα καλοφροντισμένο μικρό μούσι ή και γενειάδα. 'Οπως σημειώθηκε πιο πάνω, πολλοί ηλικιωμένοι "κόντηδες„ επέμειναν να διατηρούν τη συνήθεια του ολωσδιόλου ξυρισμένου προσώπου, για να προβάλλουν την αριστοκρατική τους καταγωγή.

Απαραίτητα κεφαλοκαλύμματα ήταν τα καπέλα.

Το χειμώνα φορούσαν τσόχινα σκουρόχρωμα καπέλα τύπου μελόν, με χείλος ολόγυρα και διακοσμητική ομοιόχρωμη συνήθως μεταξωτή κορδέλα στη βάση του στρογγυλεμένου ("μπομπέ„, όπως τον έλεγαν) θόλου[57]. Φορούσαν επίσης τη ρεμπούπλικα (ή φακέκο)[58] από τσόχα ή καστόρι, σε σκούρα χρώματα, με χείλος ολόγυρα και διακοσμητική κορδέλα στη βάση του θόλου, που, αντίθετα από την ομοιόμορφη επιφάνεια του μελόν, σχημάτιζε κοιλώματα.

Στις επίσημες περιστάσεις φορούσαν ψηλά κυλινδρικά μαύρα στιλπνά καπέλα, κλάκ, που συμπτύσσονταν με ελαφρά πίεση· έτσι τα κρατούσαν άνετα κάτω από τη μασχάλη στις περιπτώσεις που δεν τα φορούσαν[59]. Τα ψηλά καπέλα είχαν κατεξοχήν ταυτιστεί με την αριστοκρατική καταγωγή.

Το καλοκαίρι συνήθιζαν να φορούν ψάθινα καπέλα[60],όπως το μπαγιασό (ή παγιασόν)[61], από σκληρή ψάθα με στενό χείλος και διακοσμητική σκουρόχρωμη μεταξωτή κορδέλα ολόγυρα. Φορούσαν το μπαγιασό κυρίως τις απογευματινές ώρες, όταν ο ήλιος δεν ήταν δυνατός. Τα πρωινά συνήθως φορούσαν επίσης ψάθινο, αλλά με φαρδιά κι ευλύγιστα χείλη καπέλο, εισαγόμενο από το εξωτερικό - και γι'αυτό πολύ ακριβό- τον παναμά. Τον έπλεκαν με φύλλα του φυτού jipi japa οι ιθαγενείς του Ισημερινού, της Κολομβίας και του Περού τρεις αιώνες πριν από το 1895, όταν το ανακάλυψαν οι Αμερικανοί και αρχισαν να προωθούν την πώλησή του μαζικά, μέσω των πρακτορείων του Παναμά[62]. Είναι αξιοπαρατήρητη η σχεδόν άμεση χρήση του στη Ζάκυνθο.

Ο Λεωνίδας Χ. Ζώης το αναφέρει ήδη στο Λεξικό του του 1898 ως "ψάθινον λεπτόν πίλον„[63]. Αναδημοσιεύω και διαφημιστική ανακοίνωση στο ζακυνθινό περιοδικό Αι Μούσαι του 1905: "Νεωτερισμοί. Το εν τη οδώ Ανεξαρτησίας Κατάστημα του φίλου κ. Πέτρου Α. Τσιλιοπούλου ε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πλουτίσθη εσχάτως διά νέας συλλογής ψαθών στερεών ικανοποιουσών και τας μάλλον ιδιοτρόπους διαθέσεις. Αι ψάθαι αύται, μεταξύ των οποίων και παναμάδες λευκοί ως αφρός, είνε του τελευταίου ευρωπαϊκού συρμού δια πάσαν ηλικίαν και δια πάσαν κοινωνικήν τάξιν και εις τιμάς πολύ συμφερτικάς και δια το πενιχρότερον βαλάντιον„ [64].

Φορούσαν βαμβακερές ή μεταξωτές κάλτσες, και ως υποδήματα σκαρπίνια[65] και στιβάλια. Τα σκαρπίνια ήταν τα καλοκαιρινά τους, χαμηλά, στιλβωμένα και συχνά δίχρωμα κατά τη μόδα της εποχής· τα στιβάλια ήταν ψηλά σαν μπότες, τα φορούσαν το χειμώνα.

Συμπλήρωναν τη αμφίεσή τους με ένα μεταξωτό χρωματιστό ή λευκό μαντιλάκι στο πάνω αριστερό τσεπάκι του σακακιού κι ένα φρέσκο λουλούδι στη "μπουτονιέρα„[66] του, προκειμένου να δώσουν έναν "αλέγκρο„ τόνο στη σχεδόν σκοτεινή κατά τα άλλα εμφάνισή τους.

Στο χέρι τους φορούσαν ένα δαχτυλίδι, βουλοτήρι[67], με σφραγιδόλιθο, ή κορνιόλα[68] με μεγάλη διαμαντένια πέτρα. Πέρα από την πρακτική του χρήση φορούσαν ως κόσμημα χρυσό σκαλιστό ρολόϊ, κρεμασμένο με χρυσή "καδίνα„ από μια κουμπότρυπα του γιλέκου και φυλαγμένο στην τσέπη του (ρολόγια τση τσέπης, όπως τα έλεγαν).

Σχεδόν πάντοτε κρατούσαν στο χέρι τη μπαγολίνα, μπαστουνάκι λεπτό, ευλύγιστο, ελαφρύ, από ινδοκάλαμο με κοκάλινη ή ασημένια χειρολαβή[69].

Αυτά ήταν σε γενικές γραμμές τα κύρια στοιχεία της αντρικής αμφίεσης[70].

II. Η λαϊκή ενδυμασία

1. Γυναίκεία[71]

α. Εσωτερικά ενδύματα[72]

Το βρακί

Το καθημερινό ήταν βαμβακερό[73], από ύφασμα κατώτερης ποιότητας, "πανίτικο„, σε διάφορα χρώματα, λευκό, ροζ, κίτρινο· το νυφιάτικο και γιορτινό ήταν από "μανταπολάμι„, δηλαδή από αγοραστό χασέ σε άριστη ποιότητα, πάντοτε λευκό.

Στα πλάγια, δεξιά και αριστερά, άνοιγε από το ύψος της μέσης

ώς το μέσο των γοφών, με δυο μικρές πιέτες στη μέση, μπροστά και πίσω. Πάνω στις πιέτες γάζωναν μιαν επίρραπτη ζώνη, το "μπουστοπάνι", στενή ταινία από το ίδιο ύφασμα, που οι άκρες της κατέληγαν σε στενότερες κορδέλες ή κορδόνια, τα "βρακοζώνια". Τις μπροστινές κορδέλες έδεναν πίσω και τις πίσω μπροστά, ή ανά δύο μεταξύ τους στα πλάγια, ώστε να μην πέφτει το εσώρουχο και να το μεταχειρίζονται εύκολα. Τα "μπουζάνια"[74], δηλαδή τα κάτω άκρα του, έφταναν ώς τη μέση της κνήμης ή ώς το γόνατο, σούφρωναν εκεί δεμένα με ποικιλόχρωμα κορδελάκια στο πλάι και κατέληγαν σε στενά βολάν, τα 'καμουφάκια"[75]. Τα καμουφάκια ήταν συνήθως διακοσμημένα με κοφτά ασπροκεντημένα με λεπτή βαμβακερή κλωστή λουλούδια, πουλιά ή γεωμετρικά σχήματα και στα τελειώματα με φεστόνια και δαντέλες ("μέρλα" όπως τα έλεγαν) χειροποίητες με "κοπανέλι", "πόμολο" ή βελόνι[76].

Το πουκάμισο[77]

'Ηταν επίσης βαμβακερό[78], "πανίτικο" το καθημερινό, "μανταπολαμένιο" το γιορτινό, πάντοτε σε λευκό χρώμα (χρωματιστό συναντάται σπανιότερα στα ορεινά κυρίως χωριά και για καθημερινή μόνο χρήση).

Φαρδύ με στρόγγυλη ή οβάλ λαιμόκοψη έπεφτε "αμολητό","μπόλικο", από τους ώμους ή σχηματίζοντας σούρες[79] ακριβώς κάτω από το στήθος και έφτανε ώς τη μέση της κνήμης. Αρχικά είχε μανίκια φαρδιά που έκλειναν με μανσέτα στον καρπό του χεριού· στην εξέλιξή του το συναντάμε κοντομάνικο και τέλος, στον 20ό αιώνα πια, "τιραντέ".

Γενικά τα ζακυνθινά πουκάμισα είχαν κεντητή διακόσμηση σε κυκλική διάταξη κυρίως, που αγκάλιαζε τον ποδόγυρο, το γύρο των μανικιών και το λαιμό. Εξάλλου, η περιοχή του στέρνου, ο "κόρφος", ήταν πλούσια ασπροκεντημένη (αξίζει όμως να σημειωθεί ότι στα ορεινά χωριά συνηθίζονταν κυρίως τα κόκκινα και μπλε κεντήματα), ή διακοσμημένη με μικρές στενές κάθετες πιέτες, τις "πόστες"[80] ή "ποστούλες", είδος νερβύρ, καμωμένες στο χέρι ή τη ραπτομηχανή, γαρνιρισμένες και αυτές με στενή δαντέλα. Ο ποδόγυρος στα καθημερινά πουκάμισα ήταν αδιακόσμητος· αντίθετα στα γιορτινά τέλειωνε σε στενά καμούφα κεντημένα με τα ίδια μοτίβα του στέρνου και γαρνιρισμένα με δαντέλα[81].

Το πουκάμισο είχε ξεχωριστή θέση και αξία στην προίκα της νέας,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γιατί πρόβαλλε - όπως και τα υπόλοιπα λευκά εσώρουχα - την επιδεξιότητά της στην κεντητική και δαντελοπλεκτική τέχνη και την αξιοσύνη της. Ως νυχτερινό ένδυμα το φορούσε η νύφη την πρώτη νύχτα του γάμου της. Σχετικά ο Λ.Χ.Ζώης μας πληροφορεί ότι "η πενθερά της νύμφης, ολίγον μετά τον πυροβολισμόν, εισέρχεται εις τον κοιτώνα και λαμβάνουσα το της νύμφης υποκάμισον στέλλει τούτο προς επιθεώρησιν και διαβεβαίωσιν της παρθενίας της νύμφης εις τους συγγενείς, οίτινες υποχρεούνται να ρίψωσιν επ'αυτού αργυρά νομίσματα, αι δε γυναίκες μετάξινα μανδύλια, ως δε κοινώς λέγουσι: το ασημώνουνε. Και τα μεν μανδύλια δίδονται εις όφελος του φέροντος το υποκάμισον, όστις, συνήθως φυλάττει αυτά επί πολλά έτη, τα δε χρήματα ως δώρα (κοινώς ρεγάλια) της νύφης„[82]. Στο χωριό Καταστάρι οι εχθροί της οικογένειας προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να πάρουν για λίγην ώρα το νυφιάτικο πουκάμισο, για να "του κάνουν πολλές ψαλιδιές„, που θα είχαν, όπως πίστευαν, ως αποτέλεσμα να γεννά η νύφη όλο θηλυκά, να αρρωστήσει βαριά ή, το χειρότερο, να πεθάνει[83].

Το μπουστάκι[84]

Το μπουστάκι ήταν εσωτερικό ένδυμα, καμωμένο πάνω στο πρότυπο του αστικού μπούστου για να συγκρατεί το στήθος, να "σταίνει„ το σώμα και, καθώς ήταν πολύ σφιχτό στο κορμί, να γίνεται "κοντυλένια„ η γυναικεία μέση. Το φορούσαν πάνω από το πουκάμισο τραβώντας τις σούρες του προς τα πίσω, για να μένει η κοιλιά επίπεδη και να γεμίζουν σε όγκο τα νώτα.

Το καθημερινό μπουστάκι ήταν πανίτικο, λευκό, ροζ, γαλάζιο· το γιορτινό ήταν πάντοτε λευκό,μανταπολαμένιο.

Ήταν αμάνικο, ανοιχτό στο στέρνο, όπου σχημάτιζε ντεκολτέ σε σχήμα V ή οβάλ, ή ήταν "τιραντέ„ με τετράγωνο ντεκολτέ. Κούμπωνε μπροστά - σπανιότερα πίσω στην πλάτη - με μια κάθετη σειρά κουμπιά - στα γιορτινά των ευπορότερων ήταν φιλντισένια - ή με "άζουλες„[85], ή είχε τρυπούλες από όπου περνούσε χιαστί λεπτό λευκό κορδονάκι δεμένο σφιχτά.

Ραφές, γαζιά, πένσες και ποστούλες (όπως του πουκάμισου)γίνονταν με επιμέλεια και δεξιοτεχνία,ώστε το μπουστάκι προσαρμοζόταν

απόλυτα στη φυσική διάπλαση του κορμιού, πρόβαλλε τους μαστούς και τόνιζε τη λεπτή μέση. Ακριβώς εκεί, στο ύψος της μέσης, ήταν επίρραπτο συχνά ένα στενό καμούφο, που έπεφτε ελαφρά στην αρχή των γοφών και μόλις κάλυπτε την κορυφή του μεσοφοριού.

Δαντέλες και ασπροκέντια διακοσμούσαν όλη την επιφάνεια μπροστά και πίσω. Τα διακοσμητικά μοτίβα ήταν τα ίδια με των άλλων εσωτερικών ενδυμάτων[86]. Αυτό πρόσδινε με την καλαισθησία του μιαν αρμονία στην εμφάνιση και φανέρωνε μιαν αντίληψη κομψότητας όχι τόσο συνηθισμένης στα λαϊκά στρώματα του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου.

Η σοττάνα - Το κότολο

Η σοττάνα[87] ήταν το μεσοφόρι που προηγήθηκε του κότολου στην εσωτερική ένδυση των Ζακυνθινών. Το έραβαν εγχώρια μάλλινα ή βαμβακερά υφάσματα του αργαλειού σε διάφορα χρώματα - προσφιλή ήταν ιδιαίτερα το φυσικό λευκό, το κόκκινο και το κίτρινο.

Στη μέση είχε σούρες. Στο ύψος του γόνατος άρχιζαν οριζόντιες σειρές (τρεις έως εφτά) από καμούφα, πλατιά ώς μια παλάμη, κεντημένα ή διακοσμημένα με δαντέλες.

Το κότολο[88] (ή ασπροβέλεσο ή εσοβέλεσο ή σοτοβέλεσο) ήταν μανταπολαμένιο, λινό ή και μεταξωτό σε λευκό χρώμα - σπάνια σε ροζ και γαλάζιο. Το έραβαν με πρότυπο τα ανάλογα ευρωπαϊκού συρμού μεσοφόρια των αστών[89]. Για την κατασκευή του χρησιμοποιούσαν πολλά μέτρα ύφασμα κομμένο σε 2,3, ή και 4 φύλλα "ανάλογα με το χόντρο τση γυναικός„, ώστε να γίνεται πολύ πλατύ και να φουντώνει τους γοφούς· για να φουσκώνει εξάλλου συχνά το κολάριζαν ή φορούσαν και απανωτά κότολα 2 ή και 3 μαζί. Στη μέση στενό μπουστοπάνι συγκρατούσε σούρες και πιέτες και προεκτεινόμενο σε κορδέλα, μπροστά και πίσω, δενόταν στα πλάγια που είχαν ανοίγματα όπως εκείνα του εσώρουχου.

Στα καθημερινά κότολα ο ποδόγυρος κατέληγε απλά σε οριζόντιες σειρές από χειροποίητα ποστάκια. Στα γιορτινά είχε φαρδιά σουρωτά καμούφα ασπροκεντημένα και στολισμένα με δαντέλα. Πολύχρωμα κεντήματα συναντάμε μόνο στα κότολα των ορεινών, όπως και στα υπόλοιπα εσωτερικά τους ενδύματα.

Η ιδέα του ευρωπαϊκού κρινολίνου, των μέσων του 19ου αιώνα, πέ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρασε και στα λαϊκά ενδύματα του νησιού με το "μπρόμπολο„[90], το συρμάτινο στεφάνι που προσέραβαν εσωτερικά στον ποδόγυρο του κότολου για να φουντώνει.

Στα καθημερινά κότολα εξάλλου συχνά έραβαν μια τσέπη,για να φυλάγουν χρήματα ή προσωπικά τους μικροπράγματα.

Η σκαμπαβία[91]

Είχε πολλαπλή χρήση. Κατεξοχήν φορέθηκε ως πρωϊνό ένδυμα του σπιτιού (γι'αυτό και την κατέταξα στα εσωτερικά ενδύματα) -ένα είδος σημερινής "λιζέζ„ -, ως ένδυμα ύπνου αλλά και ως γιορτινή μπλούζα στην εκκλησία[92].

Η καθημερινή σκαμπαβία γινόταν από φτηνή διάνα (τσίτι),ή γιορτινή από μανταπολάμι ή μεταξωτό. 'Ολες οι σκαμπαβίες που σώθηκαν είναι λευκές[93].

'Οπως και τα άλλα εσωτερικά ενδύματα, ραβόταν πάνω σε πρότυπα με ευρωπαϊκή προέλευση. 'Εμοιαζε με φαρδύ πουκάμισο. Το μήκος ποίκιλλε: συνήθως μόλις κάλυπτε τους γοφούς. Η σκαμπαβία του ύπνου ήταν μακρύτερη, έφτανε ώς τα γόνατα.

Τα δύο μπροστινά φύλλα ήταν ριχτά από τους ώμους ώς κάτω - "αμολητή, όχι κολλημένη απάνου τσου„ - και κούμπωναν με μικρά φιλντισένια κουμπάκια[94]· σε άλλες σκαμπαβίες το φάρδος έπεφτε με σούρες κάτω από το στήθος, ενώ η επιφάνεια του στήθους ήταν εφαρμοστή σ'αυτό, διακοσμημένη με κάθετα ποστάκια. Ο γιακάς ήταν όρθιος, φάρδους δύο εκατοστών, ή σχημάτιζε μεγάλα στρόγγυλα πέτα που έπεφταν πάνω στους ώμους και την πλάτη και ήταν γαρνιρισμένα με ασπροκέντια, καμουφάκια και δαντέλες. Επίσης άφθονα διακοσμημένη με κάθετα ψιλά ποστάκια, καμουφάκια και δαντέλες ήταν όλη η μπροστινή επιφάνεια[95].

Το πίσω μέρος ήταν επίσης ριχτό ή σούρωνε στη μέση μ'ένα λεπτό κορδόνι ή κορδελίτσα ραμμένα εσωτερικά και δεμένα μπροστά, ώστε το πίσω μέρος να εφαρμόζει στο σώμα. Σε άλλες περιπτώσεις ένα καμούφο, στο φάρδος μιας παλάμης, ραβόταν ολόγυρα στα μπροστινά φύλλα και στο πίσω κι έπεφτε σουρωτό πάνω στους γοφούς.

Κεντήματα και ποστάκια διακοσμούσαν και το πίσω μέρος της σκαμπαβίας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τα μανίκια ήταν μακριά, στενά ή φουσκωτά κι έκλειναν στον καρπό του χεριού με μιαν απλή σούρα ή με ένα σουρωτό καμούφο ή με μια στενή μανσέτα με οριζόντια ποστάκια και λεπτή δαντέλα.

β. Εξωτερικά ενδύματα

Η β έ σ τ α[96]

Το εξωτερικό ένδυμα των ανύπαντρων κοριτσιών ήταν ένα απλό μονοκόμματο φόρεμα, μάλλινο, λινό, διάνινο ή μεταξωτό ,μακρύ ώς τους αστράγαλους - ή και ώς τη μέση της κνήμης - με άνοιγμα μπροστά στο στήθος ή πίσω στην πλάτη, που κούμπωνε με μια κάθετη ώς τη μέση σειρά από άζουλες ή κουμπιά. Είχε μακριά, ώς τον καρπό του χεριού, μανίκια, ίσια ή φουσκωτά, ή κομμένα στη μασχάλη, ώστε να φαίνονται τα μανίκια του πουκάμισου.

Οι γιορτινές βέστες είχαν στον ποδόγυρο κεντήματα ή διακοσμούνταν με δαντέλες σ'όλη τους την επιφάνεια[97].

Τ ο ά μ π ι τ ο[98]

'Ηταν το ένδυμα της μέρας του γάμου και στη συνέχεια φοριόταν ως επίσημο φόρεμα[99] τις γιορτινές μέρες χωρίς το μάντο, το νυφικό πέπλο που το συνόδευε.

Το άμπιτο γινόταν συνήθως με αγοραστό μεταξωτό ύφασμα σε διάφορα χρώματα, αλλά ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα επικράτησε το λευκό, όπως και στην αστική ένδυση[100].

Το έραβαν έμπειρες μοδίστρες σύμφωνα με σχέδια φορεμάτων της τρέχουσας ευρωπαϊκής μόδας, χωρίς όμως υπερβολές και εκκεντρικότητες, για να μην προκαλούν το συντηρητισμό του στενού κοινωνικού περιβάλλοντος.

Στο πιο συνηθισμένο του σχέδιο ήταν κομμένο σε απλή γραμμή με τη μέση στο φυσικό της ύψος, ελαφρά σουρωτή. Ο μπούστος εφάρμοζε απόλυτα στο σώμα με "μπαλίνια„ εσωτερικά και έκλεινε από τη μέση ώς ψηλά στο λαιμό, κουμπωμένος με πυκνή κάθετη σειρά κουμπιά. Τα μανίκια ήταν μακριά ώς τον καρπό του χεριού και ίσια· μετά το 1890, σύμφωνα με τη μόδα πάντοτε,γίνονταν φουσκωτά στον ώμο ώς τον αγκώνα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

και στενά, απόλυτα εφαρμοστά στον πήχυ.

Η φούστα έπεφτε μακριά ώς τους αστράγαλους, ίσια ή πολύ κλος, με "κούδα„, ουρά που το μήκος της πρόβαλλε κοινωνικά ακόμη και την απλή κοπέλα του χωριού αυτή την ιδιαίτερη μέρα[101]. Στα νώτα της φούστας, με την επίδραση και πάλι της δυτικής μόδας, πρόσθεταν εσωτερικά πουφ και στον ποδόγυρο σιδερένιο μπρόμπολο - όπως του κότολου-, για να φουντώνει, όταν η φούστα είχε ίσια γραμμή χωρίς κούδα.

Κεντήματα, δαντέλες, καμούφα και φιόγκοι διακοσμούσαν τον μπούστο, τα μανίκια και τον ποδόγυρο[102].

Το μάντο[103], το νυφικό πέπλο, ήταν το απαραίτητο εξάρτημα της νυφικής αμφίεσης· της πρόσδινε άλλωστε και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της. Ραβόταν από ψιλό χειροποίητο υφαντό ή από αγοραστό τούλι, διακοσμημένο με δαντέλες και ασπροκέντια. Προσαρμόζόταν στο κεφάλι σχηματίζοντας σούφρες, στερεωνόταν με παραμάνες και χτενάκια, και στολιζόταν με αληθινά ή ψεύτικα λουλούδια. Έφτανε συνήθως ώς τη μέση ή και ώς κάτω στο έδαφος.

Το στολισμό της νύφης και τη διάταξη του μάντου αναλάμβανεν ειδικές γυναίκες, οι "νυμφοστόλοι„[104].

Το τζιπούνι (ή τσιπούνι)-Το γελέκο

Ήταν ένα κοντό ώς του γοφούς σακάκι, που φορούσαν καθημερινά αλλά και στις γιορτές, πάντοτε σε συνδυασμό με το "βελέσι„, τη φούστα.

Για την κατασκευή του χρησιμοποιούσαν εγχώρια ή αγοραστά ευρωπαϊκά υφάσματα, μάλλινα το χειμώνα, "ψιλά„ το καλοκαίρι, αλατζά ή κάποτο· όταν το επέτρεπαν τα οικονομικά τους, έραβαν το γιορτινό τζιπούνι με μεταξωτό ταφτά.

Γενικά ήταν σκουρόχρωμο, μαύρο, καφέ ή μπλε, σπανιότερα κόκκινο, συνήθως στην ίδια απόχρωση με το βελέσι· χρωματικές αντιθέσεις, π.χ. μπλε βελέσι - κόκκινο τζιπούνι κ.λπ., συνηθίζονταν κυρίως στα ορεινά[105].

Το ύφασμα κοβόταν σε 4 φύλλα ("κουάρτες„), 2 μπροστινά και 2 πίσω, και ραβόταν μεσωτό, πολύ εφαρμοστό στο σώμα με άφθονες κάθε-

τες ραφές, ποστάκια, γαζιά και πένσες στολισμένες στα γιορτινά με κεντήματα και δαντελίτσες.

Στα γιορτινά τζιπούνια, στα δυο μπροστινά φύλλα, έβαζαν εσωτερικά συρμάτινα μπαλίνια, από το ύψος της μασχάλης ώς τη μέση, για να προβάλλεται το στήθος, να "σταίνεται" το κορμί και να στενεύει η μέση.

Το τζιπούνι κούμπωνε μπροστά με μια κάθετη σειρά άζουλες ή κουμπιά συχνά από την εσωτερική πλευρά του ενδύματος, ώστε να μη φαίνονται. Ο γιακάς, μια στενή ομοιόχρωμη λουρίδα ύφασμα ραμμένη στη λαιμόκοψη, κάλυπτε τον λαιμό. Τις γιορτινές μέρες μια καρφίτσα διακοσμούσε τη βάση του λαιμού.

Στα πίσω φύλλα μια στενή ζώνη από το ίδιο ύφασμα ήταν προσαμμένη στο ύψος της μέσης. Εξάλλου στο ίδιο ύψος τα μπροστινά και πίσω φύλλα ήταν κομμένα οριζόντια· από εκεί ώς τους γοφούς ραβόταν ένα σουρωτό καμούφο από το ίδιο ύφασμα. Όταν δεν ακολουθούσαν αυτό το σχέδιο, το κάτω μέρος του τζιπουνιού κατέληγε μπροστά σε δύο μύτες, μια σε κάθε φύλλο, και πίσω σε στρογγυλάδα ή μια μύτη πεταχτή προς τα έξω.

Τα μανίκια ήταν μακριά και στενά ή φουσκωτά στους ώμους ώς τον αγκώνα και στενά στον πήχυ, γαρνιρισμένα στον καρπό του χεριού μ' ένα στενό καμούφο σε αναλογία με εκείνο του κορμού και με ψιλή δαντέλα.

Ας σημειωθεί ότι αυτός ο τύπος τζιπουνιού, σαφώς επηρεασμένος από τα ευρωπαϊκά γυναικεία σακάκια της δεκαετίας 1880 και 1890, φορέθηκε στη Ζάκυνθο στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού. Ως τότε το τζιπούνι ήταν μια απλή κοντή ώς τη μέση ζακέτα χωρίς γιακά με ίσια μακριά μανίκια.

Μια παραλλαγή του τζιπουνιού ήταν το γελέκο (ή γκελέκο ή τζιπούνα[106] ή και μπούστος), που φορέθηκε κυρίως στα ορεινά χωριά καθημερινά μέσα από το τζιπούνι το χειμώνα ή ως εξωτερικό ένδυμα το καλοκαίρι αντί για το τζιπούνι. Έμοιαζε μ' ένα σημερινό γιλέκο. Το έραβαν με μάλλινο ντόπιο υφαντό. Ήταν αμάνικο με στρογγυλή λαιμόκοψη, ανοιχτό μπροστά, κούμπωνε με κουμπιά και εφάρμοζε στο κορμί με δύο πένσες - μια κάτω από κάθε μαστό - και δύο πίσω στην πλάτη.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

'Εφτανε ώς τους γοφούς.

Η διακόσμησή του ήταν υποτυπώδης, συνήθως μια λεπτή χρωματιστή χειροποίητη δαντέλα ή απλή διακοσμητική βελονιά στη λαιμόκοψη και στο γύρο της μασχάλης· ή είχε επιπλέον κεντημένα κάτω από το στήθος τα αρχικά του ονόματος της κατόχου του.

Το γιλέκο των νέων γυναικών ήταν συνήθως σε φυσικό λευκό χρώμα με κόκκινη διακόσμηση· των ηλικιωμένων καφέ με κίτρινο.

Το βελέσι[107]

'Ηταν η εξωτερική φούστα που φοριόταν πάνω από το κότολο καθημερινές και γιορτές.

Τα βελέσια κατασκευάζονταν από υφάσματα εγχώρια, μάλλινα ή βαμβακερά του αργαλειού (κυρίως στα ορεινά) ή αγοραστά από τα εμπορικά της πόλης και τους πλανόδιους πραμματευτάδες (στα καμποχώρια και την πόλη). Οι πιο εύποροι έραβαν τα γιορτινά τους βελέσια με βελούδο ή μεταξωτό.

'Ηταν μονόχρωμα ή καρώ ή εμπριμέ σε σκούρους γενικά χρωματισμούς. Κυριαρχούσε το καφέ σκούρο στις ηλικιωμένες, το ανοιχτό στις νέες. Οι χήρες φορούσαν μαύρα. Το σκούρο βυσσινί, το πράσινο, το μπλε καθώς και το κόκκινο φορέθηκαν επίσης[108].

Το βελέσι ήταν μακρύ ώς τον αστράγαλο[109] και πίσω σχημάτιζε κούδα, η οποία στα γιορτινά σερνόταν στο έδαφος[110]. Συχνά σήκωναν την κούδα και τη "σκάλωναν„ στο πλάι, για να φαίνεται το ασπροκεντημένο κότολο ή τα καμούφα της σοτάνας.

Για την κατασκευή του χρησιμοποιούσαν 10 πήχεις ("μπράτσα„) ύφασμα κομμένο σε τρία ή τέσσερα φύλλα. Γινόταν έτσι πολύ πλατύ, με σούρες συγκρατημένες στη μέση με μπουστοπάνι και μαζεμένες, όταν το φορούσαν, στα νώτα - όπως και του κότολου -, ώστε η κοιλιά να φαίνεται επίπεδη και τα νώτα φουσκωμένα. 'Ηταν τόσο πλατύ ώστε, όταν δεν σκάλωναν την κούδα στο πλάι ή δεν την άφηναν να σέρνεται, την κρατούσαν στο μπράτσο τους και το βελέσι δεν άνοιγε[111].

Στα καθημερινά βελέσια ο ποδόγυρος ήταν απλός, στα γιορτινά είχε σουρωτά καμούφα ή σιδερένιο μπρόμπολο ραμμένο εσωτερικά, για να φουσκώνει, όπως το κότολο και το άμπιτο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η ποδιά ή μπροστέλα

Αποτελούσε απαραίτητο[112] συμπλήρωμα της αμφίεσης, καθημερινής και γιορτινής, όταν επρόκειτο για βέστα ή τζιπουνοβέλεσο. Με το άμπιτο δεν φορούσαν ποδιά. Η χρήση της ήταν πρακτική και διακοσμητική.

Οι ποδιές αρχικά κατασκευάζονταν με εγχώρια υφάσματα του αργαλειού· με την εισβολή των ξένων βαμβακερών ράβονταν με λευκό κατά προτίμηση χασέ ή εμπριμέ διάνα. Μπορούσαν να είναι και πλεκτές στο χέρι με το πόμολο, "νταντελένιες„.

'Ηταν ορθογώνιες, μακριές και φαρδιές, ώστε να καλύπτουν όλη σχεδόν την μπροστινή επιφάνεια του βελεσιού. Τις διακοσμούσαν με μέρλα και κεντήματα[113].

Η σπαλέτα (ή το σπαλέτο)- Η μπελερίνα - Η σάρπα

Η σπαλέτα[114] ήταν ένα μεγάλο τετράγωνο μαντίλι που το φορούσαν νέες και ηλικιωμένες το χειμώνα για ζέστη, συνήθως τις καθημερινές[115]. Κάλυπτε τους ώμους και το στήθος, σταυρωνόταν πάνω σ'αυτό και οι μύτες της έφταναν κάτω από τη μέση μπροστά και πίσω. Συχνά τη διακοσμούσαν με μια καρφίτσα στη μέση του στήθους.

Την έπλεκαν με προβατίσιο μαλλί στο χέρι με βελόνες ή με το πόμολο σε ποικίλα σχέδια στην πλέξη. 'Ηταν λευκή για τις νέες, καφέ για τις ηλικιωμένες, μαύρη για τις χήρες[116].

Η μπελερίνα[117] είχε την ίδια χρήση και κατασκευή, αλλά σε σχήμα ημικυκλικό.

Η σάρπα[118] τέλος ήταν στενόμακρη με κρόσσια στα δυο στενότερα άκρα και πλεγμένη συνήθως με μεταξωτά νήματα, που της πρόσδιναν επίσημο χαρακτήρα· τη φορούσαν ως γιορτινή.

Ο κολάρος

Η απλή φόρμα του και η πρακτική χρήση του έκαναν τον κολάρο[119] με την ευρωπαϊκή προέλευση βασικό επενδύτη και στα κατώτερα λαϊκά στρώματα για τις γιορτινές μέρες του χειμώνα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

'Ηταν μονοκόμματος, ημικυκλικός, χωρίς μανίκια, όμοιος με τις σημερινές κάπες. 'Επεφτε στους ώμους κι έφτανε ώς τη μέση ή ήταν μακρύτερος ώς τα γόνατα συνήθως.

Κατασκευαζόταν από μάλλινο σκουρόχρωμο ύφασμα κεντημένο με κλωστές από αθάνατο[120] και χάντρες. Εσωτερικά συχνά ήταν επενδυμένος με μεταξωτό ύφασμα στην ίδια ή και σε διαφορετική απόχρωση[121].

γ. Η κόμμωση

> Ξέπλεκα έχεις τα μαλλιά στη πλάτη σου ριγμένα
> και μοιάζουνε σαν πέλαγα μικροκυματισμένα.
>
> (Ζώη, Λεξικόν, τ.Β' (1963),σ. 324)

Στη Ζάκυνθο - όπως στα περισσότερα μέρη της Ελλάδας - η κόμμωση φανέρωνε τη φυσική ηλικία της γυναίκας (νέα - ώριμη - ηλικιωμένη), την κοινωνική της κατάσταση (ανύπαντρη - παντρεμένη), την κοινωνική της θέση, όπως καθοριζόταν από την καταγωγή και κυρίως την οικονομική της δύναμη (πλούσια - φτωχή)[122].

Νέες και ηλικιωμένες δεν έκοβαν ποτέ τα μαλλιά τους.

Π λ ε ξ ί δ ε ς - Ρ ο δ ο ύ λ ε ς

Οι ανύπαντρες σπάνια τα άφηναν ξέπλεκα. Γενικά τα χτένιζαν "πλεξίδες„ ή "πλεξούδες„[123]. Τα χώριζαν στη μέση του κεφαλιού, τα έπλεκαν κι έριχναν τις πλεξίδες στην πλάτη, ή, τις γιορτινές κυρίως μέρες, τις σήκωναν σταυρωτά πίσω, τις έφερναν μπροστά και τις στερέωναν ψηλά πάνω από το μέτωπο σαν στεφάνι.

Παραλλαγή στο σχέδιο αυτό ήταν οι "ροδούλες„, πλεξίδες γυρισμένες κυκλικά, σαν ρόδες, πάνω από τα αφτιά.

Κ ό τ σ ο ς

Οι αρραβωνιασμένες και παντρεμένες χτένιζαν τα μαλλιά τους κότσο[124]. Τα χώριζαν στη μέση και τα μάζευαν στον αυχένα ή ψηλά στην κορυφή του κεφαλιού, όπου τα στερέωναν με ξύλινες ή συρμάτι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

νες "φουρκαδέλες„ (φουρκέτες). Τις γιορτινές μέρες μιμούνταν τις αρχόντισσες και μεγαλοαστές της πόλης και διακοσμούσαν τον κότσο τους με χτενάκια από ταρταρούγα και παραμάνες με πολύτιμες ή ημιπολύτιμες πέτρες[125].

Μ π ο μ π ο ί ή μ π ο μ π ά ρ ι α

Γρήγορα φαίνεται ότι πέρασαν από τα ανώτερα στα κατώτερα λαϊκά στρώματα οι "μπομποί„ ή "μπομπάρια„ ή "μπουμπάρια„[126], κόμμωση με ευρωπαϊκή προέλευση, της μόδας της δεκαετίας 1890-1900, λιτή και αυστηρή στη σύνθεση, άρα εναρμονισμένη στο λαϊκό συντηρητισμό. Παραθέτω περιγραφή από χωρική του ορεινού χωριού Άγιος Νικόλαος: "Τα μαλλιά τους τα κάνανε μπομπό. Εβάνανε στο μπροστινό μέρος του κεφαλιού ένα κύλιντρο με μαλλιά ξένα που τα λέγανε κουλούκια και εγυρίζανε τα δικά τους μαλλιά απάνου στα ξένα. Ύστερα τα μαζώνανε οπίσω και τα δένανε φούχτα οπίσω. Γύρω από τον κότσο εβάνανε δύο τσατσάρες από κείνες τσι παλαιές„[127].

Ρ ο λ ό

Μια παραλλαγή με αποχτενίδια ή ξένα μαλλιά αποτελούσε το "ρολό„[128]. Χώριζαν τα μαλλιά στο πλάι ή στη μέση του κεφαλιού, τα έφερναν όλα πίσω και, βάζοντας ενδιάμεσα τα αποχτενίδια, τα γύριζαν σε ρολό γύρω γύρω και τα στερέωναν με χτενάκια και φουρκέτες.

Μ π ό κ ο λ α

Σπανιότερο χτένισμα ήταν τα "μπόκολα„[129], οι μπούκλες, όμοιες με εκείνες των πλουσίων, αλλά μόνο σε εξαιρετικά επίσημες μέρες γιορτής ή σε γάμους. (Η μεγαλοπρέπεια και φινέτσα που πρόσδιναν στη γυναικεία εμφάνιση και κυρίως η πολύωρη και επίπονη κατασκευή τους δεν συμβάδιζαν με την πρακτικότητα, που απαιτούσε η καθημερινή ζωή της Ζακυνθινιάς στους αργαλειούς και τα χωράφια, ενώ αντίθετα για τις αργόσχολες αρχόντισσες ήταν τρόπος ζωής). Για να φτιάσουν τις μπούκλες έκαιγαν ψαλίδια στη φωτιά, τύλιγαν σ'αυτά τα φρεσκολουσμένα μαλλιά λίγα λίγα και τα "σγούραιναν„ γύρω στον αυχένα, στο σχέδιο που ήθελαν. Όσες από τη φύση είχαν σγουρά μαλλιά έβρεχαν τα μαλλιά τους,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τα τύλιγαν στο αδράχτι και σχημάτιζαν εύκολα την μπούκλα. Έφτιαχναν έξι-οκτώ μπούκλες ή και περισσότερες.

δ. Τα κεφαλοκαλύμματα

Η κάλυψη του κεφαλιού αποτελούσε ηθική υποχρέωση των νέων και ηλικιωμένων γυναικών, και άρχιζε πολύ νωρίς, από την ηλικία των δέκα-δώδεκα χρόνων, με την είσοδο στην εφηβεία[130].

Ως και τα πρώτα ακόμη χρόνια μετά την Ένωση διατηρήθηκε η βενετσιάνικη αυτή συνήθεια να καλύπτουν, εκτός από το κεφάλι, και μέρος του προσώπου τους καθώς και τους ώμους με το μαντιλό ή μαντιλόνι, ένα είδος μεγάλης εσάρπας[131]. Αυτή η συνήθεια ατόνισε σταδιακά, αλλά η κάλυψη του κεφαλιού εξακολούθησε να έχει αποφασιστική σημασία ιδίως στις ανύπαντρες. Στα χωριά εξάλλου του νησιού παρέμεινε, αν και σταδιακά εξασθενούσε, η εξής χαρακτηριστική συνήθεια: Αν ένας άντρας άρπαζε το μαντίλι μιας νέας, αυτό την υποχρέωνε να τον παντρευτεί. Αυτή την πλατιά διαδομένη αντίληψη εκμεταλλεύτηκαν συχνά πολλοί Ζακυνθινοί. Αν αγαπούσαν μια νέα, αλλά οι γονείς της δεν συμφωνούσαν γάμο, προσπαθούσαν να πάρουν στην κατοχή τους το μαντίλι της, γιατί αυτό πρόσβαλλε την υπόληψη του κοριτσιού και των γονιών της, που αναγκάζονταν να συναινέσουν. Σε περίπτωση που οι γονείς επέμεναν στην άρνησή τους, η νέα δύσκολα θα παντρευόταν, γιατί η τιμή της θεωρούνταν διακυβευμένη. Έλεγαν χαρακτηριστικά: "τση επήρε το μαντίλι από το κεφάλι„[132].

Οι τσεμπέρες ή μπόλιες[133]

Ήταν λεπτά βαμβακερά μαντίλια αραιοϋφασμένα στον αργαλειό, λευκά για τις νέες, καφέ για τις μεσόκοπες, μαύρα για όσες είχαν πένθος ("μαυρομπόλες„)[134].

Τις φορούσαν με διάφορους τρόπους[135]. Οι νέες τις δίπλωναν τριγωνικά, τις έριχναν απλά πάνω στο κεφάλι αφήνοντας τις δυο μύτες να πέφτουν μπροστά πάνω στο στήθος ή άφηναν ελεύθερη μόνο τη μια μύτη και ανασήκωναν την άλλη στα πλάγια του κεφαλιού, όπου και τη στερέωναν με μια καρφίτσα ή βελόνα· ή κατά τον ίδιο τρόπο έριχναν και τις δυο άκρες πάνω στο κεφάλι ή έδεναν τις δυο άκρες κάτω από το πηγού-

νι. Στα χωριά με τα αυστηρότερα ήθη έδεναν το μαντίλι πάνω στο πηγούνι καλύπτοντας, κατά το δυνατό, το μέτωπο και τα μάγουλα. Οι ηλικιωμένες συνήθιζαν αυτό τον τελευταίο τρόπο στο δέσιμο και μάλιστα πιο σφιχτά.

Τα κρεσπόνια ή γρεσπόνια ή κρεσπάκια [136]

Ήταν τα γιορτινά τους μαντίλια, τετράγωνα, μεταξωτά με ομοιόχρωμα μακριά μεταξωτά κρόσσια[137] και κέντημα στην πίσω γωνία[138]. Όπως και οι μπόλιες, είχαν χρώμα λευκό για τις νέες, καφέ για τις ηλικιωμένες και μαύρο για όσες είχαν πένθος.

Τα σταυρουνάτα -Τα μαυρόστρικα

Όταν περνούσε το βαρύ πένθος, οι στενές συγγένισσες έβγαζαν[139] τη μαύρη μπόλια ή το μαύρο κρεσπόνι και φορούσαν ως γιορτινό το "σταυρουνάτο„[140] τους, ένα μαντίλι υφασμένο στον αργαλειό σε λευκό χρώμα με διπλή μαύρη ρίγα στις τέσσερις πλευρές που σταύρωνε στις γωνίες.

Τα "μαυρόστρικα„[141] είχαν μια μαύρη ρίγα και τα φορούσαν οι συγγένισες που πενθούσαν.

Τα καπέλα

Τα φορούσαν οι πιο εύποροι, αλλά κυρίως μετά το 1900, όταν πια άρχισαν να χάνουν τον ώς τότε δυσπρόσιτο αριστοκρατικό χαρακτήρα τους. Καθώς πωλούνταν μαζικά στα εμπορικά καταστήματα της πόλης ή από τους πλανόδιους πραματευτάδες, έγιναν λαϊκό είδος και τελικά αποτέλεσαν ένα απλό ενδυματολογικό εξάρτημα, της γιορτινής ωστόσο αμφίεσης, δίνοντας στις απλές γυναίκες του λαού την ψευδαίσθηση της εξομοίωσης με τα ανώτερα στρώματα. Η φράση "θα πάει ο άντρας τση στην πόλη να τση φέρει καπέλο„ ήταν, ιδιαίτερα για τις χωρικές, η συμπυκνωμένη έκφραση των προσδοκιών τους για κοινωνική άνοδο. Την ίδια διάθεση και κατάσταση εκδήλωνε και η φράση "τση αγόρασε καπέλο„, όταν ένας πλούσιος αστός νυμφευόταν μια φτωχή.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η κατασκευή τους ήταν σύμφωνη με τον τρέχοντα συρμό αλλά χωρίς εκκεντρική διακόσμηση[142].

Τα χειμωνιάτικα ήταν από τσόχα ή καστόρ διακοσμημένα μ'ένα απλό φτερό, λουλούδι ή αγκράφα κι ένα λεπτό βέλο που κάλυπτε το πρόσωπο. Τα καλοκαιρινά ήταν ψάθινα, "τρίτσες„ ή "ψάθες„,με μια ποικιλόχρωμη κορδέλα και αληθινά ή ψεύτικα λουλούδια για στολισμό γύρω στο μπορ.

Τα καπέλα συνόδευαν αποκλειστικά το γιορτινό άμπιτο, σπανιότερα το τζιπουνοβέλεσο.

ε. Κάλτσες - Υποδήματα

Οι κάλτσες ή σκάρτσες ή σκαρτσούνια

Κάλτσες φορούσαν καθημερινά, ακόμη και το καλοκαίρι[143]. Στα ορεινά συνήθιζαν τις μάλλινες, στα καμποχώρια και την πόλη τις βαμβακερές. Σπάνια στις γιορτές οι πιο εύποροι φορούσαν μεταξωτές αγοραστές.

Τις έπλεκαν στο χέρι με τέσσερις βελόνες, τις "σκαρτσουνοβελόνες„, σε σφιχτή πλέξη. Συνηθίζονταν επίσης οι "νταντελένιες„καλτσες με βαμβακερά γνέματα σε λευκό κυρίως χρώμα: "Πλέκανε την κάλτσα κι ήτουνα τόση και της δίνανε μία έτσι και την τραβάγανε και γινότανε ταντελέ η κάλτσα μ'ένα όμορφο σχέδιο„[144].

'Ηταν ψηλές ώς τα γόνατα,όπου και στερεώνονταν με καλτσοδέτες ("σκαρτσουδέτες„). Τη μέρα του γάμου οι σκαρτσουδέτες αποκτούσαν και μια μαγική χρήση, βοηθούσαν να μη "πιάνουν„ τα μάγια όσων επιβουλεύονταν τους νιόπαντρους: "Η πενθερά δίδει είς τε τον γαμβρόν και εις την νύμφην ανά ένα γονατόδεσμον (κοινώς σκαλτσοδέταν) πλεχθέντας εν ημέρα Μεγάλη Πέμπτη και λειτουργηθέντας επί τρεις κατά συνέχειαν Κυριακάς και τους οποίους οι σύζυγοι μετά το πέρας της ιεροτελεστίας και πριν εισέτι πλησιάσωσιν αλλήλους το πρώτον, περιδέουσιν επί του γυμνού ποδός των ένα έκαστος. Πιστεύεται δε ότι τοιουτοτρόπως,καταστρέφεται πάσα τυχόν κατ'αυτών μαγική επήρεια„[145].

Οι κάλτσες είχαν διάφορα χρώματα, αν και κυριαρχούσε το λευκό.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Στα ορεινά χωριά ήταν κόκκινες ή έντονα πολύχρωμες, στα καμποχώρια και την πόλη είχαν πιο αρμονικούς χρωματισμούς συνδυασμούς.

Τα διακοσμητικά μοτίβα, που γίνονταν με το πλέξιμο, ήταν κυρίως γεωμετρικά σχήματα, ρόμβοι, τετράγωνα, γραμμές ζιγκ-ζαγκ,σχηματοποιημένα ζώα και ανθρώπινες φιγούρες σε οριζόντια διάταξη,σε αλλεπάλληλες σειρές πάνω σε φόντο λευκό, γκρι, κίτρινο ή μαύρο[146].

Τα υποδήματα[147]

Τα προμηθεύονταν από τα "τσαγκαράτικα„, τα υποδηματοποιεία της πόλης,εκτός από τα βοϊδοτσάρουχα που οι χωρικοί τα κατασκεύαζαν οι ίδιοι για τις γυναίκες και θυγατέρες τους[148]. άλλοτε τα αγόραζαν από τα "τσαρουχαρεϊκα„ της πόλης.

Τις αγορές για την οικογένεια έκανε συνήθως ο πατέρας, που έπαιρνε τα μέτρα του ποδιού μ'ένα καλάμι και έκανε την παραγγελία στον τσαγκάρη διαλέγοντας το σχέδιο από ευρωπαϊκά φιγουρίνια ή διαλέγοντας ένα από τα έτοιμα ζευγάρια που έμεναν απούλητα από παραγγελίες που δεν είχαν πάρει οι πελάτες[149].

'Ηταν δαπανηρή αγορά για τα κατώτερα λαϊκά στρώματα. 'Ετσι διαφοροποιούσαν άμεσα την εύπορη από τη φτωχή, αλλά και τη χωρική των ορεινών από τη γυναίκα στα καμποχώρια και στην πόλη, με το σχέδιό τους (π.χ. τσαρούχια δεν φορέθηκαν ποτέ στην πόλη, ενώ η χρήση τους ήταν καθολική στα ορεινά, ελάχιστη στα καμποχώρια) και τα υλικά κατασκευής τους (π.χ. η βακέτα χρησιμοποιήθηκε πλατιά για τα καθημερινά αλλά και γιορτινά υποδήματα των πιο φτωχών, το τελατίνι, το λουστρίνι και το σεβρό για των ευπορότερων, όμοια με εκείνα των αστών και αρχόντων).

Τα τσαρούχια ή βοϊδοτσάρουχα από δέρμα βοδιού, και σπανιότερα κατσικιού, ήταν μυτερά μπροστά και δένονταν με σχοινιά από το ίδιο το δέρμα, τα "τσαρ'κόσχοινα„.

Δίνω περιγραφή της κατασκευής τους από κάτοικο του ορεινού χωριού Καμπί: "Το πετσί, το τομάρι από βόιδι τ'αλατίζαμε,το τεντώνανε και φρυγότουνα, κι από κειό εκόβανε ρετάγες, φασκιές όσο ήτουνα το πόδι και το πουλάγανε .

>> Αγοράζαμε από δαύτα και φτιάναμε με τσαγγαρόσουγλα εκεί με

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τσαρ(ου)χοπάλουκο από ξύλο το φτιαναμε ξεμυτό (μυτερό) και επαιρνάγαμε τσι ζωνίτσες. Το διπλώναμε, το ράφταμε το γύρο γύρο με ζωνίτσα. Πίσω (στην πτέρνα) ήτουνα ανοικτό και του βάναμε καπιτσάλια (θηλιές) κι από κει περνάγαμε τα τσαρκόσκοινα για να πηαίνη το πόδι τους μέσα να το στέκει.

»Έπειτα έτσι είθε τρυπήσει, το μισάλωνε! Του 'βανε μπαλώματα, αφ'το ίδιο το πετσί, του 'βανε μπαλώματα, μπαλώματα! Κι έτσι είθε βρέξει δεν τα φόριανε και τα φυλάγανε και τα φόριανε τον καιρό που δεν έβρεχε και τον καιρό που 'βρεχε φόριανε καινούργια τσαρούχια»[150].

Τα στιβάλια ή στιβαλέτα, κατασκευασμένα πάνω σε ευρωπαϊκά πρότυπα, φορέθηκαν ως "καλά" χειμωνιάτικα στην πόλη και στα χωριά. Ήταν ψηλά σαν μπότες και είχαν χαμηλό τακούνι. Κούμπωναν με μία κάθετη πυκνή σειρά κουμπάκια μπροστά στην κνήμη ή στο πλάι(στην περίπτωση αυτή τα έλεγαν "στραβόκομπα" ή "στραβοκουμπωτά"), ή δένονταν με κορδονάκι που περνούσε χιαστί από δυο παράλληλες σειρές με τρυπούλες[151].

Ως γιορτινά, αλλά και καθημερινά,φορούσαν τα σκαρπίνια και τις σάνες, χαμηλά υποδήματα από χοντρή βακέτα σε διάφορα χρώματα. Κούμπωναν με λουράκι στο πλάι ή με μικρά κουμπάκια στο μάκρος του πέλματος στο πλάι επίσης ή δένονταν σταυρωτά με κορδονάκι που περνούσε από τρυπούλες ώς τον αστράγαλο[152].

στ. Τα κοσμήματα

Στη περίοδο μετά την Ένωση τα κοσμήματα χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα, όχι μόνο από τις αρχόντισσες και τις πλούσιες μεγαλοαστές, αλλά και από τις γυναίκες των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων,που άρχισαν να γνωρίζουν περίοδο οικονομικής ακμής[153].

Συνόδευαν ωστόσο μόνο τη γιορτινή τους αμφίεση. Η καθημερινή εμφάνιση ήταν απέριττη· εκτός από τα σκουλαρίκια και τη βέρα τους (οι παντρεμένες), δεν φορούσαν κανένα κόσμημα.

Στην προίκα της ανύπαντρης τα κοσμήματα ήταν από τα σημαντικότερα κομμάτια, αλλά σε περιορισμένο αριθμό. Αποτελούσαν κυρίως τα πρώτα δώρα του γαμπρού και των συγγενών του στη νύφη[154]. Τα ανύπαντρα κορίτσια της αριστοκρατίας και των μεγαλοαστών είχαν την ευκαι-

ρία από πολύ νωρίς να στολίζονται με ακριβά χρυσαφικά, όπως οι μητέρες τους, χωρίς απαγορεύσεις. Αντίθετα για τα κορίτσια του λαού ο γάμος ήταν η αρχή στην απόλαυση των στολιδιών, των "χρυσαφιών„ όπως τα έλεγαν. Αυτή η αντίληψη οφειλόμενη σε οικονομικούς λόγους, απόκτησε ύστερα ένα "συμβολικό„ νόημα: τα στολίδια ξεχώριζαν την ανύπαντρη από την παντρεμένη.

Τα σημαντικότερα ζακυνθινά κοσμήματα ήταν τα σκουλαρίκια,οι καρφίτσες, τα "χρυσάφια του λαιμού„, τα βραχιόλια και τα δαχτυλίδια.

Τ α σ κ ο υ λ α ρ ί κ ι α

'Ερχονταν ίσως πρώτα σε δημοτικότητα. Γι'αυτό και ήταν και τα πιο συνηθισμένα κοσμήματα. Τρυπούσαν τα αφτιά σε πολύ μικρή ηλικία και περνούσαν από την τρύπα μια μεταξωτή κλωστή[155]. Την έδεναν και, όταν με τον καιρό η τρύπα "έθρεφε„, την έκοβαν και φορούσαν τα πρώτα σκουλαρίκια, δώρο συνήθως του νουνού. Αυτά τα βαφτιστικά σκουλαρίκια ήταν οι "πλακούλες„, με ασημένια ή χρυσή επίπεδη επιφάνεια,συχνά με εγχάρακτο το αρχικό από το όνομά τους ή κάποιο διακοσμητικό μοτίβο. Φορούσαν τις πλακούλες ώσπου να παντρευτούν.

Ο πεθερός δώριζε στη νύφη τις "βεργέτες„ ή "βερέτες„[156]. 'Ηταν χρυσοί κρίκοι με διάμετρο και πάχος που ποικιλλαν, σκαλιστοί με διάφορα γεωμετρικά σχέδια εκτελεσμένα με το "κούνιο„ή το "σταμπαδόρο„ (είδος εργαλείου), ή απλοί αδιακόσμητοι, ή με ένα χρυσό "δάκρυ„ κρεμασμένο στη μέση.

Οι ευπορότερες φορούσαν τις "ροζέτες„[157], στρογγυλά σκουλαρίκια διακοσμημένα με μαργαριτάρια.

Γενικά τα σκουλαρίκια ήταν ελαφρά στο βάρος τους. Το εσωτερικό τους ήταν "κούφιο„ ή γεμισμένο με πίσσα και μόνο ο εξωτερικός φλοιός ήταν από χρυσό[158].

Ο ι κ α ρ φ ί τ σ ε ς

'Ηταν γνωστές ως "σπίλες„[159], "βελόνες„ ή "παραμάνες„ ανάλογα με το σχήμα τους. Κοσμούσαν τα χειμωνιάτικα καπέλα και τα γιορτινά ενδύματα, το άμπιτο και το καλό τζιπούνι, στερεωμένες στη βάση του λαιμού ή πάνω από το αριστερό στήθος ή στο αριστερό πέτο του γιακά. 'Ηταν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χρυσές, ασημένιες ή μπρούτζινες, σκαλιστές, διακοσμημένες με μαργαριτάρια και διαμάντια. Συχνά το διακοσμητικό μοτίβο τους ήταν ίδιο με εκείνο στα σκουλαρίκια, κι έτσι ταίριαζαν αρμονικά.

Τα "χρυσάφια του λαιμού"

Αποτελούσαν δώρο του γαμπρού στη νύφη. Ήταν χρυσές αλυσίδες, "καδίνες"[160] ή "γορδόνια" σε ποικίλο μήκος και πάχος, ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα του δωρητή[161]. Από τις καδίνες κρέμονταν χρυσοί σκαλιστοί σταυροί διακοσμημένοι με μαργαριτάρια, χρυσά σκαλιστά μενταγιόν - στρογγυλά ή οβάλ στο σχήμα -, χρυσές καρδιές και αργότερα χρυσά ρολόγια λεπτοδουλεμένα και διακοσμημένα με διαμαντένιες πέτρες και μαργαριτάρια. Φορούσαν τα χρυσάφια γύρω στο λαιμό, σε δύο, τρείς ή και περισσότερες σειρές ("βούρλες", "δίπλες"), που κάλυπταν την επιφάνεια του στήθους κι έφταναν ώς τη μέση[162]. Άλλες φορές "σκάλωναν" την καδίνα ψηλά πάνω στο αριστερό στήθος ή κάτω απ' αυτό στο πλάι[163].

Οι πιο φτωχές, για να καλύψουν την ανάγκη για το στολισμό τους, φορούσαν στο λαιμό τους μια στενή ταινία από βελούδο μ'ένα σταυρό (τον "βαφτιστικό" τους συνήθως) κρεμασμένο στο κέντρο[164].

Τα δαχτυλίδια

Δαχτυλίδια[165] φορούσαν πολλά μαζί σε όλα τα δάχτυλα του χεριού. Τα πιο συνηθισμένα ήταν τα "βουλοτήρια", οι "κορνιόλες" και τα "φουγαρόνια".

Τα βουλοτήρια[166] πριν από την Ένωση ανήκαν αποκλειστικά στους αριστοκράτες. Ήταν ολόχρυσα με επίπεδη οβάλ επιφάνεια, όπου χάραζαν το οικόσημό τους.

Μετά την Ένωση φορέθηκαν και από τις λαϊκές γυναίκες με χαραγμένο στην επιφάνεια το μονόγραμμα της κατόχου· "και σφραγίζανε με τσεραντεσπάνια (βουλοκέρι) τα γράμματα που έστελνε και από πάνου πίεζε και η κοπελιά το δαχτυλίδι και έτσι έμενε η σφραγίδα τση κοπελλιάς"[167].

Οι κορνιόλες (τα κορνιόλα) ήταν επίσης χρυσά δαχτυλίδια, φαρδιά, με πέτρα ροδόχρωμη διαμαντένια[168].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Τα φουγαρόνια είχαν σχήμα οβάλ[169].

Όπως σημείωσα πιο πάνω, οι παντρεμένες φορούσαν επιπλέον τη βέρα[170] τους και οι χήρες δύο βέρες· τη δική τους και του νεκρού συζύγου τους.

ζ. Πρόσθετα εξαρτήματα

Τα ομπρελίνα, οι βεντάλιες, τα γάντια και τα τσαντάκια-εξαρτήματα αναπόσπαστα της αστικής αμφίεσης- πέρασαν, αφότου άρχισαν να κατασκευάζονται ή να εισάγονται και να πουλιούνται μαζικά από τα εμπορικά της πόλης σε προσιτές σχετικά τιμές, και στα λαϊκά στρώματα, της πόλης αρχικά και της υπαίθρου αργότερα[171]. Συνήθως αποτελούσαν δώρα του γαμπρού στη νύφη.

η. Τα Καλλυντικά

Τση άσπρης στέκει σουλιμά τση μαύρης κοκκινάδι
τση καθαρομελαχρινής νερό απ'το πηγάδι

(Τραγούδι από το Καμπί)[172]

Ο περίπατος και οι μέρες γιορτής αποτελούσαν ευκαιρίες για τη χρήση καλλυντικών από τις γυναίκες του λαού στην πόλη και τα χωριά. Ήδη πριν από την Ένωση οι περιηγητές είχαν παρατηρήσει ιδιαίτερη κλίση των γυναικών στον καλλωπισμό του προσώπου. Αλλά ανασταλτικός ήταν ο συντηρητισμός των συζύγων κυρίως[173], και πολλές περιόριζαν έτσι τη συχνή χρήση καλλυντικών, αντίθετα με τις γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, που επιδίδονταν σε επιτηδευμένο μακιγιάζ με τα διάφορα "φκιασίδια" του εμπορίου και προσωπικά τους παρασκευάσματα.

Τα καλλυντικά που χρησιμοποιήθηκαν σε μεγάλη κλίμακα για το πρόσωπο ήταν ο σουλιμάς και η πούδρα.

Ο σουλιμάς[174] ήταν μια αλοιφή με δηλητηριώδη σύνθεση - παρασκευαζόταν με βάση τον υδράργυρο - γι'αυτό και η συχνή χρήση του προκαλούσε γρήγορα ρυτίδες στο γυναικείο πρόσωπο: ετοίμαζαν μια κρέ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μα με αβγά, μύγδαλα, γάλα και σουπλιμά από το φαρμακείο, από βραδύς„, "αλλά ήτανε βλαφτικός για τα μούτρα κι εζαρώνανε σαν παλιοπατσάς...„[175].

Η πούδρα (ή"μπούτρα„ ή "πούντρα„ ή "πούντρο„) ήταν συνήθως ντόπιας παραγωγής. Συχνά αποτελούσε ένα από τα δώρα του γαμπρού στη νύφη για τον καλλωπισμό της την ημέρα του γάμου[176].

Για να ροδίζουν τα μάγουλα του προσώπου, έβαζαν πάνω από τη λευκή πούδρα κόκκινη, το "κοκκινάδι„. Μερικές περνούσαν με κοκκινάδι και τα χείλη τους, σαν κραγιόν.

Για την περιποίηση της επιδερμίδας του προσώπου χρησιμοποιούσαν αγγουρόνερο, ασπράδι του αβγού χτυπημένο με γάλα, λεμόνι και κολόνια, καθώς και αραιωμένο χυλό από αλεύρι, όταν έπλεναν τη σκάφη που ζύμωναν το ψωμί.

Παραθέτω μαρτυρία χωρικής για την εποχή του καλοκαιριού: "Άμα ήτουνα η εποχή του θέρου οι γυναίκες που εθερίζανε δεν εφόριανε παπούτσια, ήτουνα ξυπόλιτες μες την καλαμία και ούτε ενιβόντανε για να μη βγάλουνε το κοκκινόπηλο από πάνου από τα μούτρα τους και τσι κάψει ο ήλιος. Έχω ακουσμένο μάλιστα πως πολλές δεν ενιβότανε ούτε ύστερα από το θέρο, αλλά επεριμένανε να τρυγήσουνε κιόλας και ύστερα να νιφτούνε. Το λένε και για τη γρία Μπιλαχού που ζει ακόμα. Και άμα ηθέλανε να μαλακώσουνε και να φτιάσουνε τα μούτρα τους εβάνανε νερό με κοκκινόχωμα απάνου. Τα νίβανε ακόμα και με το γαλάχτισμα. Είναι το νερό που μένει άμα πλύνουμε τη σκάφη ύστερα από το ζύμωμα και έχει αλεύρια και λάδια.„[177].

Τέλος χρησιμοποιούσαν σόδα και καφέ για τον καθαρισμό των δοντιών.

2. Αντρική[178]

α. Τα εσωτερικά ενδύματα

Το σώβρακο

Το σώβρακο ραβόταν από χοντρό εγχώριο βαμβακερό του αργαλειού,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

"διπλαρένιο„, όπως το έλεγαν, σε χρώμα λευκό. Ήταν μακρύ ώς κάτω από τα γόνατα, και μερικές φορές έφτανε και ώς τους αστραγάλους,όπου δενόταν με κορδονάκι ή λεπτή κορδέλα. Στη μέση επίσης είχε ραμμένο οριζόντια "μπουστοπάνι„, μια στενή λουρίδα ύφασμα σαν ζώνη που έδενε στα πλάγια και έκανε σούρες[179].

Η φ α ν έ λ α

Η χειμωνιάτικη φανέλα πλεκόταν από "προβατινό„ μαλλί, με βελόνες από τις γυναίκες στο φυσικό λευκό χρώμα. Η καλοκαιρινή γινόταν από βαμβακερά νήματα.

Είχε συνήθως μακριά μανίκια και τετράγωνη λαιμόκοψη. Το μπροστινό εξάλλου φύλλο ήταν ανοιχτό ψηλά στον αριστερό ώμο,όπου έκλεινε με κουμπάκι, ή ήταν ανοιχτό ώς και τη μέση και έκλεινε με περισσότερα κουμπάκια.

β. Τα εξωτερικά ενδύματα

Τ ο π ο υ κ ά μ ι σ ο

Πάνω από τη φανέλα φορούσαν πάντοτε το πουκάμισο[180].

Το καθημερινό το έραβαν από εγχώριο βαμβακερό μαντρά του αργαλειού σε χρώματα γκρί, μαύρα ή σκουρόχρωμα ριγέ. Το γιορτινό γινόταν αποκλειστικά από χασέ πρώτης ποιότητας, το μανταπολάμι, σε χρώμα λευκό.

Είχε μακριά φαρδιά μανίκια,που συνήθως στη δουλειά τα ανασκούμπωναν ώς τους αγκώνες[181]. Ο γιακάς γενικά απουσίαζε·αντί για γιακά έραβαν στη λαιμόκοψη όρθια, στενή (ώς δυο δάχτυλα φάρδος)λουρίδα ύφασμα, που κούμπωνε στη βάση του λαιμού[182]. Ήταν ανοικτό μπροστά στο στήθος ώς τη μέση,με κουμπιά, για να φοριέται από το κεφάλι, Σε άλλες περιπτώσεις, με την επίδραση της αστικής μόδας,ήταν ώς κάτω ανοικτό με σειρά κουμπιά, όπως περίπου τα σημερινά πουκάμισα. Στα γιορτινά, όπως και στων αστών, η επιφάνεια του στέρνου ήταν διακοσμημένη με κάθετες ψιλές πιετούλες τις "κιτάρες„, γαζωμένες στο χέρι ή στη ραπτομηχανή, αλλά πάνω σε άλλο κομμάτι ύφασμα,το "καμιζέττο„,που προσάρμοζαν στο στέρνο μπροστά και έδεναν με κορδόνια πίσω στην πλάτη, για να μη λιώνει από τη συχνή χρήση[183].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στο λαιμό συχνά έδεναν μαντίλια, τις "κολαρίνες", για να απορροφάται ο ιδρώτας αλλά και για διακόσμηση[184].

Το γκελέκο ή γελέκο

Το γκελέκο ή γελέκο ή γιλέκο ήταν βασικό ένδυμα της αμφίεσης, χειμώνα και καλοκαίρι, ραμμένο πάνω στα αστικά πρότυπα από αργαλείσια συνήθως υφάσματα, "διπλαρένια" και "πανίτικα".

Δεν είχε μανίκια. Τα δυο μπροστινά φύλλα είχαν στρογγυλά πέτα κάτω κατέληγαν σε μύτες. Κούμπωναν σταυρωτά ("σταυρογέλεκα") με 3-5 κουμπιά, μεταλλικά στα καθημερινά, ασημένια στα γιορτινά. Η συνήθεια των ασημένιων κουμπιών με την πάροδο του χρόνου εγκαταλείφθηκε, αρχικά από τους άντρες της πόλης και των χωριών του κάμπου και πολύ αργότερα από τους ορεσίβιους. Ο Λουδοβίκος Σαλβατόρ σημειώνει: "... σήμερα όμως όλα αυτά μια κι ήτανε ακριβά και βγήκανε από τη μόδα χάθηκαν σχεδόν εντελώς και σπάνια βλέπεις κάποιον σε ιδιαίτερα γιορτινές μέρες με το παλιό γιλέκο, τελευταίο υπόλοιπο της παλιάς φορεσιάς, να έρχεται στην πόλη· σ'αυτές τις περιπτώσεις είναι πάντοτε άνθρωποι που προέρχονται από τα ορεινά του νησιού."[185].

Η τράουζα[186] ή ρεμπάρτα[187]

Το καθημερινό τους πανταλόνι, η τράουζα ή ρεμπάρτα, ραβόταν από δίμιτο χοντρό ύφασμα του αργαλειού, σε σκούρα χρώματα, μαύρα ("μπλάβια" όπως τα έλεγαν), πράσινα, μπλε ή και ριγωτά.

Το αποτελούσαν δυο μέρη, μπροστινό και πίσω, ομοιόσχημα κομμένα· το μπροστινό επιπλέον είχε στα πλάγια δεξιά και αριστερά δύο τσέπες, εξωτερικά ραμμένες, ορθές και βαθιές. Το παντελόνι εξάλλου κούμπωνε στα πλάγια: το πίσω μέρος είχε στα πλαϊνά του "περισσέματα", που έρχονταν μπροστά και κούμπωναν στο εσωτερικό του μπροστινού, συνήθως με τέσσερα κουμπιά (ανά δύο δεξιά και αριστερά) ή δύο (ανά ένα). Τα "μπουζάνια"[188], δηλ. τα άκρα από τα σκέλη του παντελονιού, έφταναν ώς τη μέση της κνήμης, όπου και στερεώνονταν εσωτερικά με λουρίδες ύφασμα, κλείνοντας μέσα τους και το γύρο των σκαρτσουνιών· σε άλλη παραλλαγή ήταν μακρύτερα και κάλυπταν τον αστράγαλο[189].

Το ζωνάρι

Νέοι και ηλικιωμένοι φορούσαν απαραίτητα ζωνάρι στη μέση. Τα χειμωνιάτικα ζωνάρια ήταν μάλλινα, τα καλοκαιρινά μαντρένια, στις γιορτές συχνά μεταξωτά σε ποικίλα χρώματα, αλλά με υπεροχή του λευκού και του κόκκινου. Τα ζωνάρια υφαίνονταν στον αργαλειό ή πλέκονταν με βελόνες στο χέρι. Οι δυο άκρες τους κατέληγαν σε "φραντζέτες", κρόσσια από γνέμα. Το μήκος τους έφτανε τα 2,5-3 μέτρα, γι' αυτό τα φορούσαν κάνοντας δυο ή και τρεις γύρους στη μέση, διπλωμένα συνήθως στο φάρδος τους[190]. Αδίπλωτα τα φορούσαν μερικές φορές οι νέοι. Στις γιορτές τα στόλιζαν με κλωνάρια από βασιλικό· ακόμη όσοι ήθελαν να επιδείξουν την παλικαροσύνη τους[191], στερέωναν στο ζωνάρι τους μαχαίρια ή και πιστόλια.

Το τζιπούνι ή η γιακέτα (ή τζουπούνι ή γιατέκα ή γιακετόνα) ή σακάκι ή σουρτούκο[192].

Ήταν καθημερινός απλός επενδύτης που φορούσαν πάνω από το γιλέκο συχνά ανάρριχτα στον ένα ώμο, "άλλα σκάγια", σε ένδειξη παλικαρισμού[193]. Ραβόταν από μάλλινο εγχώριο υφαντό ή από εγχώριο επίσης βαμβακερό ντρίλινο, μονόχρωμο ή ριγωτό, σε σκούρα πάντοτε χρώματα. Μορφολογικά έμοιαζε με τα σημερινά σακάκια, είχε εξωτερικά πέτα, εξωτερικές επίρραπτες τσέπες και απλά μακριά μανίκια.

Χειμερινοί επενδύτες

Για τους χειμερινούς επενδύτες των Ζακυνθινών οι μαρτυρίες που υπάρχουν είναι ελάχιστες και ασαφείς. Ως τέτοιοι αναφέρονται η γιαπούτζα, πανωφόρι από χοντρό μάλλινο ύφασμα μακρύ ώς τα γόνατα, που πέρασε στην ένδυση των λαϊκών μετά την Αγγλοκρατία το ταμπάρο, επενδύτης αχειρίδωτος, σαν μανδύας, που επίσης εκλαϊκεύτηκε μετά την Ένωση· η πατατούκα, πανωφόρι μάλλινο· ο γαμπάς ή σεγούνα ή σεγούνι, από μαλλί δεύτερης ποιότητας, επενδύτης κυρίως των ορεσίβιων[194].

Παραθέτω περιγραφή της κατασκευής σεγούνας από κάτοικο του χωριού Άγιος Νικόλαος: "Είναι από μαλλί από πρόβατο το παίρνουμε και

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

το πλένουμε και ύστερα το ξένουμε και το κάνουμε τουλούπες. Στο τέλος το περνάμε από λανάρια. Ευτούνα είναι κάτι ξύλα σα μουρταρόχερα (γουδοχέρια) που έχουνε καρφία και καθαρίζουμε το μαλακό από το χοντρό. Το χοντρό που μένει απάνου στα λανάρια το κάνουμε υφάδι και το ψιλό στιμόνι. Το υφαίνουμε στον αργαλειό μ'ένα αλαφρό χτύπημα και ύστερα το τρουπώνουμε αλαφρά διπλό -σμίγει η μια άκρη με την άλλη και μέσα είναι όπως η φούσκα. Ύστερα το παίρνουμε και το πηγαίνουμε στη θάλασσα. Δεν έχουμε εδώ νεροτριβές. Το πηγαίνουμε σ'ένα ρηχό μέρος που πηγαίνει λίγο το κύμα και το πατάνε με τα πόδια τους, μέχρι που εγενότουνα σα ράσο ταχτικό δηλαδή πολύ πυκνό και ο φάρδος του ήτουνα τρία φουρκιά (φούντες, παλάμες).

Ράψιμο: Τελειοποιείται με κουκούλα, μανικάκι, δύο μπροστινά και δύο κομμάτια πισινά. Στο ράψιμο το περνάμε πρώτο χέρι από μέσα και ύστερα από πάνουθε απόξω του κάνουμε ένα γουντούκισμα για να σιάξουνε οι ραφές. Βαρούμε δηλαδή μία βελονιά στο μπροστινό που πάει στο πισινό και από 'κεί γυρίζει στο μπροστινό φύλλο- Και ένα γαϊτανάκι πλεμένο στο χέρι, όπως η πλεξίδα, πάει κάτου στο ρέλο, γιατί δε γυρίζει (ο ρέλος) από το ίδιο και στο μανίκι. Στο μπροστινό μέρος από μέσαθε είχε δύο μικρές τσέπες σα θήκες, που εβάνανε τα χέρια τους μέσα άμα ηθέλανε να ζεσταθούνε. Επιανόντανε από 'κεί και εδιπλωνόντανε γιατί δεν είχε κομπλαμί[195].

Η σοτταμπάρκα[196]

Το κατεξοχήν ένδυμα της δουλειάς στους αγρούς και στο μάζεμα της ελιάς[197] ήταν η σοτταμπάρκα (ή και "σορταμπάρκα„), που φορούσαν πάνω από το γιλέκο, αντί για το βαρύ και δύσχρηστο τζιπούνι,για να μη σκίζονται και λερώνονται τα άλλα τους ρούχα. Η σοτταμπάρκα ήταν από ύφασμα ντρίλιο του αργαλειού,ή σπανιότερα από τσόχα, σε σκούρα χρώματα με προτίμηση στο βαθύ μπλε. 'Ηταν ένα είδος μανικωτής φαρδιάς πουκαμίσας ως τη μέση με δυο τσέπες εκατέρωθεν στα μπροστινά φύλλα, που κούμπωναν σταυρωτά με διπλή σειρά κουμπιά ως την ρελιασμένη με λεπτή λουρίδα από πετσί λαιμόκοψη[198].

Το κοστούμι

Για τα κατώτερα λαϊκά στρώματα της πόλης και της υπαίθρου το κο-

στούμι (σακάκι - παντελόνι - γιλέκο) ήταν η γιορτινή ενδυμασία τους. Συνήθως την πρωτοφορούσαν στον αρραβώνα και στο γάμο τους με το μανταπολαμένιο "καλό„ πουκάμισο, καθώς και ευρωπαϊκή γραβάτα, αγορασμένη από τα "πραματευταρεία„ της πόλης, και μαντίλι από άσπρο μεταξωτό στο τσεπάκι του πέτου.

Το κοστούμι ραβόταν σε απλή γραμμή χωρίς υπερβολές πάνω στα ευρωπαϊκά πρότυπα από τους ράφτες της πόλης[199]. Τα εγγλέζικα κασμήρια σε μαύρο συνήθως χρώμα ήταν τα καλύτερα υφάσματα και τα προτιμούσαν οι ευπορότεροι· διαφορετικά έραβαν τη φορεσιά τους (τη "μούδα„ τους, όπως έλεγαν) με ντόπια ντρίλινα του αργαλειού. Τα καλοκαιρινά όμως γίνονταν συνήθως από λινό, άσπρο ή μπλε[200].

Σπάνια είχαν περισσότερα από ένα κοστούμια. Συνήθως με το ίδιο κοστούμι, του γάμου και της γιορτής, τους έντυναν και στο τελευταίο ταξίδι τους.

γ. Η κόμμωση

Έκοβαν τα μαλλιά τους κοντά, σύμφωνα με την ευρωπαϊκή μόδα,στα "μπαρμπερεία„. Ο Ζώης αναφέρει τη χαρακτηριστική κόμμωση "άλλα μπαμπίνα„: τα μαλλιά χτενίζονταν φουντωτά, άτακτα, προς τα πάνω[201]· κατά τον Ζώη επίσης: "Άλλος τρόπος κομμώσεως,καθ'ον τα μαλλιά εξέχουν εκ των πλευρών του πίλου κτενιζόμενα προς τα οπίσω ούτως ώστε να σχηματίζουν ανά μιαν αύλακα εις εκάστην πλευράν, ανυψουμένης ούτω προς τα οπίσω της κόμης. Την κόμμωσιν ταύτην διετήρουν άλλοτε πολλοί ιδίως των λαϊκών τάξεων, εις ένδειξιν παλληκαρισμού, ή αρρενωπής εμφανίσεως„[202]. Γενικά άφηναν γένια και μουστάκι, που το φρόντιζαν αλείφοντας το με "μαντέκα„, ένα είδος αλοιφής, για να στέκεται τσιγκελωτό. Όπως μας πληροφορεί ο Salvator, στους δασύτριχους τα μουστάκια έφταναν ψηλά ώς κάτω από τα μάτια[203].

Εξάλλου στο πένθος άφηναν τα γένια και τα μαλλιά τους να μεγαλώνουν χωρίς να φροντίζουν ιδιαίτερα για τον καλλωπισμό τους.

Στην πόλη πολλοί ξύριζαν ολωσδιόλου το πρόσωπό τους, αντιγράφοντας τους αριστοκράτες της Βενετοκρατίας και Αγγλοκρατίας,που επέβαλλαν στους ποπολάρους να φέρουν υποχρεωτικά μουστάκι, δείγμα της κατώτερης κοινωνικής θέσης τους (όπως ήδη προαναφέρθηκε στη λαϊκή εν-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δυμασία πριν από την 'Ενωση).

δ. Τα κεφαλοκαλύμματα

Οι σκούφοι

Σε παλαιότερα χρόνια, όπως έχω γράψει, τα κεφαλοκαλύμματα των ποπολάρων της πόλης και των χωρικών ήταν οι σκούφοι[204].

Στην εποχή που εξετάζουμε εξακολούθησαν να φοριούνται κυρίως από τους ηλικιωμένους, χειμώνα καλοκαίρι, καθημερινά και στις γιορτές.

Τους έπλεκαν οι γυναίκες στο χέρι με μάλλινα νήματα ή τους έραβαν από μάλλινα υφάσματα του αργαλειού ή από βαμβακερή διάνα σε σκούρα χρώματα, μαύρα συνήθως, καφέ, ή και κόκκινα, με μια μικρή φούντα στη κορυφή[205]. Αλλά επίσης μάλλινοι σκούφοι κατασκευάζονταν μαζικά και σε βιοτεχνίες της πόλης με υφάσματα εισαγωγής και διοχετεύονταν στα χωριά με τους πλανόδιους πραματευτάδες[206].

Οι τρίτσες (ή τριτσόνια) ή ψάθες

Κεφαλοκαλύμματα της δουλειάς με πλατιά χρήση μετά την 'Ενωση έγιναν οι τρίτσες ή ψάθες[207], μεγάλα καπέλα με φαρδύ χείλος ολόγυρα, χειροποίητα από καλαμιές του σιταριού. Τις φορούσαν κυρίως οι χωρικοί στους αγρούς, για να προφυλάσσονται από τον ήλιο. Σπάνια τις φορούσαν και τις γιορτινές μέρες οι πιο φτωχοί.

Τρίτσες "καλές", για την Κυριακή, αγόραζαν από τα εμπορικά και τους πραματευτάδες.

Οι μιλίτσιες[208]

Τις φορούσαν επίσης ως κεφαλοκαλύμματα της δουλειάς. 'Ηταν μικρά καπέλα σαν τραγιάσκες, με γείσο ("φροντίνι", όπως το έλεγαν) μπροστά.

Τις γιορτινές μέρες, οι πιο εύποροι στην πόλη κυρίως και στα καμποχώρια, φορούσαν μπαγιασό και ρεμπούμπλικες, όπως των αστών[209].

ε. Κάλτσες - Υποδήματα

Τα σκαρτσούνια ή τσουράπια

'Ηταν μάλλινα, πλεγμένα στο χέρι με τις "σκαρτσουνοβελόνες„.Συνήθως έφταναν ώς τη μέση της κνήμης, ώς εκεί που δένονταν το σώβρακο και η τράουζα. Είχαν ποικίλα χρώματα και για διακόσμηση σχηματοποιημένες φυτικές παραστάσεις, ανθρώπινες φιγούρες, το "αλφαβητάρι της αγάπης„, ή απλά γεωμετρικά σχήματα σε οριζόντια διάταξη που κάλυπταν όλη την επιφάνεια.

Τα τσαρούχια ή βοϊδοτσάρουχα

Τα φορούσαν καθημερινά οι χωρικοί[210], κυρίως στα ορεινά χωριά, λιγότερο στα καμποχώρια, για να περπατούν με ευελιξία στα ανώμαλα εδάφη. Κατασκευάζονταν με τον ίδιο τρόπο όπως τα γυναικεία[211].

Πασουμάκια[212]

'Ηταν γιορτινά αγοραστά υποδήματα κατασκευασμένα από κατεργασμένο δέρμα βοδιού. Μπροστά ήταν μυτερά, με "γλώσσα„, χωρίς κορδόνια. Κούμπωναν μ'ένα λουράκι στο πλάι.

Τα σκαρπίνια-Τα στιβάλια ή στιβαλέτα[213]

Τα σκαρπίνια ήταν χαμηλά υποδήματα με κορδόνια, κατασκευασμένα στα μαγαζιά της πόλης, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα που διάλεγαν οι πελάτες από τα περιοδικά. Τα φορούσαν ως γιορτινά το καλοκαίρι.

Το χειμώνα φορούσαν τα στιβάλια, που επίσης κατασκευάζονταν κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, συνήθως από βακέτα, έφταναν ώς πάνω από τον αστράγαλο (στιβαλέτα), ή κάλυπταν όλη την κνήμη σαν μπότα (στιβάλια). Δένονταν στα πλάγια με μια κάθετη σειρά κουμπιά ή με σχοινιά, τα "κομποστίνια„.

Συχνά, για να μη φορούν τα καινούργια τους υποδήματα, χρησιμοποιούσαν παλιά, κακής ποιότητας, τα "κλαρόνια„ ή "παπούτσια της φουρτούνας„[214].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στ. Κοσμήματα

Δεν συνήθιζαν να φορούν κοσμήματα. Συνήθως περιορίζονταν στα ασημένια (σπάνια χρυσά) κουμπιά στο γιορτινό γιλέκο και στα μανικέτια του πουκάμισου.

Με το γιορτινό τους κοστούμι φορούσαν ρολόγια "τση τσέπης". Τα έβαζαν σε ένα τσεπάκι του γιλέκου και τα στερέωναν από μια κουμπότρυπα με μια χρυσή καδένα, όπως έκαναν οι πλούσιοι αφεντάδες, που τα πρωτοφόρεσαν.

Οι γέροι διατήρησαν ώς και τα μετά την Ένωση χρόνια τη συνήθεια να φορούν στο δεξί αφτί τους τη βεργέτα, το μικρό χρυσό ή ασημένιο σκουλαρίκι, που υποχρεωτικά φορούσαν οι ποπολάροι, από τη γέννησή τους κιόλας, στα χρόνια της Βενετοκρατίας και εξής ως διακριτικό της κοινωνικής τους κατωτερότητας[215].

Οι κομψευόμενοι - νέοι στην πλειονότητα - στόλιζαν τα κυριακάτικα κοστούμια τους με λουλούδια στο πέτο του σακακιού τους.

Εξάλλου στα χέρια τους πολλοί Ζακυνθινοί συχνά κρατούσαν ξύλινο μπαστουνάκι, λαϊκή απομίμηση της ακριβής μπαγολίνας των πλουσίων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Α Ν Α Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ω Σ Η

Σκοπός της εργασίας αυτής ήταν η θεώρηση των ιστορικών και κοινωνικών παραμέτρων του ενδύματος σε μια παραδοσιακή φεουδαρχική κοινωνία, που άρχιζε να εισέρχεται στο στάδιο του εξαστισμού της και συγκεκριμένα στη Ζάκυνθο μετά την 'Ενωσή της με την Ελλάδα(1864) και ώς τις αρχές του 20ού αιώνα (1910).

Το Πρώτο μέρος της εργσίας αφιερώθηκε σε μια σύντομη επισκόπηση της ερωτικής, κοινωνικής και αισθητικής διάστασης του ενδύματος. Τα παραδείγματα που παρατέθηκαν διαχρονικά ανέδειξαν την πολλαπλή λειτουργία και σημασία των ενδυμάτων, το αντικαθρέφτισμα σ'αυτά των ποικίλων ανθρωπίνων σχέσεων και καταστάσεων.

Επισημάνθηκε η εμμονή μέσω των ενδυμάτων στη διάκριση των φύλων και κατεξοχήν στη διαφοροποίηση της θέσης της γυναίκας σε σχέση με εκείνη του άντρα σε διάφορα επίπεδα.

Τα ενδύματα προσδιόρισαν επίσης τη διαφορετική θέση των ατόμων στο επίπεδο διαφορών τάξεων είτε στο επίπεδο κοινωνικών διακρίσεων ανάλογα πρός την ηλικία, το επάγγελμα, τον άγαμο ή έγγαμο βίο,είτε ανάλογα πρός την εθνική ταυτότητα των ατόμων.

Επισημάνθηκε τέλος και η ισχυρή επίδραση των καλλιτεχνικών ρευμάτων στην καλλιέργεια της ενδυματολογικής αισθητικής αντίληψης, ιδιαίτερα στις αστικές κοινωνίες.

Το παράδειγμα της Ζακύνθου,-που μελετάται στο Δεύτερο μέρος της εργασίας-,βρίσκεται σε άμεση αναφορά πρός τις παραπάνω παρατηρήσεις.

Αρχικά η ιστορική πορεία της Ζακύνθου (βλ.Α'Κεφάλαιο),αποκάλυψε την επαφή του νησιού με τις πολιτισμικές εκφράσεις της Δυτικής Ευρώπης ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα ώς το 1864 (Βενετοκρατία,Γαλλοκρατία,Ρωσοτουρκική κατοχή,Αγγλική Προστασία),αλλά και μετά την Ένωση για ένα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διάστημα σχεδόν πενήντα χρόνων,απευθείας αλλά και μέσω της ελληνικής πρωτεύουσας.

Τουλάχιστον ώς την Ένωση ήταν επόμενη η διείσδυση και ενδυματολογικών ευρωπαϊκών προτύπων στη ζακυνθινή ζωή,εύλογα και κατά πρώτο λόγο στην άρχουσα τάξη της,τους ευγενείς,που διέθεταν άλλωστε τις δυνατότητες μίμησης (βλ. Β΄κεφάλαιο).

Ήταν επίσης εύλογη η απόλυτη ενδυματολογική διαφοροποίησή τους από τους αστούς και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα του νησιού, ως αντικατοπτρισμός της φεουδαρχικής διάρθρωσης των παραγωγικών σχέσεων και συμπεριφοράς,που η μακραίωνη κυριαρχία των Βενετών είχε επιβάλει και η Αγγλική Προστασία ανέχτηκε.

Πράγματι,μολονότι τα στοιχεία που υπάρχουν για την ενδυμασία πριν από την Ένωση είναι ελάχιστα,φαίνεται ότι ώς τα τέλη του 18ου αιώνα οι τρεις κοινωνικές τάξεις σε καμιά περίπτωση δεν συμπεριφέρθηκαν ενδυματολογικά ομοιότροπα.

Αντίθετα,ώς τις αρχές του 19ου αιώνα,η ενδυμασία πρέπει να διακρινόταν αυστηρά σε ενδυμασία 1. ευγενών, 2. αστών, 3. ποπολάρων.

Μόλις σε προχωρημένα χρόνια της Αγγλικής Προστασίας (β΄δεκαετία 19ου αιώνα) παρατηρούμε προσέγγιση των δύο πρώτων τάξεων και μπορούμε να μιλάμε για ενδυμασία 1. ευγενών και αστών και 2. "λαού", καθώς το ιστορικό πλαίσιο της εποχής καθορίζει η κρίση των κληρονομικών τίτλων ευγένειας,η έναρξη ταξικής φθοράς των ευγενών και ταυτόχρονα η αποφασιστική άνοδος των αστών,εμπόρων,βιομηχάνων,επιστημόνων του νησιού.

Κάτω απ΄αυτές τις συνθήκες τα ευρωπαϊκά ενδυματολογικά ρεύματα (ροκοκό,Λουδοβίκου 15ου,νεοκλασικισμός,ρομαντισμός,β΄ροκοκό)αλληλοδιαδέχτηκαν το ένα το άλλο,προσφέροντας επιμέρους διακριτικά στοιχεία στα άτομα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων.Τέτοια διακριτικά γνωρίσματα υπήρξαν π.χ. τα βαρύτιμα δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης υφάσματα,τα χρυσά κοσμήματα,οι πολύπλοκες ογκηρές κομμώσεις,τα κρινολίνα των ευγενών γυναικών και των αστών στη συνέχεια· οι λευκές περούκες,τα τρίκωχα ή δίκωχα καπέλα,κι αργότερα τα ψηλά των ανδρών,ευγενών και αστών,το ξυρισμένο πρόσωπό τους,τα μεταξωτά τσεντουρίνια,το φράκο,τα χρυσά ή ασημένια κουμπιά στα θη-

λυκώματα,οι χρυσές ή ασημένιες πόρπες στα υποδήματά τους.

Τα ενδύματα των γυναικών εξάλλου πρόβαλλαν το διακοσμητικό ρόλο τους με την προβολή του ντεκολτέ, της μέσης,των γοφών.Ταυτόχρονα η υποχρεωτική κάλυψη του προσώπου τους στις εξόδους με μάσκα ή βέλο έδειχνε τη συνεχιζόμενη υποδεέστερη θέση τους στην κοινωνία, ενώ,συγχρόνως,στο πνεύμα των νέων καιρών, το βέλο εξελισσόταν και σε τρόπο υποκρυπτόμενου ερωτισμού και έντεχνης προβολής της θηλυκότητας.

Τα ανδρικά ενδύματα αρχικά φανέρωναν την επαγγελματική αποχή των ευγενών,στη συνέχεια,αντίθετα,την επαγγελματική δραστηριότητα των αστών.

Η λαϊκή αμφίεση των ποπολάρων της πόλης και της υπαίθρου έμεινε πρίν από την 'Ενωση απομακρυσμένη από τα πρότυπα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων,τόσο στα χρησιμοποιούμενα υλικά,-που σ' αυτούς ήταν πάντοτε εγχώρια και συχνά ευτελή,- όσο και στα σχήματα,που κάποτε ωστόσο έφερναν απόηχους από πρωιμότερες τάσεις της αριστοκρατίας.

Δειλές απόπειρες μίμησης αστικών στοιχείων αποτόλμησαν πρώτοι οι άντρες,υιοθετώντας το ευρωπαϊκό παντελόνι και σακάκι ήδη από την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα.Ο ενδοοικογενειακός ρόλος των γυναικών περιόρισε μιαν ανάλογη κίνησή τους σ'αυτή την περίοδο.

Μετά την 'Ενωση,σε αντιδιαστολή με τα προηγούμενα χρόνια,το υλικό που συγκεντρώθηκε και μελετήθηκε δίνει τη δυνατότητα να μιλάμε 1. για αστική ενδυμασία και 2. για λαϊκή (βλ.Γ'κεφάλαιο).

Η ενδυματολογική όχι μόνο προσέγγιση αλλά συμπόρευση πια ευγενών και αστών συντελείται οριστικά,καθώς οι δεύτεροι παίρνουν την πρωτεύουσα θέση στην οικονομική και κατά συνέπεια στην κοινωνική ζωή,ενώ οι πρώτοι,βαθμιαία παρακμάζοντας,προσπαθούν απλά να προβάλλουν την καταγωγή τους με εξωτερικά γνωρίσματα πολυτέλειας.

Η αντιγραφή,απόλυτη καί άμεση,του δυτικού συρμού χαρακτηρίζει όλη την περίοδο μετά την 'Ενωση,χωρίς εφαρμογή συγκεκριμένου στιλ, αλλά με ανάμειξη μάλλον τρόπων από παλαιότερες εποχές και με περιο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρισμένα περιθώρια πρωτοτυπίας.

Ταυτόχρονα η έναρξη της μαζικής παραγωγής και εισαγωγής - από την Ευρώπη,την Αθήνα,την Πάτρα - έτοιμων ενδυμάτων και διάφορων ενδυματολογικών εξαρτημάτων και η προσφορά τους στην αγορά σε προσιτές τιμές,από πολυάριθμα εμπορικά καταστήματα της πόλης και πλανόδιους πραματευτάδες,η ακμή του επαγγέλματος της μοδίστας,της καπελούς,του ράφτη,με τη διάδοση της ραπτομηχανής και των περιοδικών μόδας,η συχνότερη επικοινωνία των χωριών με την πόλη και ακόμη οι σταδιακά εκδημοκρατιζόμενες σχέσεις των ατόμων δημιουργούν τις προϋποθέσεις αστικοποίησης και της λαϊκής φορεσιάς με πρόσληψη των αστικών στοιχείων αρχικά από τα λαϊκά στρώματα της πόλης,στη συνέχεια από τα καμποχώρια και κατόπιν από τα ορεινά(που εμμένουν σε παραδοσιακά στοιχεία αμφίεσης κυρίως όταν εξυπηρετούν πρακτικούς σκοπούς, όπως βοϊδοτσάρουχα για τα ανώμαλα εδάφη).

Οι ουσιαστικές διαφορές αστικής και λαϊκής φορεσιάς έγκεινται κυρίως στην ποιότητα των υλικών,στη δυνατότητα χρήσης και αλλαγής πολλαπλών ενδυμάτων,στο γούστο επιλογής σχεδίων και συνδυασμού χρωμάτων,ίσως και στη φυσική εμφάνιση των ατόμων.

Σε μια συναιρετική,και ειδικότερα ενδυματολογική εκτίμηση,παρατηρούνται τέλος τα εξής:

Οι Ζακυνθινές,ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση, αποκαλύπτονται δέσμιες των συντηρητικών ακόμη αντιλήψεων της εποχής, αλλά και σε αντιστάθμισμα και των επιταγών του συρμού,με φιλαρέσκεια, αναπτυγμένη φαντασία και,συχνά καλλιεργημένη, αισθητική, προσόντα που τις οδηγούσαν σε σοφή προβολή της θηλυκότητας και της ωραιότητάς τους. Τα πλούσια λευκά δαντελοστόλιστα και λευκοντυμένα εσώρουχά τους εξουδετέρωναν το μαρτύριο του σφιχτού κορσέ.Η συγκρατημένη εκλεκτικότητα στους χρωματικούς συνδυασμούς και η συνήθως λιτή απόδοση των υπερβολικών γραμμών της ευρωπαϊκής μόδας απλούστευαν την πολυπλοκότητα της ραπτικής των ενδυμάτων.Τα χρυσά λεπτοδουλεμένα κοσμήματα και η άφθονη χρήση καλλυντικών εξωράιζαν και βοηθούσαν,ώστε τελικά το οπτικό σύνολο να είναι αρμονικό κι απέριττο.

Σ'όλα αυτά το προβάδισμα είχαν ευνόητα αυτές που υπερείχαν οι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κονομικά και κοινωνικά. Το σημαντικό όμως είναι ότι και οι γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων προσπαθούσαν να διδάσκονται την τελειότητα. Γι' αυτό και στην εργασία οι περιγραφές των εσωρούχων, των κοσμημάτων , κι ακόμη των κομμώσεων και των ειδών καλλωπισμού γίνονται ώς ένα βαθμό αδιακρίτως τάξεων, γιατί αυτά κυρίως τα στοιχεία είναι που τα συναντάμε σε πλούσιες και φτωχές, σε μαζική χρήση.

Απο την άλλη πλευρά η αστική αντρική ενδυμασία συνεχίζει μετά την 'Ενωση να εξελίσσεται σύμφωνα με το δυτικό συρμό. Αλλά και στή λαϊκή τα παραδοσιακά στοιχεία έχουν υποχωρήσει αισθητά και οπωσδήποτε οριστικά· βασικό γνώρισμα της εποχής είναι η γενική αποδοχή του "κοστουμιού".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Βλ. S.Tokarev, Methods of Ethnographic Research into Material Culture, στου Yu. Brobley (ed.), Soviet Ethnology and Anthropology Today. (Studies in Athropology Ser No 1), Paris 1974, σ.175-178· γενικά βλ. επίσης και Fernand Braudel, Civilization matérielle, économie et capitalisme, XVe- XVIIIe siécle, Tome 1: Le structure du quotidien, Paris 1979, σ. 271-290.

2. Το 1855 ήδη δημοσιεύθηκε στη Νέα Υόρκη το έργο του J.Doran, Habits and Men, όπου ο συγγραφέας επισημαίνει τη στενή σχέση των ενδυμάτων με τα κοινωνικά ήθη. Βλ. επίσης το άρθρο του W.N.Pendleton, The Philosophy of Dress*, στο Southern Literary Messenger, 22 (Μάρτιος 1856), σ.199-211, όπου θίγεται το θέμα της αντρικής μόδας. Στο London Society, 12(1862-1881), σ.283 δημοσιεύτηκε το ανυπόγραφο άρθρο με τίτλο Dress and Its Eccentricities*, όπου γίνεται λόγος για τον υφηλό βαθμό υποταγής των ανθρώπων στη μόδα, ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες. Βλ. και το υποδειγματικό έργο του Friedrich Hottenroth, Handbuch der deutschen Tracht , Stuttgart 1896, στο οποίο εξετάζονται όλοι οι τύποι των γερμανικών ενδυμάτων από το Μεσαίωνα ώς το 19ο αιώνα. Η εργασία αυτή αποτελεί μια από τις πρώτες ιστορικές προσεγγίσεις των λαϊκών κοστουμιών.

3. Βλ. Ιωάννας Παπαντωνίου, Συμβολή στη μελέτη της γυναικεί-

---

* Οι τίτλοι βιβλίων, άρθρων και εργασιών που σημειώνονται με αστερίσκο επιλέχθηκαν από την Annotated Bibliography των Joanne Bubolz-Eicher, Eleanor Kelley καιMary Ellen Roach, στο βιβλίο των Mary Ellen Roach καιJoanne Bubolz Eicher (ed.), Dress, Adornmemt and the Social Order, New York, London, Sydney 1965, σ.359-418, όπου παρατίθεται κατά συγγραφέα κατάλογος 524 εργασιών από το 1855-1965 σχετικών με το ένδυμα στις ποικίλες του όψεις και ρόλους στη ζωή των ανθρώπων, με σύντομη αναφορά στο περιεχόμενό τους.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς, Εθνογραφικά, 1 (1978), σ.5.

4. Βλ. Don Yoder, Folk Costume, στο βιβλίο του R.M.Dorson, Folklore and Folklife, An Introduction, London and Chicago 1972, σ. 295. Πρβλ. επίσης Γρηγορίου Γκιζέλη, Η ρητορική του ενδύματος, Αθήναι 1974,σ.26.Βλ. και Alison Lurie, The Language of Clothes., New York 1983.

5. Βλ. Marilyn J. Horn, The Second Skin. An Interdisciplinary Study of Clothing, Boston 1975, σ. 28.

6.Για τους παράγοντες που επέβαλαν και επηρέασαν την εξέλιξη των ενδυμάτων βλ. Mary Ellen Roach και Joanne Bubolz Eicher, Dress, Adornment and the Social Order, ό.π., σ.11-27 Yvonne Deslandres, Le costume image de l' homme, Paris 1976, σ. 13-18.

7. Βλ. Mary Lou Rosencranz, Clothing Concepts. A Social -Psychological Approach, New York 1972, σ. viii.

8. Deslandres, ό.π., σ. 170.

9. Πρβλ. και Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Λαογραφικά μελετήματα, Αθήνα 1975, σ.142: "Η φορεσιά ενός τόπου δεν φανερώνει μόνο την καλαισθησία των κατοίκων του παρά έχει οργανική σύνδεση με όλες τις εκδηλώσεις του τοπικού πολιτισμού, και μόνο σε συνάρτηση με την καθεμιά απ'αυτές και με το σύνολό τους μπορεί σωστά να ερμηνευτεί„

10.Ο όρος "αστική„ στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται για να δηλώσει την ένδυση όχι μόνο των ανερχόμενων αστών του νησιού, που διεκδικούν και αναλαμβάνουν ενεργό ρόλο στη ζακυνθινή κοινωνία,αλλά και των φεουδαρχών αριστοκρατών, που μολονότι μπαίνουν σε μια φάση φθοράς, παραμένουν ισχυρότατοι, με πρωτεύουσα θέση στις κοινωνικές εκδηλώσεις και με άρρηκτους τους πολιτιστικούς δεσμούς με τη Δυτική Ευρώπη. Με άλλα λόγια αστικός εδώ είναι αυτός που ανήκει στο άστυ, όχι την αστική τάξη. Πρβλ. για την αμφισημία αυτή της λέξης Μιχ. Μερακλή , Αστική λαογραφία, Δελτίο της Εταιρείας σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, 3 (1979), σ.11.

Ο όρος "λαϊκή" περιλαμβάνει ωστόσο τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα της πόλης, εκτός από τους χωρικούς της υπαίθρου, που ενδυματολογικά εκφράζονται με την ίδια αβεβαιότητα, καθώς ταλαντεύονται ανάμεσα στο "ξεπερασμένο" παραδοσιακό παρελθόν τους, κατάλοιπο και απεικόνιση της οικονομικής τους ανέχειας και κοινωνικής τους ασημαντότητας, και στους σύγχρονους δυτικούς τρόπους αμφίεσης και καλλωπισμού, οικονομικά πιά προσιτούς, προσφερόμενους μαζικά απο τα πολυάριθμα εμπορικά της πόλης και τους πλανόδιους πραματευτάδες, και κοινωνικά πιό ανεκτούς.

11. Πρβλ. Δημητρίου Σ. Λουκάτου, Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία, Αθήνα 1977, σ.173-174.

12. Πράγματι εκτός από την εργασία του Ντίνου Κονόμου, Ζακυνθινά κοστούμια των διαφόρων τάξεων επί Βενετοκρατίας, Επτανησιακά Φύλλα, 2(1954), τεύχ. 6, σ.152-164 (σε α΄δημοσίευση· αναδημοσιεύτηκε στην Ηώ, έτος Δ΄(1961), τεύχ. 44, σ.49-53 και στο τομίδιο του Ντίνου Κονόμου, Τση Ζάκυθος, Αθήνα 1983, σ.75-88), στην οποία όμως παρουσιάζονται ενδυμασίες της προενωτικής εποχής, δεν υπάρχουν δημοσιευμένες εργασίες για τη ζακυνθινή φορεσιά μετά την Ένωση. Ακόμη και γενικές εργασίες για τις ελληνικές ενδυμασίες δεν ασχολούνται καθόλου με το θέμα ή, σπάνια, κάνουν λόγο για κάποιο επιμέρους ένδυμα ή εξάρτημα, χωρίς ωστόσο να δίνουν λεπτομερείς περιγραφές και άλλες παρατηρήσεις. (Πρβλ. π.χ. Άννας Γουήλ-Μπαδιεριτάκη, Το γυναικείο παραδοσιακό πουκάμισο της ηπειρωτικής Ελλάδας, Αθήνα 1980, σ.127, 136-137).

13. Βλ. καί Ν.Α.Βαρβιάνη, Η Ζάκυνθος, Αθήνα 1977 (Μέρος Α΄: Η προεισμική Ζάκυνθος. Μέρος Β΄: Η τραγωδία της Ζακύνθου. Μέρος Γ΄: Ανοικοδόμησις - Νέα Ζάκυνθος).

14. Μόνο από εκκλησιαστικής πλευράς υπήρχε κάποιος δεσμός ανάμεσα στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά, γιατί όπως είναι γνωστό, στο ένα νησί έδρευε η Ορθόδοξη επισκοπή και στο άλλο η Καθολική, που κάλυπταν αντίστοιχα και τα δύο νησιά.

15. Για την έννοια του φεουδαρχικού συστήματος στα Επτάνησα βλ. Αικατερίνης Ασδραχά- Σπύρου Ασδραχά, Στή Φεουδαλική Κέρκυρα: από τους πάροικους στους vassali angararii, Τα Ιστορικά, 2(1985), τεύχ. 3, σ.77-94.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

16. Πρβλ. και την άποψη του Νίκου Σβορώνου, Επισκόπηση της νεολληνικής ιστορίας, Μτφρ. Αικ. Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός Σπ. Ασδραχά, Αθήνα 1981, σ. 91: "Την ίδια εποχή, τα νησιά του Ιονίου, που με την έντονη κοινωνική και πνευματική τους ζωή αποκτούν κεφαλαιώδη σημασία για την εξέλιξη της νεότερης Ελλάδας, ενώνονται με το ελληνικό βασίλειο και φέρνουν στις αόριστες κι ακόμα ασχημάτιστες καταστάσεις της ελληνικής κοινωνίας τα σαφή κι ακριβή κοινωνικά πλαίσια, που είχαν δημιουργηθεί στα νησιά σε συνθήκες παρόμοιες με της Δύσης.„

17. Παραθέτω και την παρατήρηση του Ζακυνθινού δικηγόρου Ιωάννου Στ. Παπαδάτου σε απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη που μου παραχώρησε στις 11.7.83: "Υπήρχαν οικογένειες αριστοκρατικές, αι οποίαι είχον καταβαραθρωθεί οικονομικώς, οι οποίες τόσον πολύ εσέβοντο τας υποχρεώσεις τας κοινωνικάς τας οποίας τους επιβάλλει η κοινωνική των τάξις, που μπορούσαν μεν κατ'ιδίαν να στερούνται ακόμα και στοιχειωδών ειδών διατροφής αλλά εις τας εμφανίσεις των είτε συχνάς είτε σπανίας ήσαν αψόγως ενδεδυμέναι και αψόγως εμφανιζόμεναι με τον σφυγμόν της εποχής των, της τάξεώς των. Δεν είχαμε περίπτωση δηλαδή μία οικογένεια αριστοκρατική και ξεπεσμένη να ντύνεται όπως εντενδύτουνα ένας άνθρωπος του λαού και ο οποίος, αντιστρόφως, έπρεπε να έχει αρκετήν τόλμην ώστε ανερχόμενος οικονομικά να εμφανισθεί με φράκο και λευκό γελέκο και ψηλό καπέλο. Ήτο κοινωνική πρόκλησις. Δεν υπήρχε διάκρισις μεταξύ πλουσίων και φτωχών, αλλά αριστοκρατών και ποπολάρων. Η δε αστική τάξις, αναλόγως προς την κοινωνικήν της προβολήν, που την καθορίζουν δύο στοιχεία, η οικονομική ευμάρεια και το ασκούμενο επάγγελμα, ιδίως τα επιστημονικά επαγγέλματα, γιατροί, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, αυτοί είτε "κολλάνε„ και μιμούνται την αριστοκρατικήν τάξιν είτε παραμένουν και "κολλάνε„ προς την λαϊκή.„

18. Ειδικά για τις γυναικείες φορεσιές πρβλ. και την άποψη της Παπαντωνίου, ό.π., σ. 7: "Τα γυναικεία τοπικά ενδύματα στον ελληνικό χώρο άρχισαν ν'αλλάζουν ριζικά με τη συνεχή εισβολή του κατά καιρούς δυτικού "συρμού„ (μόδα), στην περίοδο αυτή αρχικά με τις ξενοφερμένες βασίλισσες (Αμαλία, Σοφία, Όλγα) και σε συνέ-

χεια με τη συνεχή επαφή της μικρής πόλης με την πρωτεύουσα και του χωριού με τη μικρή πόλη.„

Για τις αντρικές φορεσιές πρβλ.επίσης **Ιωάννας Παπαντωνίου**, Ελληνικές φορεσιές, Ναύπλιο 1981, σ. 13: " Στην Ευρώπη, έπειτα από τη 'βιομηχανική επανάσταση,, τα αντρικά ρούχα απόκτησαν μια αυστηρή γραμμή μετην αναγκαστική εξομοίωση των τάξεων, που μόλις τα τελευταία χρόνια τείνει να εκλείψει. Η Ελλάδα ακολούθησε την αλλαγή αυτή από τα μέσα του 19ου αιώνα με βραδύ ρυθμό. Μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο μάλιστα, η δυτική μόδα και οι στρατιωτικές στολές επιδρούν αποφασιστικά στην ντόπια φορεσιά.„

Για τη Ζάκυνθο αυτές οι προσαρμογές στη δυτική μόδα συντελούνται πολύ νωρίτερα, όπως θα δείξουμε στα επόμενα κεφάλαια.

Εξάλλου και στην Ευρώπη, όπως παρατηρεί και η Y.Deslandres, ό.π., σ. 180, ήδη από τη δεκαετία 1820-1830 δεν υπάρχουν πια παρά μόνο ποιοτικές διαφορές στα ρούχα των διαφόρων κοινωνικών τάξεων.Οι φόρμες γίνονται περίπου όμοιες, αφού η εργατική τάξη προσάρμοσε τη φορεσιά της στην ενδυμασία της αστικής τάξης.

19. Βλ. P. Bairoch, Commerce extérieur et développement économique de l' Europe au XIXe siécle, Paris- La Haye 1976, σ. 94. Πρβλ. επίσης και Κ.Πορφύρη,Η επτανησιακή και ιδίως η ζακυνθινή κοινωνία στην περίοδο της Αγγλοκρατίας, Χρονικά Ζακύνθου, Εκατονταετηρίς της Ενώσεως της Επτανήσου, 1, Αθήναι 1964, σ.99.

20.Βλ. και **Χριστόδουλου Ι. Δαμίρη**, Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως, εν Αθήναις 1911,σ.6,όπου τονίζεται ότι ημετανάστευση άρχισε αραιά από το 1900 και έγινε πολυπληθέστερη μετά το 1905.

21. Άλλωστε πρέπει να σημειωθεί ότι σπάνια συγκεκριμένες χρονολογίες και γεγονότα προκάλεσαν ριζοσπαστικά ενδυματολογικές αλλαγές στην εξέλιξη της ενδυμασίας.Τα διάφορα στιλ αμφίεσης συνήθως αλληλοεισδύουν, συνυπάρχουν και σιγά σιγά το ένα υποχωρεί υπέρ του άλλου (βλ. στη συνέχεια στο Πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, III: Αισθητική αντίληψη και ένδυμα, σ. 48-58.

Στην ξένη βιβλιογραφία ο χωρισμός σε ενδυματολογικές περιόδους ποικίλλει. Για την εποχή που μας απασχολεί βλ. π.χ. **Henny Harald Hansen**, Histoire du costume, Traduit du danois par Jaqueline Puissant, Paris 1956, σ. 148-149 (Le mélange des styles, 1870-1890) και

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σ. 149-152. (La tentative de réforme et l' art nouveau (Jugendstil), 1890-1910). Άλλοι μελετητές προτεύνουν διαφορετικό χωρισμό των περιόδων, όπως π.χ. οι Ludmila Kybalová, Olga Herbenová, Milena Lamarová, Enciclopedia illustrata della moda, Traduzione di Margaret Kunzle, Milano 1969, σ. 281-291 (L' eclettismo nello stile alla fine del secolo XIX (1870-1890), σ. 293-299 (Fine del secolo), σ. 300-305 (Tentative di riforme e stile liberty), σ. 307-313 ((Tra le due guerre (1918-1939)· ο James Laver, A Concise History of Costume, London 1969, σ. 177-211 (From 1850 to 1900) και σ. 213-251 (From 1900 to 1939)· η Margot Lister, Costume. An Illustrated Survey from Ancient Times to the Twentieth Century, London 1977, σ. 278--327 (19th-Century Dress) και σ. 328-346 (20th- Century Dress(1900-1914). Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. Α. Βουγιούκα, Ιστορία μόδας ΑΒ. Το κοστούμι από την Αίγυπτο μέχρι σήμερα, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 118-121 (1870-1900)και σ. 122-129 (1900-1920).

22. Θα έλεγε κανείς ότι το όριο της περιόδου αυτής που κλείνει μπορεί ή πρέπει να επεκταθεί μέχρι το 1923, όταν με το νομοθετικό διάταγμα "περί διαλύσεως των εν Ζακύνθω αγροληψιών", που κατάρτισε ο πολιτικός Νικ. Κολυβάς, καταργήθηκαν οι φεουδαρχικές σχέσεις στη Ζάκυνθο. Ωστόσο σε τέτοιες προπάντων περιπτώσεις οι νόμοι έρχονται να επισφραγίσουν καταστάσεις που έχουν ήδη νωρίτερα ωριμάσει και σχεδόν εκ των πραγμάτων επιβληθεί. Γι'αυτό επέμεινα στο συμβατικό όριο του 1910.

23. Πρβλ. και την άποψη του Hansen, ό.π., σ. 5: "Pour comprendre l' évolution du costume européen, il faut étudier d' abord celui de l' Égypte ancienne. Il faut connaître aussi les costumes de la Crête, la grande île de la Mediretanée, et posséder quelques notions sur la manière dont s' habillaient les peuples d' Asie Mineure et de Syrie. De ces contrées qui, bien avant l' Europe, atteignirent un haut degré de culture, des influences se sont propagées à travers la Grèce et l' Italie, qui sont à la base du dévelopement du costume européen."

24. Στις σημειώσεις γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε ενδύματα της κεφαλονίτικης φορεσιάς, γιατί είναι αξιοσημείωτα τα κοινά σημεία, η ομοιότροπη ενδυματολογική έκφραση των δύο νησιών, που τα φέρνει να αποτελούν ένα δικό τους κύκλο σε σχέση με τα υπόλοιπα Επτάνησα. Πρβλ. και την άποψη του Κ. Π. Φωκά-Κοσμετάτου, Κεφαλληνιακά, Α΄: Φορεσιές, Αθήναι 1953, σ.15: "Τοιουτοτρόπως το σύμπλεγμα των τριών νήσων, Κεφαλληνίας, Ιθάκης και Ζακύνθου παρουσιάζει τον αυτόν περίπου τύπον απλού γυναικείου λαϊκού κοστουμιού, ενώ τα ίδια κοστούμια Κερκύρας και Λευκάδος παρουσιάζουν, και μεταξύ των και προς τ'άλλα, ιδιορρυθμίας και ιδιοτυπίας."

Σε κριτική για την παραπάνω εργασία δημοσιευμένη στα Επτανησιακά Φύλλα, 2 (1953), τεύχ. 2, σ. 51, ο Δ.Σ. Λουκάτος, αποδεχόμενος τους κοινούς ενδυματολογικούς χαρακτήρες των τριών νησιών, παρατηρεί ότι στα βόρεια νησιά του Ιονίου "η φορεματική διακόσμηση της γυναίκας εκεί δείχνει μία ανεξάρτητη ζωή του αγροτικού στοιχείου με παραδοσιακή αυτοτέλεια, ενώ στα κάτω νησιά η γυναίκα ήταν ή πολύ αγρότισσα ή αστή. Ίσως όμως και η νοοτροπία των ανδρών, στα νησιά Κεφαλονιά, Ιθάκη και Ζάκυνθο να ερύθμιζε με τη γνωστή αυστηρότητά της το ντύσιμο των γυναικών (στις λαϊκές τάξεις)." Βλ. και του ίδιου, Μια ενδιαφέρουσα διάλεξη για την κεφαλονίτικη λαϊκή φορεσιά, Ηχώ, τεύχ. 75-77 (1972), σ. 15-16.

Πρέπει εξάλλου στο σημείο αυτό να επισημανθεί και η στενή σχέση που φαίνεται να συνδέει τις ενδυματολογικές αντιλήψεις των Επτανησίων γενικά με των Ιταλών παρά τις επιμέρους διαφορές. Η διαπίστωση αυτή ωστόσο προϋποθέτει μιαν εμπεριστατωμένη μελέτη και σύγκριση των δεδομένων στοιχείων. Για τα λαϊκά κοστούμια της Ιταλίας βλ. G. Pitrè, Costumi siciliani delle province di Messina e di Palermo, Palermo 1895· Emma Calderini, Il costume popolare in Italia, Milano 1934· Paolo Toschi, Arte popolare italiana, Roma 1960, σ. 173-204· Rosita Levi Pisetzky, Storia del costume in Italia, τ. 1-5, , Milano 1967.

25. Δίνω τις διαστάσεις των έργων τέχνης, όταν μου είναι γνωστές.

26. Κατάλογο των πεζογραφημάτων που χρησιμοποίησα παραθέτω μετά την ελληνική βιβλιογραφία (βλ. Λογοτεχνικές πηγές).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

27. Πρβλ. Γρηγορίου Ξενόπουλου, Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα, Αυτοβιογραφία, Άπαντα, τ. 1, Αθήνα 1972[2], σ. 66: "Γιατί κι' ο πατέρας μου είχε μεγάλα προτερήματα που αναπλήρωναν τη σπουδή. Είχε γερό μυαλό, μεγάλη εξυπνάδα, αντίληψη, ευγλωττία, κι' όταν μιλούσε, τον έπαιρνες για γραμματισμένο. Έπειτα είχε τρόπους, ντυνόταν κομψά -"γάντια της μπάμιας το χρώμα", μου έλεγε γελώντας η μητέρα μου- ...", σ. 72: "Η σοφή γυναίκα, η φαναριώτισσα με τη λεπτή ανατροφή, ήταν και νοικοκυρά μεγάλη. Και φραγκοράφτρα ακόμα. Ως τα δέκα μου χρόνια δε μ'έντυσε ράφτης. Η μητέρα μου. Και μούκανε κάτι φορεσιές, που γύριζαν τα φιλικά μας σπίτια για μοντέλο, σαν το περίφημο εκείνο ζακετάκι "του ψύλλου το χρώμα με τη λιλά φόδρα", που περιγράφω στο διήγημά μου "Αθανασία". Γιατί έπαιρνε και φιγουρίνι. Πως τη θυμούμαι εκείνη τη "Mode Illustrée" που της ερχόταν απ'το Παρίσι κάθε δεκαπέντε, με το περικάλυμμα από τσιγαρόχαρτο που έγραφε γαλλικά τόνομά της, και τα "πατρόν", που μου φαίνονταν τόσο παράξενα, και τις χρωματιστές φιγούρες που τρελαινόμουν να τις βλέπω!", σ.90: "Περιεργαζόμουν τις φορεσιές τους, τα μεγάλα ασημένια κρεμαστά κουμπιά στα γελέκια των αντρών, τα παρδαλά κροσσωτά μαντήλια στα κεφάλια των γυναικών, τα πελώρια σκουλαρίκια τους, τις βέρες - χρυσούς κρίκους - που φορούσαν στο ένα τους αυτί τρυπημένο, οι πρωτότοκοι, τα πολύχρωμα σακούλια τους και τα μεγάλα πουγγιά τους...", σ. 91: "Εκείνο τον καιρό, η κίνηση στην 'πλατεία Ρούγα, ήταν ζωηρότατη και, για ένα παιδί που την πρωτόβλεπε, έμοιαζε σαν όνειρο και φαντασμαγορία. Πρωί κι'απόγευμα, περνούσαν ολοένα αφεντάδες με φηλά καπέλα, αρχόντισσες κι'αρχοντοπούλες με ωραία φουστάνια - σαν τα καλά της μητέρας μου, μα που εκείνη δεν τάβαζε σαν κι αυτές κάθε μέρα-... κι'ακόμα κομφοί καβαλάρηδες με θαυμάσια άλογα και καβαλάρισσες με μαύρες μακριές φούστες κι' αντρίκια καπέλα", σ. 98-99: "Γιατί έκανε ένα παράξενο και πολύπλοκο χτένισμα, με κότσο..πίσω, με "μπουμπάρια" στα πλάγια, με "καπέτες" - μυτάκια - μπροστά, που τις κολλούσε με νερό όπου μούσκευαν κυδωνοκούκουτσα - καιροί και ήθη, βλέπετε-κι'είχα μεγάλη περιέργεια να δω πώς έκανε, πώς το κατάφερνε αυτό το "αριστούργημα καλαισθησίας", πράγμα που ώς το τέλος δεν το είδα ποτέ", σ. 102: "Μου είπαν πως περίμεναν μια επί-

σκεφη και, από τη φασαρία που έκαναν, καταλαβα πόσο έκτακτη θάταν κι'επίσημη. Το μεσημέρι, όταν η υπηρέτρια ήρθε με το φαΐ μου, την έστειλαν να μου φέρει τα καλά μου ρούχα, γιατί δεν έκανε να "παρουσιασθώ„ με τα καθημερινά. Μου τα έφερε - ήταν η περίφημη εκείνη ζακετίτσα "του φύλλου το χρώμα„ με τη λιλά φόδρα - οι ξαδέρφες μου μ' έντυσαν, ντύθηκαν κι'εκείνες, στολίστηκαν όσο ποτέ - το ίδιο κι'η καϋμένη η θειά μου, που πρώτη φορά την έβλεπα "σαν κυρία„ - και σε λίγο έφτασε κι'η βίζιτα„.

Ενδυματολογικές παρατηρήσεις στην Αυτοβιογραφία του βλ. επίσης στις σελίδες 92, 93, 97, 104, 107, 111, 113, 114, 116, 148, 149, 154, 156, 166, 167, 192, 196, 225, 251, 277, 311.

28. "Τρόποι ζωής, συνήθειες και προλήψεις, νοοτροπίες και πεποιθήσεις, παραδόσεις και νεωτερισμοί, μόδες, κοσμικότητες της εποχής, απηχήσεις φιλολογικών γεγονότων και κοινωνικών σκανδάλων, είναι τα ουσιαστικά και τα διακοσμητικά συναρτήματα της αδιάκοπης ερωτικής δράσης που συμπλέκει μέσα στο μεγάλο ρεύμα της ζωής τους άντρες και τις γυναίκες του Ξενόπουλου„(Βλ.Α.Καραντώνη, Νεοελληνική Λογοτεχνία.Φυσιογνωμίες, τ. Α΄, Αθήνα 1977[3], σ. 192).

"Ιδιαίτερα επίσης χαίρεται να περιγράφει την εξωτερική μορφή των ηρώων του, τα ρούχα τους και τα χαρακτηριστικά τους.„(Βλ. Βασιλείου Λαούρδα, Ο νεοελληνισμός μέσα από το έργο του Γρηγορίου Ξενόπουλου, Ροτόντα, 1 (1970), τεύχ. 2, σ.191).

"Το σπίτι, τα φορέματα, τα έθιμα, οι γιορτές, τα πανηγύρια,η λατρεία, οι θεραπευτικές λαϊκές βοήθειες με τα γιατροσόφια,οι λύπες, οι χαρές, όλα στη Ζάκυνθο είχαν δικό τους χαρακτήρα. Και όλο αυτό το υλικό όπου η επιστήμη της Λαογραφίας το χρειάζεται για την έρευνά της και η κοινωνιολογία, η γλωσσολογία, η ιστορία το μελετάνε, ο Ξενόπουλος πριν χαθεί το μάζεψε άφθονο και το άπλωσε μέσα στο λογοτεχνικό του έργο για ν' αναπαραστήσει σπαρταριστή τη ζωή της περίεργης εκείνης εποχής.„(Βλ.Δημ.Μάργαρη, Η Ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενόπουλου,Ιόνιος Ανθολογία,έτος ΙΓ΄(1939) , τεύχ.126,σ.20).

"Η πραγματογνωσία στον Ξενόπουλο είναι ένα από τα πιο δυνατά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εφόδιά του για την πιστή αναπαράσταση που επιδιώκει. Έπιπλα, σκεύη, φορέματα, κάθε αντικείμενο χρήσιμο στη ζωή των ανθρώπων του τόπου του και της εποχής, που του χρειάζεται, είναι αποθηκευμένα στη μνήμη του -μοναδικό προσόν για κάθε αληθινό ρεαλιστή λογοτέχνη, άξιο του τίτλου του.„ (Μάργαρη όπ., σ.27).

"Έδωσε όλη τη Ζάκυνθο με την παλαιότερη κοινωνική σύνθεση και με την ισχυρή Βενετσιάνικη επίδραση, με το χωρισμό του πληθυσμού της σε τάξεις, δηλαδή με τους ευγενείς και με το λαό, με τον πολιτισμό τους και με τις συνήθειές τους, με τ'αρχοντικά και με τα φτωχόσπιτα,με τον Άγιό της και με τις άλλες, τις αναρίθμητεςεκκλησιές της, με την πολιτεία και με την εξοχή, με τις πλατείες και με τα καντούνια της, με καθαρό κάθε σχήμα και σωστή κάθε πληροφορία. Ο Ξενόπουλος, ηθογράφος και ρεαλιστής, συλλέκτης λαογραφικού υλικού και ψυχογράφος, δεν στάθηκε σε μιαν εποχή ή σε μια κοινωνική τάξη. Έδωσε σύνολο, ολόκληρο το νησί. Έδωσε ό,τι μπορεί να κρατήσει τη Ζάκυνθο απάνω από σεισμούς και καταποντισμούς, απάνω από το χρόνο και τη φθορά.„(Βλ.Πέτρου Χάρη, Ο Ξενόπουλος, η Ζάκυνθος και η ελληνική λογοτεχνία, Νέα Εστία, 70 (1961), τεύχ. 819, σ.1108).

Βλ. επίσης (σε επιλογή):Σπύρου Μινώτου, Η πεντηκονταετηρίδα του Ξενόπουλου, Ιόνιος Ανθολογία,έτος Ι΄(1938),τ.113-115 , σ. 179· Άλκη Θρύλου, Ο δημιουργός, Ιόνιος Ανθολογία,έτος ΙΓ(1939),τεύχ. 126,σ. 70· Ανδρέα Ζώντου, Ο τοπολάτρης Ξενόπουλος, Ελληνική Δημιουργία,7 (1951), τεύχ. 72, σ. 232-235·Διονυσίου Α. Κοκκίνου, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Ελληνική Δημιουργία, 7 (1951), τεύχ. 72, σ.171· Χ.Γ. Σακελλαριάδη, Ο άγνωστος Ξενόπουλος, Ελληνική Δημιουργία,7 (1951), τεύχ. 72, σ. 223-227· Μαρίνου Σιγούρου, Ο διηγηματογράφος,Νέα Εστία, 50 (Χριστούγεννα 1951), τεύχ. 587, σ. 27-28· Γιάννη Χατζίνη, Τεκμήρια για ένα πορτραίτο, Νέα Εστία, 50(1951),τεύχ.587,σ.29-32·Άλκη Θρύλου, Ο πεζογράφος Ξενόπουλος, Νέα Εστία, 69 (1961), τεύχ.805, σ. 103-109· Γ.Π.Κουρνούτου, Ο Ζακυνθηνός, Νέα Εστία, 69 (1961),τεύχ. 805, σ. 109-111· Διονυσίου Αλ. Ρώμα, Η επιστροφή του Γρηγ. Ξενόπουλου στη Ζάκυνθο, Το θέατρο του Ξενόπουλου, Νέα Εστία, 70 (1961), τεύχ. 819, σ. 1103-1107· Γιάννη Κορδάτου, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (1453-1961), Αθήνα 1962, σ. 423-426· Κ. Θ. Δημαρά,

Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Αθήνα 1975[6], σ. 428· Μαρίας Καραμαλίκη, Ο Ζακυνθινός μας Ξενόπουλος, Κριτικά Φύλλα, 5 (1976-77),τεύχ.4(34), σ. 443-449· Α. Καραντώνη, Νύχτες με τον Ξενόπουλο, Κριτικά Φύλλα,5(1976-77),τεύχ.4 (34), σ. 412-419· Σ. Μαυροειδή - Παπαδάκη, Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου, Κριτικά Φύλλα, 5 (1976-77), τεύχ.4 (34), σ.401.

29. Βλ. και την πτυχιακή εργασία της φοιτήτριας Βασιλικής Πούλια, Αποδελτίωση λαογραφικών στοιχείων από τα Άπαντα Γρηγορίου Ξενόπουλου, Χειρόγραφα Λαογραφίας Φοιτητών Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων, Σειρά Δεύτερη, 1965-69, Τμήμα Μ.Ν.Ε.Σ., ΠΑ-Σ,σ.393--477.

30. Εξάλλου ο ίδιος ο Ξενόπουλος σε γράμμα προς το συντοπίτη του Διονύσιο Α. Ρώμα σημείωνε: "Είναι αλήθεια όμως ότι η Ζάκυνθος που έζησα κι αγάπησα είναι η αστική που ξεκινάει μετά την Ένωση και σβήνει σιγά-σιγά γύρω στα 1900. Σ'αυτήν είναι αφιερωμένο σχεδόν ολόκληρο το ζακυνθινό μου έργο. Από την παλαιά τη Βενετσιάνικη Ζάκυνθο, μονάχα προεκτάσεις που θα συναντήσεις σε έργα μου σα τον Μινώταυρο, την Τερέζα Βάρμα Δακόστα και άλλα„(Βλ.Διον.Ρώμα, Ο Γρηγοράκης μας,Κριτικά Φύλλα,5(1976-77),τεύχ.4(34),σ.395).

31. Π.χ. οι περιγραφές ενδυμάτων στη Ρηγγίνα Λέζα συχνά συνθέτουν αμφιέσεις του τέλους του 19ου αιώνα. Παραθέτω το πιο αντιπροσωπευτικό ίσως παράδειγμα: "Όπως η Ρηγγίνα, κι' η Μαρία σήμερα φορούσε ανοιχτόχρωμη τουαλέτα - προχτές στην εκκλησία είχε σκούρα-με μεγάλο πουφ,εξέλιξη ή ξεφύχισμα του παλιού κρινολίνου,που είχε καταντήσει ένα στενό εξόγκωμα μόνο από πίσω - με μικρό ολοστρόγγυλο καπελλίνο - ύστερα το έβγαλε - και με μαργαριταρένιο γιορτάνι στον αρκετά ανοιχτό λαιμό.

— Τι όμορφη που είναι η πολωνέζα σου και τι όμορφα που σου πάει! την κομπλιμενταρησε η Ρηγγίνα. Βλέπεις, μαμά, που λες πως η πολωνέζα δεν είναι για κοπέλλες; Πως φορεί η Μαρία; Αλήθεια η "πολωνέζα„-ζακέτα μεσάτη και πολύ μακριά, πάνω σε φούστα του ίδιου χρώματος αλλά ανοιχτότερου τόνου- ταίριαζε καλλίτερα σε νέες κυρίες πα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρά σε ντομιτζέλλες. Μα η Μαρία είχε πολλές ελευθερίες και μια απ' αυτές ήταν και να ντύνεται όπως της άρεσε.„(Γρηγ. Ξενόπουλου, Ρηγίνα Λέζα, Άπαντα, τ. 10, Αθήναι 1972, σ. 25-26.)

Το πουφ, η πολωναίζα, ο συνδυασμός ανοιχτόχρωμων υφασμάτων με σκούρα στο ίδιο χρώμα δεν ανταποκρίνονται στη μόδα του 1820, εποχή που διαδραματίζεται η υπόθεση, αλλά απηχούν μόδα της δεκαετίας 1870 (Βλ. Laver, ό.π., σ. 192-193).

32. Λεωνίδα Χ. Ζώη, Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου, τ. Α': Ιστορικόν (Μέρος Δεύτερον), Αθήνα 1963, σ. 576 (λ. Σαλβατώρ Λουδοβίκος).

33. Πρβλ. και την άποψη του Γρηγ. Ξενόπουλου για το Λεξικόν του Λ.Χ.Ζώη, στον πρόλογο της έκδοσης του 1963, σ. 14: "Το Λεξικόν της Ζακύνθου είναι το Λεξικόν των Ζακυνθινών μου έργων. Γράφων αποκλειστικώς σχεδόν Ζακυνθινούς ηθογράφους και μεταχειριζόμενος εις τους διαλόγους προπάντων μίαν διάλεκτον, την οποίαν δεν είναι πάντοτε δυνατόν να επεξηγώ δια σημειώσεων. Και εκτός των λέξεων είναι και τα πράγματα πολλάκις δυσνόητα. Αλλ' ιδού ό,τι έγραψα εξηγείται τώρα εις το Λεξικόν του κ. Ζώη„.

34. Έκανα επιτόπια έρευνα στα χωριά Άγιος Δημήτριος, Αλυκανάς, Βανάτο, Βαρές, Βολίμες, Γαϊτάνι, Γαλάρο, Καταστάρι, Κερί, Κουκεσι, Μαριές, Μαχαιράδο και στην πόλη της Ζακύνθου.

35. Ντίνου Κονόμου, Ζάκυνθος(Πεντακόσια χρόνια),1478-1978, τ.2: Ύπαιθρος χώρα, Αθήνα 1979, σ.175.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Πρώτο μέρος : Ερωτική,κοινωνική και αισθητική διάσταση του ενδύματος(σύντομη ιστορική επισκόπηση).

1. Βλ. Λίζας Σκουζέ-Πετρίδη, Η μόδα: Φαινόμενο κοινωνικό, Ζυγός, τεύχ. 15-17 (Ιούλιος - Δεκέμβριος 1975), σ. 146.

2.Βλ.S.Tokarev , Methods of Ethnographic Research into Material Culture,στου Yu. Brobley (ed.), Soviet Ethnology and Anthropology Today (Studies in Anthropology Ser No 1),Paris 1974, σ.181-182. Ο συγγραφέας παρατηρεί ότι,μολονότι το εθνογραφικό υλικό περιέχει πολλά παραδείγματα κάλυψης ή προβολής των γεννητικών οργάνων, είναι ωστόσο δύσκολο να πει κανείς τί προηγήθηκε από τα δύο. Ο ίδιος υποθέτει ότι μάλλον πρόκειται για τις δυο όψεις του ίδιου φαινομένου , για μιαν ambivalence στις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα, - της προσέλκυσης και της απόκρουσης.

3. Tokarev, ό.π., σ. 182.

4. Βλ. Don Yoder, Folk Costume, στο βιβλίο του Richard M. Dorson, Folklore and Folklife. An Introduction,Chicago and London 1972,σ. 304.

5. Βλ. Γρηγορίου Γκιζέλη, Η ρητορική του ενδύματος, Αθήνα 1974, σ. 45-46.

6. Για τη θέση της γυναίκας στην οικογένεια και το ρόλο της στην κοινωνική ζωή διαχρονικά βλ. στο βιβλίο της Ingeborg Weber -Kellermann , Die deutche Familie,Versuch einer Socialgeschichte , Frankfurt 1975[2] , γενικά (και ειδικότερα σ. 26-31: ο ρόλος της γυναίκας στη μορφή οικογένειας της προϊστορικής εποχής · σ. 41-50: ζωή των γυναικών και σεξουαλική συμπεριφορά στις πόλεις των μέσων και νεωτέρων χρόνων · σ. 158-161: γυναικείο κίνημα και χειραφέτηση της γυναίκας κατά το 19ο αιώνα)· σ. 204-222: η θέση της γυναίκας στην οικογένεια της σύγχρονης εποχής . Στο βιβλίο της Weber-Kellermann υπάρχει πλούσια σχετική βιβλιογραφία.Βλ. επίσης Shirley Ardener(ed.), Women and Space.Ground Rules and Social Maps,London 1981.Βλ. και τις ειδικότερες εργασίες

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

των Sarah P.Pomeroy,Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity, New York 1975,και Helene P.Foley, Reflections of Women in Antiquity, New York, London, Paris 1981 (ο ρόλος της γυναίκας στην αρχαιότητα).

7. Η ηθική, έννοια ιστορικά και πολιτιστικά μεταβαλλόμενη, φανερώνει και μέσω του ενδύματος την παρουσία της στη ζωή μιάς κοινότητας. Βλ.Yoder,ό.π., σ.308-309 Marilyn Horn, The Second Skin. An Interdisciplinary Study of Clothing, Boston 1975, σ.59-67· Yvonne Deslandres, Le costume image de l' homme, Paris 1976,σ.232-236. Elizabeth Hurlock,The Psychology of Dress. An Analysis of Fashion and its Motive, New York 1976, σ.220-221. Βλ. και Max Weber, Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού, μτφρ. Μ.Γ.Κυπραίου, Πρόλογος - Θεώρηση - επιμέλεια Β.Φίλια, Αθήνα 1978.

8. Βλ.Δημήτρη Γληνού,Γυναικείος ανθρωπισμός, Εκλεκτές Σελίδες, τ. Α΄, Αθήνα 1971, σ.35-61· πρβλ. και Μ.Γ.Μερακλή, Τύποι γυναικών στη μεταπολεμική πεζογραφία, Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1982 (Αφιέρωμα: Η προσφορά της γυναίκας στον πολιτισμό), σ.94.

9. Hurlock,ό.π.,σ.220-221.

10. Deslandres, ό.π., σ.253.

11.Για την καλάσιρι βλ.Πολυδεύκους , Ονομαστικόν (εκδοση G.Dindorf), Vol. II, VII, 71 (Κεφάλαιον IS΄, Περί λινών εσθήτων και αμοργίνων), σ.78: "καλάσιρις, χιτών θυσανωτός Αιγύπτιος"· βλ.και Ηρόδοτο, II, 81:"Ενδεδύκασι δέ κιθώνας λινέους περί τά σκέλεα θυσανωτούς, τούς καλέουσι καλασίρις".

Από τη σύγχρονη βιβλιογραφία βλ. Carl Köhler, A History of Costume, Translated by Alexander K.Dallas, New York 1963,σ. 34-35,και στων Ludmila Kybalová, Olga Herbenová, Milena Lamarová, Enciclopedia illustrata della moda, traduzione di Margaret Kunzle, Milano 1969,σ.40 (εικ.34) σ.42 (εικ.36) και σ.43 (εικ.38).

12. Friedrich Wilhelm Deichmann,Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, Wiesbaden 1958, εικ.IX,X,358 και 359 (χωρίς σελιδογράφηση).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

13. Βλ.Kybalová, ό.π., σ.329 (εικ.529).

14. Βλ.Kybalová, ό.π., σ.162 (εικ. 223), σ.166 (εικ.227),σ. 169 (εικ. 231), σ.171 (εικ. 235), σ.172 (εικ.238).

15. Βλ.Kybalová,ό.π.,σ. 212 (εικ.309), σ.216(εικ.315), σ.383 (εικ. 626) και XXIII.

16. Βλ. ενδεικτικά τις κολεξιόν μόδας που δημοσιεύονται τακτικά στο περιοδικό " Γυναίκα" για κάθε νέα "σαιζόν". Επίσης βλ. τις φιγούρες στης Carol di Grappa (ed.), Fashion: Theory, New York 1980.

17. Deslandres, ό.π., σ.255.

18. Σκουζέ - Πετρίδη, ό.π., σ.147· Deslandres,ό.π., σ. 253.

19.Βλ. σχετικά και την εργασία του Ernest Crawley, The Sexual Background of Dress, στο βιβλίο των Mary - Ellen Roach και Joanne Bubolz Eicher (ed.), Dress,Adornment and the Social Order, New York, London, Sydney 1965, σ. 72-76.

20. Deslandres, ό.π., σ.253.

21. Για την κίνηση Bloomer βλ.κυρίως την εργασία των Jeanette C. Lauer και Robert H. Lauer,The Battle of the Sexes. Fashion in 19th entury America, Journal of Popular Culture, 13 (Spring 1980), τεύχ. 4, σ.581-589· βλ. επίσης Henny Harald Hansen,Histoire du costume, traduit du danois par Jaqueline Puissant, Paris 1956, σ.150-151· James Laver,A Concise History of Costume , London 1969, σ. 169-184· Horn, ό.π., σ.111-112· Deslandres, ό.π., σ. 244-245.

22. Crawley, ό.π., σ.74.

23. Βλ.Margot Lister, Costume. An Illustrated Survey from Ancient Times to the 20th Century, London 1977, σ. 13-124.

24. Βλ.Kybalová, ό.π., σ.575 (εικ.963 , 964)· Lister,ό.π., σ. 131-132.

25. Αντρικές ενδυμασίες του 16ου αιώνα βλ.Kybalová,ό.π.,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σ. 170 (εικ. 233), σ. 176 (εικ. 245), σ. 401 (εικ. 669), σ. 403 (εικ. 674), σ. 404 (εικ. 677), σ. 408 (εικ. 688) και τις έγχρωμες εικόνες XIIα και XIIβ' του 17ου ό.π., σ. 188 (εικ. 270), σ. 191 (εικ. 271, 272) σ. 192 (εικ. 273), σ. 193 (εικ. 274)· βλ. επίσης Lister, ό.π., σ. 216, 221, 223, 227, 228, 230, 231, 233, 234-238 και το κείμενο στις σ. σ. 209-214 και 218-219.

26. Βλ. Lister, ό.π., σ. 247-253 και 258.

27. Για τη μη συμμετοχή των ευγενών στην παραγωγή στις φεουδαρχικές κοινωνίες βλ. Marc Bloch, La société fëodale. La formation des liens de dépendance. Les classes et le gouvernement des hommes, Paris 1968, σ. 409-433 και ειδικότερα 421-425 (απασχόληση και διασκεδάσεις των ευγενών). Σχετική βιβλιογραφία βλ. στις σ. 666-667.

28. Πρβλ. και Σαρλ Μοραζέ, Ιστορία της ανθρωπότητος, Δέκατος ένατος αιών, 1775-1900. Εισαγωγή Μάριο Πράτε, τ. 5, Unesco, 1963, σ. 20.

29. Πρβλ. Deslandres, ό.π., σ. 252.

30. Ήδη μετά τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο οι γυναίκες κόβουν à la garçon τα πλούσια μαλλιά τους και κονταίνουν ως τα γόνατα τις φούστες τους. Το νέο ερωτικό ιδανικό είναι τώρα για τους άντρες το "αγοροκόριτσο„ (βλ. Laver, ό.π., σ. 233).

31. Tokarev, ό.π., σ. 183. Γι' αυτό η εξέλιξη των ενδυμάτων συνδέθηκε πάντοτε στενά με την ιστορία και την κοινωνική ζωή ιδιαίτερα. Από την άποψη αυτή αναμφίβολα η ενδυματολογική μόδα μπορεί να θεωρηθεί ως ένα από τα φαινόμενα που αποκαλύπτουν την κοινωνία μας. Πρβλ. και τη φράση του G.V. Plekhanov: "Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι προσπάθειες των ανθρώπων να παρουσιάζουν τον εαυτό τους μ' αυτήν ή την άλλη όψη (εμφάνιση), αντανακλούν πάντα τις κοινωνικές σχέσεις μιας δεδομένης χρονικής περιόδου„ (G.V. Plekhanov, L' art et la vie sociale, Paris 1975, σ. 18).

Τέτοιες αντανακλάσεις εξετάζονται στην εργασία της Κωνσταντίνας Μπάδα-Τσομώκου, Η αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο

1687-1834. Ενδυματολογική μελέτη. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1983.

32. Tokarev, ό.π., σ.183.

33. Πρβλ. George Bush-Perry London, On the Disappearance of Knickers: Hypotheses for the Functional Analysis of the Psychology of Clothing, στο βιβλίο των Roach και Eicher, ό.π., σ. 68: "Όσο περισσότερο μεταβάλλονται οι τρόποι αμφίεσης σε μια κοινωνία, τόσο λιγότερο καθαρά ορίζονται και συγκρούονται οι κοινωνικοί ρόλοι και, αντίστροφα, όσο πιο περιορισμένη είναι η μεταβολή των ενδυμάτων τόσο περισσότερο αντέχουν, καθορίζονται και συγκρούονται οι κοινωνικοί ρόλοι των ατόμων".

34. Πρβλ. Tokarev, ό.π., σ. 184.

35. Deslandres, ό.π., σ.177. Ωστόσο είναι γνωστό ότι στο Μεσαίωνα υπήρχαν επίσης και αυστηρές απαγορευτικές διατάξεις της εκκλησίας που καθόριζαν την αμφίεση των αγροτών. Οι απαγορεύσεις αυτές είχαν προστατευτικό χαρακτήρα προκειμένου να διακρίνονται και να εξαιρούνται οι πένητες αγρότες από τις συγκρούσεις των φεουδαρχών μεταξύ τους. (Την παρατήρηση οφείλω στο λέκτορα κ. Μιχ.Βέλλα. Βλ. και παρακάτω, σημείωση 39, όπου γίνεται εκτενέστερα λόγος για σχετικές με την ένδυση απαγορευτικές διατάξεις).

36. Βιβλιογραφία για το σχηματισμό, τις όψεις, τα προβλήματα της αστικής τάξης μπορεί να βρεί ο αναγνώστης στο βιβλίο του Ε.Λεμπέση, Μύθος και πραγματικότητα της αστικής κοινωνίας, Αθήναι 1963. Παραπέμπω επίσης στο γνωστό έργο του Joseph A. Schumpeter, Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία (Ελληνική έκδοση ΚΕΠΕ), Αθήναι 1972.

37. Η Ιταλία, η Ισπανία, η Αγγλία και η Γαλλία είναι οι χώρες που διαδοχικά παρουσίασαν νέους τύπους ενδυμάτων, τους οποίους επέβαλλαν στην υπόλοιπη Ευρώπη. Όμως από τα μέσα του 17ου αιώνα το

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Παρίσι του Λουδοβίκου 14ου έγινε το σταθερό κέντρο της διεθνούς μόδας, κυρίως για το γυναικείο κοστούμι. Κάθε μήνα αποστέλνονταν στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες δυο κούκλες σε φυσικό μέγεθος, ντυμένες η μια με επίσημη τουαλέτα κι η άλλη με ταξιδιωτικό ανεπίσημο κοστούμι. Το ανδρικό κοστούμι εξακολούθησε πάντως να επηρεάζεται από την πρακτική μόδα του Λονδίνου, ιδιαίτερα από τα τέλη του 18ου αιώνα και εξής. Βλ. Kybalová, ό.π., σ. 19 και 22.

Για το κοινωνικό περιεχόμενο της μόδας βλ. René König , Sociologie de la mode,traduit par l'allemand par L. Jospin, Paris 1969.

38. Πρβλ. και Deslandres, ό.π., σ. 177: "Η πείρα δείχνει ότι οι άνθρωποι προσπαθούν συνεχώς να ανεβούν στο ανώτερο σκαλοπάτι, τείνουν λοιπόν να ιδιοποιηθούν ή να κατακτήσουν την ενδυμασία της ανώτερης τάξης.„Επίσης πρβλ.και Giovanni Battista Bronzini , Cultura popolare.Dialettica e contestualita,Bari 1980,σ.160-161.

39. Οι νόμοι αυτοί εμφανίστηκαν πάντοτε σε εποχές, όπου η κοινωνική δομή είχε αναπτυχθεί και τον πλούτο δεν διαχειρίζονταν μόνο οι τάξεις των ευγενών. Σε αρχαϊκές και πρωτογενείς κοινότητες με τη σχεδόν ασήμαντη, απλή οργάνωση εμφανίζονται ελάχιστα παραδείγματα περιοριστικών νόμων, θεσμών ή αρχών, που κυρίως αφορούν το στολισμό του κορμιού, το μακιγιάζ, τη χρήση ασημιού και χρυσαφιού,πράγματα απαγορευμένα στους υποδεέστερους.

Περιοριστικοί νόμοι εμφανίζονται ήδη στην αρχαία Ελλάδα, όπου οι γυναίκες, σύμφωνα με νομοθεσία του Σόλωνα, επιτρεπόταν να φορούν μόνο τρία ενδύματα . Στη Ρώμη το χρώμα και το υλικό της ενδυμασίας χρησίμευαν για να δηλώνουν την κοινωνική θέση: οι χωρικοί περιορίζονταν σ'ένα χρώμα, οι αξιωματούχοι του στρατού σε δύο, οι διοικητές σε τρία και μόνο τα μέλη της βασιλικής οικογένειας μπορούσαν να φορούν επτά χρώματα. Τα μεταξωτά υφάσματα απαγορεύονταν στους άντρες αυστηρά, ενώ χρυσά δαχτυλίδια φορούσαν μόνο οι πρεσβευτές στις ξένες χώρες.

Οι περιορισμοί αυτοί πέρασαν στην Ευρώπη με διάφορες μορφές

και με σκοπό αφενός να προφυλάξουν και να ενισχύσουν την εθνική παραγωγή πρώτων υλών και αφετέρου να κρατήσουν τα άτομα στα κοινωνικά ταξικά όριά τους. Στη Γαλλία και την Αγγλία σημάδεψαν ιδιαίτερα την αστική τάξη. Μεταξωτά, γούνες και μαργαριτάρια επιτρέπονταν μονο σε γυναίκες που έφεραν τίτλους ευγένειας και στις κυρίες που τα εισοδήματα των συζύγων τους υπερέβαιναν ένα καθορισμένο από το νόμο ποσό. Στη Γαλλία το 1700 απαγορεύτηκε η χρήση χρυσών και ασημένιων σιριτιών στις γυναίκες και τις θυγατέρες των γραφέων,συμβολαιγράφων, δικαστικών. Πολύ αργότερα (1789) ο Λουδοβίκος 16ος όρισε για τους βουλευτές των Τριών Τάξεων ξεχωριστές ενδυμασίες, που αντικαθρέφτιζαν την αξία καθεμιάς απ' αυτές. Υπερβολική πολυτέλεια επιδείχτηκε τότε στην αμφίεση των πλουσίων και ευγενών,σε αντίθεση με την απέριττη συντηρητική και ταπεινωτική εμφάνιση που επιβλήθηκε στους εκπροσώπους της τρίτης τάξης. Στην Αμερική εξάλλου, κατά την περίοδο πριν από την ανεξαρτησία των Ηνωμένων Πολιτειών,υπό το πνεύμα του βρετανικού πουριτανισμού και της έπαρσης των αρχόντων θεσπίστηκαν νόμοι που περιόριζαν τη χρήση πολυτελών υφασμάτων και κοσμημάτων.

Από τους αυστηρότερους είναι οι νόμοι που θεσπίστηκαν στην Ιαπωνία. Αφορούσαν όλες τις εκδηλώσεις της ζωής, από την ενδυμασία ώς την κατοικία και την εργασία, τον περίπατο και την προσευχή, με βάση τα εισοδήματα των πολιτών.

Στο κλίμα αυτών των απαγορεύσεων, που επιβλήθηκαν σχεδόν σε όλους τους τόπους της γης, τα κατώτερα στρώματα αντέδρασαν με την προσπάθεια να βελτιώσουν τις φορεσιές τους, αποτυπώνοντας σ' αυτές τις αισθητικές αντιλήψεις τους με χειροποίητα κεντήματα δικής τους εμπνεύσεως, χωρίς να παραβαίνουν τους νόμους, που όριζαν το ποσό των χρημάτων που τους ήταν επιτρεπτό να ξοδέψουν.

Φυσικά η ταξική αντιπάθεια συσσωρευόταν. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την Επανάσταση του 1789 στη Γαλλία ήταν επικίνδυνο να κυκλοφορούν με πολυτελή κοστούμια, που φανέρωναν την προέλευση απο τη μισητή τάξη των ευγενών.

Για τους πολυτελείς,όπως έχει προταθεί να λέγονται, νόμους βλ. Elizabeth B.Hurlock, Sumptuary Law, στο βιβλίο των Roach και

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Eicher, ό.π., σ.295-301· επίσης Deslandres, ό.π., σ.177-179· βλ. επίσης την υποδειγματική εργασία του John Martin Vincent, Costume and Conduct in the Laws of Basel, Bern, and Zurich,1370-1800, Baltimore 1935. Για ρυθμιστικές διατάξεις των χρόνων του Μεσαίωνα βλ. A.Erler (et alii), Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte,II, Erich Schmidt Verlag,Berlin 1978,στήλη 860-866.

40. Kybalová, ό.π., σ. 31.

41. Βλ. Ingeborg Weber-Kellermann, Mode und Tradition, στο Populus Revisus (Beiträge zur Erforschung der Gegenwart,14),Tübingen 1966, σ. 18.

42. Ήδη από το 1780 τα "φιγουρίνια" μόδας απευθύνονταν σ'ένα λαϊκό κυρίως πληθυσμό, που είχε έτσι την ευκαιρία να γνωρίσει άμεσα τις εναλλαγές της μόδας και να τις εφαρμόζει στα ενδύματά του (βλ. Kybalová, ό.π., σ. 9).

43. Για τα επαγγελματικά ενδύματα βλ. W. Hobson, The Business Suit, Fortune, 38 (Ιούλιος 1948), σ. 102-105, 120-122, 126· F. Zweig, The British Worker, Middlesex 1952, σ.157-165· Petr Bogatyrev, The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia,The Hague, Paris 1971, σ. 46-48· Γκιζέλη, ό.π., σ. 47· Yoder, ό.π., σ. 306· Deslandres, ό.π., σ. 189-192.

44. Βλ. Mary Ellen Roach και Joanne B. Eicher, The Visible Self. Perspectives on Dress, New Jersey 1973, σ. 174-196(εφ. 11: Dress and Industrial Societies).

45. Σύμφωνα με τον Bogatyrev (ό.π., σ. 33, σημ. 1), μία από τις βασικές τάσεις της μόδας είναι η ευκολία να αλλάζει, ώστε να μη μοιάζει με την καινούργια που την αντικαθιστά. Αντίθετα το λαϊκό παραδοσιακό κοστούμι δεν τείνει προς την αλλαγή - τα εγγόνια φορούν τα ρούχα των παππούδων τους. Κατ' επέκταση το παραδοσιακό λαϊκό κοστούμι υπόκειται στην έγχριση, στη γενική παραδοχή του συνόλου, το αστικό στην κρίση εκείνων που το κατασκευάζουν.

Βλ. και Roach και Eicher, ό.π., σ. 163-173 (κεφ. 10:Dress and Traditional Societies).

46. Πρβλ. Yoder, όπ., σ. 296: "Folk costume is that form of dress which (1) outwardly symbolizes the identity of a folk community and (2) expresses the individual's manifold relationships to and within that community„.

47. Tokarev, ό.π., σ. 184.

48. Πρβλ. Yoder, ό.π.,σ. 302 και 307.

49. Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι ήταν οι πρώτοι που επεξεργάστηκαν και ύφαναν το λινάρι, οι Σουμέριοι το μαλλί, οι Ινδοί και οι Ίνκας το βαμβάκι. Η οικοτεχνιακή παραγωγή τελειοποιήθηκε στην αρχαία Ελλάδα, τη Ρώμη, το Βυζάντιο και τη φεουδαρχική Ευρώπη, κοινωνίες με τυπική αγροτική οργάνωση και παράδοση. Βλ. Roach και Eicher, ό.π., σ. 163-173.

50. Yoder, ό.π., σ. 299, όπου οι απόψεις του Γερμανού λαογράφου Hans Naumann (1922) για την κάθοδο ή "έκπτωση„ των πολιτιστικών στοιχείων από ανώτερα σε κατώτερα επίπεδα πολιτισμού και αναφορά στην άποψη του Friedrich Hottenroth (1896) για την εξάρτηση των λαϊκών κοστουμιών από τη μόδα. Βλ. επίσης Bogatyrev, ό.π., σ. 33, σημ. 1.

51. Yoder, ό.π., σ. 302.

52. Bogatyrev, ό.π., σ. 49.

53. Yoder, ό.π., σ. 302.

54. Για τους πλανόδιους ραφτάδες στον ελληνικό χώρο βλ. Αγγελικής Χατζημιχάλη, Τα χρυσοκλαβαρικά συρματεύνα - συρμακέσικα κεντήματα (Extrait des Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier), Αθήναι 1952, σ. 9, σημ. 4 και σ. 10, σημ. 1· της ίδιας, Ραπτάδες-Χρυσορράπτες και καποτάδες. Ανάτυπο από το Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Αθήνα 1960, σ.462-464.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Βλ. επίσης και Μ.Γ.Μερακλή, Σημειώσεις Λαογραφίας, τεύχ. θ': Λαϊκή τέχνη (Δεύτερο μέρος), Ιωάννινα 1981, σ.36-37.

55. Bogatyrev, ό.π., σ.43-44· Yoder, ό.π., σ.305. Στην ελληνική βιβλιογραφία τα θέματα αυτά εξετάζονται στην εργασία του Κωνστ.Δ. Τσαγγαλά, Η γυναικεία καραγκούνικη ενδυμασία σε μία θεσσαλική κοινότητα. Κατασκευή και λειτουργία. Συμβολή στη μελέτη της ενδυμασίας στο φυσικό της περιβάλλον, Γιάννενα 1982.

56. Π.χ. η ποδιά, που η χρήση της γενικεύτηκε για πρακτικούς λόγους από τους αστούς· το μεξικάνικο "πόντσο" έγινε ένδυμα της μόδας την προηγούμενη δεκαετία· το ίδιο συνέβηκε με τις σκωτσέζικες καρό φούστες, τις κεντημένες όπως οι ρουμάνικες πουκαμίσες, τις γιαπωνέζικες σαγιονάρες, τα απλά πολύχρωμα μαντίλια του κεφαλιού.

Για το φολκλορισμό βλ. Μ.Γ.Μερακλή, Τί είναι ο Folklorismus, Λαογραφία, 28 (1972), σ.27-38. Πλατιά επισκόπηση του ζητήματος κάνει ο H.Strobach, Folklore - Folklorepflege - Folklorismus. Tendenzen, Probleme und Fragen, Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte, 25 (1982 [NF.10]), σ.9-52.

57. Για το ένδυμα ως εθνικό χαρακτηριστικό βλ. Roach και Eicher, Dress, Adornment and the Social Order, ό.π., σ.280 Bogatyrev, ό.π., σ.54-55· Γκιζέλη, ό.π., σ.42-43· Tokarev, ό.π., σ.183· Deslandres, ό.π., σ.182-189· βλ. επίσης Angela Bradshaw, Word Costumes, London 1952, και Robert Harrold, Folk Costumes of the World. Illustrated by Phyllida Legg, Poole, Dorset 1981, όπου παρουσιάζονται εθνικές φορεσιές απ' όλο τον κόσμο.

58. Πρβλ. και Hansen, ό.π., σ.5-6, όπου ο συγγραφέας στα ερωτήματα "γιατί οι άνθρωποι ντύνονται όμοια σε μιαν ορισμένη περίοδο - ίδιες γραμμές, ίδια χρώματα - και πού οφείλονται οι μεταβολές της μόδας που εκδηλώνονται σε κοστούμια διαφορετικά κάθε φορά", αναζητά την απάντηση στην ανάλυση της έννοιας του "στιλ", όπως εκδηλώνεται σ' όλες τις μορφές ζωής μιας εποχής, με εμφανέστερη εκδήλωσή του, κατ' αυτόν, στην τέχνη της εποχής.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Κατά την R.Turner Wilcox, The Dictionary of Costume, New York 1969, σ.136, λ.fashion, "style is the mode of expression in any art; in costume it may be a manner of carriage, poise, line and color" · πρβλ. και Θ.Πάντο, Το κοστούμι, Αθήνα 1978, σ.8, στιλ είναι "ο τρόπος δουλιάς καλλιτεχνών που έχουν μια κοινή αντίληψη πραγμάτων".

Για τα ποικίλα πρότυπα και ιδεώδη που επηρεάζουν την καλλιτεχνική έκφραση και συγκεκριμένα την αμφίεση βλ. Hurlock, The Psychology of Dress,ό.π., σ.213-232 (Chapter XII:Fashion as a Mirror of Times).

Εξάλλου για τη διαμόρφωση των ρευμάτων τέχνης διαχρονικά βλ.ενδεικτικά E.H.Gombrich,The Story of Art, London 1972[12].

59. Για το θέμα αυτό από λαογραφική άποψη βλ.Kenneth Thompson, Folklore and Sociology,Sociological Review,28(1980),σ.267· L.Lombardi-Satriani,Folklore as Culture of Contestation,Journal of the Folklore Institute,XI,1/2(June-August 1974)σ.99-121.

60. Hansen, ό.π. σ.6. Ο συγγραφέας αναφέρεται στη δυνατότητα του ενδυματολόγου μελετητή να επωφεληθεί από τα έργα τέχνης.

61. Για τα αιγυπτιακά ενδύματα βλ. κυρίως Mary G.Houston,Ancient Egyptian, Mesopotamian and Persian Costume and Decoration,London, 1954[2]. Βλ.επίσης Köhler, ό.π., σ.53-61· Kybalová,ό.π., σ. 39-45· Laver,ό.π., σ.16-19· Lister,ό.π., σ.13-34.

62. Για τα κρητομυκηναϊκά ενδύματα βλ.Mary G.Houston,Ancient Greek, Roman, and Byzantine Costume and Decoration, London 1966[2], σ. 1-32. Βλ. επίσης Köhler ό.π.,σ.87-91· Kybalová, ό.π., σ. 51-55· Laver,ό.π., σ. 21-23· Lister,ό.π.,σ.47-49. Βλ. και την ειδική εργασία της Έφης Σαπουνά - Σακελλαράκη,Μινωικόν ζώμα,εν Αθήναις 1971.

63. Για την αμφίεση των αρχαίων Ελλήνων βλ.Lady M.Evans και E.Abrahams, Ancient Greek Dress, Chicago 1964. Βλ. επίσης Köhler, ό.π., σ.93-109·Houston,ό.π., σ.33-82·Kybalová, ό.π., σ.57-65· Laver,ό.π.,σ.25-35·Lister, ό.π.,σ.49-65· Jaques Rupert, Le costume, I: L'antiquité et le moyen âge, Paris 1981, σ. 14-25.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

64. Για τη ρωμαϊκή αμφίεση βλ. Lillian M. Wilson, The Clothing of the Ancient Romans, Valtimore 1938. Βλ. επίσης Köhler, ό. π., σ.112-119· Houston, ό.π., σ.84-119· Kybalová, ό.π., σ.75-85· Laver, ό.π., σ.36-44· Lister, ό.π., σ. 66-83· Ruppert, ό.π., σ. 26-29.

65. Για τα βυζαντινά ενδύματα βλ. κυρίως Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ.Β', II, εν Αθήναις 1948, σ. 5-59, και τ.ΣΤ' εν Αθήναις 1955, σ.266-294. Βλ. επίσης Λ.Ν. Βερναρδάκη, Περί αμφιέσεως. Ανατύπωσις εκ της Ημερησίας, εν Αθήναις 1906, σ.185-202· Köhler, ό.π., σ.119-120· Houston, ό.π., σ.120-161· Kybalová, ό.π., σ.87· Laver, ό.π., σ.45-48· Lister, ό.π., σ.84-94· Ruppert, ό.π., σ. 30-31.

66. Για την τέχνη στο Μεσαίωνα βλ. Günter Bandmann, Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger Darmstadt 1981.

67. Για την αμφίεση στο Μεσαίωνα βλ. D. Hartley, Medieval Costume and Life, London 1931· Köhler, ό.π., σ.131-217· Mary G. Houston, Medieval Costume in England and France: Thirteenth, Fourteenth and Fifteenth Centuries, London 1965· Kybalová, ό.π., σ. 95-137· Laver, ό.π., σ.50-73· François Piponnier, Costume et vie sociale. La Cour d' Anjou, XIVe- XVe siècle, Paris 1970· Lister, ό.π., σ.95-169· Ruppert, ό.π., σ.36-63.

68. Για τη διαμόρφωση των ενδυμάτων στην Αναγέννηση βλ. Köhler, ό.π. σ.218-285· Kybalová, ό.π., σ. 139-151· Laver, ό.π., σ. 74-102· Lister, ό.π., σ.170-205.

69. Το ιεροτελεστικό της αυλής κρατούσε τους αυλικούς δέσμιους. Όμως η ενδυματολογική εκζήτηση αποτελούσε γι' αυτούς και μια μεγάλη οικονομική επιβάρυνση, πράγμα που συχνά τους έκανε οικονομικά εξαρτημένους απο τους αστούς. Ουσιαστικά όλα αυτά δεν ήταν τελικά ένα απλό παιχνίδισμα της αυλής, αλλά υπαγορεύονταν και από την πολιτική του Λουδοβίκου που ήθελε να "περικυκλώσει" την αριστοκρατία (παρατήρηση του λέκτορα κ. Μιχ. Βέλλα).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

70. Για τα επηρεασμένα από το στιλ μπαρόκ ευρωπαϊκά ενδύματα του 17ου αιώνα και των αρχών του 18ου βλ. Hansen, ό. π., σ. 130-135· Köhler, ό.π., σ. 286-331· Kybalová, ό.π., σ. 189-205· Laver, ό. π., σ. 103-125· Lister, ό.π., σ. 206-238.

71. Για την αμφίεση στη μεταβατική περίοδο από το μπαρόκ στο ροκοκό (1715-1730)βλ. Kybalová, ό.π., σ. 199-205.

72. Για τα ενδύματα του στιλ ροκοκό του 18ου αιώνα βλ.Köhler, ό.π., σ. 332-373· Laver, ό.π., σ. 127-153· Lister, ό.π., σ. 239-277.

73. Για τα ευρωπαϊκά νεοκλασικά ενδύματα βλ. Köhler, σ. 374-401· Kybalová, ό.π., σ. 223-241 και 242-253· Laver, ό.π.,σ. 155-162.

74. Για την αμφίεση της εποχής του ρομαντισμού και του β' ροκοκό βλ. Köhler, ό.π., σ. 403-456· Kybalová, ό.π., σ. 261-279· Laver, ό.π., σ. 162-188.

75. Την εξέλιξη της δυτικοευρωπαϊκής αμφίεσης στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού βλ. Hansen, ό.π., σ, 148-152· Kybalová, ό.π., σ. 281-299· Laver, ό.,π.,σ. 188-222· Lister, ό.π., σ. 328-346.

Για την εξέλιξη ειδικά της γυναικείας αμφίεσης στη διάρκεια του 19ου αι. βλ.G.H.Gibbs,The Fashionable Lady in the 19th Century,London 1960.

76. Για τις ανανεωτικές τάσεις στην ένδυση τον 20ό αιώνα . βλ. Cecil Beaton,Cinquante ans d' élégance et d'art de vivre, Paris 1954· βλ.επίσης Prudence Glynn , In Fashion: Dress in the Twentieth Centuty, London and New York 1978.

77.Πρβλ. Μ.Γ.Μερακλή, Σημειώσεις Λαογραφίας,τεύχ.Η΄:Λαϊκή Τέχνη (Πρώτο Μέρος),Ιωάννινα 1978,σ.1-7.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δεύτερο μέρος : Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο

Α' Κεφάλαιο : Το ιστορικό πλαίσιο

1. Βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, Ιστορία της Ζακύνθου, Αθήνα 1955.

2. Βλ. Αγαθαγγέλου Ξηρουχάκη, Η βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος. Μετά προλόγου υπό Γ.Ν.Χατζηδάκι και κριτικού σημειώματος υπό Ν. Βέη, εν Αθήναις 1934, σ. 177-188· βλ. επίσης Κωνσταντίνου Σάθα, Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας. Ανάτυπον εκ της Οικονομικής Επιθεωρήσεως, 1878-79 , Αθήνα MCMLXXVII.

3.Σύμφωνα με τον Π.Χιώτη, Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου, τ. Β΄, εν Κερκύρα 1858 (φωτοανατύπωση 1978), σ.408-409,αντιπροσωπευτικά εξαγώγιμα στη Δύση και Ανατολή προϊόντα της τοπικής χειροτεχνίας ήταν τα καλιγοπάπουτσα, οι κόκκινοι σκούφοι,τα μεταξωτά υφάσματα, εξάμιτα και δίμιτα, τα "βουκασία„, οι λεπτότατοι πέπλοι,τα "φλωρινά„ ή "τσεκινάτα„ κεφαλομάντιλα και τα χρυσά λεπτά περιδέραια (" gordoni„).

4. Για την οικονομική ζωή της Ζακύνθου και γενικότερα των βενετοκρατούμενων περιοχών βλ.Ανδρ.Μιχ.Ανδρεάδου, Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας, τ. Α΄ και Β΄, εν Αθήναις 1914· Γεωργίου Σ. Πλουμίδη,Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537), Ιωάννινα 1974, σ. 92-124.

5. Για τις κοινωνικές τάξεις επί Βενετοκρατίας στη Ζάκυνθο και τις προϋποθέσεις εγγραφής στο Libro d' Oro των ευγενών βλ. Ζώη,ό.π., σ. 129-144· για τις κοινωνικές τάξεις και τα δικαιώματα του πληθυσμού γενικά στις βενετοκρατούμενες χώρες βλ. Πλουμίδη, ό.π., σ. 44-63.

6. Το Ρεμπελιό των ποπολάρων του 1628 υπήρξε η πρώτη σημαντική

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

εξέγερση των αστών κατά των φεουδαρχών της Ζακύνθου. Σχετικά βλ.Αγγέλου Σουμάκη, Διήγησις του ρεμπελιού των ποπολάρων του νησίου της Ζακύνθου, οπού έγεινεν εις του 1628, στου Κωνσταντίνου Σάθα, Το εν Ζακύνθῳ αρχοντολόγιον και οι ποπολάροι, Αθήναι 1962, σ.17-52· βλ. επίσης Κ. Πορφύρη, Το ρεμπελιό των ποπολάρων, Επτανησιακό Ημερολόγιο 1963 , σ. 193-215.

7. Για τις ζακυνθινές συντεχνίες βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, Αι εν Ζακύνθῳ συντεχνίαι. Ιστορικαί σελίδες Ζακύνθου , εν Ζακύνθῳ 1893.

8. Πρβλ. και την παρατήρηση του Σάθα, ό.π., σ. 4, για τις σχέσεις ευγενών και ποπολάρων:"Εν Επτανήσῳ τουναντίον οι άρχοντες ιδίαν αποτελούντες τάξιν ουδεμίαν μετά του λαού είχον συνάφειαν, και οι αληθείς φωτοσβέσται ούτοι ουδέποτε ενήργησαν προς μόρφωσιν και εκπαίδευσιν αυτού· περιφρονούντες και αυτήν την εθνικήν γλώσσαν (γλώσσαν των ποπολάρων) εξεπαιδεύοντο εις τα πανεπιστήμια της Δύσεως, ως επί το πολύ και αυτήν την πάτριον θρησκείαν εξώμνυον. Αναλόγως της προς τους κρατούντας αφοσιώσεως ελάμβανον προνόμια και ιδίως το του ιερού ασύλου (sacro asilo), δυνάμει του οποίου πας κακούργος επικαλούμενος την προστασίαν του προνομιούχου άρχοντος, καθίστατο ακαταζήτητος· εντεύθεν επήγασε και το εν Ζακύνθῳ, άλλοτε μεν εν επιτάσει, νυν δε πολύ ελλατωθέν στυγερόν της δολοφονίας επιτήδευμα. Οι ευγενείς ούτοι περιστοιχούμενοι εξ αφωσιωμένων ποπολάρων (μπράβων) εξετέλουν δι'αυτών τας μυσαράς εκείνας εκδικήσεις, αίτινες επί τοσούτον αμαυρώνουσι τα χρονικά της ωραίας ταύτης νήσου.Μετά φρίκης αναπολεί έτι ο λαός τα επί της κατοχής των δημοκρατικών Γάλλων ανοιχθέντα υπόγεια των αρχόντων, εις τα οποία ευρέθησαν αλυσσωμένοι σκελετοί και σωροί ανθρωπίνων κοκκάλων.„

9. Για την περίοδο κατοχής των Επτανήσων από τους Γάλλους βλ. S.Pouthler, Les îles ioniennes pendant l' occupation française , Paris 1810· Ερμάνου Λούντζη, Τα Επτάνησα επί Γάλλων Δημοκρατικών, 1797-1799. Μτφρ. Αβιγαήλ Λούντζη -Νικοκάβουρα, Κέρκυρα 1969 (από το Erm. Lunzi, Storia delie isole Ionie sottoil regimento dei republicani Francesi, Venezia 1860)· Ελένης Κούκκου, Ιστορία των Επτα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νήσων. Από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία, Αθήναι 1983.

10. Πρβλ. Π. Χιώτου, Ιστορικά Απομνημονεύματα, τ. Γ΄, Κέρκυρα 1863, σ. 673: "Οι Ρώσοι εν Κωνσταντινουπόλει και οι εκεί Φαναριώται, οι την Ρωσικήν πρεσβείαν και το Διβάνιον υπηρετούντες Υψηλάνται και Μουρούζαι και συν τούτοις ο Μπενάκης και ο Τομάρας συνεννοηθέντες μετά του πατριάρχου και του Ιερατείου προδιέθετον τα μέσα, όπως διεγείρωσι θρησκευτικόν φανατισμόν των Ιονίων κατά των Γάλλων, διακηρυττομένων απίστων και αθέων, φαυλοβίων και ανατροπέων παντός κοινωνικού και νομίμου συμφέροντος. Απόστολοι αυτών προ πολλού περιεφέροντο εις τας νήσους εξάπτοντες τον αμαθή και χυδαίον όχλον προθύμως υποκινούμενον εις θρησκομανείς και φιλεκδίκους εξάψεις."

Για τη ρωσοτουρκική κατοχή των Επτανήσων βλ. Αβρ. Ν. Παπάζογλου, Η Επτανησιακή πολιτεία στα αρχεία του οθωμανικού κράτους, Νέα Εστία, 25 (1939), σ. 807-813· για τη Ζάκυνθο ειδικότερα βλ. την εργασία της I. Anastassiadou, Les Russo-Turcs à Zante en 1798, Balkan Studies, 14 (1973), σ. 12-46.

11. Γενικά για την Αγγλοκρατία στα Επτάνησα βλ. George Yannopoulos, State and Society in the Ionian Islands, 1800-1830, στο Balkan Society in the Age of Greek Independence, London 1981.

Βλ. επίσης για τη Ζάκυνθο Κ. Καιροφύλα, Η πρώτη εφημερίς της Ζακύνθου. Η πολιτική και κοινωνική ζωή κατά τα έτη 1812-1814, Φιλολογικός κόσμος, τεύχ. 2 (Φεβρουάριος 1935), σ. 16-65· Κ. Πορφύρη, Η επτανησιακή και ειδικώς η ζακυνθινή κοινωνία στην περίοδο της Αγγλοκρατίας, Χρονικά Ζακύνθου, Εκατονταετηρίς της Ενώσεως της Επτανήσου, τ. Α΄, Αθήναι 1964, σ. 75-102.

12. Για την Ευρώπη του 19ου αιώνα βλ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλή, Η σύγχρονη εποχή. Από την πτώση του Μεγάλου Ναπολέοντα (1814) ώς τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914). Τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά πλαίσια και οι διεθνείς σχέσεις (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Ιωάννινα 1976 (όπου και βιβλιογραφία).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

13. Βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου, τ. Α': Ιστορικόν-Βιογραφικόν, Αθήνα 1963, σ. 283 (λ. Καταχθόνιοι).

14. Βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π. (Μέρος Δεύτερον), σ. 420-421 (λ. Μεταρρυθμισταί).

15. Ηγέτες των ριζοσπαστών ήταν οι Ι. Μομφεράτος, Η. Ζερβός-Ιακωβάτος, Κ. Λομβάρδος, Γ. Βερύκιος, Δ. Καλλίνικος κ.ά. Δημοσιογραφικά όργανα των ριζοσπαστών στη Ζάκυνθο ήταν οι εφημερίδες Ρήγας και Φωνή του Ιονίου (βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., σ. 561 (λ. Ριζοσπάσται).

Για τους ριζοσπάστες και τους αγώνες των Επτανησίων για ένωση βλ. Κ. Λομβάρδου, Απομνημονεύματα προς καταρτισμόν της περί απελευθερώσεως της Επτανήσου ιστορίας, Ζάκυνθος 1870-75· Βίκτωρα Δούσμαννη, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ενώσεως της Επτανήσου, Αθήναι 1924· Ανδρέου Μ. Ιδρωμένου, Πολιτική ιστορία της Επτανήσου (1815-1864), Κέρκυρα 1935[2] (όπου και βιβλιογραφία για τους πολιτικούς αγώνες των Επτανήσων κατά των Άγγλων, σ.147-150)· Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου, Επτανησιακός ριζοσπαστισμός. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως, 1864-1964. Εισαγωγή - επιμέλεια Σπύρου Μυλωνά, Αθήναι 1964· Ντίνου Κονόμου, Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και η Ένωση της Επτανήσου, Αθήναι 1964· Ντίνου Κονόμου, Ζακυνθινοί Ριζοσπάστες, Νέα Εστία, 76 (1964), σ. 177-196· Κ. Λομβάρδου, Το Ενωτικό κίνημα στα Επτάνησα. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως, 1864-1964. Εισαγωγή - επιμέλεια: Σπύρου Μυλωνά, Αθήνα 1965· Μιράντας Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1980.

16. Σύμφωνα με την άποψη του ιστορικού Νίκου Γ. Σβορώνου, Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας. Μτφρ. Αικ. Ασδραχά, Βιβλιογραφικός οδηγός Σπ. Ασδραχά, Αθήνα 1981[2], σ. 97, η Ένωση ήταν ουσιαστικά πολιτικός ελιγμός της Αγγλίας για να στερεώσει την επιρροή της στην Ελλάδα, αποφεύγοντας, αφενός, τις δυσμενείς επιπτώσεις από τις εσωτερικές επαναστάσεις των νησιών και αντιμετωπίζοντας, α-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φετέρου, την αυξημένη επιρροή της Γαλλίας και της Ρωσίας στα Βαλκάνια.

Για την Ένωση ενδεικτικά επίσης βλ.Α.Μ.Ανδρεάδου, Η Ένωση της Επτανήσου και η διοίκησις της Προστασίας, εν Αθήναις 1907· Σ.Θ.Λάσκαρι, Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η Ένωσις της Ξπτανήσου, εν Αθήναις 1930 (όπου και βιβλιογραφία)· Μαριέττας Μινώτου, Ανέκδοτο υλικό για την Ένωση της Επτανήσου (στο αρχείο του Κόντε Διονυσίου Ρώμα), Ιόνιος Ανθολογία, έτ. Ε΄(1931), τεύχη 55-56, σ.202-205, έτ.ΣΤ΄(1932), τεύχη 57-59 σ.23-28, τεύχη 60-62, σ.73-94· Αριστομ. Μηλιαρέση, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ενώσεως της Επτανήσου (1864), Ελληνικά, 5(1932), σ.307-322· Σπ. Μινώτου, Η παραλαβή των νήσων..., Ιόνιος Ανθολογία, 11-12 (1937 - 1938), τεύχ.117-119, σ.20-23·του ίδιου, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (Απ'τα επίσημα ιστορικά κείμενα), Επτανησιακή Πρωτοχρονιά, Χρόνος Πρώτος (1960), σ.138-148· Θεοδώρου Σ.Μακρή, Η Ελευθεροτυπία και η Ένωσις της Επτανήσου, Κερκυραϊκά Χρονικά, 13(1967), σ.39-48.

17. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ.Α΄, σ.304 (λ. Κολυβάς Νικόλαος).

18. Πρβλ. και την παρατήρηση του Πορφύρη, Η Επτανησιακή και ειδίως η ζακυνθινή κοινωνία, ό.π., σ.100: "Αλλά η συνένωση της εξελιγμένης αστικά επτανησιακής κοινωνίας με την καθυστερημένη ελληνική, και η συγχώνευση της επτανησιακής αριστοκρατίας με τα τζάκια της κυρίως Ελλάδας, είχε αποτέλεσμα να παραταθεί η αριστοκρατική κοινωνική κυριαρχία, κι όχι πια μηχανικά, όπως επί αγγλοκρατίας, αλλά φυσιολογικά μέσα στην ανεξέλεγκτη νεοελληνική πραγματικότητα!"

19. Ζώη, Ιστορία, ό.π., σ.274.

20. Μ' ενάργεια παρουσιάζει την εποχή ο καλός γνώστης της Διονύσιος Ρώμας, Περίπατος στη Ζάκυνθο, Ιόνιος Ανθολογία, έτ. ΙΙ΄ (1933), τεύχ.129, σ.310-311· παρατηρεί ότι μεθενωτικά το νησί έμεινε " ...εκείνο που οι Γάλλοι ονομάζουν Louis - Philippe κι οι Γερμανοί Biedermeier ..... Το ψηλό καπέλο της μπουρζουαζίας πήρε τη θέση του τρικαντού κι οι πλεξούδες τη θέση της περούκας. Αντίς τόν πολεμιστή Γουζέλη έχουμε τον κουρέα Τσακασιάνο. Νιώθει κανείς την αυτάρκεια εκείνης της κοινωνίας, την αντιπάθειά της για κάθε μετακίνηση, το κλείσιμό της στον εαυτό της". Βλ. επίσης του

ίδιου, Η πόλις της Ζακύνθου πριν και μετά την Ένωση (Σύντομη πολεοδομική και κοινωνιολογική επισκόπηση), Χρονικά Ζακύνθου, Εκατονταετηρίς της Ενώσεως της Επτανήσου, τ. Α', Αθήναι 1964, σ. 153-175.

21. Για την οικονομική, κοινωνική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα όπως εξελίχθηκε στη διάρκεια του 19ου αιώνα ώς και την επανάσταση στο Γουδί (1909), βλ. Γιάννη Κορδάτου, Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας, Αθήνα 1974[4]· Βασίλη Φίλια, Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι.Νόθα αστικοποίηση, 1800-1864, Αθήνα 1974· Βασίλη Κρεμμυδά, Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821), Αθήνα 1976· Κωστή Μοσκώφ, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1975· Γιώργου Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909, Αθήνα 1977.

22. Βλ. Γιάννη Κορδάτου, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, Αθήναι 1972[3].

23. Για την έννοια και την πραγματικότητα των τάξεων και των στρωμάτων στη νεώτερη Ελλάδα βλ. Ματούλα Χ. Σκαλτσά, Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 89 κ.ε., καθώς και σημ. 42, όπου δίνεται η βιβλιογραφία σχετικά με "τον χαρακτήρα της αστικής τάξης ή για στοιχεία και ενδείξεις για την απουσία της, όπως και απόψεις για την ελληνική κοινωνική διαστρωμάτωση."

Για την άνοδο της αστικής τάξης στην Ελλάδα βλ. και Άγγελου Γ. Ελεφάντη, Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον μεσοπόλεμο, Αθήνα 1976, σ. 189.

24. Βλ. Ντίνου Κονόμου, Κρήτη και Ζάκυνθος, Αθήνα 1968· πρβλ. επίσης Κούκκου, ό.π., σ. 17-18: "Το δυνατό ανανεωτικό κρητικό στοιχείο μεταφυτεύτηκε και στον επτανησιακό χώρο. Νέες ιδέες, νέα ρεύματα μακρόχρονης παράδοσης, νέες πνευματικές και καλλιτεχνικές αξίες, νέο αίμα και νέες δυνάμεις επέδρασαν σημαντικά στην κοινωνική και στην οικονομική δομή και γενικά στην όλη πνευματική εξέλιξη και την

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πορεία των Επτανήσων„· της ίδιας,ό.π., σ. 18: "Τα νησιά του Ιονίου όμως δε δέχτηκαν παθητικά την κρητική επίδραση. Αφού αφομοίωσαν τα πνευματικά ρεύματα της Κρητικής σχολής και υπέστησαν τις αναπόφευκτες επιδράσεις της, με την πάροδο του χρόνου αποτίναξαν την κηδεμονία της κρητικής παράδοσης„.

25. Ζώη, Ιστορία, ό.π., σ. 430-431· βλ. επίσης Κώστα Τριανταφύλλου, Πατρινοί πρόσφυγες εις Επτάνησον τω 1821, Κερκυραϊκά Χρονικά, 13 (1967), σ. 225· Δικαίου Β. Βαγιακάκου, Μανιάται εις Ζάκυνθον. Ανάτυπον εκ της Επετηρίδος του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τεύχ. 5 και 6 (1955)· του ίδιου, Μάνη και Ζάκυνθος, Πρακτικά Γ΄Πανιονίου Συνεδρίου, τ.Α΄(1967), σ. 16-34.

26. Βλ. Ντίνου Κονόμου, Ηπειρώτες στη Ζάκυνθο, Ιωάννινα 1964.

27. Πρβλ. Ηλία Τσιτσέλη, Η Ζάκυνθος, κατά τον P. Donato de Mordo, Αι Μούσαι,έτος ΙΖ΄, φ. 377 (1 Δεκεμβρίου 1908), σ. 3: Οι Ζακύνθιοι είναι κατά το πλείστον μέρος ελληνικής καταγωγής, οι εξ Ενετίας και οι άλλοι ιταλιστί, οίτινες εγκατεστάθησαν εν τη νήσω κατά διαφόρους εποχάς, συνεμορφούντο βαθμηδόν και εκείνοι προς τα έθιμα, τα ήθη και την επιχωριάζουσαν γλώσσαν, εφ'ω και η Ζάκυνθος έμεινε πάντοτε πόλις ελληνική„ (Μτφρ. από του P.Donato de Mordo, Saggio di una descrisione geografico-storica delle isole Ionie (Eptanisia), Corfù, 1865).

28. Δημ. Σ. Λουκάτου, Η λαογραφία στα Επτάνησα, στον τόμο Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως, 1864-1964. Επιμέλεια Σπύρου Μυλωνά, Αθήναι 1964, σ. 183-184.

29. Του ίδιου, ό.π., σ. 185.

30. Του ίδιου, ό.π., σ. 185· βλ. και Πλουμίδη, Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες, ό.π., σ. 39.

31. Βλ. Ἀγγέλου Μωρέττη , Στατιστικός πίναξ της νήσου Ζακύνθου, στο Πανηγυρικό τεύχος επί τη εκατονταετηρίδι από της γεννήσεως του εθνικού ποιητού Διονυσίου Σολωμού, Ζάκυνθος, Μάιος 1902, σ.441 και Ζώη, Ιστορία, ό.π., σ.431.

32. Από τα χρόνια της Αγγλικής Προστασίας ήδη, η αγγλική κυβέρνηση είχε αφήσει ελεύθερο το εμπόριο "σ'όλες τις τάξεις των κατοίκων κι ο καθένας αγόραζε και πουλούσε ό,τι ήθελε" (βλ.Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ.Α΄, σ.190 (λ. Εμπόριον).

33. Το 1889, σύμφωνα με απογραφή της 15ης-16ης Απριλίου, οι εκπατρισμένοι Ζακυνθινοί στο εξωτερικό - Ευρώπη. Βαλκάνια, Αίγυπτο - ήταν 2.149 και στην απελευθερωμένη Ελλάδα 11.545 (βλ. Μωρέττη, ό.π., σ.442). Για τη μετανάστευση βλ. επίσης **Χριστόδουλου Ι.Δαμίρη** , Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως. εν Αθήναις 1911.

34. Ζώη, Ιστορία, ό.π., σ.372. Για την εβραϊκή κοινότητα της Ζακύνθου βλ. επίσης **Σπυρίδωνα Δε Βιάζη.**, Η Εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου επί Ενετοκρατίας, Παρνασσός, 14(1891), σ.624-637,662-670,723-735· **Γρηγ. Π.Κασιμάτη**, Οι Εβραίοι και η Ένωσις, Νέα Εστία, 21 (1937), σ.725-735· **Ζώη**, Λεξικόν ,ό.π., τ.Α΄, σ.174-176 (λ.Εβραίοι).

35. Για τα προϊόντα της Ζακύνθου και την επαγγελματική απασχόληση των Ζακυνθινών μετά την Ένωση βλ. **Λ.Κωστόπουλου**, Οδηγός εμπόρων , βιομηχάνων, επιστημόνων και κτηματιών της νήσου Ζακύνθου , εν Ζάκυνθῳ 1898· Μωρέττη, ό.π., σ.419-421.429-434,436-440, 444-446· **Τιμολέοντος Κακολύρη-Ἀγγελου Μωρέττη**, Η Ζάκυνθος υπό βιομηχανικήν έποψιν, στο Πανηγυρικόν τεύχος επί τη εκαντονταετηρίδι από της γεννήσεως του εθνικού ποιητού Διονυσίου Σολωμού, ό.π.,σ.570-585· Ludwig Salvator, Zante, Allgemeiner Theil, Prag. 1904, σ. 455-638· Ζώη, Ιστορία, ό.π., σ.374-389· **του ίδιου**, Λεξικόν,ό.π., τ.Α΄, σ.94 (λ. Βιομηχανία), σ.186 (λ. Ελαία), σ.190 (λ. Εμπόριον)· ό.π., (Μέρος Δεύτερον), σ.611 (λ.Σταφίδα)· στου ίδιου, ό.π.,τ. Β΄: Λαογραφικόν, σ.82 (λ.βιομηχανία) , σ.140-141 (λ.εμπόριον), σ. 530-531 (λ. χρυσοχοΐκή).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

36. Για τη σαπουνοποιία βλ. στην τοπική εφημερίδα Ελπίς, έτος ΚΒ΄, φ. 1080 (8 Σεπτεμβρίου 1896), σ. 1, όπου αναφέρονται τα σπουδαιότερα ζακυνθινά σαπουνοποιεία (14 σε σύνολο 37 του ελληνικού κράτους το 1896) από το 1835 ως το 1896 και η παραγωγή τους σε οκάδες σαπουνιού· βλ. επίσης Salvator, ό.π., σ. 596.

37. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄, σ. 82 (λ. βιομηχανία).

38. Τσιτσέλη, ό.π., τεύχ. 378 (15 Δεκεμβρίου 1908), σ. 2.

39. Βλ. Μωρέττη, ό.π., 438-439:

Αγγειοπλαστεία	2
Αγοραί	2
Αλευρέμποροι	5
Αλευροπωλεία	12
Άμαξαι	36
Αμάξια ιδιωτικά	18
Αμαξοποιεία	3
Ανθοπωλεία	4
μόνιμα και "αναρίθμητα φορητά τοιαύτα„	
Αποικιακών ειδών καταστήματα	10
Αργυραμοιβεία	2
Αρτοπωλεία	14
Ατμόμυλοι	2
Βαφεία ατμοκίνητα	2
Βιβλιοδετείον	1
Βιβλιοχαρτοπωλεία	2
Βυτοποιεία	3
Γυψοποιεία	4
Δερματέμποροι	5
Δημόσιος κήρυξ	1
Δικαστικοί κλητήρες	10

Ελαιοπυρηνελαιοποιεία	3
Εμπορικά καταστήματα φιλικών	14
Έμποροι εισαγωγής σιτηρών, αποικιακών και εξαγωγής θείου σταφίδος και ελαίου	20
Εμπορομεσίται	4
Εμποροράπται	4
Εμποροϋπάλληλοι	24
Επιπλοποιεία	6
Ετοίμων ενδυμάτων καταστήματα	4
Ζαχαροπλαστεία	5
Ζυθοπωλεία	2
Ζωέμποροι	6
Θαλαμοστόλοι	2
Ιχθυοπωλεία	2
Καθρεπτοποιοί	3
Καπνοπωλεία	16
Καρροποιεία	3
Καφενεία	14
Κεραμοποιεία και πλινθοποιεία	6
Κηροπλαστεία	2
Κοσμηματοπωλεία και χρυσοχοεία	6
Κουρεία	18
Μακαρονοποιείον	1
Μανδολατοποιεία	4
Μηχανουργείον	1
Μυροπωλείον	1
Ξενοδοχεία, "μικρά και μεγάλα„	14
Ξυλοπωλεία	7
Οινοπνευματοποιεία	6

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οινοπωλεία	134
Οπλοποιεία	5
Οπλοπωλεία	4
Οπωροπωλεία	18
Ορειχαλκεία	2
Παλαιοπωλεία	3
Παντοπωλεία μεγάλα	16
μικρότερα	56
Πιλοπωλεία ανδρικά	2
γυναικεία	7
Πουδροποιεία	5
Πυροτεχνηματοποιοί	3
Ράπται φορεμάτων αντρικών	20
Ράπτριαι φορεμάτων γυναικείων (εργαζόμεναι δι'ίδιον λογαριασμόν και κατ'οίκον„)	107
Ραφής γυναικείων φορεμάτων καταστήματα	8
Σαπωνοποιεία	16
Σιδηρουργεία	14
Σιτοπωλεία	11
Σταφιδαποθήκαι	11
Σταφιδοκιβωτοποιεία	4
Ταριχοποιεία - Ταριχοπωλεία	8
Τσιτσεμπίρων εργοστάσια	2
Τυπογραφεία	3
Υποδηματοποιεία ("εξ ων αρκετά άριστα„)	28
Υφασματοπωλεία	24
(εξαγωγής εγχωρίων υφασμάτων)	6
Χρυσοστιλβωταί	3
Χρωματοπωλεία	4
Ωρολογοποιεία και ωρολογοπωλεία	3

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

40. Salvator, ό.π., σ. 77.

41. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Α΄, σ. 69 (λ. Ατμομηχαναί). Για τη "Μέλισσα„ βλ. ό.π. (Μέρος Δεύτερον), σ. 412 (λ. Μέλισσα).

42. Μωρέττη, ό.π., σ. 429-430.

43. Αναλυτικά για τις εισαγωγές και εξαγωγές της Ζακύνθου στη δεκαετία 1891-1901 βλ. Salvator, ό.π., σ. 616-638.

44. Πρβλ. στην τοπική εφ. Κόσμινο, έτος Α΄, φ. 21(16 Σεπτεμβρίου 1878), σ. 3: "Μολονότι η Ζάκυνθος είναι μια από ταις πρώταις πόλεις του βασιλείου, η συγκοινωνία της με την πρωτεύουσα δεν είναι παρά μια φορά την εβδομάδα...„.

45. Πρβλ. Μωρέττη, ό.π., σ. 421: "Κίνησις λιμένος κατά το 1901. Απέπλευσαν ιστιοφόρα 1017 και ατμόπλοια 110 τόννων εν όλω 154.595 και με πλήρωμα 6. 514 ανδρών.

» Παρεκτός τούτων απέπλευσαν 241 ατμόπλοια της γραμμής υπό σημαίαν ελληνικήν τόννων 157.856 και με πλήρωμα εν συνόλω 3.985 ανδρών, εκτός των επιβατών, και 21 βασιλικά με πλήρωμα εν συνόλω 18.650 ανδρών.

» Κατέπλευσαν δε ατμόπλοια 112 και ιστιοφόρα 908, τόννων εν συνόλω 152.960 και με πλήρωμα εν συνόλω 6.351, ταχυδρομικά δε και βασιλικά όσα και απέπλευσαν. Διήλθον δε 1 ατμόπλοιον τόννων 470 και με πλήρωμα 400 ανδρών υπό σημαίαν Ιταλικήν και 70 ιστιοφόρα τόννων 6.996 και με πλήρωμα ανδρών 437.„.

46. Βλ. και Κ.Χ. Μ. Κυριάκη, Οδηγός της νήσου Κερκύρας, Αθήναι 1902, σ. 130.

47. Μωρέττη, ό.π., σ. 446. Για τα πρακτορεία των ατμοπλοϊκών εταιρειών βλ. στου ίδιου, ό.π., σ. 437-438

48. Για τις Τράπεζες στη Ζάκυνθο βλ. Μωρέττη, ό.π.,σ.425-427· Ζώη, Ιστορία, ό.π., σ. 416·στου ίδιου, Λεξικόν, ό.π., τ. Α΄ (Μέρος Δεύτερον), σ. 659 (λ. Τράπεζαι).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

49. Πρβλ. Μωρέττη, ό.π., σ. 436-437, όπου αναφέρονται οι εξής Ασφάλειες και τα πρακτορεία τους: « "Esperance„ Παρισίων Πράκτωρ Άγγελος Μωρέττης, " Άνω Ρήνος„ Πράκτωρ Άγγελος Μωρέττης, "Μάγχαϊμ„ Πράκτωρ Σπυρ. Παναγιωτόπουλος, "Εθνική και Βικτωρία Βερολίνου„ Πράκτωρ Ι. Λεονταράκης, "Αδριατική Τεργέστης„ και"Ιταλία„ Γενούης Πράκτωρ Δ. Μπάφας, "Γενικαί Ασφάλειαι Τεργέστης„ Παύλος Καρβελάς.»

50. Μωρέττη, ό.π., σ. 421. Για το ταχυδρομείο Ζακύνθου βλ.επίσης Ζώη, Λεξικόν, ό.π., σ. 639 (λ. Ταχυδρομείον).

51. Μωρέττη, ό.π., σ.444. Επίσης πρβλ. Δ. Μάργαρη, Η Ζάκυθος που πέρασε, Επτανησιακά Φύλλα 1949, τεύχ.14, σ.225-229, και Ντίνου Κονόμου, Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος, Επτανησιακά Φύλλα, 3(1956), τεύχ.1, σ.30.

52. Ζώη, Ιστορία, ό.π., σ. 343. Για την εκπαίδευση γενικά στα Επτάνησα βλ. Ερμάνου Λούντση, Περί της εν Επτανήσω διοργανώσεως της δημοσίας εκπαιδεύσεως, εν Αθήναις 1857· Γεωργίου Ζώρα, Η ιστορία και η κοινωνική και πνευματική κατάστασις εν Επτανήσω, Ελληνική Δημιουργία, 12 (1953), τεύχ. 135 (Επτάνησα: Αφιέρωμα), σ. 327-341· Σπυρίδωνος Μ. Θεοτόκη, Περί της εκπαιδεύσεως εν Επτανήσω (1453-1864). Ιστορική μελέτη, Κερκυραϊκά Χρονικά, 4 (1955), σ. 7-30, 5(1956), σ. 7-142· Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Α', σ. 185 (λ. Εκπαίδευσις)· Α.Γ. Μαρκαντωνάτου, Η παιδεία και η γλώσσα στα Επτάνησα κατά την εποχή της Ενετοκρατίας, Νέα Εστία, 80 (1966), σ. 1027-1028· Έλλης Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Η επτανησιακή παιδεία στα χρόνια της ξενοκρατίας, Κερκυραϊκά Χρονικά, 15 (1970), σ. 101-121, όπου και η παρατήρηση ότι: "... ο βενετός με τον αριστοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματός του και με την αποικιοκρατική του νοοτροπία επιδιώκει να καταστήσει ακίνδυνο τον κατακτημένο λαό, κρατώντας όσο πιο χαμηλά γίνεται το μορφωτικό του επίπεδο, ενώ, στον ίδιο καιρό, αποκλείοντας κάθε δυνατότητα σπουδής στα νησιά, ωθεί τους ευγενείς - την ισχυρότερη πολιτικά μειοψηφία - και τους ευπορώτερους, γενικά, να σπουδάσουν στην Ιταλία, για να τους απορροφήσει πολιτιστικά και να τους απομακρύνει από τις εθνικές τους ρίζες„ (σ. 101).

Στατιστικά στοιχεία για την εκπαίδευση στη Ζάκυνθο βλ. στου Κωνσταντίνου Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922). Μτφρ. Ιωάννα Πετροπούλου, Κωνσταντίνος Τσουκαλά Αθήνα 1977, σ. 404-429 (Γεωγραφικός καταμερισμός της εκπαίδευσης).

53. Μωρέττη, ό.π., σ. 433, όπου ως καθηγητές ξένων γλωσσών αναφέρονται οι Σπ. Δεβιάζης, Δ. Γιγάντες, Μαρτζώκης και Γ. Σφήκας.

54. Για τις Βιβλιοθήκες και τα Αρχεία της Ζακύνθου βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Έκθεσις περί των εν Κεφαλληνία και Ζακύνθῳ βιβλιοθηκών και αρχείων μετά τους σεισμούς του 1953, Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, 11 (1956), σ. 49-57.

55. Μωρέττη, ό.π., σ. 429.

56. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., σ. 207 (λ. Εφημερίδες). Γενικά για τον ζακυνθινό Τύπο βλ. Φ.Κ.Μπουμπουλίδη, Συμβολή εις την Επτανησιακήν βιβλιογραφίαν: Περιοδικά και εφημερίδες Ζακύνθου, Αθήναι 1956· Θεοδώρου Σ. Μακρή, Η ελευθεροτυπία και η ένωσις της Επτανήσου, Κερκυραϊκά Χρονικά, 13 (1967), σ. 39-48.

57. Μωρέττη, ό.π., σ. 433-434.

58. Σπ. Δε Βιάζη, Η καλλιτεχνία εν Ζακύνθῳ, Πινακοθήκη, 4 (1904), τεύχ.37,σ.16· Κατερίνας Χαριάτη, Η Τέχνη στα Εφτάνησα, στον τόμο Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως,1864-1964, ό.π., σ. 333-356.

59. Πρβλ. Γιάννη Κορδάτου, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, 1453-1961, Αθήνα 1962, σ. 247: "Οι δυτικές επιδράσεις έδιναν τη σφραγίδα τους στην ποίηση, πεζογραφία και στη ζωγραφική και μουσική σ' όλη την περίοδο του 19ου αιώνα. Κι ακόμα ... οι δυτικές επιδράσεις ήρθαν στα Εφτάνησα κατευθείαν από τη Δύση, ενώ στην Ελλάδα ύστερα από το 1821, το δυτικό πολιτισμό τον έφεραν κυρίως οι Φαναριώτες και οι στοχαστές που έζησαν στις Ελληνικές παροικίες του εξωτερικού".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

60. Κατά τον Μωρέττη, Στατιστικός πίναξ, ό.π., σ. 451-452 το θέατρο είχε "19 θεωρεία Αης σειράς, ισάριθμα Β΄, 12 ισόγεια, 105 καθίσματα Α΄σειράς, 150 περίπου πλατείας και δύναται να περιλάβη εν συρροή, ανέτως πως, μετά του υπερώου, άτομα εν όλω 700-800„.

Για τη θεατρική κίνηση στη Ζάκυνθο βλ. και Ζώη , Ιστορία, ό. π., σ. 400-403. Βλ. επίσης Γλυκερίας Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, Το θέατρον εν Ζακύνθῳ από του ΙΖ΄ μέχρι του Ιθ΄ αι. , Διατριβή επί διδακτορία, Αθήναι 1958· Σπύρου Μοντσενίγου, Το μουσικό θέατρο στα Επτάνησα, Επτανησιακή Πρωτοχρονιά, Χρόνος Πρώτος (1960), σ. 228-230· πρβλ. και Σπύρου Λ. Ευαγγελάτου, Ιστορία του θεάτρου εν Κεφαλληνία, 1600-1900, Διατριβή επί διδακτορία, εν Αθήναις 1970.

61. Για τη σταδιακή εδραίωση της αστικής τάξης στα Επτάνησα από την Αγγλοκρατία ήδη, βλ. Γερ. Χυτήρη, Πολιτική έκφραση της κοινωνικής διαφοροποιήσεως στα αγγλοκρατούμενα Εφτάνησα, Κερκυραϊκά Χρονικά, 20 (1976), σ. 91-109.

62. Π.Α.Διονυσιάδη, Κοινά μυστικά ή κοινωνιολογική άποψις Ζακύνθου, Πάτραι 1928^2, σ. 21.

63. Γρηγ. Ξενόπουλου, Ζάκυνθος, Ιόνιος Ανθολογία, έτος ΣΤ΄ (1932), τεύχ. 62-64, σ. 122.

64. Βλ. Καπολύρη - Μωρέττη, ό.π., σ. 583.

65. Μαριέττας Γιαννοπούλου, Η γυναικεία βιοτεχνία Ζακύνθου, Ελληνίς, έτος Α΄ (1921), τεύχ. 9, σ. 243-244 και τεύχ. 10, σ. 286.

Πρβλ. και σχετικά με τον αργαλειό δίστιχα, που χρονολογούνται από τη Βενετοκρατία και Αγγλοκρατία, στης ίδιας, ό.π., τεύχ. 9, σ. 242-243 και τεύχ. 10, σ. 288. Π.χ.

Ο αργαλειός ξεπλατωμάρα το δοξάρι κρατιμάρα
Πιασ'το ρόκο να ιδής τον κόπο.

*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Τρέχα χρυσή σαΐτα μου να σώση ο αλατζάς
Οπούνε της αγάπης μου καμάρι Βενετιάς.

*

Του αργαλειού τον αλατζά τρώει η Βενετία
και ακριβοπληρώνεται και στ' άλλα τα νησιά.

*

Στο παρεθύρι του αργαλειού είχα δύο μάτσα γιούλια
κι' επέρασεν η αγάπη μου και μου τα πήρε ούλα.

*

Δουλεύω σκάω στη δουλειά, πάνω στον αργαλειό μου,
για να κάμω τα προικιά μου. Γιατί ήρθε ο καιρός μου.

*

Με τέσσερα ποδαρικά φαίνουν τα τουβαλίθια
ποτέ σου, αδικοθάνατε, δεν μούπες την αλήθεια.

*

Με τρία ποδαρικά φαίνουνε το διπλάρι
ποτέ σου, αδικοθάνατε, δε μούπες να με πάρεις.

* * *

Πρβλ. επίσης "σερενάδες" (στης ίδιας, ό.π., σ.243), που τραγουδούσαν οι νέοι στις υφάντρες:

Ήθελα να βρισκόμενα στον αργαλειό που φαίνεις
να σου μετράω τσι σαΐτιές και τσι κλωνές που δένεις.

*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μαλαματένιος ο αργαλειός και ολόχρυσο το χτένι
χαρά στο αγγελικό κορμί, που βρίσκεται και φαίνει.

*

Πατείς εις τα ποδαρικά και τρίζουν τα καρέλια,
τσι αγκαλιές μου έχω ανοιχτές και όποτε θέλεις έλα.

*

Ανάθεμα τη μάνα σου, που σε μαθαίνει φάντρα,
δε σε μαθαίνει λεβεντιά να περπατούμε αντάμα.

*

Ανάθεμα τη μάνα σου, που σ'έμαθε να φαίνης;
σαν τη κλωνά κλωνίζεσαι σαν το μασούρι τρέμεις.

* * *

Πρβλ. και Marietta Minotto, Zante. Le village et la campagne, Athènes 1935, σ.12-14.

66. Γιαννοπούλου, ό.π., τεύχ. 9, σ.244 και τεύχ. 10, σ. 286. Πρβλ. καί την εκτίμηση του Κωρέττη, Η Ζάκυνθος υπό βιομηχανικήν έποψιν, ό.π., σ.583-584:"... εργάζονται περί τας 2000 νεάνιδας εκάστη κατ'ιδίαν εν τω οίκω αυτής, και διά του ιδίου αυτής αργαελιού, και συνεπώς , η ημερησία παραγωγή εν Ζακύνθω ανέρχεται εις 20.000 πήχεις, η δε ετησία αν υπολογίσωμεν τας εργασίμους ημέρας του έτους εις 300 ανέρχεται εις τον στρογγυλόν αριθμόν των 6.000.000 πήχεων. Είνε δε οι αργαλειοί της Ζακύνθου παλαιοτάτου

συστήματος εκ ξύλου, προς λειτουργίαν των οποίων απαιτείται να ευρίσκωνται εις αέναον κίνησιν, και αι χείρες και οι πόδες και το σώμα της υφαινούσης νεάνιδος».

67. Κωστόπουλου, ό.π., σ. 10 και 20· Μωρέττη, ό.π., σ. 583-584.

Πρβλ. σχετικά και την ενημερωτική αγγελία στο περιοδικό Αι Μούσαι, έτος ΙΔ', φ. 318 (15 Ιουνίου 1906), σ. 8: "Το κατάστημα το διευθυνόμενον παρά του κ. Διονυσίου Καρατζή ειδοποιεί την πολυπληθή πελατείαν του ότι κατεσκεύασε εγχώρια υφάσματα στερεώτατα και διαφόρων σχεδίων δι'ενδυμασίας ανδρικάς της εποχής. Επίσης και πλήθος ποικίλων σχεδίων μανδράδων».

68. Γιαννοπούλου, ό.π., τεύχ. 10, σ. 286-287. Ο Salvator, ό.π., σ. 601, μας πληροφορεί ότι τα μετάξια της Καλαμάτας ήταν πιο λεπτά από τα ντόπια κι ότι στα υφαντουργεία κατασκευάζονταν όμορφες πολύχρωμες σάρπες, μεταξωτά μαντίλια ασπρόρουχα, ποδιές βαμβακερές με 3 ρίγες -κόκκινη, γαλάζια, κίτρινη - στον ποδόγυρο, πετσέτες και κουβέρτες με άσπρες και κόκκινες ρίγες.

Για τις δοσοληψίες των γυναικών με τους εμπόρους της Ζακύνθου και για την οικονομική τους κατάσταση βλ. Γιαννοπούλου, ό. π., σ. 288: "Όσο για τους άλλους αργαλειούς, που ήταν έξω από το κατάστημα, εχρειάζοντο 400 μέχρι 3000 δραχμές για να λειτουργούν. Τα χρήματ' αυτά ήταν των εμπόρων, που έδιναν στις φάντρες τα γνέματα. Οι φάντρες δεν έπαιρναν ως αμοιβή της εργασίας τους χρήματα, αλλά διάφορα υφάσματα, που τους εχρησίμευαν, ως επί το πλείστον, για προίκα. Φαίνεται όμως, πως δεν τις ικανοποιούσε η αμοιβή, γιατί είναι και τραγούδι που λέει:

Μέρα και νύχτα σ'αργαλειό η δύστυχη δουλεύω
τα μαγαζιά πλουταίνουνε, μα εγώ πάντα νηστεύω.

»Ο καθένας από τους αργαλειούς παρήγαγεν ετησίως 50 οκάδες περίπου υφάσματα. Η δε αξία των υφασμάτων, του καθενός αργαλειού ήτο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

472 δραχ.„.

Πρβλ. επίσης Γ. Ξενόπουλου, Μαργαρίτα Στέφα, Άπαντα,τ. 1, Αθήναι 1972[2], σ. 443-444: "... τα υπό τας στοάς πραμματευταρεία, ήσαν ακόμη ανοικτά και πλήρη γυναικών και νεανίδων του λαού, αι οποίαι συνήθως φωνίζουν το βράδυ. Τας έβλεπες κατά συντροφίας εκ δύο, τριών, τεσσάρων και πολλάκις περισσοτέρων, εισβαλλούσας εκ των μακρυσμένων συνοικιών του Άμμου, του Μακρύου Καντουνιού, της Αγίας Τριάδος, φιλομειδείς και λάλους τας νεωτέρας, με τα μαύρα ως επιτοπολύ και μακρά μανδυλά εις την κεφαλήν, τα οποία συγκρατούν δια της χειρός υπό τον πώγωνα με χάριν ολωσδιόλου ξεχωριστήν. Όταν εισέρχωνται εις τα φωταγωγημένα μαγαζία με το αργυρόφωνον "καλησπέρα τς αφεντιάς σας„, κατεβάζουν το μανδυλό επί των ώμων και αναλάμπει ως η έβενος μαύρη ή η καστανή και σπανιώτερα η ολόξανθη κόμη των, και σπινθηροβολούν γλυκύτατα οι μεγάλοι οφθαλμοί, οι εμψυχούντες φυσιογνωμίας ωραίας, προδιδούσας συχνά την αρχαίαν ιταλικήν καταγωγήν. Εξ αυτών πολλαί είναι υφάντριαι και ακολουθούνται υπό παιδός ή υπό γραίας, της μητρός ή του αδελφού, κρατούντος το αντί του εργαλειού με το διασίδι, κύλινδρον υφάσματος ογκώδη, τον οποίον φέρουν εις τον πελάτην πραγματευτήν. Αυτός τότε το εκτυλίσσει, το μετρᾷ, και εκτός του γνέματος, το οποίον έχει δώσει για φάδι και στημόνι, πληρώνει εις την υφάντριαν τόσο τον πήχυν, αναλόγως της ποιότητος του διασιδιού, τόσα μεν διά το κρουστόν δίμιτον και το διπλάρι το μπλάβο ή άσπρο, προωρισμένον να μεταβληθεί υπό του βαφέως εις μαύρον, μπαρουτί, από το οποίον οι χωρικοί κάμνουν τα κυριακάτικά των, ολιγώτερον δε δια τον πολύχρωμον χαρακωμένον μανδράν, καλόν δια θερινάς ενδυμασίας, και ακόμη ολιγώτερον δια τάγανά μανδύλια με την χρωματιστήν ούγιαν. Η εργάτρια τότε συμπληρώνει τας προμηθείας της, συμψηφίζει όσα έχει πάρει προκαταβολικώς, και λαμβάνει το υπόλοιπον των χρημάτων, τα οποία εις άλλα εμπορικά θα εξοδεύσῃ, διότι η νεαρά υφάντρια του Μακρύου Καντουνιού ή του Αγίου ούτε για φωμί θα φροντίσει ως επί το πλείστον, ούτε για αλάτι. Έχει ευτυχώς τον πατέρα της ή τον αδελφό της, φαράν ή μαραγκόν, μακελάρην ή κτίστην, ο οποίος διατρέφει με τον ιδρώτα του την πολυμελή οικογένειαν.Αυτή με τον ιδρώτα τον ιδικό της φροντίζει να κάμῃ μόνον την προίκα της και τα λούσα της. Αλλά

και πόσαι δυστυχείς οικογένειαι, ορφαναί και έρημοι, δεν κρέμανται από τας αβράς και μικράς χείρας της φρονίμου κόρης, της χειριζομένης την σαΐταν και τα ποδαρικά του εργαλειού όλην την ημέραν, χωρίς ούτε στιγμήν να σηκώνεται από το ξύλινόν του κάθισμα, ενώ πλησίον της καμμία γραία θεία ή αδελφή μικρά της βάζει μασούρια με την ανέμην, απέναντι του μικρού ισογείου παραθύρου, όπου έχει απλώσει εν ξέθωρον παραπέτασμα, δια να προφυλάσσεται από τα διάκριτα βλέμματα των διαβατών... Αυτή βέβαια ούτε πέτσες αμερικάνικο πανί θα ψωνίση , ούτε μανταπολάμια, ούτε διάνες ακριβές, ούτε μεταξωτά,ούτε μέρλα· αλλά θα δέση εις την άκραν του μανδυλιού της ως φιλάργυρος τα λεπτά του εμπόρου, και θα φύγη ευχομένη εις τον θεόν και τον Άγιον Διονύσιον να μη τελειώσουν πριν τελειώση το νέον διασίδι που θα βάλη αύριον. Της εγχωρίου ταύτης βιομηχανίας η ποικίλη συναλλαγή γίνεται πάντοτε την εσπέραν, τα δε εμπορικά, τα οποία και μεταξύ των πλουσίων πελατίδων αριθμούν πολλάς εσπερινάς, μένουν ανοικτά έως αργά, κ'επί της Πλατείας Ρούγας η κίνησις των μανδυλών παρατηρείται ζωηρά, μάλιστα όταν πλησιάζουν εορταί.».

69. Salvator,ό.π.,σ.584.

70. Δίνω μερικά παραδείγματα από τοπικές εφημερίδες:

α) Ο κ. Ιωάννης Κονοφάγος γνωστοποιεί εις το Φιλόκαλον παρ'ημίν κοινόν, ότι εκόμισεν εκ Παρισίων και Λονδίνου, υφάσματα, παντός είδους αρίστης ποιότητος γυναικεία και ανδρικά, όλα του νεωτέρου συρμού, διακρινόμενα επί φιλοκαλία και καλαισθησία ουχί κοινή. Οι βουλόμενοι ευρίσκουσιν αυτά είς τε τα εν τη πλατεία οδώ και εν τη πλατεία του Ποιητού εμπορικά αυτού καταστήματα„ (Εφ. Ελπίς, έτος ΙΕ΄, φ. 696 (1 Οκτωβρίου 1889), σ.4).

β) "Ο πνευματώδης έμπορος κ. Σπ. Τσακασιάνος μας επαρεκάλεσε να γνωστοποιήσωμεν πως έφερε ωραία καλοκαιρινά καζιμίρια αντισεισμικά, τουτέστι φθηνά„ (Εφ. Πατριώτης, έτος Α΄, φ. 10 (18 Μαρτίου 1893), σ. 3).

γ) "Εις το κατάστημα των κ.κ. Ηρακλ. Δραγώνα και Κ. Μουστάκη αφίχθη μεγάλη συλλογή υφασμάτων, σχέδια και χρώματα πρωτοφανή του

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νεωτάτου συρμού, ήτοι υφάσματα μάλλινα, μαλλοβάμβακα, βαμβακερά, λινοβάμβακα, σακάκια αλπακά διαφόρων χρωμάτων κατασκευής Βιέννης, ομοίως φλανέλλαις βαμβακεραίς χρωματισταίς κλπ..

'Απαντα θερινής εποχής εις τιμάς λίαν συγκαταβατικάς„ (Εφ. Πατριώτης, έτος Γ', φ. 122 (1 Μαΐου 1895), σ. 4).

δ) "Ειδοποιούμεν το ευγενές Κοινόν ότι μεταβάντες κατ'αυτάς εις Αθήνας εφωδιάσαμεν το Κατάστημά μας από υφάσματα της εποχής γυναικεία και ανδρικά παντός είδους ... Εφαρμόσαμεν δια την εντός του καταστήματος υπάρχουσαν ειδοποίησιν Vente au Gontants αποβλέποντες προς το συμφέρον του Καταστήματος και των αγοραστών„ (Εφ. Πατριώτης,έτος Δ', φ. 168 (11 Απριλίου 1896), σ. 4).

ε) "Ενδιαφέρουσα ειδοποίησις.

Ο εμπορραράπτης κ. Ιωάννης Λ. Κονοφάος, ειδοποιεί το σεβαστόν κοινόν της Ζακύνθου ότι έφερε διάφορα κασμήρια διά φορεσιάς, επανωφόρια και πανταλόνια, τελευταίας μόδας, ως επίσης φασσονέ· μαύρα και μπλε, σεβιότ ριγέ και σκέτα, μαύρα και μπλε πρωτίστης ποιότητος υφάσματα, μαύρα δια ρεδιγγότας, βελάδας και σμόκιν, και γιλέκα άσπρα και κρεμ δια χορούς.

Πωλεί δε και με το βράτσο και όλα τα άνω υφάσματα εις τιμάς μη επιδεχομένας συναγωνισμόν. Ειδοποιεί επίσης όλους τους ράπτας ότι έφερε προς πώλησιν από όλα τα υλικά των ραπτών,ήτοι φανέλλες καρέ μαλλινες και μαλλοβάμβακας σατεν μαύρα και μαλλοβάμβακα φόδραις μμαύραις, στακτιές, καφετί, άσπρες και ριγέ διαφόρων ποιοτήτων, καναβάτσες, κομβία, βάταις κτλ. ως επίσης και μεταξωτά μαύρα διά φόδραις και διά τα στήθη εν ταις βελάδαις, ρεντιγότες και σμόκιν ως και μεταξωτάς δια μανίκια, και βελούδα μεταξωτά διαφόρων χρωμάτων δια κολάρους επανοφορίων„ (Εφ. 'Ερευνα, έτος Α', φ. 2 (30 Οκτωβρίου 1902), σ.4).

Παρόμοιες"ειδοποιήσεις" βλ. ακόμα: εφ. Ελπίς, έτος Ζ' (περιόδου Β'), φ. 216 (24 Ιανουαρίου 1881), σ. 4· εφ. Ελπίς, έτος ΙΖ', φ. 882 (3 Νοεμβρίου 1891), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Α', φ.46 (18 Νοεμβρίου 1893), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Β', φ. 69 (28 Απριλίου 1894), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Γ', φ. 143 (12 Οκτωβρίου 1895),σ. 4· εφ. Πατριώτης , έτος ΣΤ', φ. 301 (12 Νοεμβρίου 1898), σ. 4· εφ.

Πατριώτης, έτος Ζ΄, φ. 335 (26 Ιουνίου 1899), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Ζ΄, φ. 353 (4 Νοεμβρίου 1899), σ. 4· εφ. Εμπρός, έτος Α΄, φ. 8 (27 Οκτωβρίου 1900), σ. 4· Αι Μούσαι, έτος ΙΓ, φ.293 (1 Ιουνίου 1905), σ. 8.

Από τους γνωστότερους υφασματέμπορους αναφέρονται οι: Αναστάσιος Αγγελόπουλος, Π.Αβούρης, Δ.Χ.Βερενίκης, Ιωάννης Γεροντής,Γερ. Θ. Γεροντής, Νικόλαος Κορομάντζος, Δ.Γ. Καραντζής, Ν. Κυριακόπουλος, Δημ. Δ. Καραβίας, Θ.Ι. Λογιωτατόπουλος, Χ.Ν. Μαρούδας, Λ.Ε. Μακρής, Γεώργιος Νεζερίτης, αδελφοί Παΐζη, Άγγελος Πολυδώρου-Ιατράς, Σταμ. Παππαθεοδωρόπουλος, Διον. Τσακασιάνος, Σπ. Τσακασιάνος (και είδη πολυτελείας) Σ.Α. Χρονόπουλος κι ο Ηλίας Χαχαμόπουλος, (βλ. Κωστόπουλου, ό.π., σ. 14)..

71. Στην εφ. Ελπίς, έτος ΙΖ΄, φ. 618 (24 Απριλίου 1888), σ. 3, βλ.διαφήμιση του εικονογραφημένου ευρωπαϊκού περιοδικού La Saison. Πρβλ. και την πληροφορία που μας δίνει ο Γ.Ξενόπουλος στην Αυτοβιογραφία, Άπαντα, τ. 1, ό.π., σ. 72, όπου αναφέρει το γαλλικό περιοδικό La Mode Illustrẽe που διάβαζε η μητέρα του (βλ. στην παρούσα εργασία Σημειώσεις, Εισαγωγή, σ.138).

Στο Κοργιαλένειο Μουσείο στο Αργοστόλι της Κεφαλονιάς φυλάσσονται περιοδικά του συρμού που κυκλοφορούσαν στην Επτάνησο, όπως π. χ. τα προαναφερθέντα La Saison, La Mode Illustrẽe, καθώς και τα Il Tesoro delle Famiglie και The Young Ladies Journal.

Πρβλ. και Αι Μούσαι, έτος θ΄, φ. 446 (15 Οκτωβρίου 1911),σ. 8: "Προσοχή!.....ομοίως κάμνομεν γνωστόν ότι εφέτος κατέχομεν το τελειότερον δειγματολόγιον φιγουρινίων πλέον των 100 ειδών. Αντιπρόσωπος Διον. Φ. Μωρέττης, οδός Ανξαρτησίας .....„

Για τα αθηναϊκά περιοδικά που κυκλοφορούσαν στη Ζάκυνθο βλ.εφ. Ελπίς, έτος ΙΗ΄, φ. 835 (16 Φεβρουαρίου 1892), σ. 3: " Παρισινοί Συρμοί - Εφημερίς των οικογενειών εκδιδομένη καθ' εβδομάδα εν Αθήναις, μετά εικόνων αίτινες παριστώσι τα ενδύματα του συρμού των κυριών, μετ'εργοχείρων και μουσικής δια κλειδοκύμβαλον, μετά συμβολών συνταγών, αστείων, ανεκδότων μυθιστορημάτων και ιχναρίων...„ Επίσης βλ. Αι Μούσαι, έτος Β΄, φ. Μ (15 Απριλίου 1894), σ. 4: "Ηχώ του Συρμού. Είνε το μόνον δεκαπενθήμερον ελληνικόν χρωματιστόν περιοδι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κόν, μετά ιδιαιτέρου παραρτήματος εργοχείρων, το οποίον κατέστη ο απαραίτητος σύντροφος εις πάσαν οικογένειαν.Γραφεία του περιοδικού εν Αθήναις, οδός Βουλής 29„˙ επίσης, Αι Μούσαι, έτος Γ΄, φ. 72 ((15 Αυγούστου 1895), σ. 4: "ΑΘΗΝΑ. Οικογενειακόν περιοδικόν συρμών, εργοχείρων και αναγνωσμάτων. Το μόνον εν Ελλάδι εκδιδόμενον δις του μηνός και με καλλιτεχνικόν εξώφυλλον. Σχέδια εργοχείρων παντός είδους, αλφαβήτων, ονοματοσήμων κ.λ.π..Υποδείγματα συρμών, φορεμάτων, πίλων και λευχίμων.

Διευθυντής και διαχειριστής θεμιστοκλής Αγίνορας, Ερμού 45-47 εν Αθήναις.„.

72. Στην ελληνική ύπαιθρο η πλατύτερη διάδοση της ραπτομηχανής πραγματοποιήθηκε γύρω στο 1900. Βλ. Ιωάννας Παπαντωνίου, Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς, Εθνογραφικά, 1 (1978), σ. 6 και 49 (σημ. 3, Εισαγωγή).

73. Εφ.Κόσκινο, έτος Α΄, φ. 31 (14 Ιανουαρίου 1879),σ.4.

Πρβλ. επίσης τη διαφήμιση των χειροκίνητων και ποδοκίνητων ραπτομηχανών WINSELMAN, Αι Μούσαι, έτος ΙΕ΄, φ. 332 (15 Ιανουαρίου 1907), σ. 6.

74. Εφ. Ελπίς, έτος Ι΄, φ. 412 (20 Ιουλίου 1884),σ. 4.

75. Οι ράφτες της Ζακύνθου οργανώθηκαν σε συντεχνία το 1609 με προστάτη τον Άγιο Αθανάσιο. Η συντεχνία αργότερα διαλύθηκε. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Ζώης, Αι εν Ζακύνθῳ συντεχνίαι, ό.π., σ.77: "... εσχάτως δε, σκέψεως γενομένης περί ανασυστάσεως αυτής, εσχηματίσθη επιτροπή εκ μέρους των κ.κ. Διονυσίου Λεονταρίτου, ως προέδρου, Διον. Κατσιβέλη ως ταμίου, Ιωάννου Μπουλαντζά, Ιωάννου Σπίνου και Διον. Μεταξά, ως συμβούλων, ραπτών απάντων, ήτις και συνέταξε κανονισμόν εκ 34 άρθρων συγκείμενον, όστις και ενεκρίθη δια του από 2 Απριλίου 1892 Β. Διατάγματος. Ούτω το σωματείον τούτο των ραπτών φέρον τον τίτλον "Σωματείον των εν Ζακύνθῳ ραπτών "ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ„ λειτουργεί, συμφώνως προς τον ανωτέρω κανονισμόν αυτού, και τοι αρκετήν οπισθοδρόμησιν επέφερον εις αυτό οι του 1893 καταστρεπτικοί σεισμοί„.

Από τους πιο γνωστούς ράφτες και εμποροράφτες της εποχής ήταν οι Γεώργιος Βαρθάλης, Γεώργιος Βουλτσάνης, Γερασιμος Γρηγοράτος, Δημήτριος Καραβίας, Α. Κονοφάος και υιός, Κων/νος Λεκατσάς, Δ. Λεονταρίτης, Ν.Κ. Λεονταρίτης, Α. Μανταλάς, Ροζάριος Λικολόζης, Στυλιανός Ξεκουκουλοτάκης, Αναστάσιος Πάντας, Σωκράτης Ν. Φινομένος. Ως πιλοποιοί ειδικά αναφέρονται οι Μπάμπης Κασσάνος, Ιωάννης Τσιαμπώτης Μωράκης, Ιωάννης Φουσιάνης.

Γνωστότερες μοδίστρες ήταν οι: Ελένη Διον. Σούρμπη Νοβάκου, Αφροδίτη Βαλάση, Ελισάβετ Δ. Μπίτση, Νικολέτα Καφιμαλοπούλου, Κευή Πετσάλη, Διονυσία Μπαμπάση, Ελένη Ζαμπάλα, Α. Σοτοβίκη, Ελένη Γ. Κλαυδιανού, Νίνα Κωνσταντίνου, αδελφές Βουτσινά, Αιμιλία Βεντούρα, Αικατερίνη Πυλαρινού, Ρουμβίνα Καβελλάρη, Μπελαμόρε Καλομοίρα Παπαγεωργοπούλου, Αδριανή Μεσσάλα, Τέτα Μπίτση (Βλ. Κωστόπουλου, ό. π., σ. 12 (πίλοι), σ. 13 (Εμπορορράπται), σ. 16 και 17 (ραφεία).

76. Οι άντρες επιδίδονταν στη ραπτική και γυναικείων φορεμάτων και έχαιραν ιδιαίτερη εκτίμηση. Πρβλ. και την περιγραφή του Γ.Ξενόπουλου, Λάουρα, Άπαντα, τ. 3, Αθήνα 1972[2], σ. 301: "Γιατί εκείνο τον καιρό ήταν ακόμα κι'ένα-δυό ραφτάδες που έντυναν κυρίες„· βλ. εκύσης σ. 301 για τον ράφτη Αλιβίζο: "Καλλιτέχνης στην επιστήμη του, -έτσι έλεγε την τέχνη του -, πολυζήτητος στην αριστοκρατία και γι' αυτό απαιτητικός και, μ'όλες του τις τσιριμόνιες, τις ριβερέντες και τα κομπλιμέντα, αρκετά στρυφνός και παράξενος„ καθώς και σ. 304:"Ο γέρο-ράφτης είχε λεύθερη είσοδο στάδυτα και τα κρύφια των αρχοντικών. Κοπέλες και παντρεμένες ντυνογδυνόνταν μπροστά του σα νάτάν ράφτρα ή καμαριέρα.„

77. Ενδεικτικά βλ. αγγελίες σε τοπικές εφημερίδες:

α) "Ο Γεώργιος Βουλτσάνης, ράπτης, μαθητεύσας εις Αθήνας και διδαχθείς υπό αρίστων τεχνιτών τους κανόνας της ραπτικής τέχνης, εκείνους τους οποίους πρέπει να γνωρίζει τις ... γνωστοποιεί ότι μέχρι της προχθές ειργάζετο εις τον οίκον του, προ ολίγων ημερών, εσύστησε εργαστήριον εις την πλατείαν του "Ποιητού„ υποκάτω της οικίας του κ. Σ. Μαρκοπούλου, ο βουλόμενος δε να εργασθεί ας έλθη ελευθέρως, μηδόλως αμφιβάλλων περί της εργασίας.„(Εφ.Κόσκινο, έτος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Α΄, φ. 24 (15 Οκτωβρίου 1878), σ. 4).

β) "Η Κ. Ελένη Διον. Σούρμπη-Νοβάκου εκμαθούσα κοπτικήν και ραπτικήν από μοδίστας γαλλίδας εν τω εν Πάτραις καταστήματι του κ.Διον. Πομόνη γνωστοποιεί ότι κόπτει και ράπτει γυναικεία ενδύματα κομψά και εις τιμάς συμφερούσας. Κατοικεί εις συνοικίαν Αγίου Σπυρίδωνος του Φλαμπουριάρη.„ (Εφ. Ελπίς, έτος ΙΔ΄, φ. 613 (20 Μαρτίου 1888),σ.3).

γ) "Η δεσποινίς Νικολέτα Καψιμαλοπούλου τελειοποιηθείσα εις την κατασκευήν φορεμάτων εις το εν Αθήναις γνωστόν κατάστημα της Κυρίας Λυζιέ, αφίκετο τελευταίως εξ Αθηνών και παρέχει την εργασίαν της εις τας Κυρίας της Ζακύνθου...„ (Εφ. Ελπίς, έτος ΚΑ΄, φ. 1011 (21 Μαΐου 1895), σ. 4).

δ) "ΜΟΔΙΣΤΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΦΟΡΕΜΑΤΩΝ ΚΕΥΗ ΠΕΤΣΑΛΗ Τελειοποιηθείσα εν Πάτραις αναλαμβάνει μετά τελείας καλαισθησίας και αμέμπτου εφαρμογής την κατασκευήν γυναικείων φορεμάτων ανταποκρινομένων εις κάθε γούστο. Τιμαί συγκαταβατικαί. Διεύθυνσις όπισθεν ναού Ευαγγελιστρίας.„ (Αι Μούσαι, έτος ΙΒ΄, φ. 274 (15 Αυγούστου 1904), σ. 9).

ε) "Η μοδίστρα γυναικείων φορεμάτων Ελένη Ζαμπάλα, διαμείνασα επί οχταετίαν εις Αθήνας και αφιχθείσα εσχάτως εις Αγίους Σαράντα υπόσχεται εργασίαν Παρισινήν.„ (Εφ. Νέον Πνεύμα , έτος Α΄, φ. 6 (25 Απριλίου 1907), σ. 3). Βλ. επίσης Εφ. Ελπίς , έτος ΚΑ΄, φ. 1008 (30 Απριλίου 1895), σ. 3 και Αι Μούσαι, έτος ΙΕ΄, φ. 327 (1 Νοεμβρίου 1906), σ. 8.

78. Π.χ.: α) " Α. ΣΟΤΟΒΙΚΗ ΜΟΔΙΣΤΑ. Η ανωτέρω κυρία ειδοποιεί τας ενταύθα αξιοτίμους κυρίας, τας αείποτε υποστηριξάσας αυτήν, ότι χθες εκόμισεν εν τω καταστήματι αυτής, κειμένω παρά την οδόν Οδηγητρίας, παντοειδή κοσμήματα δια γυναικείους πίλους, ωραιότατα και του συρμού χρώματα κορδέλλων, πτηνών, πτερών κλ. Προσέτι ευρίσκονται παρ' αυτή πίλοι έτοιμοι εκ μεταξωτού βελούδου μεγαλοπρεπείς και του τελευταίου συρμού, επισκευάζει δε και μεταποιεί πίλους καστορίνους. Αι ευαρεστούμεναι ας προσέλθωσιν εν τω καταστήματι αυτής και θα μείνωσι ευχαριστημέναι ως προς τας τιμάς και την κομψότητα της εργασίας„ (Εφ. Αγών , έτος Ε΄, φ. 154 (29 Νοεμβρίου 1877), σ.4).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

β) "Ειδοποιώ τας αξιοτίμους ενταύθα Κυρίας ότι κατά τας 15 ή 20 το πολύ του προσεχούς μηνός θα φέρω εις το παρά τη Πλατεία του Ποιητού κατάστημά μου εκ Παρισίων τα εξής εμπορεύματα ήτοι Καπέλλα τρίχινα, φάθινα και κλώστινα αγαρνίριστα., κορδέλλας και γάζας nouveauté, σκελετούς και σάρπαις δια καπέλλα, γραβάτας γυναικείας, ανθη της εποχής, πτερά, κορσέδες, τραχηλιάς, μανικέτια, μανιτζέτες μεταξ. ομβρέλλας μεταξ. και βαμβακεράς, γόβας ατιλαζωτάς δια χορόν κτλ. προς δε καπέλλα γυναικεία έτοιμα, διαφόρων τιμών και δια κάθε ηλικία ως και νυμφικά. Πέπεισμαι όθεν ότι ου μόνον αι πελάτριαί μου πάλιν θα με τιμήσωσιν, αλλά και αι Κυρίαι εκείναι όσαι αλλαχόσε επρομηθεύοντο. Ελένη Γ. Κλαυδιανού.„ (Εφ. Αγών , έτος Ε΄, φ.162 (11 Μαρτίου 1878), σ. 8).

γ) "Νέον Εργοστάσιον Γυναικείων Πίλων. Κομψότης και τιμαί μέτριαι. Η υποφαινομένη εργασθείσα παρά Ευρωπαϊκώ Καταστήματι Γυναικείων Πίλων εν τη Αλλοδαπή και κατά το λήξαν θέρος παρά τη ενταύθα Κυρία Αιμιλία Βεντούρα γνωστόν ποιώ εις τας αξιοτίμους Κυρίας και δεσποσύνας ότι, επιστρέφασα εσχάτως εκ Παρισίων οπόθεν εφωδιάσθην με πίλους και υλικόν τελευταίου συρμού ήνοιξα παρά τη Πλατεία του Ποιητού "Εργοστάσιον Γυναικείων Πίλων„. Αι ευαρεστούμεναι εκ των Αξιοτίμων Κυριών και Δεσποσυνών να με τιμήσωσι δια της γενναίας υποστηρίξεώς των ας προσέλθωσι και θέλουσι μείνει λίαν ευχαριστημέναι εκ της κομψότητος και των συγκαταβατικών τιμών. Νίνα Κωνσταντίνου„ (Εφ. Ελπίς, έτος ΙΓ΄, φ. 585 (27 Σεπτεμβρίου 1887),σ.2).

δ) "Η κυρία Αιμιλία Βεντούρα εκόμισε εξ Ευρώπης Ψάθες, Άνθη, Βέλα προσώπου, Χειρόκτια, Μανιτσέτες, Υφάσματα, Κορδέλες, Βεντάλιες και διάφορα είδη στολισμού, όλα του τελευταίου συρμού και εις τιμάς συγκαταβατικάς - Τρέξατε„ (Εφ. Πατριώτης, έτος Α΄, φ. 18(13 Μαΐου 1893),σ. 4).

ε) "Νεωτερισμοί. Το εν τη οδώ Ανεξαρτησίας Κατάστημα του φίλου κ. Πέτρου Α. Τσιλιοπούλου επλουτίσθη εσχάτως δια νέας συλλογής φαθών στερεών ικανοποιουσών και τας μάλλον ιδιοτρόπους διαθέσεις. Αι φάθαι αύται, μεταξύ των οποίων και παναμάδες λευκού ως αφρός,είνε του τελευταίου ευρωπαϊκού συρμού δια πάσαν ηλικίαν και διά πάσαν κοινωνικήν τάξιν και εις τιμάς πολύ συμφερτικάς και δια το πε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νιχρότερον βαλάντιον...„ (Αι Μούσαι, έτος ΙΓ΄, φ. 288 (15 Μαρτίου 1905), σ. 6.

Βλ. παρόμοια επίσης: Εφ. Αγών, έτος ΣΤ΄, περίοδος Δευτέρα,φ.(175) 7 (21 Σεπτεμβρίου 1879), σ. 4· εφ. Ελπίς, έτος ΙΑ΄, φ. 480 (20 Οκτωβρίου 1885), σ. 2· εφ.Ελπίς, έτος ΙΒ΄, φ. 506 (20 Απριλίου 1886), σ. 2· εφ. Ελπίς, έτος ΙΓ΄, φ. 587 (11 Οκτωβρίου 1887), σ.3· εφ. Ελπίς, έτος ΙΕ΄, φ. 669 (2 Απριλίου 1889), σ. 3· εφ. Ελπίς,έτος ΙΕ΄, φ. 700 (29 Οκτωβρίου 1889), σ. 4· εφ. Ελπίς, έτος ΙΕ΄, φ. 701 (12 Νοεμβρίου 1889), σ. 4· εφ. Ελπίς, έτος ΙΣΤ΄, φ. 752 (7 Οκτωβρίου 1890), σ. 4 · εφ. Ελπίς, έτος ΙΖ΄, φ. 783 (3 Απριλίου 1891), σ. 2· εφ. Ελπίς, έτος ΙΖ΄, φ. 784 (7 Απριλίου 1891), σ. 3· εφ. Ελπίς, έτος ΙΖ΄, φ. 789 (12 Μαΐου 1891), σ. 4· εφ.Ελπίς, έτος ΙΖ΄, φ. 792 (12 Ιουνίου 1891), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Α΄, φ. 9 (11 Μαρτίου 1893), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Α΄, φ. 27 (8 Ιουλίου 1893), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Α΄, φ. 41 (14 Οκτωβρίου 1893), σ. 4· εφ. Ελπίς, έτος Κ΄, φ. 966 (17 Ιουλίου 1894), σ.3· εφ. Πατριώτης , έτος Β΄, φ. 96 (3 Νοεμβρίου 1894), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Β΄, φ. 97 (10 Νοεμβρίου 1894), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Γ΄, φ. 118 (13 Απριλίου 1895), σ. 4· εφ. Ο Ανεξάρτητος, έτος Α΄, φ. 6 (5 Μαΐου 1895), σ. 4 · εφ. Ελπίς, έτος ΚΑ΄, φ. 1010 (14 Μαΐου 1895), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Γ΄, φ. 123 (18 Μαΐου 1895), σ. 3· εφ. Πατριώτης, έτος Δ΄, φ. 199 (14 Νοεμβρίου 1896), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Ζ΄, φ. 325 (15 Απριλίου 1899),σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Ζ΄, φ. 353 (4 Νοεμβρίου 1899), σ. 4·εφ.Εμπρός, έτος Α΄, φ. 8 (27 Οκτωβρίου 1900), σ. 4· Αι Μούσαι, έτος ΙΒ΄, φ. 281 (1 Δεκεμβρίου 1904), σ. 6· Αι Μούσαι, έτος ΙΔ΄, φ.317 (1 Ιουνίου 1906), σ. 8· Αι Μούσαι, έτος ΙΣΤ΄, φ. 355 (1 Ιανουαρίου 1908), σ. 6.

79. α) "Εις το Εμπορικόν του Γεωργίου Νεζερίτη εκομίσθη μεγάλη συλλογή φορεμάτων ανδρών και γυναικών απάντων του νεωτάτου του συρμού και εις μετρίας τιμάς. Σπεύσατε πριν εξαντληθούν„(Εφ.Ελπίς, έτος ΚΑ΄, φ. 1031 (8 Οκτωβρίου 1895), σ. 3).

β) "Υποκάμισα αρίστης ποιότητος και ευθυνά ποικίλων σχημάτων

εκομίσθησαν εις το εμπορικόν Σπυρίδωνος Τσακασιάνου εκ του ειδικού και μεγάλου καταστήματος της Πράγας M Loss et Lowenstein.» (Εφ. Ελπίς, έτος ΚΒ΄, φ. 1075 (4 Αυγούστου 1896), σ.3).

γ) "ΕΥΘΗΝΙΑ, ΚΟΜΨΟΤΗΣ, ΣΤΕΡΕΟΤΗΣ Είναι τα μόνα συστατικά του νέου καταστήματος ετοίμων ενδυμάτων ... Εν αυτώ ευρίσκεται μεγάλη συλλογή ετοίμων επανωφορίων απλών και μετ'επινωτίων και κουκουλών. Επίσης συλλογή διαφόρων ενδυμάτων, άπαντα Ευρωπαϊκής κατασκευής ευθηνά και στερεά. Καπέλλα, λαιμοδέται και άπαντα τα είδη του ανδρικού καλλωπισμού„ (Εφ. Πατριώτης, έτος Ε΄, φ. 256 (18 Δεκεμβρίου 1897), σ. 4).

δ) "Νέον κατάστημα ετοίμων φορεμάτων ήνοιξε κατ' αυτάς εις θέσιν Στενόφορον ο αγαπητός συμπολίτης μας κ. Παν.Γουργουράκης και Σα. Άριστα δύναται τις εκεί να ενδυθή εξοδεύων ολίγα χρήματα και ών βέβαιος περί της στερεότητος και κομψότητος των φορεμάτων του. Μη αφήσετε να παρέλθη αυτή η ευκαιρία. Ημπορούν και οι πατριώται μας να υπερβούν εις όλα και καθ' όλα τους ξένους.„ (Αι Μούσαι, έτος ΣΤ΄, Περίοδος Β΄, φ. 116 (1 Φεβρουαρίου 1898), σ. 772).

ε) "Αναχώρησε δια τας Αθήνας ο έμπορος νεωτερισμών κ. Σπυρίδων Τσακασιάνος δια να φέρη τα νέα είδη της εποχής. θα φέρη γυναικεία φορέματα· θα φέρη όλαις ταις γαρνιτούρες και όλα τα είδη της πολυτελείας. Επίσης δια το Πιλοπωλείον του θα φέρη καπέλλα γαλλικά και αγγλικά, λαιμοδέταις, φανέλλαις, ομπρέλαις, χειρόκτια,κάλτσαις και τα λοιπά, όλα κομψά και ωραία.„(Εφ. Πατριώτης, έτος Ζ΄, φ. 349 (7 Οκτωβρίου 1899), σ. 4).

80. Η κατασκευή ετοίμων ενδυμάτων ευνοήθηκε από την εφεύρεση και ταχύτατη διάδοση της ραπτομηχάνής στα μέσα του 19ου αιώνα. Αλλά στη Γαλλία ήδη από το 1824 ο Pierre Parissot άνοιξε στο κέντρο του Παρισιού κατάστημα με έτοιμα ενδύματα, το La Belle Jardiniere, που γνώρισε τεράστια επιτυχία. Ακολούθησε, επίσης στο Παρίσι,το Le Bonhomme Richard στην Place de la Victoire με έτοιμα ενδύματα για εργάτες και γενικά ρούχα της δουλειάς. Την ίδια εποχή στη Νέα Υόρκη ο τέως δήμαρχος George Opdicke άνοιξε ένα μεγάλο εργοστάσιο για έτοιμα ενδύματα και στο New Bedford μια βιοτεχνία ενδυμάτων

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

για το εμπορικό ναυτικό. Μετά το 1860 ιδιαίτερη επιτυχία γνώρισαν τα έτοιμα ενδύματα των βιομηχανιών του Βερολίνου, που εξάγονταν σε όλη την Ευρώπη ώς και την Τουρκία (Βλ. Ludmila Kybalová, Olga Herbenová, Milena Lamarová, Enciclopedia illustrata della moda, Traduzione di Margaret Kunzle, Milano 1969, σ. 272, 274, 277).

81. Βλ. π.χ. στις τοπικές εφημερίδες:

α) "Ειδοποίησις. Ο κύριος Βαρθολομαίος Μοντεβέρδες εκ Μεδιολάνων βάφει κατά την νεωτέραν Γαλλικήν και Ιταλικήν μέθοδον μεταξωτά και μάλλινα φορέματα και χειρόκτια παντός χρώματος. Προσέτι αφαιρεί όλας τας κηλίδας από τα φορέματα και επαναφέρει το πρώτον χρώμα εις τα χειρόκτια ...„ (Εφ. Αγών, έτος Ι΄, περίοδος Δ΄, φ.297(15 Σεπτεμβρίου 1883), σ. 4).

β) "Το μοναδικόν βαφείον του τόπου μας εμεταφέρθη ... Ώστε τώρα δεν είναι πλέον ανάγκη να στέλνουν οι συμπολίτες μας τα ρούχα τους να τα βάφουν εις άλλους τόπους, αφού η Ζάκυνθος απέκτησε εξαίρετον Βαφείον...„ (Εφ. Πατριώτης, έτος ΣΤ΄, φ. 262 (29 Ιανουαρίου 1898), σ. 4)

γ) "Βικτωρία Κλάδη. Συδερόνει εις την εντέλειαν. Καθαυτό αθηναϊκά. Συδέρωμα γυαλιστερό, με σίδερα φερμένα από τας Αθήνας. Κατοικεί αποκάτου από την Μοιραρχία„ (Εφ. Πατριώτης, έτος Γ΄, φ.142 (5 Οκτωβρίου 1895), σ. 4).

δ) "Βαφείον. Ήτο μεγίστη ανάγκη εν Ζακύνθῳ ενός μεγάλου ατμοκινήτου ευρωπαϊκού βαφείου και κηλιδοκαθαρτηρίου τελευταίου συστήματος, πάντες δε εκαθαρίζομεν και εβάπτομεν τα διάφορα είδη των υφασμάτων μας εκ των ενόντων. Ευτυχώς την έλλειψιν έσπευσε να θεραπεύσῃ ο αξιότιμος συμπολίτης μας κ. Νικόλαος Σταβέρης Λέντζερης, ο οποίος, τῃ συνεργασίᾳ του αρίστου και ειδικού τεχνίτου κ. Ιωάν. Στρατοπούλου ήνοιξαν κατ' αυτάς εν τῃ Οδῷ Ανεξαρτησίας και έναντι του Καταστήματος κ. Δημ. Βερενίκη Μέγα ατμοκίνητον βαφείον και κηλιδοκαθαρτήριον, εκ των τελειοτέρων της Ευρώπης εν τῳ οποίῳ βάφονται και καθαρίζονται όλα τα είδη των υφασμάτων ανδρών, γυναικών και παίδων, βελούδα, μεταξωτά, μάλλινα και βαμβακερά, μαλλοβάμβακα, λινομέταξα, τάπητες, νήματα παντός χρώματος, κουρτίναι, παραπετάσματα.

Καθαρίζονται λευκά φορέματα, γάντια και όλα τα είδη δια στεγνού καθαρίσματος. Εκτυπούνται διάφορα ευρωπαϊκά και κινέζικα τραπεζομάνδηλα. Η δε εργασία εκτελείται μετά ευσυνειδησίας και τέχνης απαραμίλλου, διότι οι παντοειδείς χρωματισμοί μένουσιν αμετάβλητοι από οιανδήποτε επήρειαν. Είναι ζωηρότατοι, αι σκευασίαι των διαφόρων βαφών δεν φθείρουσι τα υφάσματα και τέλος αι τιμαί είνε λίαν συμφερτικαί. Απέναντι τοιούτων συστάσεων, έκαστος Ζακύνθιος οφείλει μίαν να κάμη δοκιμήν και δεν θα μετανοήση„ (Αι Μούσαι, έτος ΙΓ΄, φ. 286 (13 Φεβρουαρίου 1905), σ. 6).

Ωστόσο ο Κωστόπουλος, Οδηγός, ό.π., σ. 9, αναφέρει "βαφείον α - τμού"του Σπυρίδωνος Ι. Οικονομόπουλου, από το 1898 τουλάχιστον.

82. Βλ. Ζώη, Αι εν Ζακύνθῳ ὐυντεχνίαι, ό.π., σ. 32-63,όπου παρατίθεται ο κανονισμός της ὐυντεχνίας(άρθρα 35) και η συνύπαρξή της με τὴ συντεχνία των βυρσοδεφών. Είναι χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με το αρθρο 4 "Οι Υποδηματοποιοί εγγραφόμενοι εν τῃ Συντεχνίᾳ διαιρούνται εις δύο τάξεις, ήτοι πρώτην και δευτέραν. Η μεν πρώτη περιλαμβάνει πάντας τους υποδηματοποιούς τους κατέχοντας εργαστήριον και κατασκευάζοντας λεπτά υποδήματα, συμπεριλαμβανομένων των συντρόφων αυτών, εν δε τῃ δευτέρᾳ περιλαμβάνονται πάντες οι κατέχοντες εργαστήριον κοινόν υποδημάτων, συμπεριλαμβανομένων και των συντρόφων αυτών„

83. Salvator, Zante, ό.π., σ. 584 και 601-602.Βλ. επίσης σχετικές αγγελίες: α) "Εις το γνωστόν ιταλικόν υποδηματοπωείον του Μπατίστα Μουχάτζαρ, πλησίον του Αγίου Μάρκου, πωλούνται άπαντα τα είδη της υποδηματοποιείας. Βυδέλα, Σαγρέδαις,Βακέταις, διάφορα δέρματα, εργαλεία, και όλα τα άλλα είδη της τέχνης„ (Εφ. Πατριώτης, έτος Γ΄, φ. 142 (5 Οκτωβρίου 1895), σ. 4).

β) "Εις το νέον Υποδηματοποιείον του κ. Δ. Καποδίστρια, παραπλεύρως ενεχυροδανειστηρίου, κατασκευάζονται καλλιτεχνικά και ηγγυημένα υποδήματα.„(Αι Μούσαι, έτος ΙΣΤ΄, φ. 355 (1 Ιανουαρίου 1908), σ. 6).

Ως πιο γνωστοί υποδηματοποιοί της περιόδου αναφέρονται οι Α. Δελιγιαννόπουλος, Σ.Ν. Καρύδης, Α. Κόκλας, Δ.Κόντης, Δ.Καιροφύλακας, Κων/νος Πάτρινός (και δερματοπώλης), ο Αντώνιος Ν. Παπαδάτος, ο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κων/νος Σταυράκης (βλ. Κωστόπουλου, ό.π., σ. 17).

84. Πριν το 1668 ιδρύθηκε η συντεχνία τους που περιλάμβανε και τους ωρολογοποιούς (βλ. Ζώη, Αι εν Ζακύνθῳ συντεχνίαι, ό.π., σ. 179-185· επίσης του ίδιου, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄, σ. 530-531,όπου και ονόματα χρυσοχόων και εν γένει μεταλλογλύφων της Ζακύνθου σε προηγούμενες από την εξεταζόμενη περιόδους).

Στα Επτάνησα η χρυσοχοϊκή θεωρούνταν τέχνη ευγενική, "ως ανήκουσα εις την καλλιτεχνίαν„(βλ. Σπ. Δε Βιάζη, Η χρυσοχοϊκή τέχνη εν Ζακύνθῳ, Πινακοθήκη, έτος Δ΄ (1904), τεύχ. 39, σ. 54-55).

85. Salvator,ό.π.,σ.594.

Κοσμηματοπώλες της μεθενωτικής εποχής αναφέρονται οι Δημήτριος Βορές, Δημήτριος Γράσσος, Δημήτριος Κοντονής και Νικόλαος Καλέντης· επίσης "Ιωάννου Δ. Πάστρα και υιών Αδαμαντοπωλεία, χρυσοχοεία και ωρολογοποιεία ιδρυθέντα κατά το έτος 1856 παρά τῃ Πλατείᾳ οδῷ και παρά τῃ οδῷ Αγίου Παύλου„, καθώς και "Γεωργίου Ν. Μαρίνου και υιού Κοσμηματοπωλείον, Χρυσοχοείον, παρά τῃ Πλατείᾳ οδῷ„ (βλ. Κωστόπουλου, ό.π., σ. 14, 19, 20).

Γενικά για την αργυροχρυσοχοΐα στη Ζάκυνθο βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄, σ. 530-531 (λ. χρυσοχοϊκή),και Πόπης Ζώρα, Δύο μεγάλοι μαστόροι του ασημιού. Αθανάσιος Τζημούρης, Γεώργιος Διαμάντης Μπάφας, Αθήνα 1972.

86. Σχετικά πρβλ. και τις παρακάτω αγγελίες:

α) "Ο άριστος ωρολογοποιός Μπετίνος Κονελιάνος έφερε από την Ευρώπη ωραιότατα και κομψότατα στολίδια γυναικεία και ανδρίκια ήτοι δακτυλίδια, σπίλαις, μπριλόκ ωρολόγια, καδένες χρυσάς, και αργυρές και άλλα διάφορα, ώστε όσοι έχουνε την ευχαρίστησιν να προμηθευθούν και μάλιστα για μποναμάδες, παρακαλούνται να μη λείψουν να επισκεφθούν το κατάστημά του και συνάμα να αγοράσουν και ας είναι βέβαιοι ότι θέλει ευχαριστηθούν δια το πράγμα και την μετριότητα των τιμών„ (Εφ. Κόσκινο, έτος Α΄, φ. 14, (20 Δεκεμβρίου 1877), σ. 2).

β) "Ειδοποίησις. Ο κ. Λεοπόλδος Ρογάτης οπτικός διερχόμενος την πόλιν ταύτην την τιμήν να γνωστοποιήση προς το εν γένει κοινόν

ότι έχει πλήρη συλλογήν διόπτρων χρωματιστών και λευκών παντός βαθμού δια μύωπας και πρεσβύτας. Επίσης δίοπτρα της χειρός της νέας κατασκευής για κυρίας...„(Εφ. Κραυγή, έτος Α΄, φ. 35 (24 Ιουνίου 1883), σ. 6).

γ) "Μεγάλη συλλογή Ομματοϋαλίων. Εις το χρυσοχοείον του κ.Γεωργίου Μαρίνου, (Πλατεία Ρούγα) εκομίσθησαν εξ Ευρώπης μεγάλη συλλογή ομματοϋαλίων δια μύοπας και πρεσβύτας καθώς και ομματϋάλια χρωματιστά δια τον ήλιον. Προς δε έφερε και κλίμακα οράσεως δι' ης ευκολώτατα ευρίσκει ο βουλόμενος τον αριθμό του. Παρά τω ιδίω ευρίσκονται και θήκαι, κορδόνια και παν σχετικόν„ (Εφ. Πατριώτης, έτος Ζ΄, φ. 332 (3 Ιουνίου 1899), σ. 4).

87. Π.χ.: α) "Κουρείον και Μυροπωλείον Αδελφών Τσακασιάνου (Οδός Αγίων Πάντων).Γνωστοποιούμεν τοις φιλοκάλοις αγορασταίς μύρων, λαιμοδετών και απάντων των λοιπών προς κόμμωσιν ειδών, ότι κατ' αυτάς εκομίσαμεν εκ των μάλλον διακεκριμένων καταστημάτων της Ευρώπης τοιαύτα είδη και άλλα τινά κατάλληλα δια δώρα της Α΄ του έτους..." (Εφ.Αγών,έτος Ζ΄,περίοδος Δευτέρα, φ.(184)16(13Δεκεμβρίου 1879)σ.4).

β) "Εις το νέον 'Κουρείον και Μυροπωλείον' του κ. Παύλου Ευαγγελιστού κείμενον εις την 'Πλατείαν του Ποιητού' έφθασαν εκ Παρισίων ποικίλα εκλεκτά Μυρωδικά και Σαπούνια ευώδη πρωτίστης ποιότητος του διασήμου εργοστασίου Rigaud e Co πωλούμενα εις λίαν συγκαταβατικάς τιμάς, λίαν κατάλληλα δια δώρα της πρωτοχρονιάς„(Εφ. Ελπίς, έτος ΙΒ΄, φ. 542 (21 Δεκεμβρίου 1886), σ. 2,3).

γ) "Εις το εν τη πλατεία του 'Ποιητού' κατάστημα του κ. Παύλου Ευαγγελιστού εκομίσθησαν εσχάτως Κολόνιαι και παντός είδους αρώματα του διασήμου άγγλου αρωματοποιού ΑΤΚΙΝΣΟΝ. Προς τούτοις εκομίσθησαν ομπρέλλαι μεταξωταί, καλοκαιριναί ανδρών και γυναικών„(Εφ. Ελπίς, έτος ΙΔ΄, φ. 624 (13 Μαΐου 1888), σ. 4).

δ) "Εις το κουρείον και μυροπωλείον Σ.Γ.Τσακασιάνου, θέλουσιν εύρει οι πελάται του και οι φίλοι εν γένει των μυρεψών μεγάλην,και αρίστην συλλογήν πολυειδών αρωμάτων τα οποία εσχάτως επρομηθεύθη εκ των αρίστων καιμοναδικών της Ευρώπης καταστημάτων LUBIM, SOCIETÉ, HYGIENIQUE και GELLEFRERES. Προσέτι τα νεώτερα εκχειλίσματα άπαν-

τα τα προς εξάλειψιν των εξανθημάτων λεύκανσιν και λείανσιν της επιδερμίδος χρήσιμα, τα άριστα επανορθωτικά των τριχών, μυραλοιφάς,Cosmetiques, Brillantines κτλ. και πλουσίαν συλλογήν αρωματικών σαπώνων. θέλουσιν εύρει προσέτι οι φίλοι του καρναβαλίου χειρόκτια γυναικεία γαλλικά (γλασέ) αρίστης ποιότητος μετά τριών και τεσσάρων κομβίων προς 2, 2 1/2 και 3 δραχμάς το ζεύγος. Εν τω ιδίω καταστήματι πωλούνται προσωπίδες γυναικείαι βενέτικαι προς λεπτά 60. Ανδρικαί (καρικατούρες) παντός είδους προς 60 λεπτά. Συρμάτινα προς δρχ.1,50. Μισαί μεταξωταί με γένειον προς λεπτά 60. Δομινά νεωτάτης κατασκευής πόλκαι γυναικείαι (μισοφόρια) και άλλα διάφορα ενοικιάζονται δι'όλην την περίοδον του καρναβαλίου με δραχ. 8. Πλουσία συλλογή λαιμοδαιτών παντός σχήματος και χρώματος προς 1,2 και 2 1/2 δραχμάς εκάστη.

Ευρίσκονται εν τω αυτώ καταστήματι και φύκτραι δι' οδόντας και μύστακας μετά κτενίων, τσατσάρες μεγάλαι, γυναικείαι, κτένια αρίστης ποιότητος, porte-biglettes και νεώταται βελόναι προς διαφόρους χρήσεις.

Το κουρείον και μυροπωλείον δέχεται συνδρομητάς με 3μόνον δραχμάς προπληρωτέας, δι'όλην την περίοδον του καρναβαλίου, υποσχόμενοι αυτούς παν ό,τι ζητεί η φιλοκαλία και κομψότης του χορευτού„(Εφ. Ελπίς, έτος ΙΖ΄, φ. 774 (17 Φεβρουαρίου 1891), σ. 4).

ε) "Το αρτισύστατον και ευρωπαϊκώτατον κομμωτήριον του περιποιητικωτάτου και ευγενούς συμπολίτου μας κ. Διονυσίου Βλάχου εργάζεται μετά μεγίστης καλαισθησίας και αριστοκρατίας.
Ας σπεύσωσιν όθεν οι συμπολίται μας και θα μείνωσιν λίαν ευχαριστημένοι„ (Εφ.Εμπρός, έτος Α΄, φ. 3 (3 Σεπτεμβρίου 1900), σ. 4).

Παρόμοια βλ. εφ. Ελπίς, έτος Ι΄, φ. 435 (30 Δεκεμβρίου 1884), σ. 2· εφ. Ελπίς, έτος ΙΔ΄, φ. 601 (3 Ιανουαρίου 1888), σ. 3· εφ. Ελπίς, έτος ΙΔ΄, φ. 615 (3 Απριλίου 1888), σ. 3· εφ. Ελπίς, έτος ΙΔ΄, φ. 628 (3 Ιουλίου 1888), σ. 3· εφ. Ελπίς, έτος ΙΔ΄, φ. 649 (13 Νοεμβρίου 1888), σ. 4· εφ. Ελπίς, έτος ΙΕ΄, φ. 705 (10 Δεκεμβρίου 1889), σ. 4· εφ. Ελπίς, έτος Ιθ΄, φ. 911 (27 Ιουνίου 1893), σ. 3.

88. Βλ. διαφημιστική καταχώρηση σε τοπική εφημερίδα: "Βαφή μαλλιών υπό Καρ. Καλυβωκά Φαρμακοποιού και ύδωρ Κολονίας. Εκ του βραβευθέντος εν τη παγκοσμίω εκθέσει εστάλη εις μεγάλας ποσότητας και

πωλείται εις τιμάς λιαν συμφερούσας παρά τω φαρμακείω των κ.κ. αδελφών Τελεντάση. Εκάστη φιάλη φέρει την υπογραφήν του ιδίου και έντυπον οδηγίαν. Σπεύσατε οι θέλοντες να αποκτήσητε το νεανικόν σας χρώμα. Σπεύσατε οι θέλοντες να έχητε σώμα πλήρους αρώματος ευχάριστον„ (Εφ. Ελπίς, έτος ΙΣΤ΄, φ. 730 (13 Μαΐου 1890), σ. 4).

Παρόμοια βλ.: Εφ. Πατριώτης, έτος Α΄, φ. 10 (18 Μαρτίου 1893), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Α΄, φ. 18 (13 Μαΐου 1893), σ. 4· εφ. Πατριώτης, έτος Β΄, φ. 77 (30 Ιουνίου 1894), σ. 4.

89. Πρβλ. και το δημ. δίστιχο: "Πάρτε μπούτρα/για ζαρωμένα μούτρα„ (Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄, σ. 302).

90. Κακολύρη-Μωρέττη, ό.π., σ. 582-583. Παραγωγοί πούδρας αναφέρονται επίσης οι Διονύσιος Γερακαρίτης, Ιωάννης Δελλαπόρτας, Σπυρίδων Μπονίκος και Τιμολέων Κακολύρης (βλ. Κωστόπουλου, ό.π., σ. 10, 21, 23).

91. Salvator, ό.π., σ. 592.

92. Κωστόπουλου, ό.π.. σ. 21.

Άξια να μνημονευθεί περιγραφή της παρασκευής πούδρας μας δίνει ο Γρηγόριος Ξενόπουλος: "... Εύκολος ήτο και απλή η λευκή αυτή βιομηχανία του τόπου. Αφού μέσα εις μεγάλα τεφία εφήθη εις το φούρνον η γύψος, ερρίφθη μεθ'ύδατος εντός της παρακειμένης σκάφης, εφούσκωσεν, ελευκάνθη, εξυμώθη και εις τεμάχια κατόπιν εξετέθη επί τινας ημέρας εις τον ήλιον, επί των τοίχων των αυλών. Εκ των ξηραμένων τούτων τεμαχίων, εκ των οποίων υπήρχε μεγάλη προμήθεια εις την γωνίαν, ελάμβανεν ο υιός της Σαμούγαινας, ο Γιάννος -νεανίας έως δεκαοκταετής, πολύ μελαχρινός και πολύ αφηλός - και επί τραπέζης μεγάλης, στερεάς, εκύλιεν ογκώδη σφαίραν σιδηράν, μεταβάλλουσαν αυτά μετά κρότου εις κόνιν λεπτήν. Την κόνιν αυτήν η Σαμούγαινα περνούσε από μίαν διπλήν κρησάραν, εξήρχετο δ'εκείθεν λεπτεπίλεπτος, καθαρά και εντελής πλέον η πούδρα, την οποίαν, βοηθουμένη υπό της Πιπίνας, ενέθετεν εντός σακκιδίων χαρτίνων χρωματιστών, αρωματίζουσα έκαστον και δι' ολίγου βαμβακος, εμβαπτισμένου εντός λεβάντας. Η σκάφη, η τράπεζα, το χωμάτινον δάπεδον, τα πάντα εκεί μέσα λευκά. Και η ατμόσφαιρα πλήρης μορί-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ων κόνεως λευκής, αιωρουμένων ως πυκνών μικροσκοπικών νιφάδων υπό το φως του λαμπτήρος.„(Βλ.Ξενόπουλου, Μαργαρίτα Στέφα, ό.π., σ. 479).

Παραθέτω επίσης αυτούσιο - για τη δυνατότητα ποικίλης σύγκρισης - απομαγνητοφωνημένο απόσπασμα για την κατασκευή πούδρας από την πληροφορήτριά μου Βασιλική Κων/νου Γούλιαρη, σημερινή κληρονόμο της πουδροποιΐας της Σοφίας Βισβάρδη από την πόλη της Ζακύνθου: "... Η βάση ήταν το ρύζι, το κριθάρι. και μία πέτρα του βουνού, ήτανε μία ειδική πέτρα γι' αυτή τη δουλειά. Είχαμε μηχανήματα και τα εργαζόμαστε, είχαμε μετά κάτι στέρνες μεγάλες, με πολύ, πάρα πολύ, νερό, και μετά το χυλό που εγινόταν το βγάζαμε και το βράζαμε. Αφού το βράζαμε, είχαμε τελάρα με ύφασμα κι από κάτω, βέβαια, σύρμα για να σουρώνει, και κάναμε 40 μέρες - ενάμισυ μήνα να στεγνώσουνε και γινόταν τετράγωνα τεμάχια... Πάνω σ'ένα μεγάλο μάρμαρο. παλαιά, είχανε ένα κύλινδρο, το δούλευε ένας εργάτης - πολύ παλαιό αυτό βέβαια - το έφτιαχναν σα πούδρα κι εργάτριες κοσκινίζανε τη μπούδρα με μεταξωτή κρησάρα ψιλή κι έβγαινε. Μετά βάζαμε το άρωμα, εσάνς, ό,τι άρωμα καλύτερο υπήρχε... Δούλευαν εφτά, οχτώ γυναίκες ανάλογα με την κατανάλωση που είχαμε. Κι είχαμε κι έναν εργάτη με μια καρέττα - δεν υπήρχαν τότε αυτοκίνητα - κι έβαζε επάνω, φορτώναμε κόφες μεγάλες, τα γεμίζαμε φακέλλους και κουτιά και πήγαινε στο καράβι... Εβγάζαμε και τρεις ποιότητες κουτιά, τα κουτιά τα τετράγωνα που είχαμε τα βάζαμε στο πρόσωπο να είναι νωπό και τα άλλα ήταν πιο χοντρή ποιότητα... Χρησιμοποιούσαν πούδρα όλες οι γυναίκες γενικώς... Φτιάχναμε και κοκκινάδι, πούδρα ροζ, απαλό ... Βάζαμε μία σκόνη, από την Αθήνα την παίρνανε οι παλαιοί, μάλλον καλμίνιο, κάπως έτσι λεγόντουσαν...„

Σήμερα η πουδροποιία δεν λειτουργεί.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Β' Κεφάλαιο : Η ενδυμασία πριν από την 'Ενωση (τέλη 18ου αιώνα - 1864)

1. Βλ. σχετικά Carl Köhler, A History of Costume, New York 1963, σ. 375-388· Ludmila Kybalová, Olga Herbenová, Milena Lamarová, Enciclopedia illustrata della moda, Milano 1969,σ.199-221· James Laver, A Concise History of Costume, London 1969, σ. 127-153· Margot Lister, Costume. An Illustrated Survey from Ancient Times to the Twentieth Century, London 1977, σ. 239-277.

2. Ντίνου Κονόμου, Παλιές ζακυνθινές φορεσιές, στο μικρό τόμο με εργασίες του ίδιου Τση Ζάκυθος , Αθήνα 1983, σ. 86.

Πρβλ. και την έμμετρη περιγραφή από τον Ελισαβέτιο Μαρτινέγκο (Ζάκυνθος 1832-1885) στο ποίημα "Ο Αλαμάνος„, Εν' ανέκδοτο ιστορικό ποίημα. Ανακοίνωση: Ντίνου Κονόμου, Επτανησιακή Πρωτοχρονιά,Χρόνος Πρώτος (Αθήνα 1960), σ. 186-187:

" Σ' αυτή την ίδια εποχή, δια την οποίαν μιλούμε,
όμοιες δεν ήτον φορεσιές μ' αυτές οπού φορούμε.
Η τόσο ωραία κ'ενάρετη καιαγγελική Μαρία
χρυσοφαντη, μεταξωτή, εφόριε ενδυμασία
Με μία που χάμου εσέρνετο, χρυσοπλεγμένη κούδα,
οπού την έκανε χρυσή να δείχνη πεταλούδα!
Χαριτωμένο ένα παιδί, με όμορφη φορεσία,
την άκρη της εβάστουνε, κι'αυτό δια μεγαλεία.
Στον ξέσκεπό της τον λαιμό χρυσό σταυρό εκρεμούσε,
που είχε πετράδια θαυμαστά και που ελαμποκοπούσε.
Και εις τ' ανοικτό το στήθος της πετράδια είχε μεγάλα,
και σκουλαρίκια είχε στ'αυτιά, που λιγοστά ήτον άλλα.
Που εκρέμοντο έως τους ώμους της, και τόσο ελαμπυρίζαν
οπού τα μάτια εθάμπωναν, ευθύς που τ'αντικρύζαν.
Πολύτιμα στα δάκτυλα, εφόρει δαχτυλίδια,
κι' άλλα πολλά αξιζούμενα στο σώμα της στολίδια.
Κι εμπρός στους άλλους έδειχνε ωσάν ουράνια εικόνα,
να την ειπής βασίλισσα, μόνο έλειπε η κορώνα.
Ετότες έτσι οι φορεσιές είχαν αξία μεγάλη

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κι εστοίχιζαν τριπλάσια γιατ'η εποχή ήτον άλλη".

Βλ. για σύγκριση ανάλογες ευρωπαϊκές αμφιέσεις π.χ. στου Laver, ό.π., σ. 126 (εικ. 130: Madame de Pompadour, by Francois Boucher, 1759) και σ. 133 (εικ. 137: Costumes for a lady and her maid, from La Couturière, mid eighteenth century)· επίσης στης Lister, ό. π., σ. 270 (εικ. XIII, 33: Woman's Dress. About 1770), και σ. 271(εικόνα XIII, 34: Woman in Open Gown. 1770).

3. Ο βιογράφος της λαίδης Hester Stanhope το 1810 σημείωνε ότι οι ανύπαντρες των ανώτερων τάξεων ήταν κλεισμένες σε κάμαρες με καφασωτά παράθυρα. Βλ. Κυριάκου Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1810-1821, τ. Γ_2, Αθήνα 1975, σ. 318-319 (από το βιβλίο The Memoirs of the Lady Hester Stanhope as Related by Conversations with her Physician, London 1884,) Βλ. επίσης Ντίνου Κονόμου, Η γυναίκα στη Ζάκυνθο επί Αγγλοκρατίας (Ανέκδοτο στιχούργημα Διονυσίου Γρυπάρη), Επτανησιακά φύλλα, 6 (1968), σ. 120-121· Μαριέττας Γιαννοπούλου, Οι περιηγητές για τα Εφτάνησα, Ελληνική Δημιουργία, 12(1953), σ. 372-378.

4. Στην ευρωπαϊκή γυναικεία αμφίεση δεν απαντάται τρίκωχο ή δίκωχο καπέλο· παρέμεινε αποκλειστικά αντρικό ενδυματολογικό εξάρτημα.

5. Βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου, τ. Β': Λαογραφικόν, Αθήναι 1963, σ. 292 (λ. μπαούτα)· βλ. επίσης Κονόμου, Παλιές Ζακυνθινές φορεσιές, ό.π., σ. 78 και 79 (εικ.6-7).

Πρβλ. και σχετική πληροφορία του Σικελού περιηγητή Χ. Scrofani το 1799 στου Κονόμου, Η γυναίκα στη Ζάκυνθο, ό.π., σ. 121 (σε μετάφραση Μαριέττας Γιαννοπούλου): "... Εις την Ζάκυνθον αι γυναίκες μένουν πάντοτε κλεισμένες. Εξερχόμεναι έχουν προσωπίδα. Δεν κάμνουν ποτέ επισκέψεις, ούτε δέχονται, ούτε πηγαίνουν εις καμμίαν εορτήν. Οι Ζακύνθιοι μόνον μιαν φοράν τον μήνα επιτρέπουν εις τας συζύγους των να πηγαίνουν εις την εκκλησίαν, εις τας αδελφάς των και θυγατέρας των μίαν φοράν τον χρόνον, το μεσονύκτιον και με μπαούτα...".

Οι περιηγητές δεν αναφέρουν απλώς τη χρήση της μάσκας, αλλά προσπαθούν και να εξηγήσουν την παρουσία της. Πρβλ. π.χ. Pierre Sylvain Marechal, Costumes civils actuels de tous les peuples connus, Tome premier, Paris 1788, σ. 148-149: "Ο ξένος που δεν έχει συνηθίσει

αυτή την παράδοξη χρήση, βλέπει τη μάσκα σαν οχύρωμα της ομορφιάς. Αυτό το εξάρτημα είναι τόσο λίγο προκλητικό που ευνοεί τον ερωτισμό. Προστατευμένες με τη μάσκα τους οι Ζακυνθινές μπορούν να βγαίνουν από το σπίτι και να πηγαίνουν όπου επιθυμούν χωρίς να γίνονται αντιληπτές από τους συζύγους και τους γονείς τους. Αυτή η μάσκα χρησιμοποιείται ως διαβατήριο.„ Βλ. επίσης J. Grasset Saint- Sauveur, Voyages pittoresques dans les quatre parties du monde, Europe, Tome premier, Paris 1806, σ. 1-2, και A.L. Castellan, Lettres sur la Morée et les Îles de Cerigo, Hydra et Zante, Paris 1808 (lettre XXV) σ. 138, όπου μας πληροφορεί για τη βενετική προέλευση της μάσκας από την εποχή της Κατερίνας των Μεδίκων.

Η χρήση της προσωπίδας θα πρέπει να εγκαταλείφθηκε τη δεκαετία 1810-1820. Τουλάχιστον ο Γερμανός περιηγητής M.Bramsen σημείωνε το 1814-15: "... Σπανιώτατα είδομεν γυναίκας εις τον δρόμον. Μετά δυσκολίας δε τας διεκρίνομεν μέσα από τας τζελουτζίας που έκρυβον τα παράθυρά των. Εις περασμένην εποχήν δεν έβγαιναν παρά μόνον με προσωπίδα, αλλ'από τινος αντικατέστησαν την προσωπίδα με ένα πέπλον μαύρον μακρόν. Αι πλείσται των ωραιοτέρων γυναικών, αι οποίαι ποθούν φυσικά να δείχνουν μάλλον παρά να κρύβουν την καλλονήν των,μεταχειρίζονται τον πέπλον ως στόλισμα μάλλον παρά ως κάλυμμα (βλ. Κ. Καιροφύλα, Η Ζάκυνθος όπως την είδαν οι περιηγηταί, Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος (1932), σ. 179 (μτφρ. από του M.Bramsen, Reise durch die Ionischen Inseln, Aegupten, Syrien, Paleistina und Griechenland in den Jahren 1814 und 1815, Jena 1819).

Στα 1821 δεν υπήρχε ούτε η ανάμνηση της μάσκας, το μαύρο βέλο κυριαρχούσε στις εξόδους (βλ. Κ. Καιροφύλλα, ό.π., σ. 193 (μτφρ. από το έργο του Γερμανού περιηγητή Χριστιανού Μύλλερ, Ταξείδιον εις την Ελλάδα και τας Ιονίου νήσους κατά τους εξ τελευταίους μήνας του 1821). Το 1841 εξακολούθησε η χρήση του (βλ. Alexander Buchon, Voyage dans l' Eubée, les Îles Ioniennes et les Cyclades en 1841, Paris 1911.

Για την χρήση της μάσκας γενικά βλ. και R. Turner Wilcox,The Dictionary of Costume, New York 1969, σ. 205 (λ. mask)· για τη χρήση του βέλου βλ. ό.π., σ. 385-386 (λ. veil).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

6. Πρβλ. A.L. Castellan, ό.π., σ. 138: "Par un contraste qui nous a paru aussi etrange, elles sont à moitie nues dans l' interieur de leur maisons. Notre hôtesse ne se faisait pas même scrupule de paraitre devant nous avec un seul jupon, et sa chemise, qui lairsait toute sa poitrine à decouvert." Πρόκειται προφανώς για τη "σοτάνα" και ίσως και τη "σκαμπαβία", που φορέθηκαν και μετά την Ένωση (βλ. επόμενο κεφάλαιο), ενδύματα που ο περιηγητής αποδίδει με τις ονομασίες jupon και chemise. Το ελαφρό ντύσιμο μέσα στο σπίτι παρατήρησε το 1841 και ο περιηγητής Buchon, ό.π., σ. 80.

7. Βλ. π.χ. το χαρακτηριστικό σκίτσο αστής του Δ. Καλυβωκά, σε αντίγραφο από το Δημ. Σπ. Πελεκάση στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, με αριθ. εισαγωγής 3073 (Πρωτότυπο σκίτσο του Καλυβωκά ανήκει στην Κούλα χήρα Χ.Λ. Ζώη στις Βαρές Ζακύνθου).

Τα ψηλόμεσα εξάλλου φορέματα φαίνεται ότι φορέθηκαν ακόμη και από τα μικρά κοριτσάκια, όπως τουλάχιστον παρατηρούμε στο πορτρέτο μικρής ανηψιάς του Σολωμού από άγνωστο ζωγράφο. Το πορτρέτο υπάρχει στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων. Πρόχειρα μπορεί να το δεί ο αναγνώστης στα Επτανησιακά Φύλλα, έτος Γ΄(1956), τεύχ. 1, χωρίς σελιδογράφηση.

Βλ. παρόμοια νεοκλασικά φορέματα στου Laver, ό. π., σ. 154-162 (εικ. 168, 169, 171, 172, 173, 176, 177, 179).

8. Την υιοθέτηση του ευρωπαϊκού ρομαντικού στιλ αμφίεσης βλέπουμε σε αντιπροσωπευτικά έργα τέχνης της εποχής. Βλ. π.χ. τις προσωπογραφίες των Ελισάβετ Μουτσά - Μαρτινέγκου και Ισαβέλλας Ιατρά -Καρρέρη καθώς και τη γυναικεία μορφή στο "Ανδρόγυνο" του Διον. Καλυβωκά (Τα έργα εκτίθενται στην Εθνική Πινακοθήκη. Πρόχειρα βλ. Ανδρέα Σ. Ιωάννου, Η Ελληνική ζωγραφική, 19ος αιώνας, Αθήναι 1974, σ. 22, 169 και 159 αντίστοιχα). Βλ. επίσης τις προσωπογραφίες της Σουζάννας συζύγου Πατέλλη (Πινακοθήκη Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ζακύνθου) και της Ιωάννας Βολταίρα Μαρτινέγκου (Συλλογή Νικ. Λούντζη. Βλ. πρόχειρα στων Αβιγαΐλ Λούντζη - Νικοκάβουρα και Μιχαήλ Ι. Δεσύλλα, Ερμάνος Λούντζης. Η ζωή και το έργο του, Κερκυραϊκή Βιβλιοθήκη 1948, πίν. IV.

Χαρακτηριστικές είναι εξάλλου και οι φιγούρες στα σχέδια του Αναστάσιου Sargint, π.χ. "Η θέα από το σπίτι του Σάρζιντ„ (σχέδιο με πενάκι, της περιόδου 1856-1857, στην Εθνική Πινακοθήκη Αθηνών) και "Πλατεία Αγίου Μάρκου„ (σχέδιο με μολύβι, του 1853, στο Μουσείο Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων, Ζάκυνθος). Το πρώτο σχέδιο βλ. πρόχειρα στου Ανδρέα Ιωάννου, Τριάντα πέντε σχέδια του Αναστάσιου Σάρτζιντ από τη Ζάκυνθο του 1841-1862, Αθήνα 1972, χωρίς σελιδογράφηση.

Για σύγκριση με την ευρωπαϊκή αμφίεση την ίδια εποχή βλ. Laver, ό.π., σ. 163-175 (εικ. 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188,190, 191, 192) και σ. 176-189 (εικ. 193, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204).

9. Για τη γειτονική Κεφαλονιά, όπου επίσης φορέθηκαν τα ευρωπαϊκά ενδύματα του συρμού, ο Κ.Π. Φωκάς-Κοσμετάτος, Κεφαλληνιακά, Α΄: Φορεσιές, Αθήναι 1953, σ. 31 σημειώνει ότι: "Γερόντοι μας διηγούταν ότι, σαν ήταν παιδιά, έπαιζαν με τσέρκια από παλιά κρινολίνα„.

10. Στην Ευρώπη του 18ου αιώνα, όπως σημείωσα ήδη (βλ. γυναικεία ενδυμασία), κυριαρχούσε στην ένδυση το στιλ ροκοκό και το στιλ Λουδοβίκου 16ου.

Ευρωπαϊκές αντρικές αμφιέσεις αυτής της εποχής βλ. στο Laver, ό.π., σ. 135-147 (εικ. 140, 142, 144, 153, 154, 157, 158).

11. Κατά το Λεωνίδα Χ. Ζώη, Λεξικόν φιλολογικόν και ιστορικόν Ζακύνθου, εν Ζακύνθῳ 1898, σ. 1167, η λέξη τσεντουρίνια είναι βενετική (τσεντουρίν): "Περισκελίδες βραχείαι προσδεόμεναι ολίγον κάτωθι του γόνατος, αφίνουσαι ακαλύπτους τας κνήμας. Και λωρίδες, δι' ων προσεδένοντο τα άκρα της περισκελίδος κάτω του γόνατος„.

12. Αυτός ο τύπος πανωφοριού ήρθε στη μόδα γύρω στο 1800 από την Αγγλία (όπου έγινε γνωστός ως τύπος Garrick). Είχε ποικίλες παραλλαγές, π.χ. μπορούσε να είναι χειριδωτός ή αχειρίδωτος, να έχει κουμπιά ώς κάτω ή όχι, και μία ή πολλές μπέρτες στους ώμους (βλ. Köhler, ό.π., σ. 383 (εικ. 470) και σ. 384).

Η λέξη ταμπάρο προέρχεται προφανώς από την αγγλική tabard, "a

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

sleeveless or short sleeved jacket worn by soldiers over armor and by monks and commoners„ (λ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 339 (λ. tabard). Όμοια περίπου περιγραφή για το ένδυμα δίνει και ο Ζώης ,Λεξικόν, ό.π., τ. Β' (1963). σ. 462, λ. ταμπάρο: "είδος επανωφορίου, άνευ χειρίδων, το οποίον εφόρουν οι ευγενείς άγγλοι και κατόπιν οι κήρυκες του πολέμου. Συν τω χρόνω η χρήσις του τροποποιηθέντος εγενικεύθη, επανωφόριον, επενδύτης, μανδύας, εφεστρίς„. Ο ίδιος στην Α' έκδοση (1898) του Λεξικού, ό.π., σ. 1102, αποδίδει στη λέξη ταμπάρο ιταλική προέλευση.

13. Η περούκα χρησιμοποιήθηκε στην Ευρώπη για πρώτη φορά ως εξάρτημα της ανδρικής αμφίεσης το 1640 και διαδόθηκε γρήγορα.Τη φορούσαν στις εξόδους,ενώ στο σπίτι κάλυπταν το κεφάλι μ' έναν απλό σκούφο. Το 1665 ήδη αναφέρονται, για τη Γαλλία τουλάχιστον, 45 περουκοποιοί. Κατασκεύαζαν την περούκα από φυσικά μαλλιά, από αλογοουρά ή από μαλλιά κατσικιών. Η περούκα πήρε την πιο πομπώδη μορφή της στα τέλη του 17ου αιώνα με το όνομα "περούκα Λουδοβίκου 14ου„. Είχε χρώμα μαύρο ή γενικά σκούρο. Στις αρχές του 18ου αιώνα τα μαλλιά χωρίζονταν στη μέση κι έπεφταν με μπούκλες στους ώμους και την πλάτη. Σταδιακά όμως το μέγεθος άρχισε να περιορίζεται. Τα μαλλιά χτενίζονταν προς τα πίσω, σχημάτιζαν βόστρυχους στους κροτάφους και πλέκονταν στον αυχένα σε ουρά δεμένη με κορδελάκι. Επιπλέον πουδράρονταν με λευκή πούδρα. Για τη βασιλεία της περούκας βλ. σχετικά Henny Harrald Hansen, Histoire du costume, Paris 1956,σ.134 και Laver, ό.π., σ. 127-130.

14. Πρβλ. και την έμμετρη περιγραφή της αμφίεσης των ευγενών από τον Ελισαβέτιο Μαρτινέγκο στο ποίημα "Ο Αλαμάνος„, ό.π.,σ. 187:

"Αφού τώρα επίγραφα γυναίκια φορεσία,
τι ρούχα εφόρουνε θα ειπώ, η τότες αρχοντία.
Μεταξωτό μαύρο βρακί, που κάτω από το γόνυ,
με γάντζο που είναι ολόχρυσος βαστιέται και σκαλώνει
σκαλτζούνια μαύρα, ή και λευκά, πλεγμένα με μετάξι,
από τεχνίτρα όπου ήξερε κι'είχε μεγάλη πράξη,

Γάτζο χρυσό το υπόδημα στην πάνου είχε μερία,
που εις το ποδάρι εχάριζε περισσότερη ομορφία.
Φενάκη εις το κεφάλι τους με μπούλτρα λευκωμένη
κι'εις το ζερβί τους το πλευρό μία σπάθη κρεμασμένη.
Σπάθην ωραία με χρυσά στολίσματα επιτήδεια,
που είχε το πιάσιμο χρυσό με τεχνικά στολίδια.
Είχαν κοτζίδι τα μαλλιά, οπίσω μαζωμένα,
και μπουστοπάνια, που φηλά εστέκαν τεντωμένα.
Είχε το φόρεμα κουμπιά χρυσά και το γκελέκι
οξύ στα κάτου, που σ'εμάς τέτοιος συρμός δεν στέκει,
πίλον τρισάγκωνο έφεραν απάνου εις το κεφάλι
πότε στο χέρι εβάσταιναν, πότε στην αμασκάλη.»

Πρβλ. και Γρηγορίου Ξενόπουλου, Μαργαρίτα Στέφα, Άπαντα, τ.1, Αθήναι 1972[2], σ. 417: "Φορεί την ενδυμασίαν της εποχής· τσεντουρίνια, βραχείας περισκελίδας, αποκαλυπτούσας τας ισχνάς ως Σατύρου κνήμας του, και σκαρπίνια με πόρπας υπερμεγέθεις. Επί του εντελώς ξυρισμένου προσώπου...".

15. Βλ. π.χ. Κονόμου, Παλιές Ζακυνθινές φορεσιές, ό.π., σ. 77-78 ('Ένδυμα ευγενούς όχι όμως πρωτοτόκου και αστού· βλ. επίσης τις εικ. 2-3 και 4-5, όπου φαίνεται και η εκδηλούμενη τάση για ενδυματολογική πλέον συμπόρευση ευγενών και αστών).

Βλ. επίσης τις προσωπογραφίες ευγενούς και του φαρμακοποιού Δικόπουλου στην Εθνική Πινακοθήκη (Πρόχειρα βλ. τα έργα στου Ιωάννου, Η Ελληνική ζωγραφική, ό.π., σ. 21 και 23).

16. Για την ευρωπαϊκή αντρική μόδα στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα βλ. Laver, ό.π., σ. 155-175· Kybalová, ό.π., σ. 243-279· Lister, ό.π., σ. 278, 281-283, 289-293, 302.

17. Laver, ό.π., σ. 157.

18. Χαρακτηριστικές αμφιέσεις της εποχής βλ. στου Joseph Cartwright, Views in the Ionian islands, London 1821, πίν. 11 ("Ζά-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κυνθος. Η πλατεία του Αγίου Μάρκου», όπου φαίνεται και η σταδιακή μετάβαση από την κυλότα στο παντελόνι.

19. Στην Ευρώπη ήταν ιδιαίτερα αγαπητοί οι συνδυασμοί: βαθυκόκκινο γιλέκο, κίτρινο παντελόνι και μπλε παλτό, ή άσπρο γιλέκο, πράσινο παντελόνι και μαύρο παλτό. Το λευκό κυριαρχούσε στα γιορτινά γιλέκα. (Laver, ό.π., σ. 160).

20. Οι λαιμοδέτες ήταν τετράγωνα λεπτά υφάσματα από μουσελίνα ή μεταξωτό, διπλωμένα τριγωνικά, τυλιγμένα στο λαιμό επιδέξια και δεμένα μπροστά σε κόμπο ή φιόγκο. Έτσι το κεφάλι έμενε άκαμπτο και έδινε στον άντρα αγέρωχο ύφος. Για τους κομψευόμενους της εποχής το δέσιμο αυτό αποτελούσε πραγματική ιεροτελεστία (Laver, ό.π.,σ.160). Οι λαιμοδέτες δένονταν ποικιλότροπα, π.χ. "à la Byron„, "primo tempo „, "Irlandaise„,"Orientale„ (Βλ.Α. Βουγιούκα, Ιστορία μόδας ΑΒ, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 176).

21. Βλ. π.χ. την προσωπογραφία του Ερμάνου Λούντζη (1806-1868) σε νεαρή ηλικία (φωτογραφία της προσωπογραφίας βλ. πρόχειρα στο βιβλίο των **Λούντζη-Νικοκάβουρα και Δεσύλλα**, ό.π., σ. 29).

22. Για τους Άγγλους της ίδιας εποχής ο Laver, ό.π., σ. 156 παρατηρεί ότι κανένας καλοντυμένος άντρας δεν έβγαινε στο δρόμο χωρίς μπαστούνι!

23. Βλ. της φιγούρες στα εξής σχέδια του Sargint: "Άποψη του Κάστρου„, "Το κτίριο της Ιονικής Τραπέζης„ (σχέδια με γκουάς της περιόδου 1851-1852, Συλλογή Εθνικής Πινακοθήκης Αθηνών), "Ζάκυνθος„ (σχέδιο με κάρβουνο, της περιόδου 1855-1857, Συλλογή Richard Sargint, Λονδίνο)· βλ. επίσης "Το ανδρόγυνο„, ελαιογραφία (1858) του Διονυσίου Καλυβωκά (βλ. πρόχειρα στου Ιωάννου, ό.π., σ. 159).

Για σύγκριση πρβλ. ευρωπαϊκές αμφιέσεις στου **Laver**, ό.π., σ. 165-170 (εικ. 186, 189, 190) και σ. 183 (εικ. 200).

24. Συγκρίνοντας π.χ. τις φορεσιές που σχεδίασε ο Δ. Καλυβωκάς (1806-1877) πριν από την Ένωση για τα Χρονικά Ζακύνθου του Λ. Βαρ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

βιάνη (1790-1866), που φτάνουν μέχρι το 1860, με τις φορεσιές των γυναικών στην υδατογραφία του Θεόδωρου Χ. Κουτζογιαννόπουλου (1864-1941) "Ζακυνθινός χορός του ΙΘ΄ αιώνα, με τη συνοδεία του ταμπουρλονιάκαρου„ (δημοσιευμένη από τον Ντίνο Κονόμο, στα Επτανησιακά Φύλλα, 12 (1982), σ. 118 , της συλλογής Γιάννη Μάνεση), διαπιστώνουμε ότι οι δυο καλλιτέχνες αποδώσανε τον ίδιο περίπου τύπο ενδυμασίας.

25. Ο Ντ. Κονόμος, Παλιές Ζακυνθινές φορεσιές, ό.π., σ. 80 παρατηρεί ότι στη σπιτική αμφίεση συναντώνται και οι τρεις τάξεις, η αριστοκράτισσα, η αστή και η γυναίκα του λαού. Διατηρώ επιφυλάξεις, τουλάχιστον όσον αφορά την αμφίεση της αρχόντισσας, που δύσκολα θα ανεχόταν να ταυτιστεί ενδυματολογικά με την υπηρέτριά της ή έστω με τη γυναίκα ενός τεχνίτη ή χωρικού· αντίθετα, για μιαν αστή μια παρόμοια ταύτιση θα ήταν ίσως λιγότερο οδυνηρή.

26. Castellan, ό.π., σ. 139.

27. Βλ. Marechal, ό.π., σ. 149· επίσης Grasset Saint-Sauveur, ό.π., εικ. "Paysan et Paysanne de l' Îsle de Zante„ και εικ. "Homme et Femme de l' Îsle de Zante„

28. Κοντά ως τη μέση της κνήμης παρουσιάζουν το εξωτερικό βελέσι τα σκίτσα του Grasset Saint Sauveur, ό.π., και φαίνεται ότι αυτός ο τύπος επιβίωσε σχετικά και μετά την Ένωση, όπως δείχνουν δύο γυναικείες φιγούρες της λιτανείας του Αγίου Γεωργίου (Λαγκαδάκια, 1894)· σ' αυτές συνυπάρχει με το μακρύ ως το έδαφος βελέσι. Μακρύ είναι το βελέσι στις ακουαρέλες του Δ. Καλυβωκά (βλ. Κονόμου, Παλιές ζακυνθινές φορεσιές, ό.π., σ. 81, εικ. 8 ("Γυναίκα ενός τεχνίτη„) και εικ. 9 ("Σύνολο οικιακής αμφιέσεως μιας κυρίας„), σ. 84, εικ. 16 και 18, ("Χωρική„), σ. 87, εικ. 23 ("Νεαρή χωριατοπούλα„) και σ. 88, εικ. 25 ("Το διαργυτό„). Βλ. επίσης τα έργα του Γερ. Πιτσαμάνου στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (υπ. αριθμ. 1483/94, 1483/97α και 1483/98).

29. Βλ. π.χ. την απόλυτη κυριαρχία των λευκών μαντιλιών στις γυναικείες φιγούρες της λιτανείας της Παναγίας στο Σκουληκάδο (1828).

30. Castellan, ό.π., σ. 139. Ίσως πρόκειται για το γιορτινό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κροσσωτό κρεσπόνι που το φόρεσαν και μετά την Ένωση(βλ.σ. 109).

31. Βλ. π.χ. την προσωπογραφία γριάς της εποχής του Σολωμού,δημοσιευμένη στα Επτανησιακά Φύλλα, περίοδος Γ' (Δεκέμβριος 1957), τεύχ. 5, χωρίς σελιδογράφηση (Το έργο ανήκει στη συλλογή Κουτλίδη). Βλ. επίσης Κονόμου, ό.π., σ. 81, εικ. 9 ("Σύνολο οικιακής αμφιέσεως μιας κυρίας„).

32. Βλ. π.χ. Κονόμου, ό.π., σ. 83, εικ. 23 τη "Νεαρή χωριατοπούλα„ του Δ. Καλυβωκά.

33. Το ίδιο μαντίλι φόρεσαν και στην Ευρώπη από το 18ο ήδη αιώνα. Για σύγκριση βλ. Laver, ό.π., σ. 138, εικ. 145 ("Girl with chocolate„ by Jean Etienne Liotard)· επίσης αξιοπρόσεκτη είναι η ομοιότητα και των άλλων ενδυμάτων, φούστας, ζακέτας, ποδιάς.

34. Marechal, ό.π., σ. 149. Την ίδια παρατήρηση σημείωσε αργότερα (το καλοκαίρι του 1810) ο βιογράφος της λαίδης Stanhope:"Φκιασιδώνουν υπερβολικά το πρόσωπό τους, κυρίως με άσπρο χρώμα γύρω από το στόμα.„ (Βλ. Σιμόπουλο, ό.π., σ. 318).

35. Χρησιμοποίησα α)Προικοσύμφωνα της περιόδου 1777-1812,από του Ντίνου Κονόμου,Ανέκδοτα έγγραφα αναφερόμενα στην οικογένεια Στεφάνου(1751-1812),Επτανησιακά Φύλλα,9(1976),τεύχ.1,σ.8-29.β)Προικοσύμφωνο του 1817 δημοσιευμένο από το Δικαίο Β.Βαγιακάκο,Μανιάται εις Ζάκυνθον .Ανάτυπον εκ της Επετηρίδος του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών ,τεύχ. 5 και 6 (1955) σ.63(αρ.προικ.124).Στην ίδια εργασία εντόπισα ενδυματολογικά στοιχεία και σε προικοσύμφωνα των ετών 1688(αρ.προικ.38 και 39), 1690 (αρ.προικ.43) και 1718(αρ.προικ.92), τα οποία μου χρησίμευσαν ως ενδείξεις μόνο για μια γενικότερη εποπτεία.γ)Προικοσύμφωνο από την ιδιωτική συλλογήΠαβριέλλη με ημερομηνία 9/21-7-1837,τόπος Γαϊτάνι.

Εξάλλου αξιοποίηση παρόμοιου υλικού από αθηναϊκά προικοσύμφωνα της ίδιας εποχής βλ.στης Κωνσταντίνας Μπάδα-Τσομώκου,Η αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο 1687-1834.Ενδυματολογική μελέτη .

Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1983, ιδιαίτερα τις σ.76-80 και τον πίνακα ΙΙΙ στη σ.182, όπου φαίνεται ότι στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα του αθηναϊκού πληθυσμού η χρήση των κοσμημάτων ήταν ευρύτερη σε σύγκριση με τη χρήση κοσμημάτων από την κοινοτική άρχουσα τάξη και τη δημιουργούμενη αστική.

36. Δεν χρησιμοποιώ συγκεκριμένη ορολογία στο ζακυνθινό γλωσσικό ιδίωμα για τα ενδύματα της εποχής αυτής, όταν δεν έχω πληροφορίες για την ακριβή απόδοσή τους.

Σχετικά με την περισκελίδα, αξίζει να σημειωθεί ότι το αντίστοιχο ένδυμα στην Κεφαλονιά λεγόταν κούδα, σελίδα (σ[κ]ελίδα) και πλατοβράκι. Ήταν φαρδύτερη, για να ικανοποιεί τις πρακτικές ανάγκες των ναυτικών στην πλειονότητα Κεφαλονιτών. Αντικαταστάθηκε από το παντελόνι, την "τράουζα", ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα· παρέμεινε ως ένδυμα σε χρήση μόνο από ελάχιστους βουνήσιους ως τα τέλη του αιώνα.

Σύμφωνα με την **Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι**, Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης, Ι: Ανδρική φορεσιά, Αθήνα 1960, σ. 97-144, η αρχική προέλευση της βράκας είναι από την Αλγερία· από εκεί πέρασε ποικιλόσχημη στην Ευρώπη και Ανατολή επηρεάζοντας την αστική και αγροτική αμφίεση. Σύμφωνα εξάλλου με την Ελένη Μ. Κοσμετάτου, Ιστορία της αγροτικής και αστικής ενδυμασίας στην Κεφαλονιά, Αθήνα 1976, σ. 24, η περισκελίδα -βρακί εμφανίστηκε κατά το 1570 στη Βενετία και επικράτησε ως και τα χρόνια της Γαλλικής επανάστασης, επηρεάζοντας αναπόφευκτα την Κεφαλονίτικη αμφίεση· εύλογα επομένως και τη ζακυνθινή.

37. **Marechal**, ό.π., σ. 150.

38. Βλ. Κονόμου, Παλιές ζακυνθινές φορεσιές, ό.π., σ. 80.

39. Βλ. χαρακτηριστικά τις φιγούρες στους πίνακες του **Cart**-**wright**, ό.π., με υπότιτλους "Ζάκυνθος. Η πόλη και το λιμάνι" και "Ζάκυνθος. Η πλατεία του Αγίου Μάρκου", καθώς και στη λιτανεία του Σκουληκάδου.

40. Βλ. και τα εξής σχέδια του **A. Sargint**: "Η θέα από την εκκλησία στο Κρυονέρι", "Άποψη του Κρυονερίου από τον Σταυρωμένο" (σχέδια με κάρβουνο της περιόδου 1841-1843, Συλλογή Richard Sargint, Λονδίνο), "Άποψη από το Ακρωτήρι του Κρυονερίου" (σχέδιο με γκουάς της περιόδου 1851-1852, Συλλογή Richard Sargint, Λονδίνο), "Άποψη του Κάστρου", "Το σπίτι του Δρος Τζεν στο Καλαμάκι (σχέδια με γκουάς της πε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ριόδου 1851-1852, Εθνική Πινακοθήκη Αθηνών), "Ζάκυνθος„, "Η εκκλησία του Αγίου Χαραλάμπους„, "Από τον κόλπο του Τσιλιβή„, "Άποψη της Ζακύνθου από δρόμο στο Καλλίτερο„, "Παραλία στο Καλαμάκι", "Το εξοχικό σπίτι του κόμητος Ν.Λούντζη στον Άγιο Κήρυκο„ (σχέδια με κάρβουνο της περιόδου 1855-1857, συλλογή Richard Sargint , Λονδίνο).

Τα παραπάνω έργα βλ. πρόχειρα στου Ιωάννου, Τριάντα πέντε σχέδια του Αναστάσιου Σάρτζιντ, ό.π., χωρίς σελιδογράφηση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Γ΄ Κεφάλαιο : Η ενδυμασία μετά την Ένωση (1864-1910)

1. Τις ίδιες φάσεις διακρίνουμε και στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής μόδας στα γυναικεία ενδύματα (βλ. Henny Harald Hansen, Histoire du costume, Paris 1956, σ. 148-149 (Le mêlange des styles,1870-1890) και σ. 149-152 (La tentative de réforme et l' art nouveau (Jugenstil), 1890-1910).

2. Και στη σύγχρονη Ευρώπη το πρότυπο της ιδανικής γυναίκας βασιζόταν στις προκλητικές καμπύλες της σιλουέτας της.

Πρβλ. και James Laver, Costume, London 1963, σ. 149: "A well developed bust, a tapering waist and large hips are the combination of points recognized as a good figure ."

3. Είναι ευνόητο, αφού ακόμη η χειραφέτηση της γυναίκας δεν είχε πραγματοποιηθεί. Πρβλ. και την αναφορά στην κίνηση Bloomer της δεκαετίας 1850 στην Αμερική, στο Πρώτο μέρος της εργασίας, καθώς και τη σχετική σημ. 21 με βιβλιογραφία για το θέμα αυτό. (σ.145).

4. Βλ. π.χ. διαφήμιση των Grands Magasins du Printemps στην εφ. Ελπίς, έτος ΙΑ΄, φ. 447-448 (17 Μαρτίου 1885), σ. 3· επίσης στην εφ. Ελπίς, έτος ΙΖ΄, φ. 781 (24 Μαρτίου 1891), σ. 4.

Φημισμένα διεθνώς γαλλικά καταστήματα μόδας υπήρξαν τα Louvre, Samaritaine, Bon-Marché (βλ. Θ. Πάντου, Το κοστούμι, Αθήνα 1978, σ. 158).

Πρβλ. "Όλες αυτές οι οικογένειες δεν αργούσαν να τα μάθουν βέβαια το να 'ρθούνε ταχυδρομικώς τα περιοδικά και τα διάφορα που λαβαίνανε αργούσανε, θέλανε μέρες αλλά ήσαν ενήμεροι. Για όλα αυτά λαβαίνανε τα γαλλικά περιοδικά και παρακολουθούσανε, στέλνανε στο Μπον Μαρσέ στο Παρίσι και τους τα στέλνανε ... δεν έχαναν ούτε και σαιζόν, γιατί παρακολουθούσανε συνεχώς ... και είχανε και πολλούς ευγενείς έξω και ήρχοντο εις επαφήν„ (Διονύσιος Μωρέττης, Ζάκυνθος).

5. Και στη γειτονική Κεφαλονιά οι αριστοκράτισσες και αστές του νησιού ακολουθούσαν πιστά τον ευρωπαϊκό συρμό (βλ. Ελένης Η. Κοσμετάτου, Ιστορία της αγροτικής και αστικής ενδυμασίας στην

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κεφαλονιά, Αθήνα 1976).

Ωστόσο οι θιασώτες του παραδοσιακού τρόπου ζωής έφεγαν με κάθε ευκαιρία τη μίμηση των δυτικών στοιχείων. Πρβλ. π.χ. την έμμετρη διαμαρτυρία του Άγγελου Καλκάνη, Η νέα Ρωμηά, Αι Μούσαι, έτος Α΄, τεύχ. 13 (1 Μαρτίου 1893), σ. 205-208, όπου θίγει τη χρήση ευρωπαϊκών ενδυματολογικών στοιχείων. Παραθέτω απόσπασμα:

"Φωτιά άναφε στη Λάρισσα να πάη ώς την Αθήνα,
Καύσε σ'αυτή τα μαλακώφ, πουφ, γάντια, κρινολίνα
τα τεχνητά τα ρόδα σου, ταις γόβαις, τα πιουμίνια
Κούδες, ταινίαις, τα μανσόν, πόλκες και καπελίνια,
Τα μαγικά βεντάλια σου, τα δόλια του λορνιόνια,
Και τη σκλαβιά της κόμης σου τσατσάρες και σινιόνια„

6. Πρβλ. Γ. Ξενόπουλου, Τερέζα Βάρμα-Δακόστα, Άπαντα, τ.9. Αθήναι 1972, σ. 57: "Βεβαιότατα! Γιατί εμείς κάνουμε κι άλλη ζωή, έχουμε άλλα συστήματα, άλλα συνήθια. Δε μου λες, σε παρακαλώ, για να μη σου πω τίποτ' άλλο: είδες ποτέ τη μητέρα σου τόσο γυμνή, όσο είδες τη δική μου, ή μένα την ίδια, ντεκολτέ μπρος κι'οπίσω στη φίστα του Καζίνου ή στη σεράντα της πριμαντόνας στο θέατρο;... Ε, αυτή η διαφορά της ζωής μας κάνει, αγαπητέ μου, και τη διαφορά της ηθικής μας.„ Βλ. επίσης του ίδιου, Λάουρα, Άπαντα, τ. 3, Αθήνα 1972², σ. 302: "'Ασ' τα λόγια και πιάσε το φόρεμα! τον έκοφε η κοντεσσύνα. Χορός στου Μοντίνου, καταλαβαίνεις; δεν μπορώ να πάω με το τζογοφόρεμα που μούκαμες πέρσι!„

7. Για την ευρωπαϊκή μόδα στο β΄ μισό του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού βλ. R.Turner Wilcox, The Dictionary of Costume, New York 1969, σ. 234-247 (όπου παρουσιάζεται σε σκίτσα η εξέλιξη των γυναικείων ενδυμάτων - εσωρούχων, μεσοφοριών, νυχτικών, καθημερινών, γιορτινών, του μπάνιου, και των πρόσθετων εξαρτημάτων τους, του κρινολίνου και του κορσέ)· James Laver, A Concise History of Costume, London 1969, σ. 177-251· Margot Lister, Costume.An Illustrated Survey from Ancient Times to the Twentieth Century,London 1977, σ. 278-346· Kybalová, ό.π., σ. 281-305.

Γενικά η γυναικεία μόδα διαμορφώθηκε σ'όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα πάνω σε ιστορικές μνήμες από ενδυματολογικά πρότυπα περασμένων αιώνων. Ίσως έτσι η πλούσια ισχυρή αστική τάξη, περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά, επιδίωξε να ευθυγραμμιστεί με την αριστοκρατία των προηγουμένων εποχών (βλ. Kybalová, ό.π., σ. 282).

8. Οι βαφές ανιλίνης ανακαλύφτηκαν το 1826 και σιγά σιγά η χρήση τους γενικεύτηκε (βλ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 7, λ. aniline). Για τη διάδοσή τους στον ελλαδικό χώρο βλ. Ιωάννας Παπαντωνίου, Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς, Εθνογραφικά, 1 (1978), σ. 6 και σ. 49, σημείωση 4 (Εισαγωγή).

9. Βλ. Αγγελικής Χατζημιχάλη, Ελληνικά κεντήματα, μεσογειακά κεντήματα και κεντήματα Εγγύς Ανατολής. Ανατύπωσις εκ των "Ηπειρωτικών Χρονικών", 10 (1935), σ. 294: "... αι αστικαί ενδυμασίαι των Επτανήσων δεν κατασκευάζονται ποτέ με υφάσματα ανατολικής προελεύσεως, αλλά πάντοτε με υφάσματα καθαρά δυτικής καταγωγής."

10. Για την πολυπλοκότητα των γυναικείων φορεμάτων ένας συγγραφέας της εποχής σημείωνε στο αγγλικό περιοδικό The Young Englishman (1878): "... τώρα πια είναι αδύνατο να περιγραφούν τα φορέματα με ακρίβεια: οι φούστες πέφτουν μ'ένα τρόπο μυστήριο, τα κουμπώματα είναι περίεργα. Αν μελετούσα κάθε τουαλέτα για ένα τέταρτο της ώρας, δεν θα μπορούσα να ελπίζω ότι θα γράψω τίποτα" (Laver, ό.π., σ.190).

11. Το βρακί, το μπουστάκι και το μεσοφόρι περιγράφονται στα εξαρτήματα της λαϊκής φορεσιάς, στην οποία πέρασαν με την ίδια μορφολογική κατασκευή. Εξάλλου πρβλ. "Εγώ διασκέδαζα με τη γιαγιά μου, όταν μου σήκωνε τα ρούχα τση και όπως σιαζότανε εκείνη η βράκα, η οποία ήτανε εδώ σφιχτή ... κι έφτανε μέχρι κάτω με κορδελάκια" (Διονύσιος Μωρέττης, Ζάκυνθος)· καθώς και Γ. Ξενόπουλου, Λάουρα, ό.π., σ. 289: "Τα κοντά φουστάνια της ξαδέρφης του ξεφανέρωναν με το τρελοκούνημα μυστήρια, κρυμμένα μέσα σε άσπρες ντανιτέλες, σε κεντίδια, σε καμουφάκια και σε γαλάζιες κορδελίτσες"· του ίδιου, Λάουρα, ό.π., σ. 305: "... και φορούσε από μέσα το μεταξωτό μεσοφόρι, τον κορ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σέ και το μπουστάκι, καμωμένα ξεπίτηδες για το καινούργιο φόρεμα.»

Παρόμοια ευρωπαϊκά εσώρουχα του β΄ μισού του 19ου αι. βλ. σπης Turner Wilcox, ό.π., σ. 235-236· παρόμοια φορέθηκαν στη Ζάκυνθο από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και λίγο αργότερα από τις γυναίκες του λαού που τα αντέγραφαν, όπως τουλάχιστον φαίνεται από περιγραφές που συγκέντρωσα και από τα αυθεντικά εσώρουχα που διατηρήθηκαν ώς σήμερα. Στην Ευρώπη ακόμη και τα μικρά κοριτσάκια φορούσαν εσώρουχα όμοια με των μεγάλων, π.χ. μακριά δαντελοστόλιστα παντελόνια ώς τον αστράγαλο, που πρόβαλαν κάτω από τα κοντά τους φορέματα (Laver, ό.π., σ. 178-179).

12. Παραθέτω δημοσίευμα στην εφημερίδα της Ζακύνθου Ο Κεραυνός, έτος Α΄, φ. 2 (26 Ιουνίου 1884), σ. 2, που προτρέπει την κατάργηση του κορσέ - ή αλλιώς στηθόδεσμου ή μπούστου - τονίζοντας την ανθυγιεινή του δράση: "Φονεύει ο στηθόδεσμος, ο κοινός λεγόμενος μπούστος; Φονεύει, αγαπητά γυναικάρια, και προπάντων, εκείνα άτινα θέλουσι δια του στηθοδέσμου να γελούν τους μωρούς οφθαλμούς, των ανδρών. Εν Κωνσταντινουπόλει, ως γράφει εφημερίς τις, μία νεαρά κυρία, ευρισκομένη εις την εκκλησίαν, απέθανεν αιφνιδίως. Αμέσως προσεκάλεσαν ιατρόν, όστις εξετάσας το πράγμα επί τόπου, τι εξακρίβωσε νομίζετε; Ότι η εν λόγω κυρία προσεβλήθη εξ ασφυξίας, προελθούσης από το υπερβολικόν σφίξιμον του στηθόδεσμου. Ο θεός ηξεύρει τι επρόκειτο να σφίξη ο δυστυχής εκείνος στηθόδεσμος, δια να κάμη η κυρία κομψήν μέσην. Έχομεν και εδώ πολλά παραδείγματα, μας εννοείτε και σας εννοούμεν. Η μέση δε της κυρίας μετά την αφαίρεσιν, παρουσία του ιατρού, του στηθοδέσμου και των ενδυμάτων, ευρέθη μαύρη από το σφίξιμον. Όσαι έχουσι νουν ας νοήσωσι„.

Οι μπαλένες (γαλλ. baleine, la: φάλαινα) ήταν επεξεργασμένα οστά φάλαινας ή σύρματα· χρησίμευαν ως εσωτερικά στηρίγματα για τις ζακέτες, τα τζιμπούνια της λαϊκής αμφίεσης και τους όρθιους γιακάδες στα πουκάμισα.

Πρβλ. και "Οι μπαλένες ήταν από τα δόντια της φάλαινας τον καιρό εκείνο τον παλιό, ευλύγιστες, και κρατούσαν τον κορσέ ίσιο τελείως κι ήταν κορδόνια και τον σφίγγανε πολύ, ώστε να κάνει μία μέση ... Γι αυτό οι περισσότερες πεθαίνανε από το σφίξιμο... Είχανε

τις καμαριέρες τα χρόνια εκείνα, βάζαν το πόδι έτσι πίσω - ήτανε τα κορδόνια από πίσω - και τα σφίγγανε δυνατά για να γίνει η μεσούλα πολύ πολύ φιλή" (Δ. Μωρέττης, Ζάκυνθος).

Για τη μορφολογική εξέλιξη του κορσέ από την προϊστορική Κρήτη ώς τον 20ό αιώνα βλ. συνοπτικά στης Turner Wilcox, ό.π., σ.86-87(λ.corset). Βλ. επίσης François Libron et Henri Clouzot, Le corset dans l'art et les mœurs du XVIIIe au XX^{e}siècle, Paris 1933.

Η λ. είναι γαλλική, "corset", και προέρχεται απο το λατινικό corpus (βλ.Ν.Π. Ανδριώτη, Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 1967^{2}, σ.166, λ. κορσές). Βλ. επίσης Λεωνίδα Χ. Ζώη, Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου, τ. Β΄: Λαογραφικόν, Αθήναι 1963, σ.223, λ. κορσές: "Εσωκάρδιον, στηθόδεσμος".

13. Τουρνούρι από τη γαλλ. λ. tournure (la): αυτό που κάνει γύρο.

Βλ. και Λεωνίδα Χ. Ζώη, Λεξικόν φιλολογικόν και ιστορικόν Ζακύνθου, εν Ζακύνθῳ 1898, σ. 1186, λ. υποκώλιο:"μικρό επίμηκες περιείλημα από πανιά, τιθέμενο προς τα πίσω προς ανύψωσιν της φούστας όπως απαιτούσε άλλοτε ο συρμός" επίσης βλ. ό.π., σ. 1143, λ. τουρνούρ: "επικώλιον εξ υφάσματος και σύρματος άλλοτε του γυναικείου συρμού".

Πρβλ. και τη σημείωση του Διον. Ρώμα, Περίπλους (1570-1870), Β΄, Το φως που καίει, Ι: Ο κόντες, Αθήνα 1975, σ. 431, όπου αναφέρεται με το όνομα cul de Paris "... που με τόση χάρη φορούσανε οι γιαγιάδες μας".

Πρβλ. Γ. Ξενόπουλου, Αθανασία, Άπαντα, τ. 10, Αθήνα 1972, σ. 467: "Φορούσ' ένα γαλάζιο φουστάνι με λιγοστές άσπρες γκαρνιτούρες και μ' ένα πούφι πολύ φουσκωτό από πίσω, όπως ήταν τότε της μόδας." Επίσης ό.π., σ. 468: "Θυμούμαι το χαριτωμένο κίνημά της, όταν σηκώθηκε και, δίνοντας μία μετα δυό της χέρια προς τα πίσω, ξαναφούσκωσε το πούφι της, που είχε πέσει από το καθησιό".

Στην ευρωπαϊκή μόδα το τουρνούρι κυριάρχησε ώς τα μέσα της δεκαετίας 1870-1880, εξαφανίστηκε στη συνέχεια και επανήλθε στη μόδα στις αρχές της επόμενης (Βλ. Hansen, ό.π., σ. 149). Για τη Ζάκυνθο ανάλογη μαρτυρία δεν υπάρχει. Πιστεύω ότι επικράτησε σ'όλη την εικοσαετία κι ίσως και στη δεκαετία 1890-1900, και εγκαταλείφθηκε στα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διακά.

Ποικίλα σχέδια από ευρωπαϊκά τουρνούρια βλ. στον Laver, ό.π., σ. 201 (εικ. 218). Για τον Laver, εξάλλου το τουρνούρι υπήρξε μία από τις πιο εκπληκτικές επινοήσεις στην ιστορία της μόδας (ό.π., σ. 198).

14. Βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β'(1963), σ. 297 (λ. μπολοναίζα) και σ. 392 (λ. πολοναίζα). Βλ. και τη σημ.31 (Εισαγωγή), όπου δίνεται σύντομη περιγραφή της πολοναίζας από τον Γ.Ξενόπουλο . Πρβλ. και Lister, ό.π.,σ.x,λ.polonaise:"Overdress with back pleats and drapery, 18th and late 19th centuries„.

15. Βλ. και τη φορεσιά με τον υπότιτλο "Πόλις Ζακύνθου, Αρχόντισσας„ σε κούκλα της Μ. Κολυβά στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου.

16. Το βολάν (γαλλ. volant, le, από το ρήμα voler: πετώ) είναι ταινία υφάσματος σουρωμένη και γαζωμένη οριζόντια πάνω στο ένδυμα.

17. Εξάλλου και ο σχεδιαστής αυτής της μόδας την ονόμασε "ligne paon„- "γραμμή παγώνι„ (Βλ. Θ. Πάντου, ό.π., σ. 164, σημ. 26).

18.Πρβλ. "Οι αφέντρες φοράγανε μεταξωτά φορέματα με χρυσά κι ασημένια κεντήματα. Είχαν ουρές που τσι λέγανε κούδες„, ΣΛΠΑ,χφ.3043 (συλλ. Γιώργου-Παναγιώτη Μαρίνου), Κερί.

19. Όπως και στην Ευρώπη· βλ. Lister, ό.π., σ. 299.

20. Από την ιταλ. λ. collare. Βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό. π., (1898), σ. 429, λ. Κολλάρος: "επώμιον, επινώτιον„.

21. Η τόκα (γαλλ. toque, la) ήταν ένα μικρό κυλινδρικό καπέλο χωρίς μπορ (βλ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 346 λ. toque· Kybalová , ό.π., σ. 364).

22. Εφ. Ελπίς, έτος ΙΕ', φ. 691 (27 Αυγούστου 1889), σ. 4.

Περιγραφές αμφιέσεων αυτής της εποχής μας δίνει σε λογοτεχνικό ύφος ο Γ. Ξενόπουλος. Πρβλ. :

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

α) "Το ήθελε για την 21 Μαΐου, που γινόταν μεγάλο πανηγύρι στον τόπο. Το πρωί επίσημη δοξολογία στη Μητρόπολη, για την Ένωση· τάπόγεμα βίζιτες στους Κωνσταντίνους ή Ντάνους· το δειλινό μπάντα και μεγάλο σουλάτσο στο Φόρο· και το βράδυ πυροτεχνήματα στην πλατεία του Γεωργίου. Παντού θα πήγαινε η κοντεσσίνα. Και δάδειχνε το καινούργιο της φουστάνι, από ριγωτή μουσελίνα, μπλε και άσπρη -μια στενή γραμμίτσα άσπρη, μια στενώτερη μπλε - καθώς και το καινούργιο της καπέλο από άσπρη φάθα με μεγάλα λουλούδια γαλάζια. Α, μα θα ήταν πάλι τρέλα!..." (Λάουρα,ό.π.,σ.344).

β) "Η κοντέσα Κονταρίνα, που δεν έδινε μεγάλη σημασία στις μόντες - ήταν κιόλα αρκετά ηλικιωμένη, γιατί παντρεύτηκε τριάντα χρονών - αρκέστηκε να ξεσκονίσει το αμπιτό της, ένα βελουδένιο φόρεμα χορού, μαύρο,με κεντήματα από χάντρες και με νταντέλες βαλανσιέν αληθινές" (ό.π.,σ.301).

γ) "Ήταν χτενισμένη κιόλα για το χορό -είχε παιδευτεί μια ώρα; για να καταφέρει με τα χρυσόμαλά της τον πολύπλοκο εκείνο κότσο που έμοιαζε με στέμμα - και φορούσε από μέσα το μεταξωτό μεσοφόρι, τον κορσέ και το μπουστάκι, καμωμένα ξεπίτηδες για το καινούργιο φόρεμα. Αλλά τα μπράτσα της ώς τις μασχάλες, ο τράχηλός της, το στήθος της, έλαμπαν γυμνά· κι'όταν κάθησε σ'ένα σκαμνάκι και σήκωσε το πόδι της, για να φορέσει το σκαρπίνι, άσπρο με χρυσή φιούμπα -- γιατί δεν ήθελε να βάλει το φόρεμα χωρίς την πόδεση που του ταίριαζε - ο ευτυχισμένος Αλιβίζος είδε κι'άλλες από τις ομορφιές που έκρυβε το μεσοφόρι..

.....

Και στάθηκε ορθή μπροστά στον καθρέφτη, και με προσοχή, για να μη χαλάσει τα μαλλιά της, πέρασε το φουστάνι του χορού που ήταν μονοκόμματο, ψηλόμεσο κατά τη μόδα της εποχής, με μικρό ντεκολτέ και χωρίς ουρά, πάντα κοριτσίστικο .....

Πέρασαν κάμποσες στιγμές με προσπάθεια, με αγώνα και με σοβαρή αναμονή. Ήταν ώς να μπει το φόρεμα, να εφαρμόσει, να κλείσει και να φανεί. Κι' άξαφνα φάνηκε... Α, μα ήταν τρέλα! Κάτασπρο, χιονάτο,αφράτο, γαρνιρισμένο με κιτρινωπά χρυσοκέντητα γαλόνια, πώς της πήγαινε στο χρώμα και στο μπόι! Με κάποιες θαυμαστές κι απόκρυφες αναλογίες - κι' αυτή ακριβώς ήταν η "επιστήμη" του Αλιβίζου- της έδειχνε όλο

της το μέστωμα, αλλά χωρίς να προσθέτει ούτ'ένα χρόνο στην τρυφερή εφηβική της ηλικία. Έβλεπες τη γυναίκα μαζί και το κοριτσάκι, σ' ένα κράμα αρμονικό κι αληθινά χαριτωμένο.

» Αλλά το θαύμα ήταν εκείνα τα χρυσοκίτρινα στολίδια. Πώς έδιναν βαρύ λούσο, μεγαλόπρεπο, βασιλικό, μα και χωρίς να βλάπτουν την απλότητα, την ελαφρότητα του παρθενικού φορέματος! Στο γύρο του στήθους, στις μασχάλες, στη μέση, στον ποδόγυρο, παντού όπου ήταν, πλατύτερα ή στενώτερα, έμοιαζαν καμωμένα από το χρυσό τρίχωμα της ξανθογάλανης κόρης, σα μία επέκταση της πλούσιας εκείνης κόψης που έλαμπε πυργωμένη στο κεφάλι, όπως ένας θαυμάσιος θάμνος που πετά μακρύτερα τα λεπτά βλαστάρια του. Με το φόρεμα εκείνο, η Λάουρα Κόντα ρή ήταν αληθινά το κορίτσι που είχε για έμβλημα τρεις άσπρους κρίνους σε φόντο χρυσό και γαλάζιο...

» Εφόρεσε ακόμα ένα γιορντάνι μαργαριταρένιο στο λαιμό, μιαν άσπρη καμέλια στο άνοιγμα του στήθους και τίποτ'άλλο.....
.....

» Και γελώντας με καμάρι που δε μπορούσε και να το κρύβει, ενώ της μιλούσε ο Αλιβίζος άρχισε να μαζεύει τα πράματα που θάπαιρνε μαζί της, σκορπισμένα εδώ κι'εκεί: μια εσάρπα, ένα πανωφόρι, ένα τόσο δα νεσεσεράκι με αλυσίδα, το μαντιλάκι της, τα γάντια της και την καλή της βεντάγια - άσπρη πουπουλένια με το οικόσημό της ζωγραφισμένο στο κόκκαλο„ (ό.π.,σ.305-306).

δ) "Η Όλγα όμως δεν μου φάνηκε τόσ'όμορφη σαν την πρώτη φορά ... Ήταν το μαύρο βελουδένιο καπελάκι - τόκα με άσπρο φτερό - που της έδειχνε τη μύτη μεγάλη; ... Ήταν ο ψηλός γιακάς της ζακέτας της, που της έσφιγγε το λαιμό και της μίκραινε το πηγούνι; ... Ήταν έν'άσχημο πουδράρισμα, πολύ κυριακάτικο, που αδυνάτιζε τα δροσερά ροδοκάλια της;» (Πετριές στον ήλιο, Άπαντα, τ.3, Αθήναι 1972[2], σ.497).

ε) "Φορούσ' ένα απλό, στενό, βαθυπράσινο, λινομέταξο φουστάνι

με μεγάλα κλαδιά του ίδιου χρώματος, - που γιάλιζαν όμως πιο πολύ, γιατί αυτά ήταν ολομέταξα, - ένα θαυμάσιο φουστάνι που της περίσφιγγε όλο το κορμί και ξεφανέρωνε όχι μόνο την ευγραμμία του παρά και την ελαστικότητά του - ελαστικότητα καταπληκτική, που εγώ την είχα μαντέψει και μόνο από το πιάσιμο του μικρού κάτασπρου χεριού της. Κάτω απ'τον μπούστο, κλειστόν ώς το λαιμό, οι δυό μαστοί φαντάζανε χυτοί, ελεύθεροι, μεγάλοι, μακρουλοί, τρεμουλιαστοί και τόσο ίσιοι εμπρός, ώστε να σχηματίζουν καθαυτό ορθές γωνίες με το πλατύ επίπεδο του στέρνου. Μα σιγά-σιγά, μαλακά, ο πελώριος αυτός κορμός στένευε, κατεβαίνοντας σε μια μεσούλα που θα την περίζωναν τα τέσσερά μου δάχτυλα μ'ευκολία. Από κει πάλι το κορμί ξεπετιόταν, ξεχυνόταν, άνοιγε, πλάταινε, φούσκωνε, με την ίδια ορμή και με την ίδια αναλογία του μπούστου. Έπειτα μάκραινε, μάκραινε - η Τερέζα ήταν ψηλή - τελειώνοντας σε δυο λεπτές σχεδόν γλαφυρότατες γαμπύτσες που φαινόταν σχεδόν ώς το γόνατο μέσα σε μαύρες μεταξωτές κάλτσες, και σε δυό ποδαράκια μικρά σαν τα χέρια, μέσα σε κομψά λουστρινένια γοβάκια.»(Τερέζα Βάρμα-Δακόστα,ό.π.,σ.28-29).

23. Αυτή η τάση για απλούστευση των γραμμών και περιορισμό των περιττών στη γυναικεία αμφίεση πέρασε και στις ελληνίδες αστές,γεγονός που δείχνει ότι δεν αποδέχονταν άκριτα τις ευρωπαϊκές επιταγές μόδας, αλλά συνειδητά προσαρμόζονταν στα ρεύματα της εποχής τους.

Πρβλ. δημοσίευση στην τοπική εφ. Πατριώτης, έτος Ε', φ.210 (23 Ιανουαρίου 1897), σ. 4: "Γυναικοδουλειαίς".

»Οι κυρίες του Αγρινίου εσκέφθηκαν να καλέσουν ένα συνέδριο από γυναίκες. Ο σκοπός'που θα έχη αυτό το συνέδριον δεν είναι διόλου κακός. Θέλουν να προσδιορίσουν την θέσιν και την ενέργειαν της γυναικός εις την κοινωνίαν χωρίς ν'ανακατώνεται εις πράγματα που δεν είναι γυναικεία. Θέλουν να λιγοστέψουν τα έξοδα της πολυτελείας και να κάμουν απλούστερα τα φορέματά τους, δίχως μέρλα, δίχως γρανάταις, δίχως φτερά 'στα καπέλα και δίχως τόσα άλλα πράγματα περιττά που αδειάζουν την τσέπη του καϋμένου του ανδρός τους. Θέλουν να αφαιρέσουν τέλεια από τον στολισμόν της γυναικός τα χρυσαφικά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

και τα διαμάντια (σκολαρήκια, βραχιόλια, κολλάναις, δακτυλίδια κ.λ. π.). Όσον αποβλέπει την γυναικεία φορεσιά, δεν είναι αλήθεια πως έχουν σκοπόν να την κάμουν διαφορετικήν και να μοιάζη σαν φουστανέλλα. Αυτά λέγουν πως τα έγραψε μία Αθηναία που τους κάμνει τον πόλεμο. Η γυναικεία φορεσιά θα μείνη όπως είναι, με την μόνη διαφορά που θα λείπουν τα περιττά...„

Βλ. επίσης συμβουλές για την αλλαγή της ενδυμασίας ώστε να είναι υγιεινή Μαρίας Η. Στοπ, Η ριζική μεταρρύθμισις της γυναικείας ενδυμασίας, Ημερολόγιον της εφημερίδος των Κυριών, έτος Ε΄ (1892) σ. 120-124.

24. Αντιπροσωπευτικές ζακυνθινές αστικές γυναικείες ενδυμασίες αυτής της εποχής βλ. στου Ludwig Salvator, Zante, Allgemeiner Theil, Prag. 1904, τις φωτογραφίες με τους υπότιτλους "Die Schule in Kiliomeno„ (σ. 175), "Der Erzbischof Taught das Kreuz ins Meer„ (σ. 198), "Bürger aus Zante„ (σ. 304), "Rundtanz in Machierado am Feste der Aya Mavra„ (σ. 392), και σ.π., Specieller Theil, Prag 1904 τις φωτογραφίες "Das Theater„ (σ. 15) και "Mole von Zante„ (σ. 70).

25. Στη γαλλ. tailleur, le : ράφτης (tailler=κόβω).

26. Ήδη στη δεκαετία 1890 αυτό το ενδυματολογικό εξάρτημα εμπορεύεται στη Ζάκυνθο από τα εργοστάσια της Αθήνας. Πρβλ. έμμεση μαρτυρία του εργοστασίου στηθοδέσμων της κυρίας Λ. Καρδινάλ, στο Ημερολόγιο της Εφημερίδος των Κυριών, έτος Ε΄ (1892) σ. 226: ".... Από πασών των ελληνικών πόλεων, από Πατρών, Σύρου, Κερκύρας, Ζακύνθου, Ναυπλίου κλπ. κλπ. έτι δε από Σμύρνης, Κων/πόλεως, συρρέουσιν αι παραγγελίαι παρ'ελληνίδων...„

27. Στο περιοδικό Αι Μούσαι, έτος ΙΔ΄, φ. 314 (15 Απριλίου 1906), σ. 7 διαβάζουμε: "Ο ΝΕΟΣ ΣΥΡΜΟΣ. Ποία ήτο ως χθές ακόμη η σκιαγραφία της κομψής γυναικός; Η μέση να ήναι όσον το δυνατόν μικροτέρα, ώστε με τους ώμους να σχηματισθή είδος γ λ άστρας δι'άνθη, οι δε γόμφοι να εξέχουν υπερβολικώς κυρτωμένοι, και η ζώνη να εισέρχεται εις τον στόμαχον.

» Σήμερον, αν πρέπει να πιστεύσωμεν τα ευρωπαϊκά φύλλα των συρμών, η χάρις όλη της γυναικός συνίσταται εις τας ευθείας γραμμάς. Ευθεία γραμμή αρχίζουσα από τους ώμους συναντά την ολίγον κυρτωμένην γραμμήν των γόμφων. Πλαγίως μία μόνη γραμμή ευθεία και κάθετος ακολουθεί την σπονδυλικήν στήλην εμπρός από τον λαιμόν αρχίζει η γραμμή ευθεία και αυτή όσον το δυνατόν ολιγώτερον κυρτούται προς το στήθος και από το στήθος ευθεία φθάνει εις τους πόδας.

» Η διαφορά αυτή της γυναικείας μορφής οφείλεται ως βεβαίως μαντεύεται, εις τον νέον στηθόδεσμον. Οι ιατροί συγκινηθέντες εκ των καταστροφών αι οποίαι προήλθον από τον κορσέν, κατέδειξαν τόσον τρομερόν τον κίνδυνον, ώστε συνετελέσθη η τελεία αύτη μεταμόρφωσις.

» Τώρα δια του νέου στηθοδέρμου το στήθος μένει ελεύθερον· ο στόμαχος και οι πνεύμονες επίσης και μόνον τα ισχία και οι νεφροί υποστηρίζονται.

» Χάρις εις αυτόν τον στηθόδεσμον η οσφύς δεν είνε πλέον μικρά και καταβαίνει εμπρός πολύ κάτω. Ο συρμός ούτος έφερε το σχήμα της εσθήτος penicesse.„

Για τις ανθυγιεινές συνέπειες του κορσέ βλ. Ημερολόγιον εγκυκλοπαιδικόν του 1903, έτος Γ΄ (1902), σ. 137-138.

Για την bataille contre la mode βλ. Hansen, ό.π., σ. 150.

28. Για τα έτοιμα ενδύματα βλ. και κεφ. Α΄, σημ. 80(σ.183-184).

29. Το δημοφιλέστερο περιοδικό της δεκαετίας στην Ευρώπη ήταν το Yellow Book (βλ. Laver, Costume, ό.π., σ. 111).

30. Στην ευρωπαϊκή μόδα αυτού του είδους τα μανίκια ήταν γνωστά ως τα "les manches ã gigots„ ή "legs - of - mutton sleeves", τα μανίκια "πόδια αρνιού„, που είχαν πρωτοεμφανισθεί ήδη στα χρόνια του ρομαντισμού. Έφτασαν σε τεράστιες αναλογίες στα 1894-95 και συχνά, για να διατηρούν τη φόρμα τους, επενδύονταν εσωτερικά με μικρά μαξιλαράκια (βλ. Laver, ό.π., σ. 109).

31. Στην Ευρώπη οι γούνες έγιναν της μόδας μετά το 1893, αφότου ο ρώσικος στόλος επισκέφτηκε τη Γαλλική Τουλώνη και αργότερα ο Τσάρος το Παρίσι. Διακοσμούσαν τους γιακάδες και τις μανσέτες των παλτών ή ράβονταν σε ολογούνινα παλτά από τις πιο εύπορες αστές και αριστοκράτισσες. (βλ. Laver, ό.π., σ. 210-211· επίσης Turner Wilό.π., σ. 143, λ. fur coat).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

32. Την ίδια εποχή και στην Ευρώπη εξακολουθούν να είναι δημοφιλείς οι επενδύτες τύπου κάπας και μανδύα (βλ. Laver, ό.π.,σ.209).

33. Από το όψιμο μεσν. στιβάλι, βενετ. stival (βλ.Ανδριώτη, ό.π., σ. 342, λ.)

34. "με φτερά, από το Παρίσι ή το Λονδίνο„ (Τ. Καντιάνου Πάστρα, Ζάκυνθος) · "... είχε και καθρέπτη στο κέντρο και,όπως άνοιγε, κυτταζόταν, και σχέδια με ιππότες και κοντεσσίνες„ Χρυσή Σκορδούλη, Ζάκυνθος).

Επίσης πρβλ. Γ. Ξενόπουλου, Τερέζα Βάρμα-Δακόστα, ό.π., σ. 51: "... κι άρχισε να κάνει αέρα με την άσπρη κοκκαλένια βεντάγια της„· του ίδιου, Λάουρα, ό.π., σ. 306: "... και την καλή της βεντάγια, άσπρη πουπουλένια, με το οικόσημό της ζωγραφισμένο στο κοκκαλο„· και ό.π., σ. 318: "... Κι η βεντάγια μου το ίδιο ... δώρο του νουνού μου απ'το Παρίσι„.

Η βεντάλια <ιταλ. ventaglia (βλ. Ανδριώτη, ό. π., σ. 50) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους ανατολικούς λαούς ήδη από τα μέσα της β΄χιλιετηρίδας π.Χ. κατασκευασμένη από ποικίλα υλικά (πάπυρο, δέρμα, ύφασμα, φτερά) και σε ποικίλα σχήματα και μεγέθη.Στην κλασική αρχαιότητα υπήρξε ένα από τα σύμβολα του Έρωτα και της Αφροδίτης. Ως τέτοιο χρησιμοποιήθηκε και στη μεσαιωνική Ευρώπη,οπότε με βάση τις κινήσεις της δημιουργήθηκε και ιδιαίτερη συνθηματική ερωτική γλώσσα.

Βλ. ενδεικτικά ανυπόγραφο άρθρο με τίτλο Το ριπίδιον, Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών, έτος Β΄ (1889), σ. 94-99· βλ. επίσης Turner Wilcox, ό.π., σ. 135.

Πρβλ. και στο ανυπόγραφο δημοσίευμα Η γλώσσα της βενταλιας στο περιοδικό, Αι Μούσαι, έτος ΙΓ΄, τ.φ. 285 (1 Φεβρουαρίου 1905), σ. 5-6,το χωρίο όπου παρουσιάζονται στους Ζακυνθινούς αναγνώστες οι πιο χαρακτηριστικοί παράγραφοι της ισπανικής ερωτολογίας της βεντάλιας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

35. Η χρήση του ομπρελίνου στην Ευρώπη έφτασε ώς την υπερβολή. Η Maria von Bunsen έγραφε στα απομνημονεύματά της: " Με μεγάλη χαρά ετοιμάστηκα να πάω στις Κάννες κι άρχισα να συγκεντρώνω τα μικροπράγματά μου. Ήταν ένα πρόβλημα άπειρα πιο πολύπλοκο απ'το σημερινό. Έπρεπε να σκεφτώ στα σοβαρά πόσες ομπρέλλες θα μου χρειάζονταν για τον ήλιο· μια σταθερή και πρακτική, μια απλή, μια φωτεινή, μια χρωματιστή κι ωραία από μετάξι να τη φορώ με το καλύτερο φόρεμα του περιπάτου,μια ελαφριά, μια πολύ στολισμένη για το κομψό απογευματινό φόρεμα„ (βλ. Kybalová, ό.π., σ. 281).

36. Μαύρο βελούδινο τσαντάκι χορού της δεκαετίας του 1880,κεντημένο όλο με μαύρες μακρόστενες χάντρες ανήκει στη συλλογή της Χρυσής Σκορδούλη.

37. "Το καλοκαίρι ήτανε τα νταντελένια γάντια, και τα δάχτυλα ήταν έξω, και μακριά συνήθως. Τα χειμωνιάτικα ήτανε πέτσινα και τσι χορούς φορούσανε άσπρα πέτσινα μακριά μέχρι απάνω από τον αγκώνα„ (Κ. Βαρβιάνη Ζάκυνθος)· πρβλ. και περιγραφή της Τ. Καντιάνου Πάστρα, για νυφικά γάντια του 1903 της μητέρας της: "...κάτασπρα, από δέρμα, με κουμπιά ως τον αγκώνα.„ Πρβλ. και Laver, A Concise History of Costume, ό.π., σ. 210, πληροφορία για παρόμοια ευρωπαϊκά γάντια: "In the evening it was fashionable to wear very long suede gloves ,sometimes with as many as twenty buttons„.

Τα γάντια επινοήθηκαν από την εποχή των σπηλαίων και χρησιμοποιήθηκαν αρχικά για την προστασία των χεριών των κυνηγών και των πολεμιστών. Αργότερα στην Ευρώπη του 9ου μ.Χ. αι. συμβόλιζαν τα αξιώματα του βασιλιά και των επισκόπων (βλ. Turner Wilcox, ό. π., σ. 150, λ. glove).

Χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά ως γυναικείο ενδυματολογικό εξάρτημα στην εποχή του Λουδοβίκου 14ου. Ήταν δικτυωτά, χονδροειδή και κακόσχημα. Η μόδα καταργήθηκε επί Λουδοβίκου 15ου και 16ου. Τελειοποιήθηκαν μετά τη Γαλλική επανάσταση (βλ. Ημερολόγιον της εφημερίδος των Κυριών, έτος Β' (1889), σ. 75-77).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

38. Αι Μούσαι, έτος ΙΕ', τεύχ. 350 (10 Οκτωβρίου 1907), σ. 5-6 (στήλη Ποικίλα).

Παραθέτω και πάλι ενδεικτικές (και σημαντικές) περιγραφές αμφιέσεων από τα πεζογραφήματα του Γρηγ. Ξενόπουλου:

α) "Σήμερα ήταν μεταμορφωμένη, άλλο πράγμα! Φορούσε τουαλέτα σωστή. Ένα κοστουμάκι από λινομέταξο στακτερό, γλυκύτατο χρώμα με κυματισμούς ασημένιους, στολισμένο εδώ κι' εκεί με ουρανί μεταξωτό. Ένα κομψότατο καπελάκι, απλούστατο, από λεπτή φάθα αργυρόλευκη με μια γιρλάντα από ουρανιά λουλουδάκια. Στο χέρι μια ομπρελίτσα χιονάτη με φιόγκο ουρανί· και στο λαιμό, η χρυσή αλυσιδίτσα με τις γαλάζιες πέτρες. Όμως η φούστα ήταν κάπως μακρύτερη από κείνες που φορούσε καθεμέρα· από κάτω η γάμπα επρόβαλλε τόσο μόνο, ώσπου να μαντεύεται σκεπασμένο τ' ωραιότερο μέρος της, και το στενό μπουστάκι ήταν εφαρμοσμένο επάνω σε κορσέ, που εστένευε τη μέση και εστρογγύλευε το πλούσιο στήθος και τα εύρωστα ισχύα." (Κόκκινος βράχος, Άπαντα, τ.2, Αθήναι 1975, σ.363).

β) "Η φωτεινή δεν αισθάνθηκε την ανάγκη νανοίξει την ομπρέλα της. Η κυρία Σάντρη όμως, μεγαλοπρεπέστατη με το μαύρο της μεταξωτό, που έλαμπε από γαγάτες, με τόνα χέρι κρατούσε το μπράτσο του αντρός της και με το άλλο τη δαντελοστόλιστη ομπρέλα της ανοικτή, πανηγυρική, σαν ουρανία εικονίσματος." (ό.π., σ.364-365).

γ) "Το πρωτόβγαλτο καλοκαιρινό φόρεμά της, από τριανταφυλλιά μουσελίνα, διάφανο σαν τον αέρα της αυγής, δεν ήταν πια παιδικό. Η φούστα μακρύτερη, σοβαρότερη, έπεφτε κυματιστή ώς τ' άσπρα μποτίνια, και μόλις ξεχώριζε με το περπάτημα, μέσα στα κύματα του ποδόγυρου, κάτι σαν όνειρο γάμπας τορνευτής..." (ό.π., σ.435).

δ) "Τι ωραία που της πήγαινε το μεγάλο εκείνο καπέλο με το μεγάλο κάτασπρο φτερό που το τριγύριζε όλο και κρεμόταν από πίσω - και το μεταξωτό φόρεμα το ευγενικό, σκοτεινό και σκοτωμένο μαβί με ασημένια νερά - κι' εκείνη η πλούσια μπέρτα, όλο μαύρες δαντέλες και γαγάτες - κι' η ομπρελίνα με το μακρύ κοκκαλένιο μπαστούνι, από

το ίδιο μεταξωτό του φορέματος - και το χρυσό τσαντάκι στο ασπρογαντωμένο χέρι ... Ήταν μια κυρά, μια βασίλισσα!...„ (Ο κακός δρόμος, Άπαντα,τ.2,ό.π.,σ.498).

ε) "Το σπίτι συγυρισμένο, τα κορίτσια λουσαρισμένα, η Μπενεστάνταινα με τη γούνα της στον καναπέ...„ (Πετριές στον ήλιο, Άπαντα,τ.3,Αθήναι 1972^2,σ.499).

Πρβλ. επίσης: "Ταγιεράκια πολύ μεσωτά με μπαλίνια λάτινα και ίσια από τη μέση ίσαμε το στήθος, όλο το στομάχι. Και γενότανε η μέση δαχτυλίδι. Ο λαιμός ερχότανε με κορδέλα λοξή, κλειστός και με κουμπιά μέχρι τη μέση. Τα μανίκια είχανε φούσκες ... και στον ώμο σούρα με σούφρες.„,ΣΛΠΑ, χφ. 3270 (συλλ. Αθηνάς Τριβυζά), Καταστάρι· "Φούστα καφέ ή λαδοπράσινη με τρία φύλλα μπρος και τρία πίσω, τέλειωνε σε τρία βολάν, με φαρδιά γαζιά, και, εσωτερικά, είχε στο γύρο μάλλινη επένδυση σα σφουγγαράκι, σα βουρτσάκι για τα σκουπίδια σε χρώμα καφέ ώ λαι... Μανίκια φουσκωτά ώς τον αγκώνα και στενή μανσέτα κάτω με δαντέλλες ... Λαιμό φηλό, παπαδίστικος με στενή δαντελίτσα, εφαρμοστός ... Ομπρελίνο στην ίδια απόχρωση ... Από μέσα σα κομπιναιζόν, κότολο λευκό με πολλά φύλλα και σειρές από δαντέλλα της μηχανής κι όχι του χεριού γιατί ήταν πιο εύκολη και πιο φτηνή„(Τ. Καντιάνου-Πάστρα, Ζάκυνθος . Η περιγραφή αναφέρεται σε απογευματινό φόρεμα της μητέρας της).

Αντιπροσωπευτική αμφίεση (λευκή μπλούζα και φούστα) της δεκαετίας 1900-1910 φέρει η Χριστίνα σύζυγος Ιω. Τσακασιάνου, σε φωτογραφία που βρίσκεται σε κεντημένη φωτογραφοθήκη στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων στη Ζάκυνθο.

Επίσης στις Βαρές της Ζακύνθου στο σπίτι της Κούλας χήρας Χ. Λ. Ζώη, το γένος Μερκάτη(πρώην ιδιοκτησία Δημητρίου Σολωμού) βρίσκεται φωτογραφία των μέσων της δεκαετίας του 1890 στην οποία εικονίζονται ο Λεωνίδας Χ. Ζώης και η γυναίκα του Άννα,το γένος Τσουλούφη. Το φόρεμα της Άννας είναι σύμφωνο με τη μόδα της εποχής. Έχει στενό εφαρμοστό στον κορμό κορσάζ γαρνιρισμένο με λευκή δαντέλα και φηλό γιακά. Στο λαιμό έχει δεμένο σε απλό κόμπο μαντίλι. Τα μανίκια φουσκωτά στους ώμους και το βραχίονα στενεύουν στον πήχυ. Τα μαλλιά εί-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ναι χωρισμένα στην κορυφή του κεφαλιού, σηκωμένα σε κότσο πίσω με βοστρύχους στο μέτωπο και τους κροτάφους.

Βλ. και τις φορεσιές με τους υπότιτλους "Πόλις Ζακύνθου, Αρχόντισσας„, "Χωρίου Βολιμών Άνω„, "Χωρίου Σκουλικάδου„, "Χωρίου Ιθακιάς„, "Χωρίου Μαχαιράδου„, "Χωρίου Κερίου„, "Χωρίου Κατασταριού„ στις κούκλες της Μαρίας Κολυβά στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου. Η προσωπική μου άποψη είναι ότι οι παραπάνω φορεσιές δεν αντιπροσωπεύουν την καθολική αμφίεση καθενός από τους αναφερόμενους τόπους, αλλά αντίθετα ενδεικτικά παρουσιάζουν τη γενική γραμμή στην εφαρμογή των ευρωπαϊκών στοιχείων από γυναίκες ανώτερης τάξης, αστές ή αριστοκράτισσες, που είχαν πιθανόν τα εξοχικά τους στα παραπάνω χωριά. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες ότι γυναίκες του λαού της υπαίθρου φόρεσαν παρόμοια φορέματα.

39. Για την αντρική ευρωπαϊκή μόδα στο β' μισό του 19ου αιώνα βλ. ενδεικτικά **Lister**, ό.π., σ. 279, 283, 293-294, 302, 304.

40. **Salvator**, ό.κ., (Allgemeiner Theil), σ. 303. Στη γειτονική Κεφαλονιά ντύνονταν επίσης σύμφωνα με την ευρωπαϊκή μόδα (βλ. **Κ.Π.Φωκά-Κοσμετάτου**, Κεφαλληνιακά, Α': φορεσιές, Αθήναι 1953, σ. 31).

41. Βλ. αντιπροσωπευτική αμφίεση κόντε σε σκίτσο, στο έργο του **Ιωάννου Γ. Τσακασιάνου**, Ο κόντε-Σπουργίτης, Μελοδραμάτιον εις μέρη δύο, Μουσική Παύλου Καρρέρ, Προλεγόμενα Γ. Ξενοπούλου, "Τύποις Κορίννης„, εν Αθήναις 1888. Δηλώνονται τα πιο χαρακτηριστικά ενδύματα και ενδυματολογικά εξαρτήματα ενός κόντε: Πουκάμισο με φηλό κολάρο και κολλαρίνα, λευκό γιλέκο, ρεντιγκότα, ριγέ παντελόνι, φηλό καπέλλο, μπαγολίνα στο χέρι. (Το βιβλίο εκτίθεται σε προθήκη στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου).

42. Πρβλ. και σχετικό απόσπασμα από το πεζογράφημα του Γ. Ξενόπουλου, Τερέζα Βάρμα-Δακόστα, ό.π., σ. 43: "Ο γέρος ήταν μετα μανικοπουκάμισα κι' οι τιράντες του άσπρου λινού πανταλονιού του, χαλαρού λιγάκι στους ώμους, μου κίνησαν την προσοχή, γιατί δεν έμοιαζαν καθόλου μ' εκείνους που φορούσαμε τότε. Άλλο σχέδιο, άλλο

χρώμα, άλλο λάστιχο, άλλα δεσίματα, άλλος μηχανισμός. Είδε το βλέμμα μου μέσα στον καθρέφτη και μου είπε: — Τους τιράντες μου, ψυχή μου, κοιτάς; Έχεις δίκιο, δε βρίσκουνται σήμερα. Φαντάσου πως αυτούς τους ίδιους φορούσε κι' ο νόνος μου.„.

43. Σχετική είναι η πληροφορία που αντλούμε επίσης από το Γ. Ξενόπουλο, Στέλλα Βιολάντη, Άπαντα, τ. 1, Αθήναι 1972[2], σ. 507: "Ήταν η εποχή, που οι υπάλληλοι του Αγγλικού Τηλεγραφείου έπαιζαν, στη μικρή εκείνη πόλη, ρόλο χρυσής νεολαίας. Παιδιά καλών οικογενειών οι περισσότεροι, χωρίς ανάγκες, εξόδευαν το μικρό τους μισθό σε λούσα και σε διασκεδάσεις. Στην ενδυμασία και στους τρόπους, οι δυο ή τρεις ξένοι τηλεγραφηταί, νεαροί Άγγλοι, εύσωμοι και ροδοκόκκινοι, εχρησίμευαν ως υπόδειγμα στους ντόπιους. Τα ίδια κομψά και πλατιά κουστούμια, τα ίδια παράξενα καπέλα, τα ίδια χρωματιστά υποδήματα, οι ίδιες σκερτσόζικες γραβάτες, και πάντα στην κομπόστρυπα ένα λουλούδι φανταχτερό. Τους σχετικώς ευπόρους προσπαθούσαν να μιμούνται και οι πτωχότεροι συνάδελφοι.„.

(Το Αγγλικό τηλεγραφείο ιδρύθηκε στη Ζάκυνθο το Νοέμβρη του 1873 με σύμβαση της ελληνικής κυβέρνησης με την αγγλική τηλεγραφική εταιρεία Eastern. Ο σταθμός ουσιαστικά έκλεισε στις 9 Μαρτίου 1940. Βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, Ιστορία της Ζακύνθου, Αθήναι 1955, σ. 415).

Πρβλ. και τη μαρτυρία του Δ. Μωρέττη από τη Ζάκυνθο(γιό του πρόξενου Άγγ. Μωρέττη) : "Θυμάμαι τον πατέρα μου, και τη μάνα μου, κάθε χρόνο είχαν απασχόληση να παραγγείλουν στο Παρίσι τα καπέλλα τους, τα ταμπάρα τους, τα πάντα...„.

44. Σύμφωνα με τον Ανδριώτη, ό.π., σ. 161, η λ. προέρχεται από την ιταλική collaro, μεσν. κολλάριον, μεσν. λατιν. collarium.

45. Σύμφωνα με το Ζώη, Λεξικόν, ό.π., (1898), σ. 429, η λ. προέρχεται από την ιταλική collarina. Βλ. και Salvator, ό.π., σ. 302, την εικόνα "Jüngermann aus Zante„.

46. Η λ. προέρχεται από την ιταλ. cravatta, γαλλ. cravate,από το Cravate που σημαίνει Κροάτης. Αρχικά σήμαινε το λαιμοδέτη των Κροατών (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 69, λ.). Ως ενδυματολογικό ε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ξάρτημα η γραβάτα κυριάρχησε το 19ον αιώνα. Την έδεναν ποικιλότροπα. Στη δεκαετία του 1820 κυκλοφόρησε στην Ευρώπη ένα μικρό βιβλίο το οποίο παρουσίαζε 32 τρόπους δεσίματος (βλ. Turner Wilcox, ό.π.,σ. 98, λ. cravat).

Βλ. και Salvator, ό.π., σ. 301, την εικόνα "Zantiotischer Jüngling„.

47. Ντίνου Κονόμου, Ζακυνθινό λεξιλόγιο, Αθήνα 1960, σ. 44 (λ. πορτσέτα και πορτσέτο).

48. "... μανσέτες πρόσθετες φαρδιές στρογγυλεμένες από πάνω με ένα κουμπί, τα έπλεναν και τα κολάριζαν ορισμένες γυναίκες που ήταν γι'αυτή τη δουλειά ούτε οι υπηρέτριες, ούτε η μητέρα. Τα έλεγαν "χυλισμένα„, κολαρισμένα.„ (Τ. Καντιάνου-Πάστρα, Ζάκυνθος· "... με κολλαριστά πορτσέτα και κουμπιά, μανικετόκουμπα χρυσά ... οι μανσέτες ήταν προσθετές για να τις αλλάζουν„ (Κίτη Βαρβιάνη, Ζάκυνθος).

49."Τα πουκάμισα τα αντρικά δεν ήτανε σκέτα όπως τώρα,αλλά όλο το μπροστινό είχε πιετάκια μικρά,που τα χυλίζανε,τα βάζανε κόλλα, για να μη ζαρώνουν.Αυτά τα πουκάμισα τα φορούσανε σε επίσημες τελετές."(Κ .Β α ρ β ι ά ν η ,Ζάκυνθος).

50. Γιλέκο <τουρκ. yelek (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 60, λ.).

51. Σακάκι, υποκοριστικό του σάκκος (Ανδριώτη ,ό.π., σ. 315). Η χρήση του γενικεύτηκε μετά το 1870 (βλ. Turner Wilcox,ό.π., σ. 199, λ. lounge, sack coat, sakkos).

52. Η λ. προέρχεται από την ιταλική tirante, μετοχή του tirare (= τραβώ) (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 369, λ.).

53."Οι κόντηδες εφόριανε σμόκερ και καπέλλο σκληρό,μπαστούνι με ασημένιο χερούλι και ρολόγια με καδένες χρυσές„, ΣΛΠΛ, χφ. 1258(συλλ. Αντωνίας Χαρτά), Ζάκυνθος· "Οι άντρες εκείνοι, με σκούρα κουστούμια και σε ειδικές περιπτώσεις, σε επίσημες σουαρέδες στο καζίνο, φορούσαν φράκο και ψηλό καπέλλο„, ΣΛΠΑ, χφ. 2484 (συλλ. Λικατερίνης Γρυπάρη), Ζάκυνθος.

54. Ζώη, Λεξικόν,ό.π., τ. Β΄ (1963), σ. 409 (λ. ρεντεγόττα και ρεντεγόττο) και σ. 280 (λ. μιγρέα,μιγρές). Η λ. προέρχεται από την αγγλική riding-coat. Εμφανίστηκε ως ανδρικό εξωτερικό ένδυμα το

18ον αιώνα και φορέθηκε κατεξοχήν σ' όλη τη διάρκεια του 19ου. Στη δεκαετία 1890 πέρασε και στη γυναικεία αμφίεση της Ευρώπης ως μακρύ παλτό (βλ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 283-284, λ. redingote). Δεν έχω παρόμοια πληροφορία για τη Ζάκυνθο.

Πρβλ. και την περιγραφή "... σακάκι, κομμένο στη μέση για να κάνει κλοσάρισμα κάτω και πίσω είχε εδώ ακριβώς στη μέση, δύο κουμπιά με δύο πιέτες κουφωτές ώς το γόνατο... από μάλλινο καλό„ (Κι-τη Βαρβιάνη, Ζάκυνθος)· "Οι άνδρες παλιά τσι Κυριακές και τσι επίσημες μέρες φορούσαν ρεντιγκότες μαύρες„, ΣΛΠΑ, χφ. 2481 (συλλ. Ευφ. Λαμπρακοπούλου) , Ζάκυνθος.

55. Βελάδα <βενετ. velada (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 49· βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄ (1963), σ. 80 λ.).

56. Μπαρμπετόνι <λατιν. barba, -ae=γένειο (βλ. Αθαν. Φλώρου Νεοελληνικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό, Αθήνα 1980, σ. 404, λ.).

57. Καπέλα τύπου "μελόν„ βλ. στου Salvator, ό.π., σ. 304(εικ. "Bürger aus Zante„)και σ. 643 (εικ. "Esel mit Klimata„).

Το καπέλο αυτό πρωτοεμφανίστηκε στην αγγλική μόδα με την ονομασία bowler από το όνομα του σχεδιαστή του William Bowler. Στην Αμερική έγινε γνωστό και ως "derby„, από το όνομα του κόμη του Ντέρμπυ, που φορούσε πάντοτε μπόουλερ στις ιπποδρομίες του Epsom Downs. Άλλη γνωστή ονομασία του είναι "billycock„, από το όνομα του William Coke, κόμη του Norfolk (βλ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 28, λ. billicock, billycock, σ. 41, λ. bowler, σ. 106, λ.derby hat). Το μελόν με μικρές παραλλαγές φορέθηκε και τον 20ό αιώνα.

58. Ρεμπούμπλικα ή ρεπούμπλικα <ιταλ. republica (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 308, λ.).

Βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄(1963), σ. 506, λ. φακέλο: μαλακός ανδρικός πίλος, ρεπούμπλικα.

Η ρεπούμπλικα φορέθηκε στη Ζάκυνθο πριν το 1900,αφού ήδη αναφέρεται και στου Ζώη, Λεξικόν, ό.π. (1898), σ. 949 (λ.ρεμπούμπλικα) και σ. 1181 (λ.φακέλο).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

59. Υπάρχουν δυο εκδοχές για την πρώτη εμφάνιση του ψηλού καπέλου ως ενδυματολογικού εξαρτήματος. Σύμφωνα με την πρώτη το ψηλό καπέλο επινοήθηκε το 1775 από έναν Κινέζο καπελά για λογαριασμό ενός Γάλλου, που το έφερε κατόπιν στην χώρα του· σύμφωνα με τη δεύτερη επινοήθηκε το 1760 στη Φλωρεντία. Ωστόσο στην ανδρική μόδα κυριάρχισε στις δεκαετίες 1820, 1830 και εξής (βλ. Turner Wilcox, ό. π., σ. 166, λ. hat, top, high, silk).

Βλ. επίσης και Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄(1963), σ. 209, λ. κλακ: "πίλος υφηλός κυλινδρικός συμπτυσσόμενος εις πλάκα δι'ελαφράς πιέσεως„.

60. Τα φάθινα καπέλα ήταν εξαιρετικά αγαπητά. Γρήγορα η μόδα τους διαδόθηκε από τα ανώτερα στα κατώτερα στρώματα. Πρβλ. και σχετική διαφημιστική αγγελία στην εφημ. Πατριώτης, έτος Ζ΄, φ. 325 (15 Απριλίου 1899), σ. 4: "Μεγάλη συλλογή φαθών στου Σαμάρα. Ψάθες γυναικών - Ψάθες ανδρών - Ψάθες παίδων σ' όλα τα γούστα με τιμάς απιστεύτως ευθυνάς. - Τας ψάθας Σας όλοι στου Σαμάρα„.

61. Βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄ (1963), σ. 289, λ. μπαγιασό και σ. 362, λ. παγιασόν.

62. Βλ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 165, λ. hat, Panama.

63. Βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., (1898), σ. 837.

64. Αι Μούσαι, έτος ΙΓ΄, φ. 288 (25 Μαρτίου 1905), σ. 6.

65. Από την ιτάλ. λ. scarpino (βλ.Ανδριώτη, ό.π.,σ.237,λ.).

66. Από την ιταλική λέξη bottoniera (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 222, λ.). Για πρώτη φορά διακόσμησε τη μπουτονιέρα του με φεύτικα λουλούδια ένας ευγενής της αυλής του Λουδοβίκου 15ου στη Γαλλία, αλλά η μόδα αυτή κυριάρχησε αργότερα στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα· τα φεύτικα όμως λουλούδια αντικαταστάθηκαν από ένα μόνο φρέσκο λουλούδι ή ένα μικρό μπουκετάκι (βλ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 40, λ. boutonnière).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

67. Βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β'(1963),σ. 86 (λ. βουλλοτήρι) και Turner Wilcox, ό.π., σ. 291 (λ. ring, signet).

68. Βλ. Ζώη, ό.π., σ. 223. Στο Λεξικό του 1898,σ.456,ο Ζώης σημειώνει ότι η λ. προέρχεται από την βενετική corgnola .

69. Ζώη, ό.π., τ. Β' (1963), σ. 289 (λ. μπαγολίνα).

Πρβλ. και "Οι δε νεαροί κρατούσανε πάντοτε μπαστουνάκι και αφού προέρχονταν από καλές οικογένειες είχαν ασημένιο το χέρι απάνω και γραμμένο το όνομά τους, πάλι ασημένιο πάνω στο ξύλο„(Κύτη Βαρβιάνη, Ζάκυνθος).

70. Παραθέτω αντιπροσωπευτικές περιγραφές της, όπως τις εντόπισα στην αφηγηματική πεζογραφία του Γ.Ξενόπουλου:

α) "Ο υψηλός του κυλινδρικός πίλος - ο αχώριστος σύντροφος του κόντε Ριχάρδου, μαύρος τον χειμώνα, φαιός το θέρος, - ευρίσκεται επί της τραπέζης ως πρόσκομμα, τον λαμβάνει δ' ο κύριός του και τον μεταθέτει συχνά, εφ'όσον ανασκαλεύει τους σωρούς των εφημερίδων. Είναι ανήρ περίπου εξηκοντούτης· αλλ'ένεκα της ατάκτου και ακρατούς αυτού νεότητος, αι πολλαί ρυτίδες του προσώπου του τον δεικνύουν γεροντότερον· συντείνουν δ' εις τούτο περισσότερον και αι μακρόταται λευκαί φαβορίται, εν μέσῳ των οποίων λάμπει ξυρισμένος ο πώγων, αι χρυσαί διόπτραι δια των οποίων φαίνονται οφθαλμοί φαιοί και αλαμπείς ... Οι μύστακές του λευκοί και ανεστραμμένοι, δίδουν εις το πρόσωπόν του έκφρασίν τινα αρειμάνιον. Εν γένει είναι εύμορφος άνθρωπος και ηξεύρει να ενδύεται απλώς συγχρόνως και μεγαλοπρεπώς„....." ... ταυτοχρόνως δε ήνοιξεν η θύρα και εισήλθεν εις το δωμάτιόν του ο κόντε Ριχάρδος, φορών την επιδιορθωμένην και όζουσαν βενζίνης ρεδιγκόταν του, και θωπεύων δια της καμπυλωτής ψήκτρας τον υψηλόν του πίλον. Επλησίαζεν η ώρα της διαδηλώσεως και ητοιμάζετο να υπάγῃ εις το Καζίνον...„ (Μαργαρίτα Στέφα, Άπαντα,τ. 1,Αθήναι 1972,σ.394 και σ, 404).

β) "Καθόλου δεν άλλαξε ο θείος του. Μόνο τα ξανθά του γένια άρχισαν νασπρογαλιάζουν. Κι'η φορεσιά η παρδαλή με τα τετράγωνα η ίδια, κι'η άσπρη κάσκα με την πράσινη φόδρα η ίδια, κι'η χρυσή κα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δένα απόξω, στο στενό, ολοκούμπωτο σακάκι, η ίδια... Αλήθεια συνήθιζε να ξυρίζει το μουστάκι του - αλλά δεν ήταν κι ο μόνος Ζακυνθινός που διατηρούσε την παλιά αυτή συνήθεια„ (Ο κόκκινος βράχος, ό.π.,σ.326).

γ) "Ο κόντε-Τζώρτζης φορούσε τη βελάδα του που του πήγαινε καλά, όπως κι' ό,τι φορούσε, γιατ' ήταν ομορφάνθρωπος, ψηλός καλοκαμωμένος, με κοκκινωπά μπαρμπετόνια και με πυκνά μουστάκια, στρωτά κι' ενωμένα σχεδόν με τα μπαρμπετόνια. Ο Φρέντος όμως, ο πελώριος έφηβος, ήταν λιγάκι άγαρμπος ασουλούπωτος, ανύσταγος, κι' η βελάδα λες κι'έκλαιγε απάνω του.„ (Λάουρα,ό.π.,σ.307).

δ) "Ο κύριος Μεμάρης, με λινή, σταχτιά, πολύ γυαλιστερή φορεσιά, φρεσκοσιδερωμένη, κρατούσ' ένα χοντρό μπαστούνι, κίτρινο με ασπρο κοκκαλένιο χερούλι, κι'ένα μικρούτσικο, τόσο δα, μπουκετάκι γαζίες, που το μύριζε ολοένα. Όμορφος γέρος, λεπτός, λιγερός, ευγενικός, είχε κοντά γκρίζα μπαρμπετόνια, δροσερά κοκκινέλια μάγουλα, μεγάλη μύτη καμπυλωτή και χρυσά ματογυάλια... Μα κάθε φορά που τίναζε το λαιμό του, ο κ. Μεμάρης έκανε κι'ένα κίνημα με τα χείλη, σα νάθελε να δαγκάσει την κομμένη κι'αλήθεια σα φαγωμένη άκρη του μουστακιού του. Και στάριστερά του χέρι, στο παράμεσο δάχτυλο, φορούσ'ένα πελώριο χρυσό δαχτυλίδι με σφραγιδόλιθο μαύρο θαμπό.„(Αναδυομένη,ό.κ.,σ.327).

ε) "Φορούσαν όμως τα ίδια ρούχα, - λινά σαν του πατέρα τους μα κάτασπρα, - μαβιά πουκάμισα, με πολύ κατεβασμένα κολλάρα,που τους γύμνωναν μπροστά σε μια χαριτωμένη κάτασπρη σφαγή, άσπρες γραβάτες κυματιστές κι' άσπρες γόβες. Μόνο που ο ένας φορούσε σκούρο πανταμά και καφετιές μεταξωτές κάλτσες, ενώ ο άλλος σκληρό φαθάκι και κάλτσες μαβιές σαν το πουκάμισό του.„ (ό .π.,σ.328)

στ) "...Και ξέρεις ποιός είναι ο κόντε-Ντιμάρας, που δεν τον είδες ποτέ σου παρά με την καφετιά μιγρέα, τα γιούλια στη μπουτουνιέρα, το λιλά μαντήλι στην απάνου τσέπη, το πούρο και το χαμόγελο στο στόμα;" (Ο ποπολάρος, Άπαντα, τ.7, Αθήναι 1972, σ.482).

ζ) "... ένας άνθρωπος απροσδιόριστης ηλικίας, με μαύρα μπαρμπετόνια, ίσως βαμμένα, και με μαυροπράσινη ρεδιγκότα, που αυτή ήθελε βάψιμο, τον επλησίασε...„ (ό .π.,σ.485).

71. Παραθέτω αποσπάσματα από προικοσύμφωνα (βρίσκονται στο Ιστορικό αρχείο Ζακύνθου) των ετών 1890, 1899 και 1903, όπου αναφέρονται χαρακτηριστικά ενδύματα που αποτελούσαν μέρος της προικοδότησης.

α) "... είκοσι δύο φορέματα (βέσταις) εκ των οποίων πέντε από μαλλίον, ένα λινό, και ένα από μετάξιον και τα λοιπά διάννηνα διαφόρων ειδών και χρωμάτων, είκοσι υποκάμησα αγοραστά εσοβέλεσα (κότολα) ένδεκα αγοραστά δέκα τέσσαρους μπούστους οι μεν επτά εντόπιοι και οι έτεροι αγοραστοί, εξ σιτοτζίπουνα, εξ εσόβρακα δέκα τρεις σκαμπαβίες μέρος εξ αυτών με χειροτεχνήματα, ποδιές είκοσι διάννηνες σκαρτσούνια ζεύγοι εξήκοντα εξ, Μανδύλια ογδοήκοντα τέσσαρα εκ των οποίων δέκα τέσσαρα από μετάξιον και τα λοιπά διάννηνα διαφόρων ειδών και χρωμάτων, εξ μπελερίνες εν μανδυλό (σιάλε) από μαλλίον, ένα επανοφώριον Πάνο„. (Α/α 68/1920,αριθ. ευρετηρίου 170, ημερομηνία: 2.11.1890, τόπος: θέση Καραντζέϊκα, όριον της κώμης Γαλάρου, σ. 2).

β) "... είκοσι υποκάμισα, είκοσι μπούστους εντοπίους, οκτώ εσόβέλεσα (κότολα) είκοσι φορέματα μάλινα είναι πέντε εξ ων διό άραφα και τα λοιπά διάνηνα εξ ων εννέα άραφα, δώδεκα ποδίαις, οκτώ σκαμπαβίες, διό κολάρους, 3 βελούδο, εξήκοντα τρία μανδύλια εξ ων δώδεκα από μετάξιον, διό μπελερίνας και ένα μανδυλό από μαλίον και τα λοιπά διάνηνα, έναν φουτά μάλινον, τριάκοντα ζεύγοι σκαρτσούνια, εξ εσόβρακα...„ (Α/α 73/1920, αριθμ. ευρετηρίου 1314, ημερομηνία ... 22.10. 1899, τόπος: Βανάτο, όριο του χωριού Μουζάκι, σ. 2).

γ) "Πρώτον εις κινητά πράγματα ήτοι ... δέκα σοτοβέλεσα, δεκαοκτώ υποκάμησα, δέκα εσόβρακα, δεκαοκτώ μπόλιες, δέκα σκαμπαβίες,τεσσαρας δωδεκάδες ζεύγη σκαρτσούνια, πέντε δωδεκάδες μανδήλια εξ ων η μία δωδεκάς είναι μεταξωτά και τα έτερα διάνινα, δεκαοκτώ φορέματα με τα κορμία των εξ ων τέσσαρα είναι μάλλινα και τα έτερα διάνας, δύο κολάρος ο εις μεταξοτός και ο έτερος κασμίρη, ένα φουτάν, δέκα οκτώ στηθοδέσμους εντοπίους, δώδεκα ποδίας...„ (Α/α 77/1920, αριθ. ευρε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τηρίου 2120, ημερομηνία: 31.1.1903, τόπος: Λαγοπόδο, σ. 2).

Τα ίδια ενδύματα προφανώς χρησιμοποιήθηκαν και στην επόμενη δεκαετία 1910-1920. Εκτός από τις προφορικές και άλλες μαρτυρίες που συγκέντρωσα σχετικά, αυτό πιστοποιείται και από αντιπροσωπευτικά προικοσύμφωνα των ετών 1919 και 1920 που σώζονται στο Ιστορικό Αρχείο Ζακύνθου. Για σύγκριση με τα στοιχεία που δίνουν τα προηγούμενα προικοσύμφωνα (1898,1899, 1903) παραθέτω ενδεικτικά τα εξής:

α) "... Πρώτον διάφορον υματισμόν και κινητά είδη ως έπεται ... δέκα εξ υποκάμησα δέκα εξ μπούστους, οκτώ εσόβρακα οκτώ εσοβέλεσα /κότολα/... δέκα εξ φορέματα εξ ων τέσσαρα μάλλινα το εν καζιμίρι,εν επανωφόριον, μία Γιακέτα, δώδεκα ποδίαις, δέκα εξ μπόλιες... τεσσαράνοντα ζεύγοι σκαρτσούνια, τεσσαράκοντα μανδήλια εξ ων εξ από μετάξιον και τα λοιπά από πανίον διάνα, δύο σάλπες η μεν Μάλλινη η δε μεταξωτή...„ (Α/α 28/1919, αριθμ. ευρετηρίου 5.335, ημερομηνία: 21.10. 1919, τόπος: χωρίον Λαγκαδάκια, σ. 2-3).

β) "... είκοσι τέσσαρες μπόλιες, ... , δέκα εξ υποκάμισσα δέκα εξ μπούστους εντοπίους, οκτώ εσοβέλεσα /κότολα/ οκτώ εσόβρακα, οκτώ σκαμπαβίες, φορέματα δέκα εξ εξ ων εν από μετάξιον πέντε από μαλλίον και τα λοιπά διάνηνα, δώδεκα ποδίας, τέσσαρες δουζήνες σκαρτσούνια, τέσσαρας δουζήνας μανδήλια εξ ων εξ από μετάξιον και τα λοιπά διάνηνα δύο μανδυλά, μία μπελερίνα, δύο σάρπες από μετάξιον,εν επανοφώριον και ένα κολάρον εκ καζημηρίου...„ (Α/α 29/1919, αριθμ. ευρετηρίου: 5343, ημερομηνία: 24.10.1919, τόπος: χωρίον Κοιλιομένον, σ. 2).

γ) "... Πρώτον διάφορον υματισμόν και κινητά είδη ως έπεται ... δώδεκα μπόλιες εντόπιες και αγοραστές, δέκα οκτώ υποκάμησα, δέκα οκτώ μπούστους εντοπίους εξ εσοβέλεσα /κότολα/, εξ εσόβρακα, δέκα οκτώ φορέματα εξ ων τρία μάλινα άραφα και τα λοιπά διάνηνα τα εξ αραφα, εξ σκαμπαβίες δώδεκα ποδίας, τέσσερες δουζήνες σκαρτσούνια τεσσερες δουζήνες μανδήλας εξ ων εξ από μετάξιον και τα λοιπά διάνηνα μια σάρπα μεταξωτή διό μπελερίνας ένα μανδυλό καζιμήρι, εν επανοφώριον ...„ (Α/α 31/1919, αριθμ. ευρετηρίου 5249 ημερομηνία: 26.7.1919, τόπος: χωρίον Κοιλιωμένον, σ. 2).

δ) "... δέκα οκτώ μπόλιες εντόπιες... δέκα οκτώ υποκάμισσα,δέκα οκτώ μπούστους εντοπίους, οκτώ εσωφόρια, οκτώ εσώβρακα, δέκα οκτώ φορέματα, εξ ων εν από μέταξαν, εν εκ βελούδου, τρία μάλλινα και τα λοιπά διάνινα, οκτώ σκαμπαβίες, δέκα οκτώ ποδίες, εν επανωφόριον πάνο, ένα μπουά, μιαν μπελερίναν ένα κολλάρον , τέσσαρας ντουζίνας σκάλτσες, τέσσαρας ντουζίνας μανδήλια, εξ ων η μια μεταξωτή, ένα καπέλλο...„ (Α/α 127/1920, αριθμ. ευρετηρίου: 5526, ημερομηνία: 17.4. 1920, τόπος: Μαχαιράδον, σ. 2).

ε)"... Πρώτον διάφορον ιματισμόν και κινητά είδη ως έπεται .... είκοσι τέσσαραις μπόλιαις,... δέκα οκτώ υποκάμησα, δέκα οκτώ μπούστους, οκτώ εσοβέλεσα /κότολα/ εσόβρακα οκτώ, τεσσαράκοντα ζεύγη σκαρτσούνια, τεσσαράκοντα οκτώ μανδύλια εξ ων εξ από μετάξιον και τα λοιπά διάνηνα, δύο μπελερίναις ένα κολάρο, εν επανωφόριον, δύο σαρπες, δώδεκα ποδίες, δέκα οκτώ φορέματα, εν από μετάξιον, εν εκ βελούδου, δύο μάλλινα και τα λοιπά διάνηνα...„ (Α/α 80/1920, αριθ. ευρετηρίου: 5454, ημερομηνία 24.1.1920, τόπος: Λαγοπόδο Μαχαιράδων, σ. 2).

72. Όπως επισημαίνει και η **Ιωάννα Παπαντωνίου**, Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς, Εθνογραφικά, 1 (1978), σ. 31, τα εσώρουχα απουσιάζουν από τις περισσότερες γυναικείες φορεσιές με ελάχιστες εξαιρέσεις (όπως π.χ. σε ορισμένες φορεσιές του βορειοελλαδικού χώρου, καθώς και φορεσιές αστικές).

Στη μελέτη μας κατατάσσουμε το πουκάμισο στα εσώρουχα, γιατί ανάλογη είναι η χρήση του. Αντίθετα, ιδιαίτερα στην ηπειρωτική Ελλάδα το πουκάμισο κατέχει ουσιαστικά τη θέση εξωτερικού ενδύματος ακόμη κι όταν φοριέται κατάσαρκα.

Για τις σύγχρονες μετακινήσεις του πουκάμισου βλ. και **Μ.Γ. Μερακλή**, Το αργό γδύσιμο, Δώμα, 4 (1984), σ. 11-17.

73. Τα αγοραστά βαμβακερά υφάσματα χρησιμοποιήθηκαν κυρίως μετά το 1870, αφότου άρχισε η εισαγωγή τους από την Ευρώπη, με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθεί η χρησιμοποίηση των εγχώριων υφαντών (βλ. και της **Ε. Μ. Κοσμετάτου**, ό.π., σ. 22).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

74. Βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄ (1963), σ. 299 (λ. μπουζάνι και μπουζανόβρακο).

Τα μπουζάνια μετά το 1910 κόβονταν πιο κοντά, ώς πάνω από το γόνατο, γιατί ο ποδόγυρος άρχισε να ανεβαίνει. Ως προς την υπόλοιπη κατασκευή συνεχίστηκε ο ίδιος τρόπος κοπής, ραφής και διακόσμησης μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο· κάτι ανάλογο συνέβη και στην Κεφαλονιά (βλ. Ε. Η. Κοσμετάτου, ό.π., σ. 20).

Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτά τα εσώρουχα εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στις αρχές του 19ου αιώνα με τα συχνά διαφανή νεοκλασικά ενδύματα. Αλλά μόνο μετά το 1820 επικράτησαν στην αμφίεση των μικρών κοριτσιών και μετά το 1830 των γυναικών (βλ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 111, λ. drawers). Καθολικά χρησιμοποιήθηκαν στη δεκαετία 1850 για να καλύπτουν τα πόδια στην περίπτωση που ο αέρας ανασήκωνε τη φούστα με το εσωτερικό κρινολίνο (βλ. Βουγιούκα, ό.π., σ. 113).

75. Ζώη, ό.π., σ. 191, λ. καμούφο: "γαρνιτούρα γυν. φορέματος εκ του ιδίου υφάσματος συνήθως. - λέγεται και βολάν„· βλ.επίσης Κονόμου, Ζακυνθινό λεξιλόγιο, ό.π., σ. 22, λ.: "πιέτα στα γυναικεία φορέματα„.

76. Η δυτικόφερτη δαντελοπλεκτική με την ευρύτατη διάδοση στη νησιώτικη Ελλάδα, ήταν από τις προσφιλέστερες ενασχολήσεις των γυναικών στη Ζάκυνθο.

Το κοπανέλι που χρησιμοποιούσαν για το πλέξιμο της δαντέλας ήταν ένας τορνευτός κύλινδρος μικρών διαστάσεων, όπου στερέωναν επιδέξια με καρφίτσες βαμβακερές ή μεταξωτές κλωστές (βλ. Ζώη, ό.π., σ. 220, λ.). Το πόμολο έμοιαζε με το σημερινό βελονάκι (ό.π., σ. 393, λ.).

Η αυστηρή προσήλωση στην οπτική εντύπωση της δαντέλας ευνόησε την ανάπτυξη των λευκών κεντημάτων, επίσης δυτικής προελεύσεως, στη διακόσμηση των εσωτερικών ενδυμάτων. Οι βελονιές που συνηθίζονταν ήταν το "fil-tiré„, που συνδυασμένο με τη ρίζα δημιουργούσε την εντύπωση της δαντέλας, το "ανεβατό„ ή "πλακέ„ για το γέμισμα των μοτίβων, το "ροκοκό„ και το "φεστόνι„. Στα ζακυνθινά κεντήματα κυριάρχησαν θέματα από το φυτικό κόσμο, με προτίμηση στις μαργαρίτες και

τα σταφύλια. Χαρακτηριστικός ήταν ο τρόπος που "ξεσήκωναν„ τα σχέδια η μια από την άλλη: έβαζαν το κέντημα που τους ενδιέφερε πάνω στο τζάμι του παραθυριού και αντικριστά στην άλλη επιφάνεια ακουμπούσαν ένα διαφανές χαρτί. Αντέγραφαν το σχέδιο, στερέωναν το χαρτί στο υφασμα και κεντούσαν πάνω στο σχεδιασμένο θέμα. Έπειτα έσχιζαν το χαρτί και έμενε το κέντημα (πληροφορία της κεντήστρας Ζωής Μαγεροπούλου από τον Άγιο Δημήτριο).

Γενικά για τα ελληνικά κεντήματα βλ. A.J.B Wace, Mediterranean and Near - Eastern Embroideries, London 1935· Angelique Hagimihali, L' art populaire grec, Édition Pyrsos, Athènes 1937, σ. 23-27· Pauline Johnstone, Greek Island Embroidery, London 1961· Πόπης Ζώρα, Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής φορεσιάς, Αθήνα 1966· της ίδιας, Κεντητική, στον τόμο Νεοελληνική Χειροτεχνία, Έκδοση Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1969, σ. 160-219(Χρωματιστά κεντήματα, σ. 162-189· Δαντέλλα και λευκά κεντήματα, σ. 190-199).

77. Για τα παραδοσιακά πουκάμισα της ηπειρωτικής Ελλάδας με παρατηρήσεις και για τα νησιώτικα βλ. Άννας Γουήλ - Μπαδιεριτάκη, Το γυναικείο παραδοσιακό πουκάμισο της ηπειρωτικής Ελλάδας. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1980.

78. Σε αντίθεση με το λινό κεφαλλονίτικο (βλ. της Ε.Μ. Κοσμετάτου, ό.π., σ. 9-10). Όπως μας πληροφορεί ο Ζώης, ό.π., σ. 248, (λ. λινάρι), η Ζάκυνθος παρήγε αρκετό λινάρι, κυρίως στην περιοχή του χωριού Καταστάρι, όπου υπήρχαν λάκκοι ("λούμπες„) για το μαγγάνισμα. Όμως πριν από το 1866 οι περισσότεροι λάκκοι έκλεισαν με διαταγή της Κυβέρνησης. Αυτό είχε ως συνέπεια τον περιορισμό της χρήσης του.

79. Η Παπαντωνίου, ό.π., σ. 8-9, διακρίνει τα παραδοσιακά νεοελληνικά πουκάμισα σε τέσσερις κατηγορίες "από άποψη κοφιάς„: 1. Πουκάμισα με το φάρδος μαζεμένο σε σούρα στη λαιμόκοψη (επίδραση δυτική αναγεννησιακή - Επτάνησα, Κρήτη, Πελ/σος) 2. Πουκάμισα με εφαρμοστό το κορμί και σουρωτή τη φούστα (επίδραση δυτική αναγεννησιακή - Δωδεκάνησα, Σκύρος, Σκόπελος, Χίος). 3. Πουκάμισα όπου το

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πλαΐνό φύλλο αποτελεί συνέχεια του κατωμάνικου (επίδραση τουρκική - Μακεδονία, Θράκη, (αστικά κέντρα, μεγάλα χωριά, Σουφλί, Ανταρτικό). 4. Πουκάμισα όπου το πρόσθετο φάρδος ξεκινά κάτω ή δίπλα από το μανίκι (τα πλέον συνηθισμένα στην ηπειρωτική Ελλάδα).

Τα ζακυνθινά πουκάμισα ανήκουν στον πρώτο τύπο , που εξελίχθηκε σταδιακά με την επίδραση της αστικής δυτικής μόδας.

80. Η λέξη "πόστα„ (βλ. και Ζώη, ό.π., σ. 399, λ.) χρησιμοποιείται ποικιλότροπα κατά τόπους. Π.χ. στις Σαρακατσάνες της Ηπείρου δηλώνει τη ζώνη του φουστανιού (βλ. Αγγελικής Χατζημιχάλη,Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, Επιστημονική επιμέλεια: Τατιάνας Ιωάννου Γιανναρά, επιμέλεια εκδόσεως Άγγελου Δεληβοριά, Αθήνα 1978, σ. 381)· στους Σαρακατσάνους επίσης πόστες λέγονται και οι πιέτες (ό.π., σ. 381)· στην καραγκούνικη ποδιά πόστα λέγεται το κατώτατο μέρος της, το κρηπίδωμά της„ (βλ. Ελένης Ρωμαίου-Καρασταμάτη, Η ποδιά της Καραγκούνας. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1980, σ. 60).

81. Τη διακόσμηση με δαντέλα στο γύρο του λαιμού, των μανικιών και του ποδόγυρου συναντούμε κατεξοχήν στα αστικά νεοελληνικά πουκάμισα (βλ. Παπαντωνίου, ό.π., σ. 10 και σ. 49, σημ. 11 (το πουκάμισο).

82. Λεωνίδα Χ. Ζώη, Ο γάμος παρά τοις χωρικούς, Εικονογραφημένη Πρόοδος, έτος Α΄(1892), τεύχ. 2, σ. 11.

83. Βλ. Γουήλ-Μπαδιεριτάκη, ό.π., σ. 127.

84. Από την ιταλ. λ. busto (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 222,λ.).

85. Κονόμου, ό.π., σ. 8, λ. άζουλα: "μικρή πόρπη από σύρμα σε δυο τεμάχια (αντί για κουμπιά), αρσενική και θηλυκή„.

86. Την ίδια αισθητική αντίληψη συναντούμε και στα κεφαλονίτικα εσωτερικά ενδύματα. Εξάλλου το κεφαλονίτικο μπουστάκι έχει την ίδια κοψιά και παρόμοια διακόσμηση με το ζακυνθινό (πρβλ. Φωκά-Κοσμετάτου, ό.π., σ. 28).

87. Βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π. (1898), σ. 1030, λ. σοττάνα < ιταλ. sottana. Βλ. του ίδιου, και Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄(1963), σ. 436, λ.: σοττάνα: "βεν. εσθής γυν. από την ζώνην και κάτω, εσωφόριον, κολόβιον„ (και σοττανέλλα).

Πρβλ. επίσης Ιωάννου Κολώνια, Ο γάμος της Μαρίας, Κωμωδία εις πράξεις τέσσαρας δημοσιευθείσα εις την εφημερίδα ο Κουτούζης, Ζάκυνθος 1900-1901, σ. 20.

88. Το κότολο (βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό.π., (1898), σ. 459, λ.) σύμφωνα με άποψη της Ευαγγελίας Κ. Φραγκάκι, Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης, ΙΙ: Γυναικεία φορεσιά, Αθήνα 1960, σ. 25, σημ. 3, προέρχεται από τη γαλλική cotte ή cote, που ήταν ολόσωμος χιτώνας και κατέληξε να γίνει μεσοφόρι (από τη μέση και κάτω). Σύμφωνα με τον Θ. Πάντο, Το κοστούμι, Αθήνα 1978, σ. 208, η cotte ήταν αρχικά φούστα χωριάτικη γερμανικής προελεύσεως και αργότερα ως εσωτερικό φόρεμα αντικατέστησε τη ρωμαϊκή subucula.

Κατά την Turner Wilcox, ό.π., σ. 88, λ. , η cote ή cotte είναι παλιό αγγλικό και γαλλικό εξωτερικό ένδυμα, ανδρών και γυναικών. Η ανδρική cote ήταν ένας χιτώνας μεταβλητού μήκους ανάμεσα στη μέση και τα γόνατα. Η γυναικεία cotte ήταν ένα ολόσωμο φόρεμα στενό στη μέση και μακρύ ώς το έδαφος. Η λέξη παρέμεινε στα αγγλικά ως coat.

89. Μεσοφόρια της ευρωπαϊκής μόδας στο β΄ μισό του 19ου αι. βλ. στης Turner Wilcox, ό.π., σ. 235-236· της πρώτης δεκαετίας του 20ού βλ. στου ίδιου, ό.π., σ. 357.

Μορφολογικά όμοια φαίνεται να είναι τα μεσοφόρια και στα υπόλοιπα Επτάνησα, π.χ. στην Κεφαλονιά (βλ. Φωκά-Κοσμετάτου, ό.π., σ. 28) και στην Λευκάδα, όπου φορούσαν τρία απανωτά κότολα (βλ. Αγγελικής Χατζημιχάλη, Ελληνικαί εθνικαί ενδυμασίαι, τ.2, Μουσείο Μπενάκη, Αθήναι 1954, σ.25). Επίσης στα Δωδεκάνησα, π.χ. στην Κω (βλ. Α. Καραναστάση, Οι ζευγάδες της Κω, Λαογραφία, 14 (1952), σ. 241).

90. Βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό.π., (1898), σ. 696, λ. μπρόμπολο: "(ενετ. brombolo), είδος γυναικείου εσωφορίου (κοτόλου) έχοντος σύρματα ή ελάσματα καθ'όλην την κάτω περιφέρειαν.„.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Βλέπουμε ότι η ευρεία χρήση του συρμάτινου στεφανιού το ταύτισε με την έννοια του κότολου.

Πρβλ. για την Κεφαλονιά Φωκά-Κοσμετάτου, ό.π., σ. 31.

91. Η λ. προέρχεται από την ιταλ. λ. scappavia, είδος πλοίου (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 326, λ.)· εξάλλου ο Ζώης, Λεξικόν, ό.π., τ. Α΄ (1963), σ. 592, αναφέρει με το όνομα Σκαμπαβία οικογένεια από τα Ιωάννινα, 1772.

Βλ. επίσης Ζώη, Λεξικόν, ό.π., (1898), σ. 1009, λ. σκαμπαβία: "είδος γυναικείου περικορμίου„· βλ. και Κονόμου, ό.π., σ.48, λ. σκαμπαβία: "γυναικείο εσώρουχο„.

Στην Κεφαλονιά το ίδιο ένδυμα λεγόταν σοτταμπάρκα (βλ. Ε.Μ. Κοσμετάτου, ό.π., σ. 22). Αξίζει να παρατηρηθεί ότι στη Ζάκυνθο σοτταμπάρκα λεγόταν ανδρικό ένδυμα - είδος φαρδιάς ζακέτας από χοντρό εγχώριο υφαντό· το φορούσαν οι εργάτες στα χωράφια στο μάζεμα της ελιάς κ.λπ. (βλ. ΙΙ: Ανδρική ενδυμασία, σ.120).

92. Παραθέτω προφορικές μαρτυρίες Ζακυνθινών πληροφορητών μου: "... του σπιτιού„ (Α. Ξένου, Ζάκυνθος)· "... σαν λιζές στα επίσημα τραπέζια, για να μη λερωθεί η νοικοκυρά που σέρβιρε„ (Χ.Σκορδούλη, Ζάκυνθος)· "... στο σπίτι πιο απλές, και στην εκκλησία„ (Λ. Βόσσου, Γαϊτάνι)· "... στην εκκλησία„ (Σ. Κορωνιού, Αλυκανάς)· "... οι νυφάδες το καλοκαίρι„ (Σ. Γουνέλη, Κερί)· "... δεν εφορήανε τότες νυχτικά, εφορήανε σκαμπαβίες„, ΣΛΠΑ, χφ. 3399 (συλλ. Κων/νας Βοζίκη), Παντοκράτορας.

Έχω την άποψη ότι η σκαμπαβία φορέθηκε ως γιορτινό ένδυμα μετά το 1890, όταν στην αστική μόδα κυριάρχησαν οι λευκές εφαρμοστές δαντελοστόλιστες μπλούζες. Οι γυναίκες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα προσπάθησαν να μιμηθούν τις αστές χρησιμοποιώντας το προϋπάρχον, παρόμοιο κατασκευαστικά, ένδυμά τους με την άλλωστε επιτηδευμένη τεχνική. Και συχνά έραβαν τις σκαμπαβίες με φουσκωτά στους ώμους και στενά στον πήχυ μανίκια, όπως ακριβώς πρότεινε η δυτική μόδα. Χαρακτηριστικές είναι οι φωτογραφίες με υπότιτλους "Mädchen aus der Ebene mit Geschlossener und offener Boglia„ και "Frau aus Ayos Dimitris„, στο Ludwig Salvator, ό.π. (Allgemeiner Theil), σ. 305 και 306 αντίστοιχα.

93. "... όλο άσπρες, χρωματιστές καθόλου." (Μ.Δ.Πέττα, Άγιος Δημήτριος).

94. Βλ. παρόμοια ευρωπαϊκά ενδύματα στης Turner Wilcox, ό. π., σ. 239.

Πρβλ. Γ. Ξενόπουλου, Ο κακός δρόμος, Άπαντα, τ. 2, Αθήνα 1975, σ. 462: "Κοτζά κοπέλα τώρα - έλεγε η θεία Νικολέττα, η γειτόνισσα - να ξημεροβραδιάζεται στσι ρούγες και στα παρεθύρια, και να χασκογελάει με τον ένανε και με τον άλλονε; να ζέβει από τη βρώμα σα σγαρίλιος του άμμου, και να μην πηγαίνει απάνου μία στιγμή, να ράψει κάνε ένα κουμπί στη σκαμπαβία τση, που καμία ώρα θανούξει ούλη να φανούνε και τα βυζία τση, δεν ντρέπεται;...".

95. Ας σημειωθεί ότι χάρη στον επίπονο χειροποίητο πλούτο της διακόσμησης διασώθηκαν ώς τις μέρες μας αρκετές ζακυνθινές σκαμπαβίες σε σύγκριση με τα υπόλοιπα ενδύματα που καταστράφηκαν ή ξαναχρησιμοποιήθηκαν μεταποιημένα σε δύσκολα χρόνια.

96. Από την ιταλ. λ. vesta (βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., (1898),σ. 135. λ.).

97. Το ίδιο φόρεμα φορούσαν οι κοπέλες και στην Κεφαλονιά (βλ. Φωκά-Κοσμετάτου, ό.π., σ. 27).

Πρβλ. και Γ. Ξενόπουλου, Αναδυομένη, Άπαντα, τ. 7, Αθήναι 1972, σ. 363, απόσπασμα από την περιγραφή του γιορτινού φορέματος της δεκαεξάχρονης χωρικής καμαριέρας Νένε: "... ένα σκούρο μονοκόματο φόρεμα, φούστα και μπούστος μαζί,πλατύ, φουντωτό, κοντόμεσο,που θηλυκωνόταν στην πλάτη...".

98. Από την ιταλ. λ.abito (βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., (1898), σ. 54, λ.).

Την ίδια κατασκευή και χρήση είχε και στη γειτονική Κεφαλονιά (βλ. Φωκά-Κοσμετάτου, ό.π., σ. 30· επίσης βλ. στης Ε.Μ. Κοσμετάτου, ό.π., σ. 18).

99. Ως επίσημο φόρεμα η Ζακυνθινιά πρωτοφορούσε το άμπιτο την πρώτη Κυριακή μετά το γάμο,για να πάει στην εκκλησία και μετά να

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επισκεφτεί τους γονείς της. Ανάλογη συνήθεια συναντούμε και στα άλλα Επτάνησα, π.χ. στη Λευκάδα (βλ. Χατζημιχάλη, ό.π., σ.25).

100. Το λευκό νυφικό εμφανίστηκε και επικράτησε στη δυτική μόδα από τις αρχές του 19ου αιώνα (βλ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 44 και 394, λ. bridal dress και wedding gown αντίστοιχα). Στο παρελθόν λευκό μάλλινο ήταν το νυφικό φόρεμα των γυναικών της αρχαίας Ρώμης για να συμβολίζει την παρθενικότητα (της ίδιας , ό.π., σ. 44, λ. bridal dress).

Στη Ζάκυνθο το λευκό επικράτησε πριν τον 20ό αιώνα. Πρβλ. Γ. Ξενόπουλου, Μαργαρίτα Στέφα, Άπαντα, τ. 1, Αθήναι 1972, σ. 495: "... ηκολούθει δε η νύφη λευχείμων, ωραία, εις τον βραχίονα του πάππου της ...„

Για τη χρωματική ποικιλία των νυφικών βλ. επίσης αποσπάσματα από συνεντεύξεις Ζακυνθινών πληροφορητών μου: "... πατατί, το βρήκα σ'ένα κομό„ (Δ. Βόσσου, Γαϊτάνι)· "... λευκό και πράσινο φόρεμα„ (Χ. Καλαβρέζος, Κερί)· "... ανοιχτό πράσινο νυφικό με ριγούλα χρυσαφί η μητέρα μου που παντρεύτηκε στα 1900„ (Γ. Κεφαλονίτου, Γαλάρο)· "...από ζαχαρένιο άσπρο κεντημένο ύφασμα„ (Σπ. Μαλαφούρης, Ζάκυνθος)· "... σταχτί, σιδερί, πατατί... τέτοια θυμάμαι στον καιρό μου„ (Λ. Μουζάκη, Αλυκανάς)· " μπέζ χρώμα„ (Μ.Δ. Πέττα, Άγιος Δημήτριος)· "... άσπρα, το συνήθειο που υπάρχει και σήμερα„ (Στ. Πέττας, Άγιος Δημήτριος)· "... κόκκινο ή ροζ ή λευκό„ (Σπ. Σταμίρης, Άγιος Δημήτριος)· "... λευκό, ρόζ, σιελ, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση· αν δεν είχε να πάρει άλλο μεταξωτό, το έφτιαχνε ροζ ή σιελ για να το φορέσει και στις οχτώ μέρες, που θα πήγαινε στην εκκλησία με τον γαμπρό ... ή έφτιαχνε για επίσημο και ροζ και εκρού ή απαλό χρώμα„ (Χ. Σκορδούλη, Ζάκυνθος).

Πρβλ. και τη λαϊκή εξήγηση: "Το άμπιτο ήτουνα άσπρο άμα η νύφη επαντρεβότουνα για πρώτη φορά. Γι' αυτό λένε το 'πανε άμπιτο,στι δηλαδή η νύφη είναι παρθένα, άμπαστη στη ζωή, γι'αυτό και σε δεύτερο ή τρίτο γάμο απαγορευότουνα η νύφη να φορέσει άσπρο„, ΣΛΠΑ, χφ. 3271 (συλλ. Δήμητρας Μαρούδα), Άγιος Νικόλαος.

Πρβλ. επίσης και Ιωάννου Κολώνια, ό.π., σ. 37, όπου ως βασικά χαρακτηριστικά της νυφικής αμφίεσης (σε αποκριάτικο μασκάρεμα)

αναφέρονται το λευκό φόρεμα, ο νυφικός πέπλος με άνθη στο κεφάλι και λευκά σκαρπίνια. Διάφορα χρώματα είχε και το κεφαλονίτικο νυφικό -κυρίως κόκκινο, πράσινο ή βυσσινί (βλ. Φωκά-Κοσμετάτου, ό.π., σ.30).

101. Είναι χαρακτηριστική η παρακάτω αφήγηση της πληροφορήτριάς μου, **Χρυσής Σκορδούλη**· αφορά την αντίδραση μιας κοντέσας, όταν διακίστωσε ότι η γυναίκα του επιστάτη της κατώτερη από αυτήν κοινωνικά, τόλμησε να φορέσει άμπιτο με μακριά κούδα,όπως είχαν τα δικά της φορέματα: "Μου το έχει διηγηθεί ο πατέρας μου ... του το είχανε διηγηθεί και του πατέρα μου... Είχανε μεγάλα κτήματα οι Λογοθεταίοι εις το Βασιλικό, πολύ μεγάλα, κι εκεί είχανε τους σέμπρους τους λεγόμενους, τους επιστάτες των κτημάτων. Επαντρεύτηκε λοιπόν ένας σέμπρος τους . Την Κυριακή συνηθίζουν όλοι οι νεόνυμφοι να πανε στις εκκλησιές αλλά περισσότερο έρχονται στην εκκλησία του Αγίου Διονυσίου . Η νύφη εφορούσε φουστάνι με κούδα, με ουρά μεγάλη. Το έμαθε η Λογοθέταινα η κοντεσίνα πως η σέμπρα της εφόρεσε σχεδόν όμοιο με το δικό της. Την Κυριακή είδε ο κόντες εις την εκκλησία και την προσκάλεσε εις το σπίτι να τους τρατάρουνε γλυκά. Πήγανε εκεί και η Λογοθέταινα της είπε "βάλε την κούδα σου πάνω στις καρέκλες, στις πολυθρόνες„, δεν ξέρω τι, "να μην είναι κάτω„, για να μη κρέμεται η κούδα ... Και το πήρανε σε πολύ μεγάλη προσβολή όλος ο κόσμος, γιατί μόνο στου Λογοθέτη το σπίτι παρατηρήθηκε αυτό στα παλαιά παλαιά χρόνια, διότι καμία αρχόντισα δεν έκαμε τέτοιο πράγμα... πήρε ένα ψαλίδι κι όταν έβαλε την κούδα επάνω, την έκοψε την κούδα ... Δεν υπήρχε δικαιολογία εφόσον τους είχαν ανάγκη και ζούσαν από το σπίτι εκείνου όλοι τους τη ζωή...„ (Την ιστορία μου διηγήθηκαν και άλλοι πληροφορητές).

102. Παραθέτω ενδεικτικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα από περιγραφές λαϊκών ανθρώπων για το άμπιτο: "... με μακρύ μανίκι μ'ένα λαστιχάκι κάτου και ίδιο από πάνου ώς κάτου„ (Δ. Βόσσου, Γαϊτάνι)'". .. φαρδύ πολύ, με τρία βολάν, σούρα στη μέση κι απάνω φούσκα μανίκι στον πάνου βραχίονα και στενό εφαρμοστό στον πήχυ... με λαιμόκοφη και δαντέλες...„ (Γ. **Κεφαλλονίτου**, Γαλάρο) "... μακρύο με κούδα„(Α. **Μετζαλύρα**, Ζάκυνθος)· "... με μια κούδα από δω κει πέρα, αλλά δεν την είδα από κοντά, ήμουνα μικρούλα„(Α. **Μουζάκη**, Αλυκανάς)· "...

φούστα κλος, μακρύτερη πίσω, εφαρμοστό πάνω με κόπιτσες κι ένα φιλό βολανάκι στο τέλειωμα του φηλού λαιμού, με μπαλίνια,για να σηκώνεται το στήθος, γιατί δεν ήτουνα σουτιέν„ (Μ.Δ.Πέττα, Άγιος Δημήτριος)· "μονοκόμματο με πολλούς φραμπαλάδες και φισγκους„ (Α. Ποταμίτου, Καταστάρι)· "Άλλα πάλι, ά δε ήτανε ίσια, είχανε κάτου μπρόμπολο, ένα στεφάνι στρογγυλό, για να 'ναι φουσκωτά, απλωμένα. Η κάθε φούστα τότες ήθελε 10 πήχεις ύφασμα για να φτιαχτεί„, ΣΛΠΑ,χφ. 771 (συλλ. Διονυσίου-Αντώνιου Σέρρα), Ζάκυνθος· "Το καλό μου το φουστάνι ήτουνα μακρύο με κούδα, που για να προβατίσω τη σκάλωνα στο πλάι με μια παραμάνα. Άλλες τσι είχανε αμολυτές για μεγαλείο„, ΣΛΠΑ, χφ. 1254. (συλλ. Διονυσίας Νέγκα), Ζάκυνθος 1971· "Τσι γιορτές εφόριαμε και πούφια, με καμούφα στην περιφέρεια για νάναι πλατεία η φούστα και μπρόμπολα με ολόγυρα στο κάτου μέρος σύρμα από μέσα, για να φουντώνει η φούστα„, ΣΛΠΑ, χφ. 1258 (συλλ. Αντωνίας Χαρτά), Ζάκυνθος· "... ποδίες, πρόσθετα ραμμένες πάνω από το φουστάνι, μια σε κάθε πλευρά, η μία στενότερη κι η άλλη πλατύτερη. Εφτές ήτανε ίσαμε τα στραγάλια, μακρύτερες από το φουστάνι και,όταν εφύσαγε ο αέρας,ανεμίζανε οι ποδίες„, ΣΛΠΑ, χφ. 3270 (συλλ. Αθηνάς Τριβυζά), Καταστάρι..

103. Μάντο, από τη γαλλ. λ. mante, la , που σημαίνει σάλι.

Ίσως όμως η λέξη προήλθε και από τους ταφτάδες της Φλωρεντίας, που (με το όνομα μαντίνι) ήταν περιζήτητοι ήδη από τον 18ο αιώνα προπάντων στην ελληνική ύπαιθρο, όπου οι αγρότισσες τους χρησιμοποιούσαν στα νυφικά τους φορέματα(βλ.Φελίξ Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1789-1797). Μτφρ. Ελένης Γαρίδη, Εισαγωγή - επιμέλεια - σχολιασμός Τάσου Βουρνά, Αθήνα 1974,σ. 208).

104. Μάντο φορούν οι κούκλες της Μαρίας Κολυβά (Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου) με υπότιτλους "Χωρίου Κούκεσι„, "Χωρίου Γερακαρίου Άνω„, "Χωρίου Γαλάρου„· επίσης μάντο συνοδεύει τη ζακυνθινή ενδυμασία που εκτίθεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Πρβλ. και αποσπάσματα από λαϊκές περιγραφές: " Μάντο λευκό και τση σερνότουνα πίσω η κούδα και τση τήνε κρατάγανε τα πιτσιρίκια„

(Π. Καρδιανός, Ζάκυνθος)· "... φιλό, φύνο, μακρύο, κι ερχότουνα σα καπελάκι και άνθη στο κεφάλι„ (Α. Μετζαλύρα, Ζάκυνθος)· " ... μάντο με σούρα και πίσω μακρύο κι ένα παιδάκι το κρατούσε„(Κ. Χαϊκάλη, Κερί).

Σχετικά με το κράτημα της κούδας από αρσενικό παιδί βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄ (1963), σ. 93 (λ. γάμος). Εξάλλου ο Ζώης, Λεξικόν, ό.π., (1898) σ. 267 (λ. εμπόλια), σημειώνει ότι ώς τα μέσα του 19ου αιώνα οι νύφες και κυρίως οι χωρικές, καλύπτονταν με πέπλο κίτρινο, την "εμπόλια„.

Για τις "νυμφοστόλους„ βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄(1963), σ. 93, λ. γάμος. Πρβλ. σχετικά και την ακόλουθη περιγραφή:

" Παλαιά δεν ήτουνα κομμώτριες και τέτοια, που γινότουνα νυφάδες και εφτούνα εφτού, παρά είχανε μία γυναίκα και εβάνανε αυτόν τον κλώστρη στη φωτιά και θερμαινότανε. Ο κλώστρης ήταν ένα σίδηρο που στρίβανε τα νήματα με δαύτο. Και τα διπλώνανε και φτιάνανε μπούκλες. Και μετά τσι βόηθαε μια γυναίκα και κάναν το μάντο μέχρι κάτου„, ΣΛΠΑ, χφ. 3399 (συλλ. Κων/νας Βοζίκη), Παντοκράτορας.

105. "Μαύρα...λογώνε χρώματα, ...η μάνα μου να σουπω, που ήτουνα κοπέλα φόριε βελεσοτζίπουνα...φερ'ειπείν μπλε το βελέσι ή κόκκινο και το τζιπούνι άλλο χρώμα„ (Κ. Χαϊκάλη, Κερί).

Γενικά για τις ποικίλες μορφές και ονομασίες του τζιμπουνιού στον ελλαδικό χώρο βλ. Ζώρα, Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής φορεσιάς, ό.π., σ. 14-15. Πρβλ. επίσης και Κωνσταντίνας Μπάδα-Τσομώκου, Η αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο 1687-1834. Ενδυματολογική μελέτη. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1983, σ. 149, σημ. 174.

106. Βλ. Ντίνου Κονόμου, Ζακυνθινό λεξιλόγιο, ό.π., σ. 53, λ. τζιπούνα: "χοντρό εσώρουχο χωρίς μανίκια που κουμπώνεται„· λ. τζιπούνι: "χοντό σακάκι„

Παρόμοιο είδος γιλέκου με την ονομασία "μπούστος„ συναντούμε και στην ηπειρωτική Ελλάδα, π.χ. στην περιοχή της Κορινθίας· είναι εφαρμοστό στο σώμα, μπαίνει στη θέση του τζάκου, σφίγγει το στήθος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

και συγκρατεί άλλοτε τα πανωμάνικα και άλλοτε στενά μακριά μανίκια (βλ. Χατζημιχάλη, Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, ό.π., σ. 144 και 379).

107. Από τη βενετ. λ.vallessio (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ.49,λ.). Στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 6 (1928) σ. 917, το βελέσι φέρεται ως εσωτερικό γυναικείο ένδυμα(μεσοφόρι). Παλιότερα συνηθιζόταν αυτός ο όρος και στη Ζάκυνθο για το κότολο (τελικά επικράτησε ως ασπροβέλεσο ή σοτοβέλεσο).

Ως εξωτερική φούστα απαντά και στην Κεφαλονιά (βλ. στης Ε.Μ. Κοσμετάτου, ό.π., σ. 12)· στην Κέρκυρα ως εσωτερική φούστα λέγεται ασπροβέλεσο ή ασπροβελεσάκι (βλ.Ι. Μπουνιά, Κερκυραϊκά, τ. 2, Κέρκυρα 1959, σ. 249).

Το βελέσι συμβόλιζε τη γυναικεία παρουσία και επιρροή. Πρβλ. τις λαϊκές φράσεις: "Το βελέσι κάνει πολλές δουλειές„, "όεν άφησε βελέσι στον καιρό του„ (Ντ. Κονόμου, Ζακυνθινό λεξιλόγιο, ό.π.,σ. 15) και "μακρύα αλάργα από βελέσι„, " όποιος πιστέψει γυναικός βελέσι και φορέσει / τα χέρια του πιστάγκωνα μπόγιας να του τα δέσει„ (βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄ (1963), σ. 80 και 346)· η έκφραση "φορώ βελέσι„ χρησιμοποιήθηκε για τους άντρες που άγονταν και φέρονταν από τις γυναίες τους (του ίδιου, ό.π., σ. 513).

108. Παραθέτω περιγραφές Ζακυνθινών πληροφορητών μου: "... κι εγώ που πρόλαβα γριές γερόντισσες τα είδα όλα στο μαύρο και το καφέ„ (Λ. Βισβάρδης, Ζάκυνθος)· "... μπλε ή κόκκινο και το τζιπούνι άλλο χρώμα„ (Σ. Γουνέλη, Κερί)· "... όλα σκούρα, τα περισσότερα, καμιά νύφη εφόριε αλλέγκρα„ (Χ. Καλαβρέζος, Κερί)·"... ό,τι χρώμα, μαύρο, καφέ, μπλε, αναλόγως την ηλικία - κόκκινα, άσπρα, θαλασσιά οι νέες, οι παντρεμένες λογιώνε ... στα ορεινά ό,τι τσου γουστάριζε, πιο πολύ το κόκκινο„ (Λ. Μουζάκη, Αλυκανάς·"... στα ορεινά πολύ χρωματιστά, ενώ εδώ πούλιο στενά (σοβαρά)„(Μ. Δ. Πέττα, Άγιος Δημήτριος).

Βλ. και Ludwig Salvator, Zante, ό.π., σ. 305 (εικ. "Mädchen aus der Ebene mit Geschlossener und Offener Boglia„)

Πρβλ. και το σχετικό κεφαλονίτικο λαϊκό σατιρικό δίστιχο:

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Όσες κι αν'είδα σήμερα καμμιά δε μου αρέσει
παρά εκείνη που φορά το κόκκινο βελέσι,

όπου φαίνεται η προτίμηση στο κόκκινο χρώμα και στην Κεφαλονιά (βλ. Φωκά - Κοσμετάτου, ό.π., σ.28).

109. "... για να δεις το πόδι τση, ίπρεπε να κάμεις παντοίους τρόπους, δεν ίβλεπες„ (Στ. Πέττας, Άγιος Δημήτριος)· "... αν ήθελε ιδούνε το στραγάλι άνθρωπος, τότε ήθελε να κλαίει τρεις μέρες η κοπέλα που ήθενε τσ'ιδούνε τ'αστραγάλι„, ΣΛΠΑ, χφ. 2482 (συλλ.Ελίζας Κοντούβαλη), Κερί - Βολίμες.

110. "Θυμούμαι όπου όταν ήμουνα μικρή, οι νιοπαντρεμένες γειτόνισσες, όπου εσερνόντουνα χάμου το βελέσι κι εσάρωνε το δρόμο.Τόσο μακρύο ήτουνα. Ούτε το στραγάλι δε φαινότουνα. Ήτουνα ντροπή„, ΣΛΠΑ, χφ. 3042 (συλλ. Αντωνίας Βελεγράκη), Λιθακιά.

Το ανασκούμπωμα της φούστας συνηθίζεται στα νησιά του Ιονίου, στην Πελοπόννησο και την Κρήτη. Αντίστοιχο φαινόμενο συναντάμε και στις φορεσιές της Καλαβρίας (βλ. Παπαντωνίου, ό.π., σ. 15). Πιστεύω ότι το ανασκούμπωμα της φούστας είναι ίσως επηρεασμένο από την αστική μόδα της περιόδου 1870-1890.

111. "... τόσο κλος ήτανε το βελέσι που η κούδα η ίδια τη γυρίζανε και την κράτιανε στο χέρι,στο μπράτσο,και δεν άνοιγε, τόσο πλάτος είχε„ (Α. Ξένου, Ζάκυνθος).

112. "... τη φορούσανε από δώδεκα δεκατρίω χρονών„ (Α. Μουζάκη, Αλυκανάς)· "... έτσι σε βλέπανε δίχως ποδία ελέγανε ου η γύφτισσα„, ΣΛΠΑ, χφ. 3270 (συλλ. Αθηνάς Τριβυζά), Καστάρι ..

Επικρατεί ωστόσο η αντίληψη, ότι γενικά στα Επτάνησα η ποδιά έχει μόνο πρακτική χρήση και απουσιάζει από τη γιορτινή αμφίεση, με εξαίρεση τις ποδιές της κερκυραϊκής φορεσιάς στις διάφορες κατά τόπους παραλλαγές της, π.χ. στη φορεσιά της Λευκίμμης, Γαρίτσας κ.λπ. (βλ. Παπαντωνίου, ό.π., σ. 29· επίσης Ρωμαίου-Καρασταμάτη,ό. π., σ. 34-35). Στη Ζάκυνθο η ποδιά φορέθηκε και ως γιορτινό ένδυμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Βλ. ενδεικτικά τις γυναικείες φιγούρες στη λιτανεία του Αγίου Γεωργίου (Λαγκαδάκια 1894).

Παρόμοια ήταν η κατασκευή και χρήση της κεφαλονίτικης ποδιάς(βλ. Φωκά-Κοσμετάτου, ό.π., σ. 29).

113. "... λευκές, κεντητές για την Κυριακή και στην εκκλησία„ (Δ.Βόσσου, Γαϊτάνι)· "... με τα καμουφάκια τους στο κάτου μέρος και με δύο πούρσες κεντημένες και με δύο σούφρες„, ΣΛΠΑ, χφ. 3270 (συλλ. Αθηνάς Τριβυζά), Καταστάρι. Πρβλ. επίσης Γ. Ξενοπούλου, Αναδυομένη, ό.π., σ. 363, όπου γίνεται αναφορά στην κυριακάτικη ποδιά της καμαριέρας Νένε: "... μιαν άσπρη ποδιά με κόκκινα κεντίδια, δεμένη στη μέση της με απλό κορδόνι...„· "νταντελένιες„ είναι οι ποδιές των υπηρετριών του Γ. Ξενόπουλου στα πεζογραφήματα Πετριές στον ήλιο, Άπαντα. τ. 3, Αθήναι 1972^2, σ. 499 και Τερέζα Βάρμα Δακόστα, Άπαντα,τ.9,Αθήναι 1972^2,σ.27.

Μια ορθογώνια δαντελένια ποδιά μικρών διαστάσεων σε ανοικτό μπεζ χρώμα με χρωματιστή διακόσμηση ανήκει στην ιδιωτική συλλογή του Διονύσιου Γιακουμέλου.

Για το συμβολικό χαρακτήρα της ποδιάς στην ηπειρωτική Ελλάδα βλ. και την εργασία της Ελένης Φιλιππίδη,Η λατρευτική αφετηρία της θρακιώτικης σαρακατσάνικης ποδιάς, Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 263-267.

114. Από τη βενετική λέξη spaleta (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 336, λ.)· βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό.π., (1898), σ. 1039, λ: "Τριγωνικόν μανδίλιον ή ύφασμα, το οποίον φέρουσιν επ'ώμων αι γυναίκες„ επίσης βλ. Κονόμου, Ζακυνθινό Λεξιλόγιο, ό.π., σ. 50 (λ. σπαλέτα).

115. "Θυμούμαι,ελέγαμε δώσε μου τη σπαλέτα μου να διπλωθώ„(Μ. Δ. Πέττα, Άγιος Δημήτριος).

116. Και στη γειτονική Κεφαλονιά ήταν ένδυμα της πλάτης, πλεγμένη από πρόβιο μαλλί, άσπρη για τις νέες, καφετιά ή κανελιά για τις μεσόκοπες, μαύρη για τις χήρες (βλ. Φωκά-Κοσμετάτου, ό.π., σ. 29· επίσης βλ. Ε.Μ.Κοσμετάτου, ό.π., σ. 14).

Παρόμοιο ήταν το λευκαδίτικο σπαλέτο (βλ. Χατζημιχάλη, Ελληνικαί εθνικαί ενδυμασίαι, ό.π., σ.25).

Το σπαλέτο στης Κατερίνας Κορρέ, Νεοελληνικός κεφαλόδεσμος, Αθήνα 1978, σ. 106, περιγράφεται ως "μεταξωτό, σταμπωτό, ξενικής προελεύσεως μαντήλι, που φοριόταν σε επίσημες γιορτές και πανηγύρια" (δεν προσδιορίζεται ο τόπος).

117. Από τη γαλλ. λ. pélèrine (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 273)· βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό.π. (1898), σ. 669 (λ. πελερίνα).

Πρβλ. και Γρηγόριου Ξενόπουλου, Μαργαρίτα Στέφα, ό.π., σ. 481: "Εφόρει εν μάλλινον επώμιον, μπελερίναν πλεκτήν".

Την πελερίνα εισήγαγε στη Γαλλία το 1671 η πριγκίπισσα Charlotte Elisabeth της Βαυαρίας, δεύτερη σύζυγος του Δούκα της Ορλεάνης αδελφού του Λουδοβίκου 14ου. Αρχικά κατασκευαζόταν από γούνα, αργότερα από μεταξωτό ή βελούδο. Τη φόρεσαν ιδιαίτερα τον 19ο αιώνα(βλ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 256, λ. palatine και 264, λ. pelerine).

Φαίνεται ότι στη Ζάκυνθο οι γυναίκες των κατώτερων στρωμάτων μιμήθηκαν στην κατασκευή το σχήμα της πελερίνας, αλλά χρησιμοποίησαν μάλλινα νήματα, επειδή τα μεταξωτά κ.λπ. υφάσματα ήταν ακριβά.

118. Ζώη, Λεξικόν, ό.π. (1963), σ. 420 (λ. σάρπα)· από τη γαλλική λ. écharpe < αρχ. γερμ. scharpe (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 107).

119. Βλ. στη γυναικεία αμφίεση ευγενών και αστών μετά την Ένωση (σ. 89).

120. "Επαίρνανε το άσπρο του αθάνατου, το κοπανίζανε, το πλέναν και βγαίνανε οι κλωστές και μετά τσι φτιάχναμε κουβάρια και πλέκαμε και μπλουζάκια ... γάντια από αθάνατο" (Ζ. Μαγεροπούλου, Άγιος Δημήτριος).

121. "Μαύρος από καλό μάλλινο και από μέσα ντυμένος με σατέμι (σατέν) ουρανί. Ετούτος έπεφτε σαν τη μπελερίνα κι έφτανε μέχρι τσου γκουφούς. Ο μεγάλος εφτός κολλάρος είχε από πάνου ένα μικρό, που έπεφτε γύρω γύρω μέχρι το στήθος", ΣΛΠΛ, χφ. 3272 (συλλ. Παρασκευής Μάργαρη), Ζάκυνθος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

122. Ήδη από τα ομηρικά χρόνια η κόμμωση και ο κεφαλόδεσμος σημειοδοτούσαν την κοινωνική ηλικία και τάξη (βλ. **Κατερίνας Γ. Κορρέ**, ό.π. σ.10).

123. "Εγώ θυμούμαι την πλεξίδα μου έφτανε κάτου δεμένη με κορδελίτσες„ (**Μ.Δ. Πέττα**, Άγιος Δημήτριος)· "Οι κοπελούδες τα κάνουνε πλεξίδες, μπάντα κι άλλη (στη μια μεριά και στην άλλη). Έπειτα τα σταυρώνουνε οπίσω στον ακούτη και τσι φέρνουνε και τσι κανουνε μπροστά„, ΣΛΠΑ, χφ. 2149 (συλλ. **Ελένης Παλαιοθοδώρου**), Μουζάκι.

Κατά τον ίδιο τρόπο χτενίζονταν και οι κοπέλες στην Κεφαλονιά(βλ. **Φωκά-Κοσμετάτου**, ό.π., σ. 29). Εξάλλου οι πλεξίδες ήταν μία κόμμωση πανελλήνια για τις ανύπαντρες ώς τη μέρα του γάμου τους (βλ.**Παπαντωνίου**, ό.π., σ. 32).

124. "Η μητέρα μου,όταν αρραβωνιάστηκε κοπέλλα δεκάξι χρονών,τση 'πανε σήκωσε τα μαλλιά σου και φόρεσε μακρύ φουστάνι, βελέσι„ (**Γ. Κεφαλλονίτου**, Γαλάρο)· "... άμα εμεγάλωσα τάκαμα χωρίστρα στη μέση και πίσω κότσο„, ΣΛΠΑ, χφ. 1254 (συλλ. **Διονυσίας Νέγκα**), Ζάκυνθος.

125. "Πάνου στα μαλλιά εβάναμε για να τα σκαλώνουμε κάτι κοκκάλινες φουρκαδέλλες, οπίσω παραμάνες και όταν πηγαίναμε σε γάμους εβάναμε πιούμες, στερά , που τσι σκαλώναμε στα μαλλιά ανάμεσα. Οι αρχόντισσες εβάνανε και καμέλιες ή τρέμουλες (ένα πράμα σα καδίνα με πετραδάκια απάνου, που λαμποκοπάγανε σα διαμάντια)„,ΣΛΠΑ, χφ. 1258 (συλλ. **Αντωνίας Χαρτά**), Ζάκυνθος.

126. Βλ. **Ζώη**, Λεξικόν, ό.π., τ. Β'(1963), σ. 300, λ. μπουμπάρι: "κύλινδρος εκ τριχών χρησιμοποιούμενος άλλοτε κατά την κόμμωσιν της γυν. κόμης. Το μ.ετίθετο κάτωθι των κτενιζομένων τριχών ίνα αυξήση εις όγκον την κόμην και δώση ούτω αφανώς την εικόνα πλουσίας κόμης„.

Υποθέτω ότι η λέξη "μπουμπάρι„ είναι παραφθορά της λέξης "pompadour„ με την οποία αποδιδόταν η αντίστοιχη ευρωπαϊκή κόμμωση της δεκαετίας 1890-1900 και των αρχών του 20ού αιώνα, επηρεασμένη από τη (λιτή και διακριτική) κόμμωση της μαρκησίας de Pompadour(1721-1764), ερωμένης του Λουδοβίκου 15ου της Γαλλίας (βλ. **Turner Wilcox**, ό.π., σ.

79, λ. coiffure, και σ. 274, λ. pompadour).

127. ΣΛΠΑ, χφ. 3271 (συλλ. Δήμητρας Μαρούδα), Άγιος Νικόλαος.

128. Κατά το Ζώη, Λεξικόν, ό.π. (1898), σ. 961, η λ. ρολό προέρχεται από την ιταλ. λ. rullo: "είδος κομμώσεως της κεφαλής κατεσκευασμένης εκ τριχών της κεφαλής".

129. Κατά το Ζώη, ό.π., σ. 679, η λ. μπόκολα προέρχεται από την ιταλ. λ. boccola : "είδος κομμώσεως μετασχηματιζομένης της κόμης εις βοστρυχοειδείς σωλήνας".

130. "Τα χρόνια εκείνα μια νέα κοπέλα δεν ήταν σωστό πράγμα είτε τα μαλλιά της να κόψει είτε να μείνει ασκεπής" (Σπ. Σταμίρης, Άγιος Δημήτριος)· "Το κεφάλι τους δεν ήτανε ποτέ ξεσκούφωτο, εφορίανε ούλες τσι ώρες μαντίλι", ΣΛΠΑ, χφ. 3274 (συλλ. Παύλου Φουρνογεράκη), Λιθακιά.

Πρβλ. και Κωνστ. Δ. Τσαγγαλά, Η γυναικεία καραγκούνικη ενδυμασία σε μια θεσσαλική κοινότητα. Κατασκευή και λειτουργία. Συμβολή στη μελέτη της ενδυμασίας στο φυσικό της περιβάλλον, Γιάννενα 1982, όπου γίνεται διεξοδική αναφορά στα ποικίλα κεφαλοδέματα της Καραγκούνας με βάση τη φυσική και κοινωνική της ηλικία (π.χ. σ. 84-85, της παιδικής ηλικίας μέχρι 15 ή 16 ετών· σ. 285, της εφηβικής ηλικίας, 15 ή 16-20 ετών· σ. 310-314, της ηλικίας γάμου, 20 ετών κ. ε.· σ. 371-372, της νύφης και της νιόπαντρης ώς 5 χρόνια μετά το γάμο· σ. 412-413, της παντρεμένης από 10 ώς 20 ή 25 χρόνια μετά το γάμο· σ. 425, της "μισότριβης", από 20 ή 25 ώς 35 ή 40 χρόνια μετά το γάμο· σ. 430, της γριάς· σ. 442, της χήρας).

131. Salvator, ό.π., σ. 308. Πρβλ. και Μ.Ι. Βρατσάνου, Η Ζάκυνθος στα 1864, Ιόνιος Ανθολογία, έτος θ' (1935), τεύχη 93-94, σ. 27-28: "Αι γυναίκες της Ζακύνθου δεν είναι ωραίαι αλλά φιλάσθενοι, καχεκτικαί και ισχναίως επί το πολύ, έχουσιν όμως πολλήν την φιλαρέσκειαν και τους τρόπους ευγενείς και επαγωγούς. Εξερχόμεναι εις τον περίπατον καθίστανται σχεδόν αγνώριστοι, διότι καλύπτονται υπό κα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λύπτρας αποκρυπτούσης την κεφαλήν και το πρόσωπον εν μέρει· είναι δε η καλύπτρα έθιμον το οποίον παρέλαβον παρά των Ενετών, όταν εξουσίαζον την ωραίαν ταύτην νήσον· αι γυναίκες της Βενετίας έτι και νυν τοιουτοτρόπως καλύπτονται και όταν μάλιστα πορεύονται εις την εκκλησίαν." (Η ίδια εργασία δημοσιεύτηκε γιαπρώτη φορά στο περιοδικό Χρυσαλλίς, 2(15.9.1864), σ.525-528 με τίτλο "Περίπλους εις Πελοπόννησον").

132. Βλ. Ντίνου Κονόμου, Λαογραφικά της Ζακύνθου επί Αγγλοκρατίας, Επτανησιακά Φύλλα, 6 (1968), σ. 135.

Για το θέμα ο Ν.Γ. Πολίτης, Το σκουφίν του Βαρυπνά, Παναθήναια, τ.Β'(1901),σ.126,σημειώνει ότι συνηθίζεται και στην Καλαβρία της Ιταλίας (Περιοδικό La Calabria, τ. Χ., σ. 29). Στις οροσειρές της Πίνδου εξάλλου θεωρούσαν προσβολή για μια μνηστευμένη την αρπαγή του μαντιλιού της από φίλους ή συγγενείς του γαμπρού (βλ. Β. Ι. Βήκα, Ο γάμος παρά τοις βλαχοφώνοις, Λαογραφία, 4 (1913-14), σ. 543). Βλ.και Μαρίας Μιχαήλ-Δέδε, Η φορεσιά της Μεσογείτισσας, 1800-1930, Αθήνα 1981, σ. 37,όπου η συγγρ. παρατηρεί ότι η αφαίρεση του μαντιλιού δεν σημαίνει τίποτε διαφορετικό από τη συμβολική αφαίρεση της δύναμης της κοπέλας,που τώρα ανήκει στο τολμηρό αρσενικό που την αφαίρεσε.

133. Από τη βενετ. λ. imbolio (κατά τον Λυδριώτη, ό.π.,σ.220), ή από το ελληνικό πολέω (κατά το Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β' (1963), σ. 297), γιατί οι ορεινές περιστρέφανε τη μπόλια στο κεφάλι.

Η μπόλια (ή ομπόλια ή μπάλι ή μεσάλα ή μεσάλι) έχει πανελλαδική χρήση ως κεφαλοκάλυμμα. Είναι συνήθως μεταξωτή αραχνοΰφαντη ή μπαμπακερή του αργαλειού κεντημένη με χρυσές κλωστές και διακοσμημένη με δαντέλες και κρόσσια στις άκρες (βλ.Χατζημιχάλη, Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, ό.π., σ. 85 (Ελευσίνα), σ. 110 (Τανάγρα-Αταλάντη), σ. 146 (Κόρινθος), σ. 203 (Αιδηψός).

134. Βλ. Ζώη, ό.π., σ. 266 (λ. μαυρομπόλα).

135. Χαρακτηριστικά ζακυνθινά κεφαλοδέματα βλ. στου Salvator, ό.π., σ. 305 (εικόνα) και σ. 306 (εικόνα)· αναφορά σ'αυτά βλ. του ίδιου, ό.π., σ. 308.

Βλ. επίσης τις γυναικείες φιγούρες στις λιτανείες Αγίου Γεωργίου, Αγίου Δημητρίου και Αγίας Μαριάς, καθώς και τις κούκλες της Μαρίας Κολυβά (Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου) με τους υπότιτλους "Χωρίου Αγαλά", "Χωρίου Αγίου Δημητρίου", "Χωρίου Αγίου Λέοντος" "Χωρίου Εξωχώρας", "Χωρίου Καμπί", "Χωρίου Μαχαιράδου", "Χωρίου "Λαγοποδου", "Χωρίου Πλεμοναρίου".

Είναι άξιο παρατήρησης ότι ακόμη και στις μέρες μας ηλικιωμένες χωρικές στη Ζάκυνθο εξακολουθούν να φορούν τα μαντίλια τους με τον παραδοσιακό τρόπο.

136. Βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π. (1898), σ. 480, λ. κρεσπάκι ή κρέσπε: "ύφασμα ελαφρόν εν είδει μεγάλου μανδυλίου, χρησιμεύον ως σκεπη γυναικεία, τούτο δε αντικατέστησεν ο πίλος".

137. Πρβλ. και Γ. Ξενόπουλου, Αυτοβιογραφία, Άπαντα, τ. 1, ό.π., σ. 90: "... τα παρδαλά κροσσωτά μαντήλια στα κεφάλια των γυναικών" του ίδιου, Ο κακός δρόμος, ά.π., σ. 478: "... μ' αχυρόχρωμη μαντήλα με άσπρα κρόσσια".

138. "... και πάνω έναν αετό η συχωρεμένη η μάνα μου" (Μ. Δ. Πέττα, Άγιος Δημήτριος).

139. Πρβλ. και Ζώη, Ο γάμος παρά τοις χωρικοίς, ό.π., σ. 11: "Όταν εφτάναν ο γαμπρός με τη νύφη στο σπίτι του γαμπρού, η μητέρα του, αν ήταν χήρα, έπρεπε εκείνη τη στιγμή να βγάλει το μαύρο μαντίλι από το κεφάλι της και να το αντικαταστήσει με λευκό."

140. "Σταυρουλάτα" εξάλλου λέγονται τα διακοσμημένα με σταυρόσχημα θέματα εξωτερικά τσεμπέρια των γυναικών της Καρπάθου (βλ. Κόρρέ, ό.π., σ. 131).

141. Στρέκα σημαίνει γραμμή (βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β' (1963), σ. 451, λ.).

142. " Η μάνα μου εφορούσε ένα καπέλο έτσι πλατύ απάνω κι είχε πένα, πούπουλο σα μετάξι, κι ερχότανε έτσι φουντωτό μέχρι πέρα" (Γ. Κεφαλλονίτου, Γαλάρο).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

143. "Το καλοκαίρι χωρίς σκάρτσα δε βγαίνανε... Και στην εξοχή που περπατήαμε και στο σπίτι απ'αυτά φορήγανε„, ΣΛΠΑ, χφ. 3042 (συλλ. Αντωνίας Βελεγράκη), Λιθακιά.

144. Δ. Βόσσου, Γαϊτάνι.

145. Ζώη, Ο γάμος παρά τοις χωρικούς, ό.π., σ. 11.

146. "Εγώ βρήκα τση μάνας μου ολόλευκα τσουράπια με 4 βελόνες πλεμένα ένα λουρίδι κόκκινο από κάτου, κοπελλούλες με καλαθάκια στο χέρι πιασμένες και χορεύανε κι έπειτα κι άλλο λουρίδι από κάτου και ήτανε το σκαρτσούνι έτσι...„,ΣΛΠΑ, χφ. 3272 (συλλ. Παρασκευής Μαργαρη), Ζάκυνθος.

Παρόμοιο ζευγάρι κάλτσες εκτίθεται στο Πνευματικό Κέντρο Σκύρου και Μαρίας Μαλαφούρη στη Ζάκυνθο.

Στην ιδιωτική συλλογή Διονυσίου Γιακουμέλου ανήκει αξιόλογος αριθμός από ζακυνθινά σκαρτσούνια της εποχής μετά την Ένωση. Η πλέξη είναι απλή. Τα κυρίαρχα μοτίβα στη διακόσμηση είναι σχηματοποιημένα σκυλάκια, δεντράκια και ανθρώπινες χειροπιασμένες φιγούρες.γεωμετρικά σχήματα, π.χ. ρόμβοι, τετράγωνα ή απλές ρίγες και ζιγκζαγκ, καθώς και το "αλφαβητάρι της αγάπης„, ποικιλόχρωμα, σε φόντο λευκό, κίτρινο, μπλε, σε οριζόντια διάταξη· καλύπτουν την επιφάνεια της κνήμης και το πέλμα.

Παρόμοια σκαρτσούνια περιλαμβάνει και η συλλογή Άγγελου Βισβάρδη.

147. Τα υποδήματα, που αποτελούν βασικό ενδυματολογικό εξάρτημα, δεν έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα ως τώρα τους μελετητές. Υποδειγματική θεωρείται η εργασία του Δ. Φιλιππίδη, Η υποδηματοποιία της Ολύμπου στην Κάρπαθο, Λαογραφία, 28 (1972), σ. 36-65.Βλ. και παλαιότερες γενικές παρατηρήσεις στου Α.Γ. Πασπάτη, Βραχείαι σημειώσεις περί υποδημάτων, Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, 2 (1885-89), σ. 325-329.

148. "Τον καιρό πού 'μουνα κοπέλλα εγώ, μού 'φτιανε ο πατέρας μου από φτούνα και φόριαγα και πήγαινα στην ελιά συγκομιδή, στα

πρόβατα, επήαινα εκεί κοντά που δουλεύτανε, που σκαλίζανε τ' αδέρφια μου και φύλαγα τα πρόβατα.

»Ναι, εφτούνη τη ζωή είχαμε και φόριαμε τσαρούχια και πετάγαμε γιατί ήτουνα αλαφριά.

»Η Δημητρούλα, ο θεός σχωρέστηνε έτα μου 'λεγε: "Ωρ(ε) σώπα καημέν(η) θειά, (ν)α ιδή το Μηξηπηρούνι (τοποθεσία στο Καμπί) με τα τσαρ(ου)χάκια μου να βγαίνω πηλάλα (τρεχάλα) στα βουνά!

»Και τση έλεγα: ωρή μη γένης βρυκόλακας! και δε μπα να γένω,μούλεγε„, ΣΛΠΑ, χφ. 1534 (συλλ. Διονυσίας Κολυβά), Καμπί.

149. "... από τσι μέτρες εμένανε πολλά, γιατί αλλ' νού ήτανε στενά, αλλ'νού δεν τάρεσε το σχέδιο, άλλος δεν τάρεσε το χρώμα και τάφηνε στο μαγαζί και επουλιόταν ως έτοιμα„(Φρ. Τσουκαλάς, Ζάκυνθος).

Τα υποδήματα που γίνονταν με παραγγελία λέγονταν "τζιβίλε„· τα χωρίς παραγγελία "μολφάτα„ (βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄ (1963),σ. 370, λ. παπούτσι).

Πρβλ. επίσης προφορικές μαρτυρίες Ζακυνθινών: "Έπαιρνε ο πατέρας μέτρα μ'ένα καλάμι„ (Σ. Γουνέλη, Κερί)· "Έπαιρνε μέτρα ο πατέρας και τάφερνε από την πόλη„ (Μ.Δ.Πέττα, Άγιος Δημήτριος).

150. ΣΛΠΑ, χφ. 1534 (συλλ. Διονυσίας Κολυβά),Καμπί.

Βοϊδοτσάρουχα ή γουρουνοτσάρουχα φόρεσαν οι χωρικές και στην υπόλοιπη Ελλάδα, π.χ. στην Κεφαλονιά (βλ. Φωκά-Κοσμετάτου, ό. π., σ. 29), στην Αττική, Ελευσίνα, Τανάγρα, Αράχωβα, Αγιάννα Εύβοιας,Χάσια (βλ. Χατζημιχάλη, Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, ό.π., σ. 36, 84,97, 118, 183, 217 αντίστοιχα).

151. "Σα γαλόσες με κουμπιά στο πλάι μέχρι πάνω κοντά κοντά . Η θειά μου Γαρουφαλίνα μ'αυτά εστεφανώθη„ (Σ. Γουνέλη, Κερί)· " Με γορδόνια μπροστά ή με ειδικό κουμπωτήρι εφαρμοστό στο πόδι, τά άρπαζε από την κουμπότρυπα και το γύριε„ (Α. Ξένου, Ζάκυνθος)· "Είχαμε μποτινάκια με στραβοκούμπια. Να, είχανε στο πλάγι κουμπιά και τα κουμπώνανε. Και είκοσι κουμπιά ήτανε μέχρι τη γάμπα„, ΣΛΠΑ, χφ.3339 (συλλ. Κων/νας Βοζίκη), Παντοκράτορας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πρβλ. επίσης Ξενόπουλου, Ο κακός δρόμος, ό.π., σ. 473: "... και κατέβαινε στο δρόμο για να ιδούν και τα καινούργια κίτρινα μποτίνια της τα φηλά με κουμπιά ως απάνω -α, τι τρέλα πόδι που της έκαναν .„.

152. Εξάλλου ο Ζώης , Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄(1963), σ. 370 (λ. παπούτσι), αναφέρει ως γυναικεία υποδήματα τα εξής: "... σάνες,γοντολέτες με καπιτσινέλια, γοντολέτες με αυτάκια, σκαρπίνια, στιβαλάκια, συνήθως χρώματος μελιτζανί ή μαροκί, παντόφολες, κλαρόνια„ :

Οι γοντολέτες (του ίδιου,ό.π., σ. 107) είχαν σχήμα γόνδολας. Με το όνομα καπιτσινέλια (ό.π., σ. 195) ήταν γνωστά υποδήματα "εκ λεπτού υφάσματος, ιδίως burrã, λίαν ανοικτά και προσδεόμενα μέχρι της κνήμης δια μεταξωτών ταινιών σταυροειδώς„.

Δεν εντόπισα ωστόσο άλλη σχετική μαρτυρία για τη συγκεκριμένη εποχή που εξετάζω, γι' αυτό και δεν τα αναφέρω στο κυρίως κείμενο.

153. "Στα χωριά υπήρχε τόσο χρυσάφι, που δεν υπάρχει ούτε στα μεγαλύτερα αρχοντικά, γιατί συνήθιζαν να πηγαίνουν δώρα οι συγγενείς του γαμπρού στη νύφη, "χρυσάφια„, κι εσυναγωνιζόντουσαν ... ελέγανε οι Παναγίες με τα τάματα„ (Χ. Σκορδούλη, Ζάκυνθος)' "... πολλές εβάνανε τόσα πολλά απάνου τους που ελέγανε άμα τσι βλέπανε η Παναγία με τα τάματα„, ΣΛΠΑ, χφ. 771 (συλλ. Διονύσιου - Αντώνιου Σέρρα), Ζάκυνθος.

154. "Η γιαγιά μου ήτανε πλούσια, μοναχοκόρη του Πανδή και τση είχανε πολλά χρυσάφια„ (Γ.Κεφαλλονίτου, Γαλάρο)' "... τσου πηαίνανε ο άντρας, οι συγγενείς του αντρός τση ... δίνανε κι οι γονείς στη νύφη„ (Α. Μουζάκη, Αλυκανάς).

155. "Τα περνάγανε από τσι τρούπες που κάνανε στσι τσάμπες των αυτιώνε„, ΣΛΠΑ, χφ. 1257 (συλλ. Διονυσίας Αντιόχου), Μαχαιράδο.

156. Σύμφωνα με το Ζώη, Λεξικόν,ό.π.(1898),σ.132,η λ. προέρχεται από τη βενετ. λ. vereta. Το είδος αυτό κοσμήματος φορέθηκε στη Ζάκυνθο πολύ πριν από την Ένωση και από τους άντρες, όπως προειπώθη-

κε (βλ. σ. 85). Βλ. και Δικαίου Βαγιακάκου, Μανιάται εις Ζάκυνθον, ό.π., προκ. αρ. 39 και 124.

Από τα πρώτα δώρα του αμπρού στη νύφη ήταν οι βεργέτες και στη Λευκάδα (βλ. Χατζημιχάλη, Ελληνικαί εθνικαί ενδυμασίαι, ό.π., σ.25).

157. Βλ. Κονόμου, Ζακυνθινό λεξιλόγιο, ό.π., σ. 46 (λ. ροζέτα).

158. Γενικά τα εφτανησιώτικα κοσμήματα είναι στην πλειονότητά τους χρυσά (βλ. Παπαντωνίου, ό.π., σ. 39).

Η ελαφράδα στο βάρος είναι γνώρισμα όλων των ζακυνθινών κοσμημάτων. Σημειώνω σχετική παρατήρηση του χρυσοχόου Νίκου Δ. Κυβετού: "Τα παλιά κοσμήματα είναι πάρα πολύ αλαφρά από πλευράς περιεκτικότητας μετάλλου και ποιότητας, και κούφια· έτσι ανεβάζανε την ποιότητα με τη διακόσμηση σε συνάρτηση με πετρούλες αληθινές πάντα, γιατί δεν υπήρχε το χημικό στοιχείο να φτιάξουνε μαργαριτάρια ή το σμαράγδι να το φτιάξουνε από σμαραγδίτη... Οι παλιοί εφείδοντο να δώσουν πολύ χρυσό και το χρυσό που βάζανε ήτανε σε 9 καράτια, σε 10-12 το πολύ, γι' αυτό κι είναι μαύρος... Την ομορφιά τη δίνανε με τη δουλειά κι όχι με την ποσότητα του μετάλλου." Για τις ιταλικές επιρροές στα Εφτανησιώτικα κοσμήματα βλ. και Άγγελου Δεληβορριά, Ελληνικά παραδοσιακά κοσμήματα, Αθήνα 1979, σ.7.

159. Από την ιταλ. λ. spillo (βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π. (1898), σ. 1043 λ.).

160. Καδένα ή καδίνα < βενετ. cadena (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ.135, λ.).

161. "... μακριές ώς έξι μέτρα, είχαμε έξι τέτοιες καδίνες στο σπίτι..." (Τ. Καντιάνου-Πάστρα, Ζάκυνθος).

162. "Η γιαγιά μου είχε σταυρό με μαργαριτάρια" (Γ. Κεφαλονίτου, Γαλάρο)· "Η μάνα μου φορούσε ψιλό γορδόνι, είχε ένα μενταγιό" (Α. Μουζάκη, Αλυκανάς)· "... κρεμάγανε καδίνες χοντρές, μεν-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ταγιά πολύ ωραία σκαλισμένα από χρυσάφι, σταυρούς, ρολόγια κρεμαστά, μαργαριτάρια„, ΣΛΠΑ, χφ. 1257 (συλλ. Διονυσίας Αντιόχου), Μαχαιράδο· "... όγια δεν είχε το τρόπο εφόριαε ένα χρυσαφάκι με σταυρουλάκι, όγια είχε τον τρόπο εφόριαε δυο-τρεις λαιμούς καδήνα με ρολόι και το σκάλωνε εδώ στο πλάι με καρφίτσα„, ΣΛΠΑ, χφ. 1534(συλλ. Διονυσίας Κολυβά), Καμπί.

Από τα πεζογραφήματα του Γρηγορίου Ξενόπουλου πρβλ.: " ... τράβηξε από τον κόρφο της ένα μεγάλο χρυσό μενταλιόνι, το άνοιξε και φίλησε σαν εικόνισμα την παλιά, χλωμή μορφή της μητέρας της — μια δαγκεροτυπία, που της χαμογελούσε αμυδρά και μελαγχολικά πίσω από το στρογγυλό τζαμάκι„ (Ισαβέλλα, Άπαντα, τ. 4,Αθήναι 1972[3], σ. 261). "... Σώπα εσύ κι' εγώ θα σου αγοράσω ένα χρυσό σταυρό με καδένα, να τον φορείς στολίδι και φυλαχτό„ (Ο κόσμος και ο Κοσμάς, Άπαντα,τ.5, Αθήναι 1972[2], σ. 416)· "... Και την άλλη μέρα πούλησε μιαν αντίκα που είχε από τον συχωρεμένο τον πατέρα του, αγόρασε ένα μενταλλιόνι με χρυσή αλυσίδα και το βράδυ πήγε να βρη τη Φιορούλα του„ (ό.π.,σ. 361)· "... στο λαιμό της ένα χρυσό μαργαριτοστόλιστο σταυρουλάκι με χρυσή αλυσίδα λεπτή...„ (Αναδυομένη, ό.π., σ. 330).

Πρβλ. και το δημ. δίστιχο:

Διαμάντι και ρουμπίνι μου και καθαρή μου τσέρα
για σένανε ποτίζουμαι φαρμάκια κάθε μέρα.

(βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄ (1963), σ. 121, όπου φαίνεται η γοητεία που ασκούσαν γενικά τα κοσμήματα.

163."Χρυσάφι μέχρι τη μέση μακρίο,που το εσκαλώναμε με μια παραμάνα στο πέτο πούτανε χρυσή. Και εγέμιζε ούλο το πέτο πούτανε χρυσαφένιο από το χρυσάφι„, ΣΛΠΑ, χφ. 1255 (συλλ. Μαρίας Ρουκανά), Άγιος Δημήτριος.

164. "... βελουδάκι με σταυρουλάκι„, ΣΛΠΑ, χφ. 3270 (συλλ. Αθηνάς Τριβυζά), Καταστάρι· Γ. Ξενόπουλου, Αναδυομένη, ό.π., σ. 363: "... μια κόκκινη βελουδένια κορδέλα στο λαιμό, ανακατωμένη με την φεύτικη αλυσίδα του χρυσού σταυρού της του βαφτιστικού„.

165. Για τη χρήση και σημασία του δαχτυλιδιού ως γαμήλιου συμβόλου βλ. Ν.Γ.Πολίτου, Γαμήλια σύμβολα, Λαογραφικά σύμμικτα, τ.2, εν Αθήναις 1921, σ. 224-448. Για τη μαγική δύναμη του δαχτυλιδιού βλ. Α. Παπαδόπουλου, Το μαγικό δακτυλίδι, Αρχείον Πόντου, 13 (1948), σ. 3-34.

166. Βλ. σημ. 66 (αστική αντρική ενδυμασία).

167. ΣΛΠΑ, χφ. 1256 (συλλ. Μακρίνας Τσιμπόγλου), Ζάκυνθος.

168. Βλ. σημ. 67 (αστική αντρική ενδυμασία).
Επίσης πρβλ.: "... βρήκα τση γιαγιάς μου„ (Γ. Κεφαλλονίτου, Γαλάρο)· "... διαμαντένιες ούλες, ένα διαμάντι στη μέση„ (Χ.Σκορδούλη, Ζάκυνθος).

169. "... η σαΐτα που λέμε, σα νύχι...„ (Χ.Σκορδούλη, Ζάκυνθος)· "...δαχτυλίδια μακρυστά„, ΣΛΠΑ, χφ. 1888 (συλλ. Σωτηρίας Αντιόχου), Μαχαράδο.

170. Η λέξη είναι βενετική (βλ. Ζώη, Λεξικόν, σ.π. (1898), σ.132). Για τη δεισιδαιμονική σημασία της βέρας βλ. Athanasios A. Fourlas, Der Ring in der Antike und im Christentum. Der Ring als Herrschaftssymbol und Würdezeichen, Münster, 1971.

171. "Οι λαϊκές κρατούσαν ομπρελίνο από ευτελή υφάσματα τσι μπετσόδιανα ή διάνα, χοντρό ύφασμα ή δίμιτο του αργαλειού, που πρόχειρα έβαζαν οι μπαρμπέρηδες στο σκελετό που έφερναν.„ (Σπ. Μαλαφούρης, Ζάκυνθος)· "Ομπρέλλα είχανε οι 'μεγάλες,. Εμείς που δεν ήμαστε 'κυρίες, είχαμε απλές ομπρέλλες.„ (Μ.Δ.Πέττα, Άγιος Δημήτριος)· "... από την πόλη, από τα μαγαζία.„ (Α. Μετζαλύρα, Ζάκυνθος).

172. ΣΛΠΑ, χφ. 1534 (συλλ. Διονυσίας Κολυβά), Καμπί.

173. Και σε άλλα μέρη της Ελλάδας οι "φτιασιδωμένες„ δεν έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης. Βλ. π.χ. Ελπ. Σαραντή-Σταμούλη, Προλήψεις και δεισιδαιμονίες της Θράκης, Λαογραφία, 14(1959), σ.178.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Έτσι, αφού δεν επιδίδονταν συστηματικά στην τέχνη του καλλωπισμού με μακιγιάζ, αναπόφευκτα "οι χωριάτισσες βάζανε χτυπητά χρώματα και βάφονταν άκομψα„ (Α. Μετζαλύρα, Ζάκυνθος).

174. Από την ιταλ. λ. sublimato (βλ. Ζώη, Λεξικόν, δ.π. (1898), σ. 1032, λ. σουλιμάς).

Γενικά ο σουλιμάς χρησιμοποιήθηκε για καλλωπισμό σ'όλα τα μέρη της Ελλάδας. Βλ. π.χ. Χρ. Γ. Παντελίδου, Κυπριακά άσματα, Λαογραφία, 6 (1918), σ. 583, 587 και Β.Κ. Λαμπρινουδάκη, Συλλογή χιακών παροιμιών, Λαογραφία, 17 (1957-58), σ. 480.

175. ΣΛΠΑ, χφ. 2149 (συλλ. Ελένης Παλαιοθοδώρου), Μουζάκι.

Πρβλ. επίσης: "Το αγοράζανε, ήτουνα σβολαράκια και το βάνανε σε μια μπουκάλα. Δέρνανε καλά-καλά ασπράδι από αυγά και το ρίχνανε μεσ' τση μπουκάλα, το κουνούσανε και διαλυότανε οι σβώλοι κι όταν θέλανε να βάλουν στα μούτρα τσου, βάνανε σολιμά απ'αυτούνο επάνω με μια στράτσα (πετσέτα) από λινάρι και τα τρίβανε καλά καλά και κοκκινίζανε„, ΣΛΠΑ, χφ. 1534 (συλλ. Διονυσίας Κολυβά), Καμπί.

176. "Ο γαμπρός πήγαινε δώρο τσατσάρια, μπούτρα, αρώματα σε κασετίνες„ (Α. Μουζάκη, Αλυκανάς).

177. ΣΛΠΑ, χφ. 3271 (συλλ. Δήμητρας Μαρούδα), Άγιος Νικολαος.

Πρβλ. και το δημοσίευμα (υπογραφή Σπ.Σ), Υγιεινή και καλλονή. Η χροιά και η επιδερμίς του προσώπου, Αι Μούσαι, έτος ΙΑ', φ. 230 (1 Νοεμβρίου 1902), σ. 6-7, όπου δίνονται συμβουλές στις αναγνώστριες για την περιποίηση της καλλονής τους.

178. Παραθέτω χαρακτηριστικές περιγραφές λαϊκών αντρικών ενδυμασιών, όπως τις δίνει ο Γρηγόριος Ξενόπουλος όπου μεταξύ άλλων φαίνεται και η προσπάθεια των ανθρώπων από τα κατώτερα λαϊκά στρώματα να αντιγράφουν ενδυματολογικά στοιχεία της αστικής αμφίεσης.

α) "Ο Γιακουμάκης Στέφας ήτο γέρων άνω των εβδομήκοντα ετών, αλλ' η όψις του εν γένει τον εδείκνυε πολύ νεώτερον. Ευθυτενής το σώμα, ζωηρός τας κινήσεις, εύχρους, με πρόσωπον ξυρισμένον, χωρίς μύστακα, εφόρει την αφελή και καθάριαν ενδυμασίαν του, -άσπρον πανταλόνι λινό και γιατέκαν από μαύρο σόφι, με ανοικτόν άσπιλον υποκάμισον, εφ'ου έπιπταν αι άκραι του στενού μαύρου λαιμοδέτου, και με κασκέτον ή μπερετόνι από μαύρο μεταξωτόν, - την ενδυμασίαν αυτήν την εφόρει μ'ελευθερίαν και άνεσιν σπανίαν δι'άνθρωπον της ηλικίας του." (Μαργαρίτα Στέφα, Άπαντα, τ. 1ος, σ. 386).

β) "Εν τούτοις, με όλον του τον θυμόν και τας φωνάς, ο Γιακουμάκης Στέφας ενεδύθη. Τα κυριακάτικά του ήστραπταν εκ της καθαριότητος, όπως το μαύρον στιλπνόν φροντίνι του κασκέτου του και το ξυρισμένον πρόσωπόν του. Κατά του ψύχους τον επροφύλαττε ποδήρες επανωφόριον πολύπτυχον, εκ κυανής τσόχας με μαύρον βελούδινον κολλάρον, το οποίον ο Γιακουμάκης ουδέποτε εφόρει με τας χειρίδας αλλ'έρριπτεν απλώς επί των νώτων του και συνήρμοζε περί τον λαιμόν δια μεταλλίνης πόρπης. Το αξιοπερίεργον είναι ότι το βαρύ αυτό ένδυμα το έφερε μόνον τας εορτάς και τας Κυριακάς· ενώ κατά τας άλλας ημέρας, ψυχροτέρας πολλάκις, ηρκείτο εις εν παλαιόν, πολύ ελαφρότερον.

» Ελαβε την χονδράν οξώδη του βακτηρίαν, καμπυλωτήν επάνω, ώστε να την αναρτά από του βραχίονος και να έχει ελευθέρας τας χείρας." (ό.π.,σ.412).

γ) "Ο Κονοσέτας όμως, ο φαμόζος, ήταν ή φαινόταν ακόμα νέος. Νόστιμος ανθρωπάκος! Με μαύρα γενάκια, χωρισμένα στη μέση σαν τα κατσαρά του μαλλιά, καμάρωνε τα κομψά στιβάνια του, τη σκούρα του ζακέτα, την κόκκινη ή λιλά γραβάτα του και την ασημένια αλυσίδα του ρολογιού του, που απ'την άλλη της άκρη κρεμόταν μια σφυριχτρίτσα." (Γερέζα Βάρμα-Δακόστα), Άπαντα, τ. 9ος, σ.62

δ) "Άξαφνα κάνω έτσι και βλέπω τον Κυριάκο. Ερχόταν μ'ένα φίλο του. Φορούσε με χάρη, όπως δα ό,τι φορούσε, μι'άσπρη λινή, φρεσκοσιδερωμένη φορεσιά, άσπρα γοβάκια και πλατύχειλη φάθα σαν παναμά. Αν η κόκκινη γραβάτα του δεν ήταν τόσο χτυπητή, θα τον έπαιρνες γι' αρχοντόπουλο." (ό.π.,σ.72).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ε) "Αλλά κάθε βράδυ ο κυρ- Γερολυμάκης εγύριζε αργά. Ήταν ένας ανθρωπάκος με κωμικό μούτρο -μεγάλη κόκκινη μύτη, γκρίζα μπαρμπετόνια, μικρά γυαλιστερά μάτια και μια μαύρη κρεατοελιά στο μάγουλο- και φορούσε μπλε πλατύ παντελόνι, μαύρη γιακετόνα και, ριχμένον απλώς στούς ώμους του, έναν γκρίζο γαμπά (μανδύα) μακρύ ώς τα πόδια του. Τα πυκνά και μαύρα ακόμα μαλλιά του τα μισοσκέπαζε ένα μαύρο βελούδινο σκανταλέτο (σκωτσέζικος σκούφος συνηθισμένος εκείνον τον καιρό στη Ζάκυνθο) και κρατούσε κρεμασμένη στο μπράτσο του μια μαγκουρίτσα από ξύλο ελιάς.„(Η άφαντη πόρτα, Επτανησιακή Πρωτοχρονιά, Χρόνος πρώτος (1960), σ. 84).

Πρβλ. επίσης και Ανδρέου Α. Λβούρη, Ζακυνθινοί τύποι,Σειρά Πρώτη, εν Ζακύνθῳ 1912.

α)"Έξαφνα από το δρόμο της Παπαντής βλέπει να έρχεται ένα βουνήσιο με το σεγούνι του, τη σκούφια του, τα πασουμάκια του τα πλεγμένα με σχοινιά...„ (Το αρνί του χωριάτη,σ.23).

β)"Ιδιόρρυθμα και σεμνά πάντα ντυμένος με πλατύ πανταλόνι,με νελέκο σταυρωτό με ασημένια κουμβία, με ζωνάρι, με φέσι και μ'ένα μακρύ τσιμπούκι που ολούθε το έφερνε κοντά του.„ (Οι πατέρες,σ.34).

179. "... πάνινο, που εδενότουνα στη μέση με μπουστοπάνι και σούρες. Εδενότουνα και απού κάτου από το γόνα με σχοινάκι και γι' αυτό ήτουνα σκισμένο στο πλάι σ'εκείνο το μέρος για να δένει με γορδονάκι„, ΣΛΠΛ, χφ. 3271 (συλλ. Δήμητρας Μαρούδα), Άγιος Νικόλαος.

Πρβλ. και τη λαϊκή φράση "Δεν ξέρει να δέσει τα βρακιά του,και παντρεύα γυρεύει, για τους αμαθείς, άπειρους, αγράμματους(βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β' (1963). σ. 118).

180. Ιδιαίτερη αξία είχε το "βαφτιστικό„ τους, το "φωτίκι„τους, πουκάμισο μακρύ με μανίκια και δυό χρυσά ή ασημένια κουμπιά στα μανικέτια κι ανοιχτό στο στέρνο με πέντε χρυσά, ή ασημένια κουμπιά. φορούσαν το ίδιο στο γάμο τους, στο νυφικό κρεβάτι και στο θάνατο (πληροφορία Χρυσής Σκορδούλη, Ζάκυνθος).

181. Βλ. π.χ. Salvator, ό.π., σ. 507 (εικ. "Ornella„).

182. "... χωρίς κολάρο, αλλά με μια τρέσα„ (Σπ.Μαλαφούρης, Ζάκυνθος)· "... σκέτα χωρίς κολάρο„ (Στ. Πέττας, Άγιος Δημήτριος)· "Στα υποκάμισα δεν είχανε κολάρα και τέτοια, παρά είχανε μια λουρίδα και ένα κουμπί εδώ πα και κουμπώνανε„, ΣΛΠΑ, χφ. 3399 (συλλ. Κων/νας Βοζίκη), Παντοκράτορας.

183. "Άμα ήτανε παλιό το πουκάμισο εφτιάχνανε ένα κομμάτι και το λέγανε καμιζέτο... το φτιάχνανε εδώ στο λαιμό χωρίς γιακά και μέχρι τη μέση και του βάνανε κορδελίτσες και το δένανε πίσω και μπροστά εφαινότουνα σα πουκάμισο„ (Μ. Θεοδόση, Βολίμες)· με πιετούλες εδώ μπροστά κι είχε ένα σχοινί κι εδενότουνα πίσω (Γ. Κεφαλλονίτισσα Γαλάρο)· "... με πιετάκια, με κιτάρες„ (Α. Μετζαλύρα, Ζάκυνθος)· "Ομπροστά για σχέδιο εφκιάνανε δύπλες και τσι λέγανε πόστες„, ΣΛΠΑ, χφ. 3274 (συλλ. Παύλου Φουρνογεράκη), Ιθακιά.

Η συνήθεια του πρόσθετου επιστήθιου απηχεί πρωιμότερη μόδα της Ευρώπης ήδη από το 1850 (βλ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 244, σχ. "False bosom dichay linen with tucks - 1850's „).

184."... μεταξωτό... το βάνανε οι νιοί στο λαιμό τσου„, ΣΛΠΑ, χφ. 3272 (συλλ. Παρασκευής Μάργαρη), Ζάκυνθος. Βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β΄ (1963), σ. 215, λ. κολλαρίνα:"λαιμοδέτης„.

185. Salvator, ό.π., σ. 307-308. Πρβλ. "... σταυρωτό γελέκο με ασημένια κουμπιά„ (Ν. Μπράτης, Κούκεσι)· "... με κουμπία ασημένια„, ΣΛΠΑ, χφ. 1255 (συλλ. Μαρίας Ρουκανά), Άγιος Δημήτριος· "... τα μεγάλα ασημένια κρεμαστά κουμπιά στα γελέκα των αντρών„ (Γ. Ξενόπουλου, Αυτοβιογραφία, ό.π., σ. 90).

Βλ. και Salvator, ό.π., σ. 205 (εικ. "Braten Beim Panigiri Analipsi stu Amu), σ. 507 (εικ. "Ornella„), σ. 531 (εικ. "Hirtenknabe aus Kambi„), σ. 643 (εικ. "Esel mit Klimata„), σ. 645 (εικ. "Esel mit Kofes„).

186. Από την αγγλική λέξη trousers. Είναι χαρακτηριστικό το γε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γονός ότι τα παντελόνια δυτικού τύπου πέρασαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα με την ίδια ονοματολογία, ελαφρά παραφθαρμένα από τη λαϊκή γλώσσα ήδη από το 19ο αιώνα. Βλ. και στου Ζώη, Λεξικόν, ό.π., (1898), σ. 1149, λ. τράουζα: "(εκ του αγγλ. τράουζερ): παρά χωρικούς η περισκελίς".

Η λέξη trousers πρωτοχρησιμοποιήθηκε στην Αγγλία επί Ερρίκου Η' (βλ. Turner Wilcox, ό.π., σ. 348, λ. trousers, trowsers).

187. Ζώη, Λεξικόν, ό.π. (1963), σ. 408 (λ. ρεμπάρτα).

188. Τα μπουζάνια συμβόλιζαν τη δύναμη και παρουσία του άντρα. Πρβλ. τη λαϊκή έκφραση "σπίτι χωρίς μπουζάνι" (βλ. Κονόμου, Ζάκυνθινό λεξιλόγιο, ό.π., σ. 35, λ.).

189. Βλ. Salvator, ό.π., (Allgemeiner Theil), σ. 205 (εικ. "Braten Bein Panigiri Analipsi stu Amu"), σ. 507 (εικ. "Ornella")σ. 645 (εικ. "Esel Mit Kofes"), (Specieller Theil),σ. 8(εικ. " Wassertrager in Zante").

190. Στην ιδωτική συλλογή Διον. Γιακουμέλου ανήκει μεταξωτό ζωνάρι μήκους 3 μέτρων περίπου, κόκκινο με ρίγες σε χρώμα λαδί,μώβ, μπεζ εναλλάξ.

191. Πρβλ. και τη λαϊκή φράση "κρεμάω το ζωνάρι μου για καβγά" (Βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β' (1963), σ. 234).

192. Βλ. Ζώη, ό.π., σ. 99 (λ. γιακέτα), σ. 100 (λ. γιατέκα),σ. 415 (λ. σακάκι), σ. 437, (λ. σουρτούκο), σ. 468 (λ. τζιπούνι). Βλ. επίσης Salvator, ό.π. (Allgemeiner Theil), σ. 531 (εικ. "Hirtenknabe aus Kambi"), σ. 645 (εικ. "Esel mit Kofes") και ό.π. (Specieller Theil), σ. 8 (εικ. "Wasserträger in Zante").

193. Βλ. Ζώη, ό.π., σ. 20 (λ.άλλα σκάγια).

194. Βλ. Ζώη, ό.π., σ. 100 (λ. γιαπούτζα)· σ. 462 (λ. ταμπάρο)· σ. 375 (λ. πατατούκα)· σ. 94 (λ. γαμπάς)· σ. 422 (λ. σεγούνι).

Ο γαμπάς (κατά τον Δ.Β.Βαγιακάκο, Μανιάται εις Ζάκυνθον, Ανάτυπον εκ της Επετηρίδος του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δι-

καίου της Ακαδημίας Αθηνών, τεύχη 5 και 6 (1955), από τη βενετ. gaban (και τουρκ. Kaba), υπήρξε από τους πιο δημοφιλείς επενδύτες. Πρβλ. και σχετικές λαϊκές φράσεις: "θα σου στοιχίσει ο γαμπάς για φίνο φεμαρόλι ή ράσο„ (για την ακρίβεια ευτελών πραγμάτων)· "κακά σου κόψαν το γαμπά„ ή "κακό γαμπά σου κόψανε„ (δηλ. κακά υπολογισες)· "του μάζωξε το γαμπά„ (δηλ. τον έβαλε στη θέση του)· "ο γαμπάς κι η κουκουλλίκα, όντας σου μιλούν, αγροίκα„ (για τους απρόσεκτους ή αδιάφορους προς τις συμβουλές). Βλ. Ζώη, ό.π.,σ. 94, 182, 331.

195. ΣΛΠΑ, χφ. 3271 (συλλ. Δήμητρας Μαρούδα), Άγιος Νικόλαος.

196. Βλ. Κονόμου, ό.π., σ. 49 λ. σοτταμπάρκα: " μπλούζα αντρική από χονδροειδές ύφασμα, χρώματος μπλε„· Ζώη, ό.π., σ. 436,λ.: "είδος αμπεχόμενου των χωρικών„.

197. "... που εδουλεύανε στα εργοστάσια, που βγάζανε τσι ελιές„ (Γ. Κεφαλλονίτου, Γαλάρο).

198. "Εφόρι σονταμπάρκα, χοντρή από τσόχα και ήτουνα στάυρωτή με διπλά κουμπιά ίσαμε πάνου στο λαιμό. Ο λαιμός ρελιασμένος με πετσί και το άνοιγμα της σονταμπάρκας πάλι με πετσί λιανό„, ΣΛΠΑ, χφ. 3270 (συλλ. Αθηνάς Τριβυζά), Καταστάρι.

199. "... στη χώρα τα φκιάνανε„ (Μ.Δ.Πέττα, Άγιος Δημήτριος).

Υπήρχαν ράφτες που έραβαν απλά κοστούμια για τους άντρες των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων και ράφτες αποκλειστικού των αφεντάδων. Αυτή τη διάκριση μας παρουσιάζει και ο Γ. Ξενόπουλος στον Ποπολάρο, Άπαντα, τ. 7, Αθήνα 1972, σ. 470: "... Και την άλλη μέρα τάπόγεμα, μοντάρει το καινούργιο του κοστούμι - ένα κοστούμι που, για πρώτη φορά, το είχε κάμει στο 'ράφτη των αφεντάδων'.„, και σ. 476: "..Έτσι, κατά το μεσημέρι, φόρεσε το περσινό του χειμωνιάτικο κοστούμι -ένα κοστούμι όχι και τόσο κομψό, ραμμένο στο ράφτη του πατέρα...„

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

200. Βλ. γιορτινές αμφιέσεις Ζακυνθινών στις εικόνες με λιτανείες στους ναούς Αγίου Γεωργίου (στο χωριό Λαγκαδάκια), Αγίου Δημητρίου (στο ομώνυμο χωριό) και Αγίας Μαριάς (στο χωριό Μαριές).

201. Βλ. **Ζώη** , Λεξικόν, ό.π., σ. 20 (λ. άλλα μπαμπίνα)· πρβλ. και στου ίδιου σ. 460: " Τα μαλλιά άλλα μπαμπίνα/εις το χέρι μπαγολίνα / και στην πούρσα έναν παρά„

Επίσης πρβλ.: "... μαλλιά κοντά με καρέ ψηλό άλα μπαμπίνα (δηλ. μια τούφα μαλλιά μεγάλη ομπρός σα τα μικρά παιδάκια) ή πιο πολύ κουρεμένα„, ΣΛΠΑ, χφ. 1258 (συλλ. **Αντωνίας Χαρτά**), Ζάκυνθος.

202. Βλ. **Ζώη** , ό.π., σ. 20.

203. Βλ. **Salvator**, ό.π., (Allgemeiner Theil), σ. 303.

204. Πρβλ. και τη λαϊκή φράση "πετάει τη σκούφια του για καβγά„ για τους φιλέριδες (βλ. **Ζώη**, Λεξικόν, ό.π., σ. 434).

205. Στην Κεφαλονιά το χρώμα των σκούφων προοδιόριζε και την περιοχή προέλευσης των ανδρών (βλ. **Φωκά - Κοσμετάτου**, ό.π., σ. 19). Δεν επισήμανα ανάλογη μαρτυρία για τη Ζάκυνθο.

Πρβλ. και "... απάνου εκεντάνε και κανένα λουλουδάκι και στην κορφή εβάζανε και μια φούντα μικρή„, ΣΛΠΑ, χφ. 771 (συλλ. **Διονυσίου-Αντώνιου Σέρρα**), Ζάκυνθος· πρβλ. επίσης και την περιγραφή του **Γ. Ξενόπουλου**, Τερέζα Βάρμα-Δακόστα, ό.π., σ. 62: "Ο Σκούτας ήταν γέρος σαν τον κόντε-Φεντερίκο· μικροκαμωμένος όμως αυτός, αδύνατος, χλωμός και με κάτι το εβραίικο απάνω του. Φορούσε παντα μια φουντάτη σκουφίτσα καφετιά και γιαλιά γαλάζια με μαύρους κοκκαλένιους γύρους.„

Βλ. και στις λιτανείες Αγίου Γεωργίου, Αγίου Δημητρίου και Αγίας Μαριάς τους σκούφους των ηλικιωμένων πιστών, καθώς και στου **Salvator**, ό.π., σ. 645 (εικ. "Esel mit Kofes„).

206. Βλ. **Salvator** , ό.π., σ. 308. Στην Κεφαλονιά παρόμοιες υφασμάτινες σκουφέτες εισάγονταν από τη Μάλτα και λέγονταν "σκωτσέζικες„ (βλ. **Φωκά-Κοσμετάτου**, ό.π., σ. 19). Ο **Γ.Ξενόπουλος** στο διήγημά του Η άφαντη πόρτα, Επτανησιακή Πρωτοχρονιά 1960, σ. 84 ση-

μειώνει ότι και στη Ζάκυνθο συνηθίζονταν σκωτσέζικοι μαύροι βελούδινοι σκούφοι με το όνομα "σκανταλέτα„ (βλ. και Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β' (1963), λ. σκανταλέττο με την επεξήγηση: "πίλος παιδικός προσομοιάζων τῳ πυραύνῳ„.

207. Βλ. Salvator, ό.π., σ. 205 (εικ. "Braten Beim Panigiri Analipsi stu Amu).

208. Βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., σ. 281 (λ. μιλίτσια). Επίσης βλ. στου Salvator, ό.π., σ. 205 (εικ. "Braten beim Panigiri Analipsi stu Amu), 603 (εικ. Koffini (Körbe) aus Pfahlrohr„), σ. 643 (εικ."Esel mit Klimata„) και ό.π., (Specieller Theil), σ. 8 (εικ. "Wasserträger in Zante„) .

209. "Ελέγανε'να εξοικονομήσουμε να πάρουμε κανένα μπαγιασά,.. ήτανε ένα εργοστάσιο πούφκιανε κι εδώ μπαγιασά, μπαγιασά για τσου μεγάλους και τρίτσες για το μικρό κόσμο„ (Δ. Κεφαλληνός, Ζάκυνθος).

210. Πρβλ. "Ο χωριάτης κι αν πλουτίσει, το τσαρούχι δεν θ'αφήσει.
Και στην εκκλησιά αν πάει, το τσαρούχι προσκυνάει.
Κι όταν κάνει το σταυρό του, το τσαρούχι βάνει ομπρός του„
(βλ. Ζώη, Λεξικόν, (1963), σ. 361). Βλ. και Salvator, ό.π. (Allgemeiner Theil) σ. 305-306.

211. Βλ. II,1 : Γυναικεία ενδυμασία, σ.111-112.

212. Πασουμάκι από την τουρκ. λέξη pasmak (βλ. Ανδριώτη, ό.π., σ. 269, λ.). Βλ. Ντίνου Κονόμου, Ζακυνθινό λεξιλόγιο, ό.π.,σ. 42 (λ. πασουμάκι). Επίσης βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π., τ. Β' (1963), σ.375: "Πασουμάκια λέγονται και τα ποικιλτά χρυσοΰφαντα σανδάλια του αγ.Διονυσίου εξών εκάστοτε ανανεουμένων, δίδονται τεμάχια τοις φιλαγίοις ως περίαπτα„.

Πασουμακαρέϊκα και πασουμακάρικα λεγόταν η περιοχή της πόλης όπου κατασκευάζονταν (βλ. Ζώη, Λεξικόν, ό.π. (1898), σ. 859).

213. Βλ. και σημ. 33 και 65.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

214. Βλ. Ζώη, Λεξικόν, τ. Β΄ (1963), σ. 210 (λ. κλαρόνι) και σ. 370 (λ. παπούτσι).

215. Τη χρήση της βεργέτας, μετά την Ένωση τουλάχιστον, ο Γρηγ. Ξενόπουλος, Αυτοβιογραφία, ό.π., σ. 90, αποδίδει στους πρωτότοκους: "...τις βέρες - χρυσούς κρίκους - που φορούσαν στο ένα τους αυτί τρυπημένο οι πρωτότοκοι...„ Στην Κεφαλονιά αναφέρεται η ίδια συνήθεια της βεργέτας από χωρικούς της περιοχής του Αθέρα (Παλλικής), όπως μας πληροφορεί ο Φωκάς-Κοσμετάτος, ό.π., σ. 19. Παραθέτω και την εξήγηση του συγγραφέα: "Αυτοί εφορούσαν εις το δεξί αυτί βεργέττα, ασημένιο ή χρυσό σκουλαρίκι, που τους χάριζε ο νουνός τους, για ν'αποτρέπουν το κακό 'να τρώγη ο ένας τον άλλο', το γλωσσοφάγωμα.„

Χρυσές βεργέτες φορούσαν και οι Κερκυραίοι χωρικοί (βλ. Ι. Μπουνιά, Κερκυραϊκά, τ. Β΄, Κέρκυρα 1959, σ. 243).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

Α΄ Ελληνική

ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, Ἀνδρ. Μ., Η Ἕνωσις της Επτανήσου και η διοίκησις της Προστασίας, Τυπογραφείον Κωνσταντινίδη, εν Αθήναις 1907.

——, Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας, τ.Α΄ και Β΄, εν Αθήναις 1914.

ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, Ν.Π., Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 1967².

ΑΝΩΝΥΜΟ, Το ριπίδιον, Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών, έτος Β΄(1889), σ.94-99.

——, Περί χειροκτύων, Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών,έτος Β΄(1889), σ.75-77.

——, Η γλώσσα της βεντάλιας, Αι Μούσαι, έτος ΙΓ΄, φ.285(1 Φεβρουαρίου 1905), σ. 5-6.

ΑΣΔΡΑΧΑ,Αικατερίνη-ΑΣΔΡΑΧΑΣ,Σπύρος,Στη φεουδαρχική Κέρκυρα:από τους πάροικους στους vassali angararii,Τα Ιστορικά,2(1985),τεύχ.3,σ.77-94.

ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Δικαίος Β., Μανιάται εις Ζάκυνθον. Ανάτυπον εκ της Επετηρίδος του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τεύχη 5 και 6 (1955).

——, Μάνη και Ζάκυνθος, Πρακτικά Γ΄Πανιονίου Συνεδρίου, τ.Α΄(1967), σ.16-34.

ΒΑΡΒΙΑΝΗΣ,Ν.Α., Η Ζάκυνθος. Μουσείον Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1977.

ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ, Α.Ν., Περί αμφιέσεως. Ανατύπωσις εκ της Ημερησίας, εν Αθήναις 1906.

ΒΗΚΑΣ, Β.Ι., Ο γάμος παρά τοις βλαχοφώνοις (Γαμήλια έθιμα εν Γουδοβασδά), Λαογραφία 4(1913-14), σ.540-558.

ΒΗΤΑΣ, Αχ., Το νόημα του ριζοσπαστικού αγώνα στην Επτάνησο (21 Μαΐου 1864), Ελληνική Δημιουργία,1(1948), σ.548-549.

ΒΟΥΓΙΟΥΚΑ, Α., Ιστορία μόδας ΑΒ. Το κοστούμι από την Αίγυπτο μέχρι σήμερα, Εκδόσεις Α. Βουγιούκα, Θεσσαλονίκη 1982.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΡΑΤΣΑΝΟΣ, Μ.Ι., Η Ζάκυνθος στα 1864, Ιόνιος Ανθολογία, έτος θ΄(1935),τεύχη 93-94, σ.26-28.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μαριέττα, Η γυναικεία βιοτεχνία Ζακύνθου, Ελληνίς, 1(1921), τεύχ.9,σ.241-244, τεύχ.10, σ.286-291.

——, Οι περιηγητές για τα Εφτάνησα, Ελληνική Δημιουργία, 12(1953), σ.372-378.

ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Έλλη, Η επτανησιακή παιδεία στα χρόνια της ξενοκρατίας, Κερκυραϊκά Χρονικά, 15(1970), σ.101-121.

ΓΚΙΖΕΛΗΣ, Γρηγόριος, Η ρητορική του ενδύματος, Αθήναι 1974.

ΓΛΗΝΟΣ, Δημήτριος, Γυναικείος ανθρωπισμός. Εκλεκτές Σελίδες, τ.Α΄, Αθήνα 1971, σ.35-61.

ΓΟΥΝΑ-ΜΠΑΔΙΕΡΙΤΑΚΗ, Άννα, Το γυναικείο παραδοσιακό πουκάμισο της ηπειρωτικής Ελλάδας, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1980.

ΔΑΜΙΡΗΣ, Χριστόδουλος Ι., Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως, εν Αθήναις 1911.

ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, Σπυρίδων, Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου επί Ενετοκρατίας, Παρνασσός, 14(1891), σ.624-637, 662-670 και 723-735.

——, Η καλλιτεχνία εν Ζακύνθῳ, Πινακοθήκη, 4(1904), τεύχ.37, σ.16.

——, Η χρυσοχοϊκή τέχνη εν Ζακύνθῳ, Πινακοθήκη, 4(1904),τεύχ.39,σ.54-55.

ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ, Άγγελος, Ελληνικά παραδοσιακά κοσμήματα. Μουσείο Μπενάκη,Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα 1980.

ΔΕΡΤΙΛΗΣ, Γιώργος, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1977.

ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ.Θ., Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, Ίκαρος, Αθήνα 1975[6].

ΔΙΟΝΥΣΙΑΔΗΣ, Π.Α., Κοινά μυστικά ή κοινωνιολογική άποψις Ζακύνθου, Πάτραι 1928[2].

ΔΟΥΣΜΑΝΗΣ, Βίκτωρ, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ενώσεως της Επτανήσου, Αθήναι 1924.

ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, Άγγελος Γ., Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε και αστισμός στον μεσοπόλεμο, Εκδ.Ολκός, Αθήνα 1976.

ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ,Σπύρος Α., Ιστορία του θεάτρου εν Κεφαλληνία,1600-1900. Διατριβή επί διδακτορία, εν Αθήναις 1970.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΖΕΡΒΟΣ-ΙΑΚΩΒΑΤΟΣ,Ηλίας, Επτανησιακός ριζοσπαστισμός. Εισαγωγή-επιμέλεια Σπύρου Μυλωνά, Αθήναι 1964.

ΖΩΗΣ,Λεωνίδας Χ.,Ο γάμος παρά τοις χωρικοίς,Εικονογραφημένη Πρόοδος, έτος Α΄(1892),τεύχ.2,σ.10-12.

——, Αι εν Ζακύνθῳ συντεχνίαι.Ιστορικαί σελίδες Ζακύνθου,εν Ζακύνθῳ 1893.

——, Λεξικόν φιλολογικόν και ιστορικόν Ζακύνθου, Τυπογραφείον Ο φώσκολος Ν.Σ.Καφοκεφάλου, εν Ζακύνθῳ 1898.

——, Ιστορία της Ζακύνθου, Αθήναι 1955.

——, Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου, τ.Α΄: Ιστορικόν-Βιογραφικόν, τ.Β΄: Λαογραφικόν, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1963.

ΖΩΝΤΟΣ, Ανδρέας, Ο τοπολάτρης Ξενόπουλος, Ελληνική Δημιουργία, 7(1951), τεύχ.72, σ.232-235.

ΖΩΡΑ, Πόπη, Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής φορεσιάς.Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 1966.

——, Αργυροχοΐα, στον τόμο Νεοελληνική Χειροτεχνία, Έκδοση Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήναι 1969, σ.240-275.

——, Κεντητική, στον τόμο Νεοελληνική Χειροτεχνία, Έκδοση Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήναι 1969, σ.160-219.

——, Δύο μεγάλοι μαστόροι του ασημιού: Αθανάσιος Τζημούρης, Γεώργιος Διαμαντής Μπάφας, Ε.Ο.Ε.Χ., Αθήνα 1972.

ΖΩΡΑΣ, Γεώργιος, Η ιστορία και η κοινωνική και πνευματική κατάστασις εν Επτανήσῳ, Ελληνική Δημιουργία, 12(1953),τεύχ.135 (Επτάνησα: Αφιέρωμα), σ.327-341.

ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Σπυρίδων Μ., Περί της εκπαιδεύσεως εν Επτανήσῳ (1453-1864).Ιστορική μελέτη, Κερκυραϊκά Χρονικά, 4(1955), σ.7-30· 5(1956),σ.7-142.

ΘΡΥΛΟΣ, Άλκης, Ο δημιουργός, Ιόνιος Ανθολογία, ΙΓ΄(1939),τεύχ.126,σ.69-70.

——, Ο πεζογράφος Ξενόπουλος, Νέα Εστία, 69(1961), τεύχ.805,σ.103-109.

ΙΔΡΩΜΕΝΟΣ,Ανδρέας Μ., Πολιτική ιστορία της Επτανήσου (1815-1864), Κέρκυρα 1935².

ΙΩΑΝΝΟΥ, Ανδρέας Σ., Τριάντα πέντε σχέδια του Αναστάσιου Σάρτζιντ από τη Ζάκυνθο του 1841-1862, Έκδοση Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, Αθήνα 1972.

——, Η ελληνική ζωγραφική. 19ος αιώνας, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήναι 1974.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, Κ., Η Ζάκυνθος όπως την είδαν οι περιηγηταί, Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος, 1932, σ.155-180.

——, Η πρώτη εφημερίς της Ζακύνθου. Η πολιτική και κοινωνική ζωή κατά τα έτη 1812-1814, Φιλολογικός Κόσμος, τεύχ.2(Φεβρουάριος 1935),σ.16-65.

ΚΑΚΟΛΥΡΗΣ,Τιμολέων και ΜΩΡΕΤΗΣ, Άγγελος, Η Ζάκυνθος υπό βιομηχανικήν έποψιν, στο Πανηγυρικό τεύχος επί τη εκατονταετηρίδι από της γεννήσεως του εθνικού ποιητού Διονυσίου Σολωμού, Τυπογραφείον Παρασκευά Λέκκου, Ζάκυνθος 1902, σ.570-585.

ΚΑΛΚΑΝΗΣ, Άγγελος, Η νέα Ρωμηά, Αι Μούσαι, έτος Α΄, φ.13(1 Μαρτίου 1893), σ.205-208.

ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ, Μαρία, Ο Ζακυνθινός μας Ξενόπουλος, Κριτικά Φύλλα, 5(1976-77), τεύχ.4(34),σ.412-419.

ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗΣ, Α., Οι ζευγάδες της Κω. Η ζωή και οι ασχολίες των, Λαογραφία, 14(1952),σ.201-303.

ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ, Α., Νεοελληνική λογοτεχνία. Φυσιογνωμίες, τ.Α΄, Αθήνα 1977³.

ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, Γρηγ.Π., Οι Εβραίοι της Επτανήσου και η Ένωσις, Νέα Εστία, 21 (1937). σ. 725-735.

ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Διονύσιος, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Ελληνική Δημιουργία, 7(1951), τεύχ.72, σ.171.

ΚΟΝΟΜΟΣ, Ντίνος, Το ζακυνθινό λαϊκό θέατρο, Επτανησιακά Φύλλα, 2(1953), τεύχ.2, σ.47-48.

——, Ζακυνθινά κοστούμια των διαφόρων τάξεων επί Βενετοκρατίας,Επτανησιακά Φύλλα,2(1954),τεύχ.6,σ.152-164.

——, Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος, Επτανησιακά Φύλλα, 3(1956),τεύχ.1,σ.29-32.

——, Ζακυνθινό λεξιλόγιο, Αθήνα 1960.

——, Παλιές ζακυνθινές φορεσιές, όπως τις περιγράφουν τα Χρονικά Ζακύνθου του Διονυσίου Βαρβιάνη, Ηώς, έτος 4(1961), τεύχ.44, σ.49-53.

——, Ζακυνθινοί ριζοσπάστες, Νέα Εστία, 76(1964), σ.177-196.

——, Ο Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος και η Ένωση της Επτανήσου, Αθήναι 1964.

——, Ηπειρώτες στη Ζάκυνθο, Έκδοση Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1964.

——, Η γυναίκα στη Ζάκυνθο επί Αγγλοκρατίας (Ανέκδοτο στιχούργημα Διονυσίου Γρυπάρη), Επτανησιακά Φύλλα, 6(1968),σ.120-126.

——, Κρήτη και Ζάκυνθος, Αθήναι 1968.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

——, Ανέκδοτα έγγραφα αναφερόμενα στην οικογένεια Στεφάνου (1751-1812), Επτανησιακά Φύλλα, 9(1976),τεύχ.1,σ.3-32.

——, Ζάκυνθος (Πεντακόσια χρόνια), 1478-1978, τόμ.1 και 2, Αθήνα 1979.

——, Θεόδωρος Κουτζογιαννόπουλος, 1864-1941, Επτανησιακά Φύλλα, 12(1982), σ.118-119.

——, Τση Ζάκυθος, Αθήνα 1983.

ΚΟΡΔΑΤΟΣ, Γιάννης, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (1453-1961),Αθήνα 1962.

——, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήναι 1972³.

——, Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας, Αθήνα 1974.

ΚΟΡΡΕ, Κατερίνα Γ., Νεοελληνικός κεφαλόδεσμος. Ανάτυπο από τα τεύχη 1203 και εξής της Νέας Εστίας, Αθήνα 1977-1978.

ΚΟΣΜΕΤΑΤΟΥ, Ελένη, Ιστορία της αγροτικής και αστικής ενδυμασίας στην Κεφαλονιά, Κοργιαλένειο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Κεφαλληνίας, Αθήνα 1976.

ΚΟΥΚΚΟΥ, Ελένη, Ιστορία των Επτανήσων. Από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία, Εκδόσεις Δημ.Ν.Παπαδήμα, Αθήναι 1983.

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φαίδων, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ.Β΄, ΙΙ, εν Αθήναις 1948, τ.ΣΤ΄, εν Αθήναις 1955.

ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, Γ.Π., Ο Ζακυθηνός, Νέα Εστία, 69(1961), τεύχ.805,σ.109-111.

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Βασίλης, Εἰσαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας,1700-1821, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1976.

ΚΥΡΙΑΚΗΣ, Κ.Χ.Μ., Οδηγός της νήσου Κερκύρας, Αθήναι 1902.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ, Άλκη, Λαογραφικά μελετήματα,Εκδόσεις Ολκός,Αθήνα 1975.

ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Λ., Οδηγός εμπόρων, βιομηχάνων, επιστημόνων και κτηματιών της νήσου Ζακύνθου, εν Ζακύνθῳ 1898.

ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β.Κ., Συλλογή χιακών παροιμιών, Λαογραφία, 17(1957),σ.459-504.

ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Βασίλειος, Ο νεοελληνισμός μέσα από το έργο του Γρηγόριου Ξενόπουλου, Ροτόντα, 1(1970), τεύχ.2, σ.188-194.

ΛΑΣΚΑΡΙΣ, Σ.Θ., Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η Ένωσις της Επτανήσου, εν Αθήναις 1930.

ΛΕΜΠΕΣΗΣ, Ε., Μύθος και πραγματικότητα της αστικής κοινωνίας,Αθήναι 1963.

ΛΟΜΒΑΡΔΟΣ, Κ., Απομνημονεύματα προς καταρτισμόν της περί απελευθερώσεως της Επτανήσου ιστορίας, Ζάκυνθος 1870-75.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Δημ.Σ., Η λαογραφία στα Επτάνησα, στον τόμο Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως,1864-1964. Επιμέλεια Σπύρου Μυλωνά, Αθήναι 1964, σ.183-188.

——, Μία ενδιαφέρουσα διάλεξη για την κεφαλονίτικη λαϊκή φορεσιά, Ηχώ, τεύχ.75-77(1972), σ.15-16.

——, Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1977.

ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ,Δημ.,Πώς υφαίνουν και ντύνονται οι Αιτωλοί, Αθήνα 1927.

ΛΟΥΝΤΖΗ-ΝΙΚΟΚΑΒΟΥΡΑ, Αβιγαίλ και ΔΕΣΥΛΛΑΣ, Μιχαήλ Ι., Ερμάννος Λούντζης. Η ζωή και το έργο του, Κερκυραϊκή Βιβλιοθήκη 1948.

ΛΟΥΝΤΖΗΣ, Ερμάννος, Περί της εν Επτανήσῳ διοργανώσεως της δημοσίας εκπαιδεύσεως, Εκ του Τυπογραφείου Ν.Αγγελίδου, εν Αθήναις 1857.

——, Επτάνησος Πολιτεία,μτφρ. Αβιγαίλ Λούντζη-Νικοκάβουρα,Κέρκυρα 1968.

——, Τα Επτάνησα επί Γάλλων Δημοκοατικών,1797-1799. Μετάφραση Αβιγαίλ Λούντζη-Νικοκάβουρα, Κέρκυρα 1969 (από το Erm. Lunzi, Storia delle isole Ionie sotti il regimento dei republicani Francesi, Venezia 1860).

ΜΑΚΡΗΣ, Θεόδωρος Σ., Η ελευθεροτυπία και η Ένωσις της Επτανήσου, Κερκυραϊκά Χρονικά, 13(1967), σ.39-48.

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Μ.Ι., Έκθεσις περί των εν Κεφαλληνία και Ζακύνθῳ βιβλιοθηκών και αρχείων μετά τους σεισμούς του 1953, Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, 11(1956), σ.45-58.

ΜΑΡΓΑΡΗΣ, Δημ., Η ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενόπουλου, Ιόνιος Ανθολογία, έτος ΙΓ΄(1939), τεύχ.126, σ.17-37.

——, Η Ζάκυνθος που πέρασε, Επτανησιακά Φύλλα 1949, τεύχ.14, σ.225-229.

ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ, Λ.Γ., Η παιδεία και η γλώσσα στα Επτάνησα κατά την εποχή της Ενετοκρατίας, Νέα Εστία, 80(1966), σ.1027-1028.

ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ-ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Σοφία, Η γυναίκα στο έργο του Ξενόπουλου, Κριτικά Φύλλα, 5(1976-77), τεύχ.4(34), σ.401.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μ.Γ., Τι είναι ο Folklorismus, Λαογραφία, 28(1972), σ.27-38.

——, Αστική λαογραφία, Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 3(1979),σ.11-13.

——, Σημειώσεις Λαογραφίας, τεύχ.Η΄: Λαϊκή τέχνη (Πρώτο μέρος), Ιωάννινα 1978 (πολυγραφημένη έκδοση).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

——, Σημειώσεις Λαογραφίας, τεύχ.Θ΄: Λαϊκή τέχνη (Δεύτερο μέρος), Ιωάννινα 1981 (πολυγραφημένη έκδοση).

——, Τύποι γυναικών στη μεταπολεμική πεζογραφία μας, Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1982 (Αφιέρωμα: Η προσφορά της γυναίκας στον πολιτισμό),σ. 92-101.

——, Το αργό γδύσιμο, Δώμα, 4(1984), σ.11-17.

ΜΗΛΙΑΡΕΣΗΣ, Αριστομ.Σ., Συμβολή εις την ιστορίαν της Ενώσεως της Επτανήσου (1864), Ελληνικά, 5(1932), σ.307-322.

ΜΙΝΩΤΟΥ, Μαριέττα, Ανέκδοτο υλικό για την Ένωση της Επτανήσου (στο αρχείο του κόντε Διονυσίου Ρώμα), Ιόνιος Ανθολογία, έτος Ε΄(1931), τεύχη 55-56, σ.202-205, έτος ΣΤ΄(1932), τεύχη 57-59, σ.23-28 και τεύχη 60-62, σ.73-74.

ΜΙΝΩΤΟΣ, Σπύρος, Η πεντηκονταετηρίδα του Ξενόπουλου, Ιόνιος Ανθολογία, έτος Ι΄(1936), τεύχη 113-115, σ.179.

——, Η παραλαβή των νήσων, Ιόνιος Ανθολογία, έτος ΙΑ΄(1937),τεύχη 117-119, σ.20-23.

——, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (Απ'τα επίσημα ιστορικά κείμενα), Επτανησιακή Πρωτοχρονιά, Χρόνος Πρώτος (1960), σ.138-148.

ΜΙΧΑΗΛ-ΔΕΔΕ, Μαρία, Η φορεσιά της Μεσογείτισας,1800-1930, Αθήνα 1981.

ΜΟΝΤΣΕΝΙΓΟΣ, Σπύρος, Το μουσικό θέατρο στα Επτάνησα, Επτανησιακή Πρωτοχρονιά, Χρόνος Πρώτος (1960), σ.228-230.

ΜΟΡΑΖΕ, Σαρλ, Ιστορία της Ανθρωπότητος. Δέκατος ένατος αιών, 1775-1900, Εισαγωγή Μάριο Πράτε, τ.5, Unesco, 1963.

ΜΟΣΚΩΦ, Κωστής, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Εκδόσεις Νέα Πορεία, Θεσσαλονίκη 1978³.

ΜΠΑΔΑ-ΤΣΟΜΩΚΟΥ, Κωνσταντίνα, Η αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο 1687-1834. Ενδυματολογική μελέτη, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1983 (πολυγραφημένη έκδοση).

ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, Φ.Κ., Συμβολή εις την επτανησιακήν βιβλιογραφίαν. Περιοδικά και εφημερίδες Ζακύνθου, Αθήναι 1956.

ΜΠΟΥΝΙΑΣ, Ι., Κερκυραϊκά, τ.Β΄, Κέρκυρα 1959.

ΜΠΩΖΟΥΡ, Φελίξ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797). Μετάφραση Ελένης Γαρίδη. Εισαγωγή-επιμέλεια-σχολιασμός Τάσου Βουρνά, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα 1974.

ΜΩΡΕΤΤΗΣ, Άγγελος, Στατιστικός πίναξ της νήσου Ζακύνθου, στο Πανηγυρικό τεύχος επί τη εκατονταετηρίδι από της γεννήσεως του εθνικού ποιητού Διονυσίου Σολωμού, Τυπογραφείον Παρασκευά Λέκκου, Ζάκυνθος, Μάιος 1902, σ.417-460.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Γρηγόριος, Ζάκυνθος, Ιόνιος Ανθολογία, έτος ΣΤ΄(1932),τεύχη 62-64, σ.122-127.

ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ, Αγαθάγγελος, Η βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος. Μετά προλόγου υπό Γ.Ν.Χατζηδάκι και κριτικού σημειώματος υπό Ν. Βέη, εν Αθήναις 1934.

ΠΑΝΤΕΛΙΔΗΣ, Χρ.Γ., Κυπριακά άσματα, Λαογραφία, 6(1918), σ.583,587.

ΠΑΝΤΟΣ, Θ., Το κοστούμι. Εκδόσεις Σχολής Βελουδάκη, Αθήνα 1978.

ΠΑΞΙΜΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, Μιράντα, Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1980.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Α., Το μαγικό δακτυλίδι, Αρχείον Πόντου, 13(1948),σ.3-34.

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Αβρ.Ν., Η Επτανησιακή Πολιτεία στα αρχεία του οθωμανικού κράτους, Νέα Εστία, 25(1939),σ.807-813.

ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ιωάννα, Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς, Εθνογραφικά, 1(1978), σ.5-92.

——, Ελληνικές φορεσιές, Ναύπλιο 1981.

ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Α.Γ., Βραχείαι σημειώσεις περί υποδημάτων, Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, 2(1885-89), σ.325-329.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Γεώργιος Σ., Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537). Πανεπιστήμιον Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Δωδώνη: Παράρτημα αρ.4, Ιωάννινα 1974.

ΠΟΛΙΤΗΣ, Ν.Γ., Το σκουφίν του Βαρυπνά, Παναθήναια, τ.Β΄(1901),σ.122-127.

——, Γαμήλια σύμβολα, Λαογραφικά σύμμικτα, τ. 2, εν Αθήναις 1921, σ.224-448.

ΠΟΡΦΥΡΗΣ, Κ., Το ρεμπελιό των ποπολάρων, Επτανησιακό Ημερολόγιο 1963, σ. 193-215.

——, Η επτανησιακή και ιδίως η ζακυνθινή κοινωνία στην περίοδο της Αγγλοκρατίας, Χρονικά Ζακύνθου, Εκατονταετηρίς της Ενώσεως της Επτανήσου, 1, Αθήναι 1964, σ.75-102.

ΠΡΩΤΟΠΑΠΠΑ-ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, Γλυκερία, Το θέατρον εν Ζακύνθῳ από του ΙΖ΄ μέχρι του ΙΘ΄αι., Διατριβή επί διδακτορίᾳ, Αθήναι 1958.

ΡΩΜΑΙΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΑΜΑΤΗ, Ελένη, Η ποδιά της Καραγκούνας. Διδακτορική διατριβή, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Αθήνα 1980.

ΡΩΜΑΣ, Διονύσιος, Περίπατος στη Ζάκυνθο, Ιόνιος Ανθολογία,έτος ΙΓ΄(1939), τεύχ.129, σ.309-312.

——, Η επιστροφή του Γρηγ. Ξενόπουλου στη Ζάκυνθο. Τό θέατρο του Ξενόπουλου, Νέα Εστία, 70(1961),τεύχ.819, σ.1103-1107.

——, Η πόλις της Ζακύνθου πριν και μετά την Ένωση (Σύντομη πολεοδομική και κοινωνιολογική επισκόπηση), Χρονικά Ζακύνθου, Εκατονταετηρίς Ενώσεως της Επτανήσου, 1, Αθήναι 1964, σ.153-175.

——, Ο Γρηγοράκης μας, Κριτικά Φύλλα, 5(1976-77),τεύχ.4(34), σ.393-396.

Σ., Σπ., Υγιεινή και καλλονή. Η χροιά και η επιδερμίς του προσώπου, Αι Μούσαι, έτος ΙΑ΄,φ.230(1 Νοεμβρίου 1902),σ.6-7.

ΣΑΘΑΣ, Κωνσταντίνος, Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας. Ανάτυπον εκ της Οικονομικής Επιθεωρήσεως, 1878-79, Βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXVII.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗΣ, Χ.Γ., Ο άγνωστος Ξενόπουλος, Ελληνική Δημιουργία, 7(1951), τεύχ.72, σ.223-227.

ΣΑΠΟΥΝΑ -ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Έφη,Μινωικόν ζώμα,Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας,αριθ.71,εν Αθήναις 1971.

ΣΑΡΑΝΤΗ-ΣΤΑΜΟΥΛΗ, Ελπ., Προλήψεις και δεισιδαιμονίες της θράκης, Λαογραφία, 14(1952),σ.169-200.

ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ν.Γ., Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας. Μετάφραση Αικ.Ασδραχά, Βιβλιογραφικός οδηγός Σπ.Ασδραχά, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1981².

ΣΙΓΟΥΡΟΣ, Μαρίνος, Ο διηγηματογράφος, Νέα Εστία, 50(Χριστούγεννα 1951),τεύχ. 587, σ.27-28.

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Κυριάκος, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα,1810-1821,τ.Γ2,Αθήνα 1975.

ΣΚΑΛΤΣΑ, Ματούλα, Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983.

ΣΚΟΥΖΕ-ΠΕΤΡΙΔΗ, Λίζα, Η μόδα, φαινόμενο κοινωνικό, Ζυγός, τεύχη 15-17(Ιούλιος-Δεκέμβριος 1975),σ.146-153.

ΣΟΥΜΑΚΗΣ, Άγγελος, Διήγησις του ρεμπελιού των ποπολάρων του νησίου της Ζακύνθου, οπού έγεινεν εις του 1628, στο έργο του Κωνσταντίνου Σάθα,Το εν Ζακύνθῳ αρχοντολόγιον και οι ποπολάροι, Αθήναι 1962, σ.17-52.

ΣΤΟΠ, Μαρία Η., Η ριζική μεταρρύθμισις της γυναικείας ενδυμασίας, Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών, έτος Ε΄(1892),σ.120-124.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Κώστας, Πατρινοί πρόσφυγες εις Επτάνησον τῳ 1821, Κερκυραϊκά Χρονικά, 13(1967), σ.225.

ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ, Κωνστ. Δ., Η γυναικεία καραγκούνικη ενδυμασία σε μια θεσσαλική κοινότητα. Κατασκευή και λειτουργία. Συμβολή στη μελέτη της ενδυμα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σίας στο φυσικό της περιβάλλον, Γιάννενα 1982(πολυγραφημένη έκδοση).

ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, Ζαχ., Η σύγχρονη εποχή. Από την πτώση του Μεγάλου Ναπολέοντα (1814) ως τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914). Τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά πλαίσια και οι διεθνείς σχέσεις (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Ιωάννινα 1976 (πολυγραφημένη έκδοση).

ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, Ηλίας, Η Ζάκυνθος κατά τον P. Donato de Mordo, Αι Μούσαι, έτος ΙΖ΄, φ.377 (15 Δεκεμβρίου 1908),σ.2-3, φ.378 (22 Δεκεμβρίου 1908), σ.2-3 (Μετάφραση από του P.Donato de Mordo, Saggio di una descrisione geografico-storica delle isole Ionie (Eptanisia), Corfu 1865).

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κωνσταντίνος, Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922). Μετάφραση Ιωάννα Πετροπούλου, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

ΦΙΛΙΑΣ, Βασίλης, Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι. Νόθα αστικοποίηση, 1800-1864, Σύγχρονα Κείμενα, Β.Μακρυωνίτης και Σία, Αθήνα 1974.

ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ, Ελένη, Η λατρευτική αφετηρία της θρακιώτικης σαρακατσάνικης ποδιάς, Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1975, σ.263-267.

ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, Δ., Η υποδηματοποιία της Ολύμπου στην Κάρπαθο, Λαογραφια, 28 (1972), σ.39-65.

ΦΛΩΡΟΣ, Αθανάσιος Θ., Νεοελληνικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό,Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήναι 1980.

ΦΡΑΓΚΑΚΙ, Ευαγγελία Κ., Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης, Ι: Αντρική φορεσιά, ΙΙ: Γυναικεία φορεσιά, Αθήνα 1960.

ΦΩΚΑΣ-ΚΟΣΜΕΤΑΤΟΣ, Κ.Π., Κεφαλληνιακά, Α΄: Φορεσιές, Αθήναι 1953.

ΧΑΡΙΑΤΗ, Κατερίνα, Η τέχνη στα Εφτάνησα, στον τόμο Επτάνησος. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως,1864-1964. Επιμέλεια Σπύρου Μυλωνά, Αθήναι 1964, σ.333-356.

ΧΑΡΗΣ, Πέτρος, Ο Ξενόπουλος, η Ζάκυνθος και η ελληνική λογοτεχνία, Νέα Εστία, 70(1961), τεύχ.819, σ. 1007-1111.

ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Αγγελική, Ελληνικαί εθνικαί ενδυμασίαι. Πίνακες Νικ. Σπέρλιγκ, 1, Αθήναι 1948· 2, Αθήναι 1954 (έκδοση Μουσείου Μπενάκη).

——, Τα χρυσοκλαβαρικά συρματένα-συρμακέσικα κεντήματα (Extrait des Mêlanges offerts ã Octave et Melpo Merlier), Αθήναι 1952, σ.1-52.

——, Ελληνικά κεντήματα, μεσογειακά κεντήματα και κεντήματα Εγγύς Ανατο-

λής. Ανατύπωσις εκ των Ηπειρωτικών Χρονικών,10(1935),σ.289-295.

——, Ραπτάδες-χρυσορράπτες και καποτάδες. Ανάτυπο από το Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Αθήνα 1960, σ.445-475.

——, Η ελληνική λαϊκή φορεσιά. Επιστημονική επιμέλεια Τατιάνας Ιωάννου-Γιανναρά, επιμέλεια έκδοσης Άγγελος Δεληβορριάς, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1978.

ΧΑΤΖΙΝΗΣ, Γιάννης, Τεκμήρια για ένα πορτραίτο, Νέα Εστία, 50(1951), σ.29-32.

ΧΙΩΤΗΣ, Π., Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου, τ.Β΄, εν Κερκύρᾳ 1858 (Φωτοανατύπωση 1978)· τ.Γ΄, εν Κερκύρᾳ 1863.

ΧΥΤΗΡΗΣ, Γεράσιμος, Πολιτική έκφραση της κοινωνικής διαφοροποιήσεως στα Αγγλοκρατούμενα Εφτάνησα, Κερκυραϊκά Χρονικά, 20(1976),σ.91-109.

Εφημερίδες και περιοδικά*

ΑΓΩΝ (1877-1883)

ΕΛΠΙΣ (1881-1896)

ΕΜΠΡΟΣ (1900)

ΕΡΕΥΝΑ (1902)

ΚΟΣΚΙΝΟ (1877-1879)

ΚΡΑΥΓΗ (1883)

ΝΕΟΝ ΠΝΕΥΜΑ (1907)

Ο ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΣ (1895)

Ο ΚΕΡΑΥΝΟΣ (1884)

ΠΑΤΡΙΩΤΗΣ (1893-1899)

ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ, περιοδικό (1893-1908)

Λογοτεχνικές πηγές

ΑΒΟΥΡΗΣ, Ανδρέας Α., Ζακυνθινοί τύποι, Σειρά πρώτη, εν Ζακύνθῳ 1912.

ΚΟΛΩΝΙΑΣ, Ιωάννης, Ο γάμος της Μαρίας. Κωμωδία εις πράξεις τέσσαρας, δημοσιευθείσα εις την εφημερίδα Ο Κουτούζης, Ζάκυνθος 1900-1901.

ΜΑΡΤΙΝΕΓΚΟΣ, Ελισαβέτιος, Ο Αλαμάνος. Έν'ανέκδοτο ιστορικό ποίημα. Ανακοίνωση: Ντίνου Κονόμου, Επτανησιακή Πρωτοχρονιά, Χρόνος Πρώτος (1960), σ.177-202.

* Παραθέτω εδώ κατάλογο των εφημερίδων της Ζακύνθου, τις οποίες χρησιμοποίησα κατά βάση ως πηγές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Γρηγόριος, Η άφαντη πόρτα, Επτανησιακή Πρωτοχρονιά, Χρόνος Πρώτος (1960), σ.83-87.

——, Αυτοβιογραφία, Άπαντα, τ.1,Εκδόσεις Μπίρης,Αθήναι 1972^2,σ.55-363.

——, Μαργαρίτα Στέφα, Άπαντα, τ.1, Εκδόσεις Μπίρης, Αθήναι 1972^2,σ.365-500.

——, Στέλλα Βιολάντη, Άπαντα, τ.1, Εκδόσεις Μπίρης,Αθήναι 1972^2,σ.501-542.

——, Ο κόκκινος βράχος, Άπαντα,τ.2,Εκδόσεις Μπίρης,Αθήναι 1975,σ.319-456.

——, Ο κακός δρόμος, Άπαντα,τ.2,Εκδόσεις Μπίρης, Αθήναι 1975,σ.457-500.

——, Ο Μινώταυρος, Άπαντα, τ.2,Εκδόσεις Μπίρης, Αθήναι 1975,σ.501-547.

——, Λάουρα, Άπαντα, τ.3, Εκδόσεις Μπίρης,Αθήναι 1972^2, σ.285-472.

——, Πετριές στον ήλιο, Άπαντα, τ.3, Εκδόσεις Μπίρης, Αθήναι 1972^2, σ.473-546.

——, Ισαβέλλα, Άπαντα, τ.4, Εκδόσεις Μπίρης, Αθήναι 1972^3, σ.239-332.

——, Ο κόσμος κι ο Κοσμάς, Άπαντα, τ.5, Εκδόσεις Μπίρης, Αθήναι 1972^2. σ.355-555.

——, Αναδυομένη, Άπαντα, τ.7, Εκδόσεις Μπίρης,Αθήναι 1972,σ. 323-444.

——, Ο ποπολάρος, Άπαντα, τ.7, Εκδόσεις Μπίρης,Αθήναι 1972, σ. 445-501.

——, Τερέζα Βάρμα-Δακόστα, Άπαντα, τ.9, Εκδόσεις Μπίρης, Αθήναι 1972, σ. 9-147.

——, Ρεγγίνα Λέζα, Άπαντα,τ.10,Εκδόσεις Μπίρης, Αθήναι 1972 ,σ. 11-304.

ΡΩΜΑΣ, Διονύσιος, Περίπλους (1570-1870), Β΄, Το φως που καίει, Ι, Ο κόντες, Αθήνα 1975.

ΤΣΑΚΑΣΙΑΝΟΣ, Ιωάννης Γ., Ο κόντε-Σπουργίτης. Μελοδραμάτιον εις μέρη δύο. Μουσική Παύλου Καρρέρ, Προλεγόμενα Γ.Ξενοπούλου, Τύποις Κορίννης, εν Αθήναις 1888.

Β΄ Ξένη

ANASTASSIADOY. I., Les Russo-Turcs à Zante en 1798,Balkan Studies,14(1973), p. 12-46.

ANONYMOUS, Dress and its Eccentricities,London Society,12(1862-1881),p.283.

ARDENER, Shirley, Women and Space. Ground Rules and Social Maps.Croom Helm London in association with the Oxford University Women's Studies

Committee,London 1981.

BAIROCH, P., Commerce exterieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle,Paris - La Haye 1976.

BANDMANN, Günter, Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger, Darmstadt 1981^{7}.

BEATON, Cecil, Cinquante ans d' élégance et d' art de vivre,Paris 1954.

BEAUJOUR,Felix (βλ.Μπωζούρ Φελίξ).

BLOCH, Marc, La société féodale. La formation des liens de dépendance. Les classes et le gouvernement des hommes, Éditions Albin Michel, Paris 1968.

BOGATYREV, Petr, The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia, The Hague-Paris 1971.

BRADSHAW, Angela, World Costumes. With sixteen plates in colour and one hundred and forty-two pages of drawings,Adam and Charles Black, London 1952.

BRAUDEL, Fernand, Civilization matérielle,économie et capitalisme, XVe-XVIIe siècle,Tome 1: Les structures du quotidien: Le possible et l'impossible,Librairie Armand Colin,Paris 1979.

BRONZINI, Giovanni Battista, Cultura popolare. Dialetticae Contestualitā, Dedalo libri,Bari 1980.

BUBOLZ- EICHER, Joanne, KELLEY, Eleanor και ROACH, Mary Ellen, Annotated Bibliography στο βιβλίο των M.E.ROACH και J.B.EICHER (ed.), Dress, Adornment and the Social Order,John Wiley and Sons Inc.,New York,London, Sydney 1965, p. 359-418.

BUCHON, Alexandre, Voyage dans l' Eubée, Les îles ioniennes et les Cyclades en 1841. Préface de Maurice Barrès, Publié par Jean Longon,Paris 1911.

BUSH, George και LONDON, Perry, On the Disappearance of Knickers: Hypotheses for the Functional Analysis of the Psychology of Clothing στο βιβλίο των M.E. ROACH και J.B. EICHER (ed.), Dress,Adornment and the Social Order,John Wiley and Sons Inc.,New York, London, Sydney 1965, p. 64 - 72.

CALDERINI, Emma, Il costume populare in Italia,Sperling and Kupfer editori, Milano 1934.

CARTWRIGHT, Joseph, Views in the Ionian Islands, London 1821.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

CASTELLAN, A.L., Lettres sur la Morée et les îles de Cerigo,Hydra et Zante, Paris 1808.

CRAWLEY, Ernest, The Sexual Background of Dress,στο βιβλίο των M.E. ROACH και J.B.EICHER (ed.), Dress,Adornment and the Social Order,John Wiley and Sons Inc., New York,London,Sydney 1965,p. 72-76.

DEICHMANN, Friedrich, Fruhchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna,Franz Steiner Verlag GMBH,Wiesbaden 1958.

DESLANDRES., Yvonne, Le costume image de l' homme, Éditions Albin Michel,Paris 1976.

DI GRAPPA,Carol (ed.), Fashion: Theory.Lustrum Press,New York 1980.

DORAN, J., Habits and Men,. Redfield,New York 1855.

ERLER, A. et al., Handwörterbuch Zur Deutschen Rechtsgeschichte,II, Erich Schmidt Verlag,Berlin 1978.

EVANS, Lady M. και ABRAHAMS, E., Ancient Greek Dress,Chicago 1964.

FOLEY, Helene P., Reflections of Women in Antiquity,Gordon and Breach Science Publishers, New York, London, Paris 1981.

FOURLAS, Athanasios A., Der Ring in der Antike und im Christentum. Der Ring als Herrschaftssymbol und Würdezeichen (Forschungen zur Volkskunde begründet von Georg Schreiber hrsg.von Bernhard Kötting und Alois Schroer Heft 45), Münster 1971.

GIBBS, G.H., The Fashionable Lady in the 19th Century, London 1960.

GLYNN Prudence, In Fashion: Dress in the Twentieth Century,Oxford University Press, London and New York 1978.

GOMBRICH, E.H., The Story of Art,Phaidon Press,London 1972[12].

GRASSET SAINT SAUVEUR, Jacques ,Voyages pittoresques dans les quatre parties du monde,Europe,Tome premier,Paris 1806.

HAGIMIHALI: Angélique, L' art populaire Grec, Éditions Pyrsos, Athènes 1937.

HANSEN, Henny Harald, Histoire du costume. Traduit du danois par Jaqueline Puissant, Dessins de Ebbe Sunresen, Mogens Bryder et Koj Norregaard, Flammarion, Paris 1956.

HARROLD, Robert, Folk Costumes of the World. Illustrated by Phyllida Legg,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Blandford Press,Poole,Dorset 1981.

HARTLEY, D., Medieval Costume and Life,London 1931.

HOBSON, W., The Business Suit,Fortune, 38 (July 1948),p. 102-105,120-122, 126.

HORN, Marilyn J., The Second Skin.An Interdisciplinary Study of Clothing, Houghton Mifflin Company,Boston 1975.

HOTTENROTH, Friedrich, Handbuch der deutschen Tracht,Stuttgart 1896.

HOUSTON, Mary G., Ancient Egyptian,Mesopotamian and Persian Costume and Decoration,London 1954[2].

——,Medieval Costume in England and France: Thirteenth,Fourteenth and Fifteenth centuries,London 1965.

——,Ancient Greek,Roman and Byzantine Costume and Decoration,Adam and Charles Black, London 1966[2].

HURLOCK, Elizabeth B., Sumptuary Law στο βιβλίο των M.E.ROACH και J. B. EICHER (ed.),Dress, Adornment and the Social Order,John Wiley and Sons Inc., New York,London,Sydney 1965,p.295-391.

——,The Psychology of Dress. An Analysis of Fashion and its Motive,Arno Press,New York 1976.

JOHNSTONE, Pauline, Greek Islands Embroidery, London 1961.

KÖHLER,Karl, A History of Costume. Translated by Alexander K.Dallas, Dover Publications Inc., New York 1963.

KÖNIG, René, Sociologie de la mode,Petite Bibliothèque Payot,Paris 1969.

KYBALOVÁ, Ludmila, HERBENOVÁ,Olga, LAMAROVÁ, Milena, Enciclopedia illustrata della moda. Traduzione di Margaret Kunzle, Edizione La Pietra,Milano 1969.

LAUER, Jeanette C. και LAUER, Robert H., The Battle of the Sexes. Fashion in the 19th Century America,Journal of Popular Culture,13:4 (Spring 1980), p.581-589.

LAVER, James, Costume, Cassell and Company Limited, London 1963.

—— , A Concise History of Costume, Thames and Hudson,London 1969.

LEVI-PISETZKY, Rosita, Storia del costume in Italia, τ. 1-5, Fondazione Giovanni Treccani degli Alfieri, Istituto Editoriale Italiano,Milano 1967.

LIBRON, François - CLOUZOT, Henri , Le corset dans l' art et les moeurs du

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

XVIIIe au XXe siècle,Paris 1933.

LISTER, Margot, Costume.An Illustrated Survey from Ancient Times to the 20th century,Barrie and Jenkins Ltd,London 1977.

LOMBARDI-SATRIANI,L.: Folklore as Cylture of Contestation,Journal of the Folklore Institute,XI,1/2(june-August 1974),p.99-121.

LURIE ,Alison, The Language of Clothes.With illustrations assembled by Doris Palca,Vintage Books,A Division of Random House,New York 1983.

MARECHAL, Pierre Sylvain, Costumes civils actuels de tous les peuples connus, Tome premier, Paris 1788.

MINOTTO, Marietta, Zante. Le village et la campagne.Conférence radiodiffusée par le poste de Bari,Athènes 1935.

PENDLETON, W.N., The Philosophy of Dress, Southern Literary Messenger, 22 (March 1856),p.199-211.

PIPONNIER, François, Costume et vie sociale. La Cour d' Anjou,XIVe-XVe siècles, Mouton,Paris 1970.

PITRÈ,G., Costumi siciliani della provinee di Messina et di Palermo, Coi Tipi del Giornale di Sicilia, Palermo 1895.

PLEKHANOV, G.V., L' art et la vie sociale, Éditions Sociales,Paris 1975.

POMEROY, Sarah B., Goddesses,Whores,Wives and Slaves.Women in Classical Antiquity,Schocken Books,New York 1975.

POUTHLER, S., Les îles ioniennes pendant l' occupation française,Paris 1810.

ROACH, Mary Ellen και BUBOLZ EICHER, Joanne (ed.),Dress,Adornment ant the Social Order,John Wiley and Sons Inc., New York,London,Sydney 1965.

——— ,The Visible Self. Perspectives on Dress, Englewood Cliffs,Prentice Hall Inc., New Jersey 1973.

ROSENCRANZ, Mary Lou, Clothing Concepts. A Social-Psychological Approach,The Macmillan Company,New York 1972.

RUPPERT, Jaques, Le costume, I: L' antiquité et le moyen âge, Paris 1981.

SALVATOR,Ludwig, Zante, Allgemeiner Theil, Druck und Verlag von Heinr.Mercy Sohn,Prag 1904.

——— , Zante, Specieller Theil, Druck und Verlag von Heinr. Mercy Sohn, Prag 1904.

SCHUMPETER, Joseph A., Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία (ελληνική έκδοση ΚΕΠΕ), Αθήναι 1972.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

STROBACH H., Folklore - Folklorepflege - Folklorismus. Tendenzen,Probleme und Frangen,Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte, 25(1982(NF. 10)).

THOMPSON,Kenneth,Folklore and Sosiology,Sociological Review,28(1980)σ.249-275.

TOKAREV, S., Methods of Ethnographic Research into Material Culture στο βιβλίο του Yu.Brobley (ed.),Soviet Ethnology and Anthropology Today (studies in Anthropology Ser No 1),Mouton,Paris 1974,σ. 175-194.

TOSCHI, Paolo, Arte popolare italiana,Carlo Bestetti, Edizioni d' Arte, Roma 1960.

TURNER WILCOX, R., The Dictionary of Costume,Charles Scribner's Sons, New York 1969.

VINCENT John Martin, Costume end Conduct in the Laws of Basel, Bern,and Zürich, 1370-1800, Johns Hopkins Press, Baltimore 1935.

WACE, A.J.B., Mediterranean and Near-Eastern Embroideries, London 1935.

WEBER-KELLERMANN, I., Mode und Tradition,στο Populus Revisus. Beitrage zur Erforschung der Gegenwart, 14, Tubingen 1966, p.17-27.

——— , Die deutsche Familie, Versuch einer Sozialgeschichte, Suhrkamptaschenbuch, Frankfurt 1975[2].

WEBER, Max, Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού. Μετάφραση Μ.Γ.Κυπραίου, Πρόλογος-θεώρηση-επιμέλεια Β.Φύλια, Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Gutenberg, Αθήνα 1978.

WILSON, Lillian M., The Clothing of the Ancient Romans,Valtimore 1938.

YANNOPOULOS, George, State and Society in the Ionian Islands, 1800-1830,στο Balkan Society in the Age of Greek Independence, Edited by Richard Clogg, The Macmillan Press, London 1981, p. 40-62.

YODER, Don, Folk Costume στο βιβλίο του Richard M.DORSON (ed.), Folklore and Folklife. An Introduction, The University of Chicago Press, Chicago and London 1972,p.295-323.

ZWEIG, F., The British Worker, Penguin Books, Harmondsworth, Middlessex 1952.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΟΥ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ (ΣΛΠΑ)

Α/α χφ.	Σελίδες χφ.	Ονοματεπώνυμο συλλογέα	Τόπος	Χρόνος
287	10-14	Νικολέττα Βορίσση	Ζάκυνθος	1968
769	8-9	Γεωργία Κόκλα	Ζάκυνθος	1969
771	36-44	Διονύσιος-Αντώνιος Σέρρας	Ζάκυνθος	1969
1078	27-32	Θεσσαλονίκη Πάστρα	Κοιλιωμένος	1970
1254	6-8	Διονυσία Νέγκα	Ζάκυνθος	1971
1255	14-21	Μαρία Ρουκανά	Άγιος Δημήτριος	1971
1256	8-10	Μακρίνα Τσιμπόγλου	Ζάκυνθος	1971
1257	21-29	Διονυσία Αντιόχου	Μαχαιράδο	1971
1258	20-30	Αντωνία Χαρτά	Ζάκυνθος	1971
1532	80	Κων/νος Μαλεπέτσας-Νικολετάκης	Άνω Γερακάρι	1972
1534	24-34	Διονυσία Κολυβά	Καμπί	1972
1888	X-XVI	Σωτηρία Αντιόχου	Μαχαιράδο	1973
2149	25-34	Ελένη Παλαιοθοδώρου	Μουζάκι	1974
2150	16-17	Μιχαήλ Πετρίδης	Αναφωνήτρια	1974
2481	11-13	Ευφροσύνη Λαμπρακοπούλου	Ζάκυνθος	1975
2482	9-11	Ελίζα Κοντούβαλη	Κερί, Βολίμες	1975
2484	26-28	Αικατερίνη Γρυπάρη	Ζάκυνθος	1975
2866	8	Μαρία Βασιλοπούλου	Παντοκράτορας	1976
3042	40-48	Αντωνία-Αλεξάνδρα Βελεγράκη	Λιθακιά	1977
3043	39-42	Γιώργος-Παναγιώτης Μαρίνος	Κερί	1977
3044	15-16	Αγγελική Λαμπίρη	Λιθακιά	1977
3270	37-51	Αθηνά Τριβυζά	Καταστάρι	1978

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

3271	33-40	Δήμητρα Μαρούδα	Άγιος Νικόλαος	1978
3272	35-47	Παρασκευή Μάργαρη	Ζάκυνθος	1978
3273	20-25	Αγγελική Βούρτση	Ζάκυνθος	1978
3274	69-77	Παύλος Φουρνογεράκης	Λιθακιά	1978
3275	35-38	Αγγελική Αγαλιανού	Παντοκράτορας	1978
3399	21-28	Κωνσταντίνα Βοζίκη	Παντοκράτορας	1979

Χρησιμοποίησα επίσης τη χειρόγραφη εργασία της φοιτήτριας Χριστίνας Ακτύπη από το Λαογραφικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Νέα Σειρά, 1978-79, Α-Β, σ.57-82.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Π Λ Ή Ρ Ο Φ Ο Ρ Η Τ Ε Σ *

Β α ρ β ι ά ν η Κ ί τ η, 80 χρόνων, οικιακά (Ζάκυνθος,23.8.84).

Β ι σ β ά ρ δ η ς Ά ν γ γ ε λ ο ς, Καθηγητής Σωματικής Αγωγής,Πρόεδρος του χορευτικού ομίλου "Το φιόρο του Λεβάντε" (Ζάκυνθος,4-12.7.84).

Β ά σ σ ο υ Δ ι ο ν υ σ ί α, 62 χρόνων,αγρότισσα (Γαϊτάνι,12.7.83).

Γ ι α κ ο υ μ έ λ ο ς Δ ι ο ν ύ σ ι ο ς, Διευθυντής Μέσης Εκπαίδευσης Ζακύνθου (Ζάκυνθος,24-27.5.83).

Γ ο ύ λ ι α ρ η Β α σ ι λ ι κ ή σύζ.Κων/νου,52 χρόνων,κληρονόμος της πουδροποιίας Σοφίας Βισβάρδη (Ζάκυνθος,13.7.83).

Γ ο υ ν έ λ η Σ ο φ ί α, 55 χρόνων,αγρότισσα (Κερί,11.7.83).

Δ α ν ι ά Μ α ρ ί α σύζ. Διονυσίου,70 χρόνων,αγρότισσα (Μέσο Γερακάρι,23.5.83).

Ζ ώ η Α γ γ ε λ ι κ ή, σύζ.Χαραλάμπους,το γένος Ι.Μερκάτη (Βαρές, 26.5.83).

θ ε ο δ ό σ η Μ α ρ ί α, 73 χρόνων,αγρότισσα (Βολίμες,22.8.84).

Κ α λ α β ρ έ ζ ο ς ή Ξ α ν υ τ ό ς Χ α ρ ά λ α μ π ο ς, 92 χρόνων,αγρότης (Κερί,11.7.83).

Κ α ν τ ι ά ν ο υ - Π ά σ τ ρ α Τ α σ ί α, οικιακά (Ζάκυνθος,12.7.83).

Κ α ρ δ ι α ν ό ς Π α ν α γ ι ώ τ η ς, 80 χρόνων,αμαξάς (Ζάκυνθος, 22.8.84).

---

* . Σε παρένθεση σημειώνονται ο τόπος (που συνήθως είναι και τόπος καταγωγής των πληροφορητών) και η ημερομηνία των συνεντεύξεων).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Κάρδαρης Ιωάννης, ιερέας (Μαριές, 5.2.84).

Κεφαλληνός Διονύσιος, 74 χρόνων,συνταξιούχος δικαστικός επιμελητής (Ζάκυνθος,21.8.84).

Κεφαλλονίτου Γεωργία, 72 χρόνων,οικιακά, από το Γαλάρο (Ζάκυνθος,24.5.83 και 23.8.84).

Κλάδης Νικόλαος, ιερέας ('Αγιος Δημήτριος,7.2.84).

Κόκλας Νικόλαος, ιερέας (Ζάκυνθος,7.2.84).

Κορωνιού Σοφία σύζ.Ευαγγέλου,82 χρόνων,αγρότισσα (Αλυκανάς,10.7.83).

Κυβετός Νικόλαος Δ.,31 χρόνων,χρυσοχόος (Ζάκυνθος, 25.5.83 και 4.7.83).

Κυβετός Διονύσιος, 65 χρόνων,χρυσοχόος (Ζάκυνθος, 6.7.83).

Κυπριώτου Αθηνά, 77 χρόνων,οικιακά (Ζάκυνθος,6.7.83).

Μαγεροπούλου Ζωή, 52 χρόνων,κεντήστρα από τον 'Αγιο Δημήτριο (Ζάκυνθος,7.7.83).

Μαλαφούρης Σπύρος, 75 χρόνων,συνταξιούχος εκπαιδευτικός (Ζάκυνθος,25-26.5.83).

Μελίττας Διονύσιος, υπάλληλος Νομαρχιακού Ταμείου Ζακύνθου (Ζάκυνθος,24.5.83).

Μετζαλύρα Αδριανή, 94 χρόνων,ράφτρα ανδρικών ενδυμάτων (Ζάκυνθος, 6.7.83).

Μουζάκη Αντωνία, 95 χρόνων,αγρότισσα (Αλυκανάς,10.7.83).

Μπράτης Νικόλαος, 87 χρόνων,έμπορος (Κούκεσι,5.7.83).

Μωρέττης Διονύσιος Α., 80 χρόνων, μηχανικός (Ζάκυνθος, 23.8.84).

Ξένου Αντριάνα, 75 χρόνων,εμποροράφτρια (Ζάκυνθος,26.5.83).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Π α ν τ α ζ ή ς Α ν τ ώ ν ι ο ς, 78 χρόνων,χρυσοστιλβωτής (Ζάκυνθος,25.5.83).

Π α π α δ ά τ ο ς Ι ω ά ν ν η ς Στ., δικηγόρος (Ζάκυνθος, 11. 7. 83).

Π α π α δ ά τ ο ς Σ τ έ φ α ν ο ς, δικηγόρος,πρόεδρος του Δικηγορικού συλλόγου Ζακύνθου (Ζάκυνθος,23.5.83).

Π έ τ τ α Μ α ρ ί α σύζ. Διονυσίου, 87 χρόνων,αγρότισσα ('Αγιος Δημήτριος, 10.7.83).

Π έ τ τ α Μ α ρ ί α σύζ. Ευσταθίου, 72 χρόνων,αγρότισσα από τον Αγαλά,παντρεμένη στον 'Αγιο Δημήτριο ('Αγιος Δημήτριος,12.7.83).

Π έ τ τ α ς Σ τ ά θ η ς, 93 χρόνων ('Αγιος Δημήτριος,12.7.83).

Π ο τ α μ ί τ ο υ Α γ γ ε λ ι κ ή, 51 χρόνων,αγρότισσα (Καταστάρι,22.5.83).

Σ ι γ ο ύ ρ ο υ - Δ ε σ ύ λ λ α Α γ γ ε λ ι κ ή, 75 χρόνων,οικιακά (Ζάκυνθος,24.5.83).

Σ κ ο ρ δ ο ύ λ η Χ ρ υ σ ή, συνταξιούχος Τμηματάρχις Εθνικής Τραπέζης (Ζάκυνθος,27.5.83 και 10.7.83).

Σ ο ύ λ η Μ α ρ ί α, υπάλληλος Διεύθυνσης Γεωργίας Ζακύνθου,Τμήμα αγροτικής οικιακής οικονομίας (Ζάκυνθος,26.5.83).

Σ τ α μ ί ρ η Μ α ρ ν έ τ τ α, το γένος Γιατρά,70 χρόνων,αγρότισσα ('Αγιος Δημήτριος, 5.7.83).

Σ τ α μ ί ρ η ς Α ν δ ρ έ α ς, 70 χρόνων, εργάτης ('Αγιος Δημήτριος,5.7.83).

Σ τ α μ ί ρ η ς Σ π ύ ρ ο ς, 74 χρόνων, έμπορος υφασμάτων ('Αγιος Δημήτριος,5.7.83).

Τ ο υ ρ κ ά κ η Κ ε β ή σύζ.Τάτση, 85 χρόνων,αγρότισσα από το Βανάτο (Ζάκυνθος, 28.5.83).

Τ ο υ ρ κ ά κ η ς Τ ά τ σ η ς, 81 χρόνων,αγρότης από το Βανάτο(Ζά-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

κυνθος,28.5.83).

Τσουκαλάς Φραγκίσκος, 70 χρόνων,υποδηματοποιός (Ζάκυνθος,27.5.83).

Φλεμοτόμος Διονύσιος, δάσκαλος-λαογράφος (Ζάκυνθος, 18.1.84 και 7.2.84).

Χαϊκάλη Κοντυλένια, 72 χρόνων,αγρότισσα (Κερί,11.7.83).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

Αβούρης Α. 28,254,271

Αγαλάς 245

αγγειογραφία 49

Αγγλία 17,22,36,63,67,70,147,149 159· Αγγλική Προστασία 61 80,84,125,126,163· Αγγλικό Τηλεγραφείο 93,219· Άγγλοι 16,59,60,61,79· Αγγλοκρατία 19, 64,121,158, 170

Αγία Μαριά 245,258

Αγία Μαύρα 26

Αγιάννα Εύβοιας 247

αγιογραφία 69

Άγιος -Αθανάσιος 178· -Γεώργιος 245,258· -Δημήτριος 32,33, 229,232,234,235,238,239, 240,241,242,243,245, 247, 250,251,255,257,258, 278, 281,282· -Διονύσιος 23,78 -Λάζαρος 73· -Λέων 245· -Νικόλαος 107,119,234,243 252,254,257,279· -Χαράλαμπος 23,78

αγκράφα 110

αγροληψίες 61,136

αγροτική τάξη βλ. κοινωνική τάξη

αδράχτι 108

άζουλα 98,101,103,230

αθάνατος (φυτό) 89,106,246

Αθήνα 17,18,29,69,70,72,74,75, 128,180

Αίγυπτος 55,75,63· Αιγύπτιοι 151

Αιδηψός 244

αισθητική αντίληψη 47,48,51,58, 125,149,230

Αιτωλοακαρνανία 71

Αλγερία 201

άλλα σκάγια 85,119,256

Αλυκανάς 142,232,234,235,238, 239,248,249,252,281

αλφαβητάρι της αγάπης 123,246

Αμερική 40,67,75,149,203· Αμερικανοί 95

Άμμος (συνοικία) 71

άμπιτο 21,26,101,104,110,113, 209,233,234,235

άμφια 44

Αναγέννηση 39,51,52,154

Ανατολή 35

Ανατολικό Ζήτημα 62

Αναφωνήτρια 24,278

Ανδρεάδης Α. 156,160,261

Ανδριώτης Ν. 207,214,219,220, 221,222,230,232,238,240, 241,244,249,259,261

Αντιβασιλεία 53

*Στο ευρετήριο δεν περιέχονται τα ονόματα των συλλογέων, των πληροφορητών, των εικονιζομένων σε έργα τέχνης προσώπων, καθώς και οι λέξεις αμφίεση, ένδυμα, ενδυμασία, Ένωση, Ζάκυνθος, κοστούμι (ως συνώνυμο της ενδυμασίας), μόδα, συρμός, φόρεμα και φορεσιά -με τα συνοδευτικά τους επίθετα-, επειδή απαντούν συχνά στο κείμενο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Αράχωβα 247
αργαλειός 71,170,171,172,173
αργυροχρυσοχοΐα 20,66,74,186· αργυροχρυσοχοϊκή τέχνη 74· χρυσοχοείο 165,187· χρυσοχοϊκή 25,163,186· χρυσοχόος 29,186
αριστοκρατία, αριστοκράτες, αριστοκράτισσες βλ. κοινωνική τάξη
αρραβώνες 69
αρχή της Κυριάρχου 59
αρχείο 15,169· Αρχειοφυλακείο 15
αρχιτεκτονική 28,48,50,51,53,54,55,57,69
Ασδραχά Αι. 133,134,159,261
Ασδραχάς Σπ. 133,134,159,261
αστική τάξη βλ. κοινωνική τάξη
αστικοποίηση 20,48,128
αστοί βλ. κοινωνική τάξη
Ασφάλειες 168
Αταλάντη 244
ατμομηχανή 67
ατμόμυλοι 67
Αττική 247
Αυστρία 70· Αυστροουγγαρία 67
αφίδα 51

Βαγιακάκος Δ. 24,162,200,249,261
βακέτα 111,112,123,185
Βανάτο 33, 142,282
Βαν Ντάικ 49, 53
Βαρβιάνης Δ. 21,22,76,198
Βαρβιάνης Ν. 133,261
Βαρές 22,142,217,280
Βασιλικό 68
Βατό 49
βασίλισσες (Αμαλία,Σοφία,Όλγα) 134
βαφείο 20,73,164,184· βαφές 88, 185,205
βεγγέρες 18,94
βελάδα 79,92,94,221,224
Βελάσκεθ Ντ. 37
βιβλίο 67
βελεσι 27,82,102,104,105,199, 237,238,239,242· ασπρο - βέλεσο 99,238· βελεσοτζίπουνο 237
βέλο 92,77,110,127,181,193
βελόνες 74,105,117,119
βελόνι 97
Βενετία 17,60,171,201,244· Βενετοί 16,59,63,126,168· Βενετοκρατία 16,19,21,22, 28,60,73,74,75,78,84,85, 92,121,124,125,156,170
βεντάλια ή βεντάγια 91,115,181, 204,210,214
Βερολίνο 184
Βερναρδάκης Α. 154,261
βέστα 101,105,225
Βήκας Β. 244,261
Βιβλιοθήκη· Δημόσια Ζακύνθου 22, 23,26,30,31,32,68,208· δημοτική Φωσκολιανή 68
βιδέλο 185
Βιέννη 29,71,176
βίζιτα 139

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

βικτωριανή περίοδος 36
βιομηχανία 16,19,62,66,71,163, 175· βιομήχανοι 126· βιομηχανική επανάσταση 135
βιοτεχνία 19,67,122· βιοτεχνία ενδυμάτων 183· βιοτέχνες 60
Βισβάρδη Σ. 75,190
Βισκόντη Ν. 24
βολάν 55,78,82,89,208
Βολίμες 142,218,238,255,278,280
Βουγιούκα Α. 136,161,198,228,261
βρακί 78,88,96,196,205,254· βρά-κα 201
βρακοζώνια 97
Βρατσάνος Μ. 243,262
Βυζάντιο 151
βυρσοδεψία 66

Γαϊτάνι 142,232,234,235,240,246, 280
Γαλάρο 142,225,234,235,242,245, 248,249,251,255,257,281
Γαλλία 17,63,67,70,71,147,149, 160,183,222,241· Γαλλική Επανάσταση 40,61,201,215· Γάλλοι 59,60,157,158,160· Γαλλοκρατία 64,78,125
γάμος 21,38,45,69,98,101,107, 108,113,237,242
γαμπάς 119,254,256,257
γαμπρός 112,115,116,244,245,248, 249
γάντια 74,91,115,138,185,204,215
χειρόκτια 181,182,184, 187,210
γέννηση 45
Γερακάρι 236,278,280
Γερμανία 51,67· Γερμανοί 52
γιακάς 58,78,79,80,81,84,91,93, 100,103,113,117,213
γιακέτα 119,226,256· γιατέκα 119,253,256· γιακέτη 82· γιακετόνα 119,254
Γιαννοπούλου Μ. 24,30,71,170, 173,192,262
γιαπούτζα 119,256
γιλέκο 20,54,79,80,84,92,93,94, 96,104,118,120,121,124, 198· γελέκο 102,103,118, 134,138,218,220,254, 255 γκελέκι 197· γκελέκο 103, 118· σταυρογέλεκο 118
Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου Ε. 168, 262
Γκαίνσμπορο Τ. 37
Γκιζέλης Γ. 132,143,150,152,262
Γληνός Δ. 144,262
γλυπτική 48,49
Γουδί 19,63
Γουήλ-Μπαδιεριτάκη Α. 133,229, 230, 262
γούνα 72,85,91,149,213,217
γραβάτα 72,74, 93,121,181,220, 253· λαιμοδέτης 80,81, 84,183,188,198,219,224, 253

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δαβίδ 49
Δαμίρης Χ. 135,163,262
δανδής 54
δαντέλα 53,54,55,56,72,89,90,97, 99,100,101,102,103,104, (βάλανσιέν 209),230,244· δαντελοπλεχτική 66,97, 228
Δε Βιάζης Σ. 163,169,186,262
Δεληβορριάς Α. 249,262
Δεληγιάννης Θ. 62
Δερτιλής Γ. 161,262
Δεσύλλας Μ.Ι. 23,24,194,198
Δημαράς Κ. 140,262
"δημοκρατικοί" 60
διακόσμηση 28,48,53,57,97,104, 110,137
Διαμαρτυρόμενοι 53
διαφήμιση 29,72
διοίκηση 64
Διονυσιάδης Π. 170,262
δίοπτρα 74,187,223
Δούσμαννης Β. 159,262
Δύση 17,36,64,69,134,157
Δωδεκάνησα 229,231

Εβραϊκά 66· Εβραίοι 65,163
έθιμο 139,162· εθιμική ζωή 64
Εθνολογία 13
Εκατονταετής πόλεμος 39
εκπαίδευση 68,157,168,169· εκπαιδευτήρια ιδιωτικά 68
Ελευσίνα 244,247
Ελεφάντης Α. 161,262
Ελλάδα 15,16,19,57,59,61,63,67, 74,75,135,148,151,159
εμπόριο 16,19,42,59,60,66,70, 73,80,163,164· εμπορικά καταστήματα 67,87,104, 109,115,122,128,133,175· έμποροι 29,60,69,73,74
ενδύματα έτοιμα 20,29,73,90, 128,183,184,213· καταστήματα ετοίμων ενδυμάτων 165
ενδυματολογία 13,43,44
Ενωτικοί 61
Εξωχώρα 245
επενδύτης 77,79,81,85,89,105, 119,214
επίπλωση 48,53· έπιπλα 140
Επισκοπή Καθολική 133· Ορθόδοξη 133
επιστήμονες 30,69,126
Επτάνησα 15,59,64,68,125,133, 137,157,158,162,205,229, 231,234,239
Επτάνησος Πολιτεία 60
εργαστήρια (ροσολίων, αλυσίδων ωρολογίων, βραχιολιών και περιδέραιων) 66
εργατική τάξη βλ. κοινωνική τάξη
εργοστάσιο γυναικείων πίλων 181· ετοίμων ενδυμάτων 183
εσάρπα 89,108,210· σάρπα 105, 173,181,226,241
εσοβέλεσο 99,225

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

εσώβρακα 93,225,226,227
εσώρουχα 56,88,97,98,128,129,204, 206,228
Εταιρεία Ιστορική και Εθνολογική 22
Εταιρείες (ταξιδιών) 67
Ευαγγελάτος Σ. 170,262
ευγενείς βλ. κοινωνική τάξη
Ευρώπη 17,19,29,37,40,42,43,53, 69,72,73,74,75,77,78,90, 125,127,132,147,148,151, 163,184,187,196,201,206, 208,215,220,221,227

ζακέτα 56,79,82,89,90,91,141,200, 253· ζακετάκι 138· ζακετίτσα 139
Ζερβός-Ιακωβάτος Η. 159,263
ζωγραφική 48,68· ζωγραφικά έργα 49
Ζώης Λ.Χ. 26,30,95,98,142,156, 157,159,160,162,163,164, 167,168,169,170,178,185, 186,192,195,196,207,208, 219,220,221,222,223,228, 229,230,231,232,233,237, 238,240,241,242,243,244, 245,246,247,248,249,250, 251,252,254,256,257,258, 259,260,263
ζωνάρι 84, 86, 119,254,256
ζώνη 55,97,103
Ζώντος Α. 140,263
Ζώρα Π. 186,229,237,263
Ζώρας Γ. 168,263

ήθη 28,64· ηθική 144
Ηλεία 71
ηλικία 14,31,32,45,54,92,96, 106,125,181,243
Ήπειρος 63,230
Ηρόδοτος 144

θάνατος 45
θέατρο 18,32,69,92,94· θεατρική κίνηση 170
Θεοτόκης Σ. 168,263
Θράκη 230
θρησκεία 50· θρησκευτική δοξασία 14,45
Θρύλος Α. 140,263

Ιαπωνία 149
Ιατράς Κ. 23
Ιδρωμένος Α. 159,263
Ιθάκη 137
ιμάτιο 50
Ινδοί 151
Ίνκας 151
Ισημερινός 95
Ισθμός (Κορίνθου) 17,65,67
Ισπανία 51,147
Ιταλία 51,63,67,147,168,244· Ιταλοί 52,137
Ιωάννου Α. 22,23,194,195,197, 198,202,263

καζίνο 94,220
Καιροφύλας Κ. 24,158,193,264

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κακολύρης Τ. 30,163,170,189,264
Καλαβρία 239,244
καλάσιρις 36,144
Καλκάνης Α. 204,264
καλλυντικά 115,128· αγγουρόνερο 116· αρώματα 74,187· αρωματικά σαπούνια 187· κοκκινάδι 115,116· κολόνια 75,187· λεμόνι και κολόνια 116· μυραλοιφές 188· πούδρα (ή μπούτρα, ή μπούτρα ήπούντρα ή πούντρο)66, 75,115,116,189,190,196, 197,252· σόδα και καφές 116·σουλιμάς 115,252· χυλός από αλεύρι 116· φιμύθι 83
καλλωπισμός 29,67,115,116,129, 183,252
κάλτσες 57,77,79,83,91,96,110, 123,183,211,224· καλτσοδέτες 110 (βλ. και σκαρτσούνια)
Καλυβωκάς Δ. 21,22,23,76,194, 198,199
καμιζέτο 117,255
καμούφο 82,97,99,101,102,103,104 καμουφάκια 97,100,205, 228,240
Καμπί 245,247,250,251,252,278
Καντούνης Ν. 23
κάπα 77,106
καπελού 29,128
καπιταλισμός 69
Καραμαλίκη Μ.141,264
Καραναστάσης Α. 231,264
Καραντώνης Α. 139,141,264
καρναβάλια 35
Καρρέρ Π. 32
Κασιμάτης Γ. 163,264
κασκάτε 77
Καταστάρι 98,142,218,229,236, 239,240,257,278,282
Καταχθόνιοι 61
κατοικία 13,42,56,149
Κατοχή 15,25
κέντημα(-τα)53,97,101,102,103, 105,109,149,229· κεντητική 97·ασπροκέντια 99, 100,102· λευκά κεντήματα 228·αψεβατό· ή πλακέ 228·φοκοκό 228· φεστόνι 228
Κερί 142,208,218,232,234,237, 238,247,278,280,283
Κέρκυρα 22,66,67,72,137,238
κεφαλοκαλύμματα 27,81,84,95,108, 122· καπέλο 26,40,46,51, 56,72,91,92,109,113,181, 183,216,219,220,227,245 (δίκωχο 77,79,126,192· κλαχ 95,222· μελόν 95, 221· μιλίτσια 122 ,259, μπαγιασό ή παγιασόν 95,122,222,259· μπερετόνι 253· νυφικό 181· παναμάς 95,96,181,224,253· ρεμπούμπλικα 95,122,221· τόκα 89,208,209· τρίκωχο 77,79,126,192 ή τρικαντό

160· φακέκο 95,221· φάθα ή φαθάκι 95,110,122,181,209, 216,224,253, ή τρύτσα 110, 112,222,259, ή τριτσόνι 122· ψηλό 58,81,89,90,91, 92,94,95,134,138,160,218, 220,222,223)· καπελλίνο 141,204· μαντίλι ή μαντιλό ή μαντιλόνι 82,108, 174,225 (κρεσπόνι ή κρεσπάκι ή γρεσπόνι 109,200, 245· μαυρόστρικο 109· σταυρουλάτο 245· σταυρωνάτο 109· τσεμπέρα 4 μαντίλια 71,108,225,226, 244· φουτάς 225)· σκούφια(-οι) 71,156,25. (σκανταλέτο 254,259).

Κεφαλονιά 72,133,137,201,203,21d, 228,231,232,233,238,239, 240,242,247,258

κηλιδοκαθαριστήρια 73,184

"κιθάρες" 93 (ή "κιτάρες" 117, 255)

Κιλελέρ 19

Κίνα 36

κλασικισμός βλ. στιλ

κλωστή 89· χρυσοκλωστή 77,89, 244

κλωστοϋφαντουργία 45

Κοιλιωμένος 226,278

κοινωνία· αγροτική 45,47· αρχαϊκή 45· αστική 35,44,58,125, 147· επτανησιακή 160· ζακυνθινή 132,160· κεφαλαιοκρατική 41· παραδοσιακή 14,34,125· φεουδαρχική 40, 125

κοινωνικά στρώματα 20,62,73,81, 84,90,94,99,105,111,112, 115,126,129,133,149

κοινωνική τάξη 14,60,61,96,126, 134,135,156· αγροτική 43,48,72,161· αστική 42, 44,55,62,64,80,134,135, 149,170(αστού 16,19,20, 40,42,43,44,60,61,62,64, 69,70,79,81,85,122,126, 127,132,154)· ευγενείς 20,40,42,61,68,69,70, 78,80,85,92,126,127,140, 146,147,149,157,168 (αριστοκρατία 21,41,42,43, 44,94,154,160· αριστοκράτες 16,32,44,64,81, 121,132,134· αριστοκράτισσες 18,76,88,90)· εργατική 135· λαός 60,64, 70,140(ποπολάροι 61,84, 85,121,122,124,127,134,157)

Κόκκινος Δ. 140,264

κολαρίνα 93,118,218,255

κολάρο 54,81,84,86,93,105,218, 224,253,255

κολάρος 89,91,176,208,225,226, 227,241

κολεξιόν (μόδας) 145

Κολομβία 95

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κολυβά Μ. 26,236,245
Κολυβάς Ν. 22,61,136
Κολώνιας Ι. 28,231,234,271
κόμματα 61,62
κομμώσεις 74,106,126,129· άλλα μπαμπίνα 121,258· κότσος 78,82,89,106,107,138,242· καπέτες 138· μπόκολα (ή μπούκλες)89,92,107,108, 196 ·μπομπού (μπομπάρια ή μπουμπάρια) 107,138,242· πλεξίδες (ή πλεξούδες) 89, 92,106,160,242·ροδούλες 106· ρολό 107· σινιόν 89, 204.
κομποστίνια 123
κομφορμισμός 47
Κονόμος Ντ. 22,25,31,33,76,133, 142,159,161,162,191,192, 197,199,200,201,220,228, 230,237,240,244,249,256, 257,259,264,265
κοπανέλι 97,228
κοπτική 180
Κοράης Ι. (πρεσβύτερος) 23,78
Κοράης Ι. (νεώτερος)23

Κορδάτος Γ. 140,161,169,265
κορδέλα 54,72,89,95,97,99,110, 181· κορδελάκια 55,97
Κορινθία 237· Κόρινθος 244
Κορρέ Κ. 241,242,265
κορσάζ 52,54,78
κορσές 37,38,52,54,55,56,57,72, 82,88,90,128,181,204,205, 206,207,209,213,216
Κορώνη 65
Κοσμετάτου Ε.Μ. 201,203,227,228, 229,232,233,238,240,265
κοσμήματα 26,36,39,50,52,74,83, 112,124,126,129,149,201, 249· βραχιόλια 84,113,212· δαχτυλίδια 83,113,114,148, 136,191,212,224,251 (βέρα 113,115,138,251· βουλοτήρι 96,114,223· κορνιόλα 96,114· φουγαρόνι 114,115)· καρφίτσες 91, 103,105,108,113 (βελόνα 113· παραμάνα 102,107, 113,250· σπίλα 113,186)· ρολόγια 220,253 (τση τσέπης 36,124)· σκουλαρίκια 113,138,191,212 (βεργέτες 83,85,113,124,249, 260· πλακούλες 113· ροζέτες 83,113,249)· τρέμουλες 242· χρυσάφια του λαιμού 113,114, (γιορτάνι 83,141,210· γορδόνι 83, 114· ζουνάρι 83· καδένα 96,114,124,186,223,249, 250· κολλάνα 75,83,212· περιδέραιο 83,156· σταυρός 191,250 (βαφτιστικός 114)
κοσμηματοπωλεία 165· κοσμηματοπώλες 186
κοστούμι 44,56,58,86,120,121,124, 129

κότολο 99,100,102,104,217,225, 231,232,238 (ή εσοβέλεσο 99 ή σοτοβέλεσο 99)
κούδα 89,102,104,191,201,204,208, 235,236,237,239
Κούκεσι 142,236,255,281
Κούκκου Ε. 157,161,265
Κουκουλές Φ. 154,265
κουμπιά 58,79,80,84,85,91,92,93, 94,98,101,103,118,124,126, 138,247,254,255
κούνια (εργαλείο) 113
κουρείο 74,187,188· ή μπαρμπερείο 121
Κουρνούτος Γ. 140,265
κουρτουνέλια 71
Κουτζογιαννόπουλος Θ. 23,67,1

Κουτούζης Ν. 23,78
Κρεμμυδάς Β. 161,265
Κρήτη 50,63,67,75,207,229,239
κρινολίνο 37,52,55,56,78,88,99, 126,141,195,204,228
κρόσσια 77,82,105,109,244,245· ή φραντζέτες 119
κτηνοτροφία 66
Κυριάκης Κ. 167,265
Κυριακίδου-Νέστορος Α. 132,265
Κωστόπουλος Λ. 30,163,173,177, 185,186,189,265

Λαγκαδάκια 32,226,240,258
Λαγοπόδο 226,227,245
Λαμπρινουδάκης Β. 252,265
λανάρια 120
Λαογραφία 13,139
Λαούρδας Β. 139,265
λαός βλ. κοινωνική τάξη
Λάσκαρις Σ. 160,265
Λεμπέσης Ε. 147,265
Λευκάδα 137,231,233,249
λιζές 100,232
Λιθακιά 218,238,243,246,255,278, 279
λιμήν 167
λινάρι 151,229
λιτανεία 23,24,245,258· λιτάνευση 32
Λομβάρδος Κ. 159,265
Λονδίνο 22,29,148
Λοτρέκ Τ. 49
Λουδοβίκος-14ος 53,148,154,196, 215· -15ος 215,222· -16ος 149,215
Λουκάτος Δ. 64,133,137,162, 266
λουλούδια 72,77,89,91,97,102, 110,209,219,222
Λούντζη-Νικοκάβουρα Α. 23,24, 157,194,198,266,
Λούντζης Ε. 23,24,32,157,168, 266
λουστρίνι 111

μαγγάνισμα 229
Μακεδονία 230
μακιγιάζ 39,148
Μακρής Θ. 160,266

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μαλλιά 57,80,81,82,89,95,106,107, 146,242,243,253
Μάλτα 258
Μανούσακας Μ. 169,266
μανσέτα (-ες) 79,81,94,97,101, 213,220· μανικέτια 93, 124,181
μαντέκα 121
μαντύλι 74,82,83,84,86,93,105, 108,109,118,121,138,152, 173,224,244,245
μάντο 26,101,102,236,237

Μάργαρης Δ.139,140,266

Μαριές 142,258,281

Μαρκαντωνάτος Λ. 168,266

Μαρτινέγκος Ε. 25,191,196,271
Μαυροειδή-Παπαδάκη Σ. 141,266
Μαχαιράδο 26,142,218,227,245, 248,250,251,278
μαχαίρια 84,119
Μεθώνη 65
"Μέλισσα" 67
Μερακλής Μ. 132,144,152,155,227, 266,267
μέρλο 77,97,105,175,211
Μεσαίωνας 36,43,51,131,147,154
Μεσόγειος 59
μεσοφόρι 56,77,78,82,88,91,99, 204,205,209,231,238
μεταξουργείο 66
μεταμφίεση 35,46
μετανάστευση 135
μεταξουργεία 66
Μεταρρύθμιση 39
Μεταρρυθμιστές 61
Μετριόφρονες 61
Μηλιαρέσης Α. 160,267
μιγρέα 94,220,224 (ή μιγρές 220)
Μινωική εποχή 39
Μινώτου Μ. 160, 267
Μινώτος Σπ. 140,160,267
Μιχαήλ Άγγελος 49
Μιχαλή-Δέδε Μ. 244,267
μοδίστρα 29,73,101,128,179,180
Μομφεράτος Ι. 159
Μονεμβασία 63
Μοντσενίγος Σ. 170,267
Μοραζέ Σ. 146,267
Μοσκώφ Κ. 161,267
μούδα 71,82,121
Μουζάκι 225,242,252,278
Μουσείο· Σολωμού 22,23· Εθνικό Ιστορικό 22,23,26· Ζακύνθου (Μεταβυζαντινό) 23, 32· Κορυαλένειο 177· Μπενάκη 25
μούσι 81
μουστάκι (-ια) 81,95,121,224
μπαγολίνα 96,124,218,223,258
Μπάδα-Τσομώκου Κ. 146,200,237, 267
μπαλένες 88,89,206· μπαλίνια 101,103,217,236
μπαρμπετόνι (-ια) 95,221,224, 225,254
μπαρόκ βλ. στιλ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

μπαστούνι 81,198,220,224· μπαστουνάκι 96,124
μπελερίνα 105,225,226,227, (ή πελερίνα 241)
μπλούζα 56,90,91,100
μπότες 40,54,91
μπουζάνι (-ια) 97,118,228,256· μπουζανόβρακο 228
Μπουμπουλίδης φ. 169,267
Μπουνιάς Ι. 238,260,267
μπουστοπάνι 97,99,104,117,197, 254
μπούστος 27,82,98,101,102,103, 206,211,225,226,227,237· μπουστάκι 88,98,205,206, 209,216,230
μπουτονιέρα 58,96,222,224
μπρόμπολο 100,102,104,231
μπροστέλα 82,105
Μπωζούρ φ. 236,267
Μύλλερ Χ. 24,193.
μυροπωλείο 74,75,165,187,188
Μωρέττης Α. 30,67,68,163,164, 167,168,169,170,172,173, 189,267
Μωριάς 63

Ναπολέων 55,60
ναρκισσισμός 34
Ναύπλιο 63
ναυτιλία 63· ναυτικού 85
Νείλος 49
νεοκλασικισμός βλ. στιλ
νεροτριβές 120
νεωτερισμός 43,46,47,58,81,84, 95,139
νήματα 45,71,105,117,122,184
νομίσματα 98
νομοθεσία 64
ντεκολτέ 37,51,52,78,91,98,127, 209
ντουμπλαρίσματα 52
νυμφοστόλοι 102,237
νύφη 98,112,115,116,245,248

Ξενόπουλος Γ. 27,28,32,138,139, 140,141,142,170,174,177, 189,190,197,204,205,207, 208,214,216,218,219,223, 233,234,240,241,245,248, 250,252,255,257,258,260, 268,272
Ξηρουχάκης Α. 156,268

Οβρέικα μακελειά 65
Ολλανδία 67
ομπρέλα 74,181,182,216,251· ομπρελίνο 91,115,215,251· ομπρελίνα 216

Παιδεία 168
παλιάτσες (σεντόνια) 71
Παναμάς 95
πανοπλία 39
Παντελίδης Χ. 252,268
παντελόνι (ή πανταλόνι) 20,38, 54,58,80,81,85,86,92,94, 118,121,127,176,198,218, 253,254,256

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Παντοκράτορας 232,237,247,255,279
Πάντος Θ. 153,203,208,231,268
πανωφόρι 81,89,91,119,210· επανωφόρι(-ιο) 90,225,226,253· παλτό 77,198,213
Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. 159, 268
Παπαδόπουλος Α. 251,268
Παπάζογλου Α. 158,268
Παπαντωνίου Ι. 131,134,135,178, 205,227,229,230,239,242, 249,268
παπούτσια 39,51 (βλ. και υποδήματα)
Παρίσι 29,54,75,148,181,183,187, 219
Πασπάτης Α. 246,268
πατατούκα 119,256
Πάτρα 17,18,22,29,65,67,70,72, 128, 180
πατρόν 138
Πατριαρχείο 60
Πειραιάς 17,18,65,71,72
Πελεκάσης Δ. 22,194
Πελοπόννησος 63,67,229,239
πέπλο (νυφικό) 26,72,101,102, 235 (βλ. και μάντο)
περιηγητές 24,29,115,192
περιοδικά 28,68,72,73,84,87,177
περισκελίδα 85,86,201
Περού 95
περούκα 36,53,79,80,126,160,196· Φενάκη 197
πιλοποιία 72· πιλοπωλεία 166
Πινακοθήκη Εθνική 22,23· Ζακύνθου 23
πιστόλια 84,119
Πιτσάμάνος Γ. 23,199
Πλατεία-Ρούγα 28,70,175,187· -του Ποιητού 181,187
πλατοβράκι 201
Πλεμονάρι 245
πληθυσμός 20,46,60,64,65,68,70, 75,140,150,156
Πλουμίδης Γ. 11,156,162,268
ποδιά 44,82,105,152,173,200, 225,230,240· ποδία 82, 226,236,239
Πολίτης Ν. 244,251,268
πολιτισμός 13,14,32,50,58,64, 132,140
πολονέζα 88,141,142,208 (και μπολοναίζα)
Πολυδεύκης 144
πόμολο 97,105,228
Πομπηία 54
ποπολάροι βλ. κοινωνική τάξη
πόρπη 77,79,83,85,197,253
Πορτογαλία 67
πορτσέτο 93,220
Πορφύρης Κ. 135,157,158,160, 268
πόστες 97,230,255· ποστούλες 97,98· ποστάκια 99,100, 101,103
πουδροποιία 20,190· πουδροποιεία 166
πουκαμίσες 152

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

πουκάμισο (ή υποκάμισο) 52,78,79, 80,81,82,84,86,88,91,93, 97,98,100,117,121,224,225, 226,227,229,230,253,255 (βαφτιστικό ή φωτίκι 254)
πουριτανισμός 36,149
πουφ 88,102,141,142,204· πούφι 88,207,236
Πόχαλη 68
Πράγα 182
πραματευτάδες 104,109,122,128,133· πραματευταρεία 121,174
προίκα 97
προικοσύμφωνα 15,24,31,83,200
προϊόντα 59,163
προϊστορική εποχή 143
προσωπίδα 74,77,188,192,193 (ή μάσκα 127,192,193 ή μπαούτα 77,192)
πρωτόγονοι 41
Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου Γ. 170, 268
Πύργος 67

Ραβέννα 37
ραπτική 20,70,72,179,180· ραπτομηχανή 45,72,88,97,117, 128,178,183· ραφής γυναικείων φορεμάτων καταστήματα 166· ράφτης 29,46, 80,93,128,138,166,178, 179,257(εμποροράπτες 165· πλανόδιοι ραφτάδες 151)· ράφτρα 46,166
ρεμπάρτα 118,256
Ρεμπελιό 156
Ρενουάρ 49
ρεντιγκότα (ή ρεδιγκότα) 54,55, 81,92,176,218,221,223, 225· ρεντεγότα ή ρεντεγότο 94,220
ριζοσπαστισμός 62,84· Ριζοσπάστες 61,159
ροκοκό βλ. στιλ
ρομαντισμός βλ. στιλ
Ρουμανία 67
ρουμπούδισες (είδος χαλιών) 71
ρυθμός 50,55,56
Ρωμαίου-Καρασταμάτη Ε. 230,239 268
Ρώμας Δ. 140,141,160,207,269, 272
Ρώμη 57,148,151,234
Ρωσία 67,160· Ρώσοι 16,59,60, 157· Ρωσοτουρκική κατοχή 78,125,158

σαγιονάρες 152
Σάθας Κ. 156,157,269
σακάκι 20,79,86,92,94,96,102, 103,119,121,127,176,220, 224,256
Σακελλαριάδης Χ. 140,269
σαλβάρια 38
Σαλβατόρ Λ. βλ. Salvator L.
Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε. 153,269
σαπουνοποιεία 66,164,166
Σαράντη-Σταμούλη Ε. 251,269

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σβορώνος Ν. 134,159,269
σεβρό 111
σεγούνα (ή σεγούνι) 119,254,256
σελίδα 201
Σερβία 67
Σίγγερ 72
Σιγούρος Μ. 140,269
σιδηροδρομικό δίκτυο 67
σιδηρωτήρια 73
Σιμόπουλος Κ. 24,192,200,269
σιρίτι 56,91,149
Σκαλτσά Μ. 161,269
σκαμπαβία 100,194,225,226,227, 232,233
σκαρτσούνια 85,110,118,123,196, 225,226,246 (ή σκάρτσες ή σκάλτσες 110,227,246 ή τσουράπια 123,246)· σκαρτσουδέτες 110· σκαρτσουνοβελόνες 110 (βλ. και κάλτσες)
Σκόπελος 229
Σκουζέ-Πετρίδη Λ. 143,145,269
Σκουληκάδο 24,218
Σκύρος 229
σμόκιν 176
Σόλων 148
σοταμπάρκα 120,232,257
σοττάνα 82,99,104,194,231· σοττανέλα 82,231
Σουμάκης Α. 157,269
Σουμέριοι 151
σουρτούκο 119,256
σπαθί 40,79· σπάθη 197
σπαλέτα (ή σπαλέτο) 105,240,241
σπεύρα 50
σπιρούνια 40
σταμπαδόρος (εργαλείο)113
Σταυροφορίες 42
στιλ 48,135,152,153· αγγλικό 80· αγαγεννησιακό 56· ανατολικό 56· Αυτοκρατορίας 76· Διευθυντηρίου 76· κλασικισμός 48· Λουδοβίκου 16ου 76,126,195· μπαρόκ 48,52,53,155· νεοκλασικισμός 54,55,79· ροκοκό 37,48,53,54,55,56,76,81, 126,155,195· ρομαντισμός 55,77,81,126,155,213
στολή (στρατιωτική) 53,135
Στοκ Μ. 212,269
στράιτσα 71
Στράνη Γ. 71
συγκοινωνία 67,167
συλλογές ιδιωτικές 15,25,32· τοπικές 48
συνθήκη· Καμποφόρμιο 60· Τίλσιτ 60
συντεχνία 73,178,185,186
Συντηρητικοί 61
σχολαστική φιλοσοφία 51
σχολεία 68
σώβρακο 116,123

ταγιέρ 90,92,217
ταμπάρο 79,119,195,196,219,256
ταμπού 34,41.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ταμπουρλονιάκαρο 23,199
Τανάγρα 244,247
τελατίνι 111
Τεργέστη 67,75
τέχνη 14,48,49,52,54,55,152,153, 154· ανατολική 53,54· γοτθική 51· κινέζικη 53
τζιπούνι 27,102,103,113,119,120, 237,256· τζιπούνα 103,237· τζιπουνοβέλεσο 105,110· τζουπούνι 119
Τζουλάτης Φ. 69
τήβεννος 44,50
τιράντες 94,218,219· "τιραντέ" 97,98
τοιχογραφίες 49
τοκογλυφία 66
τουαλέττα 92,141,148
τουβαλίθια 71
Τουρκία 36,67,187· Τούρκοι 16, 59,60,63
τουρνούρι 37,56,88,91,207,208
τράουζα 118,123,201,256
Τράπεζες 68,167
τραχηλιά 39,72,78,79
Τριακονταετής πόλεμος 53
Τριανταφύλλου Κ. 162,269
Τρικούπης Χ. 62,63
τροφή 13,42
Τσαγγαλάς Κ. 152,243,269
τσαγγάρης 111· τσαγκαράτικα 111· τσαγκαρόσουγλα 111
Τσακασιάνος Ι. 26,32,33,218,272
τσαντάκι 91,115,215,217
τσαρουχαρέικα 111· τσαρικόσχοινα 111,112· τσαρ(ου)χοπάλουκο 111
τσατσάρες 107
τσεντουρίνια 79,80,85,126,195, 197
τσεραντεσπάνι 114
Τσίλλερ 32
Τσιρπανλής Ζ. 158,270
Τσιτσέλης Η. 30,162,164,270
Τσουκαλάς Κ. 169,270

υποδήματα 123,246,248· βοϊδοτσάρουχα 111,123,128,247 (ή τσαρούχια 83,85,111,112, 123,247,259)· γοβάκια 91, 211,253 (ή γόβες 204,224)· γοντολέτες 248· καπιτσινέλια 248· κλαρόνια 123, 260· μολφάτα 247· καπούτσια τση φουρτούνας 123· πασουμάκια 123,254,259· σκαρπίνια 96,112,123,197, 209,235· στιβάλια 96,112, 123 (ή στιβαλέτα 91,112, 123 ή στιβάνια 253 ή μποτίνια 216,247,248)· τζιβίλε 247
υποδηματοποιία 20,73· υποδηματοποιεία 74,166,185· υποδηματοποιού 29,74,185
υποκώλιο 88,207 (βλ. και πουφ)
υφαντουργία 66,70· υφαντουργεία 19,66,173· Υφαντουργείων οδός 71· υφάντρες 171, 174 (ή φάντρες 173).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

υφάσματα· αλατζάς 71,102,171· αλπακάς 176· αμερικάνικο πανί 175· αναλεξένι 71· αργαλίσιο 85· αστρακά 90· βαμβακερό 71,72,85,99,104, 105, 116,119,122,176,184, 227· βελούδο 53,72,88,90, 104,176,184,225,227,253· βουκασί 156· διάνα 72, 100, 105, 175, 225, 225, 227· δίμιτο 71, 118,174· διπλάρι 71, 117, 118,174· καναβάτσες 72· κάποτο 102· κασμήρι 72, 94,121,175,176,226· λινό 72,94,253· λινοβάμβακο 176· λινομέταξο 184,216· μάλλινο 85,89,90,99,102, 103,104,106,122,176,184, 225,226,227· μαλλοβάμβακο 176,184· μανταπολάμι 96, 100,117,175· μαντράς 117, 173,174· μίσκιο 71· μετάξι-μεταξωτό 50,53,71,72, 75,77,88,90,100,101,104, 106,148,149,156,173,175, 184,198,217,225,226,227· μουαρέ 92· μουσελίνα 198, 209,216· μπροκάρ 53· ντρα 92· ντρίλινο (ντρίλιο) 83, 85,119,121· πανίτσκο 118· σατέν 72· σεβιότ 72,176· σερζ 92· σουτάς 92· σόφι 253· ταφτάς 92,102,236· τούλι 72,102· τσόχα 120, 253,257· φόδρα 138,139, 223· χασές 88,96,105

υφασματοπωλεία 20,71,166· υφασματέμποροι 177

φαβορίτες 81,95

Φαναριώτες 158,169

φανέλα 93,117,183

φαρμακείο 20,75,189

φεουδαρχία 60,61· φεουδάρχες 92, 132,147,157

φερετζές 36

φιγουρίνι 111,138,150,177

Φίλιας Β. 161,270

Φιλιππίδη Ε. 240,270

Φιλιππίδης Δ. 246,270

Φίλιππος της Ορλεάνης 53

φιόγκος (-οι) 53,55,79,81,89,92, 93,102,198

Φλωρεντία 236

Φλώρος Α. 221,270

Φολκλορισμός 47,152

φόρμα 44

φουρκαδέλες(φουρκέτες) 107,242

φούστα 27,36,37, 52,54,55,56,57, 58,78,82,88,89,90,91,102, 104,138,141,146,152,200, 216,217,236

φουστανολόγιο 92

Φραγκάκι Ε. 201,270

φραγκοράφτρα 27,138

φράκο 58,79,80,81,94,126,134, 220

φραντζέτες 119 (βλ. και κρόσσια)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

φροντίνι 122,253
φτερά 73,89,91,110,181,211
φύλο 14,27,31,34,40,41,45
Φωκάς-Κοσμετάτος Κ.Π. 137, 195, 230,231,232,233,235,239, 240,242,247,258,260,270

Χάνδακας 63
χάντρες 90,106,209, 215
Χάρης Π. 140
Χαριάτη Κ. 169,270
Χάσια 247
Χατζημιχάλη Α. 15,151,205,230, 231,234,238,241,244,247, 249,270
Χατζίνης Γ. 140,271
Χίος 229
χιτώνας 39,50,57 (χιτών 144)
Χιώτης Π. 156,158,271
χορός 18,23,92,94
χρυσικαρεία 74 (βλ. και αργυροχρυσοχοΐα)
χρυσοχοείο, χρυσοχοϊκή, χρυσοχόος βλ. αργυροχρυσοχοΐα
χτενάκια 74,102,107
Χυτήρης Γ. 170,271

* * *

abito 233
Abrahams E. 153,174
accessoire 40
à la Byron 198
à la garçon 146
Anastassiadou I. 158, 272
Ardener S. 143,272
art 153

Bairoch P. 135,273
Bandmann G. 154,273
barba 221
bataille contre la mode 90,213
Beaton C. 155,273
Biedermeier 160
billycock 221
Bloch M. 146,273
Bloomer A. 38,203
Bloomer (costume) 145
boccola 243
Bogatyrev P. 150,151,152,273
Bon-Marché 203
bottoniera 222
bowler 221
Bradshaw A. 152,273
Bramsen M. 24,193
Braudel F. 131,273
bridal dress (or wedding gown) 234
brillantines 188
brombolo 231
Bronzini G.B.148,273
Bubolz-Eicher J. 273 (see also Eicher)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Buchon A. 24,193,194,273
Bush G. 147,273
busto 230

cadena 249
Calderini E. 137,273
Cartwright J. 24,197,201,273
Castellan A.L. 24,82,193,194,199, 274
chemise 194
civili 60
Clouzot H. 207
coat 231
coiffure 243
collare 208
collarina 219
collaro 219
corset 207
corgnola 223
cosmetiques 188
costume 153
cotte (or cote) 231
Cousani 24
cravat 220' cravatta 219
Crawley E. 145,274
Créte 136
cul de Paris 207

Deichmann F. 144,274
De Mordo Donato P. 30
derby 221
Deslandres Y. 42,132,135,144,145, 147,148,150,152,274
Di Grappa C. 145,274
Doran J. 131,274
Dorson R. 132,143
drawers 228

Eastern 93,219
écharpe 241
Égypte ancienne 135
Eicher J.B. 132,145,147,149, 150,151,152
Erler A. 150,274
Evans L.M. 153,274

farthingale 37,52
fashion 153
fil-tiré 228
Foley H. 144,274
folk community 151
folk costume 151
fontange 53
Fourlas A. 251,274

gaban 257
Galt J. 24
Garrick 195
Gibbs G. 155,274
Glynn P. 155,274
Gombrich E. 153,274
gordoni 156
Grands Magasins du Printemps 203
Grasset-Saint Sauveur A. 24
Grasset-Saint Sauveur J. 24, 193,199,274

Hagimihali A. 229,274
Hansen H.H. 135,136,145,152, 155,196,203,207,213,274

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Harrold R. 152,274
Hartley D. 154,275
hat-top, high, silk 222 Panama 222
hennin 51
Herbenová O. 136,144,184 (see also Kybalová L.)
Hobson W. 150,275
Horn M. 132,144,145,275
Hottenroth F. 131,151,275
Houston M. 153,154,275
Hurlock E. 144,149,153,274

imbolio 244
indiennes 89
irlandaise 198
Italie 136

jipi japa (φυτό) 95
Johnstone P. 229,275
jupon 194

Köhler C. 144,153,154,155,191, 195,275
König R. 148,275
Kybalová L. 136,144,145,148,150, 153,154,155,184,197,204, 205,208,215,275

Lamarová M. 136,144,184,191,275, (see also Kybalová L.)
La Saison 177
Lauer J. 145,275
Lauer R. 145,275
Laver J. 136,142,145,146,153,154, 155,191,192,194,195,196, 197,198,200,203,204,205, 206,207,213,214,215,275
laws luxury- 43, sumptuary- 43
Le Corbusier 57
legs -of- mutton sleeves 213
Le Petit Journal 89
les manches à gigots 213
Levi-PizetzKy R. 137,275
libido 34
Libro d' Oro 156
Libron F. 207,275
ligne paon 208
Liotard J.E. 200
Lister M. 136,145,146,153,154, 155,191,192,197,204,208, 218,276.
Lombardi-Satriani L 153,276
London P. 147
Louvre 203
Loyd 67
Lurie A. 132,275

mante 236
Marechal P.S. 24,83,85,192,199, 200,201,275
mask 193
Minotto M. 172,275
Mode Illustrée 27,138,177

Naumann H. 151
nobili 60

Orientale 198

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Parissot P. 183
passementerie 90
pèlerine 241
Pendleton W. 131,276
penicesse 213
Piponnier F. 154,276
Pitré F. 137,276
Plekhanov G. 146,276
polonaise 208
Pomeroy S. 144,276
pompadour 242,243
popolari 60
porte-biglettes 188
Pouthler S. 157,276
primo tempo 198
Printemps (Grands magasins) 87,203

redingote 221
riding coat 220
ring signet 223
Roach M.E. 132,145,147,149,150, 151,152,276
Rosencranz M.L. 132,276
rullo 243
Ruppert J. 153,154,276

sack coat 220
sacro asilo 157
Salvator L. 29,33,74,75,92,118, 121,163,164,167,175,186, 189,212,218,219,220,221, 232,238,243,244,255,256, 258,259,276
Samaritaine 203
Sargint A. 22,195,198, 201
scappavia 232
scarpino 222
Schumpeter J. 147,276
spaleta 240
spillo 249
Stanhope (lady) 24,192,200
Strada Pietà 65
Strobach H. 152,277
style 49,153
sublimato 252
subucula 231
Syrie 136

abard 195
ailleur 90,212
The Young Englishman 205
Thompson K. 153,277
tirante 220
Tokarev S. 131,143,146,147,151, 152,277
toque 208
Toschi P. 137,277
tournure 207
trousers 255
Turner Wilcox R. 153,193,196, 204,205,206,207,208,214, 215,220,221,222,223,228, 231,233,234,242,255,256, 277

unisex 41

valessio 238

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

veil 193
velada 221
ventaglia 214
vereta 248
vesta 233
villani 60
Vincent J.M. 150,277
volant 208
Wace A.J.B. 229,277
Weber-Kellermann I. 143,150,277
Weber M. 144,277
Wilson L. 154,277
Wright 24

Yannopoulos G. 158,277
yelek 220
Yellow Book 213
Yoder D. 132,143,144,150,151,
277

Zweig F. 150,277.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

THE COSTUME IN ZANTE AFTER THE UNION
(1864-1910)
A contribution to the study of the historicity and the sociology of costume.

by Marina Vrelli - Zahou

SUMMARY

The purpose of this thesis is the examination of the historical and social dimensions of the clothes in a traditional feudal society which was at the stage of the process into an urban middle class, specifically in Zante, one of the Ionian islands, from the period after the Union with Greece (1864) until the beginning of the 20th century.

The first part of the study is devoted to a brief survey of the erotic, social and aesthetic dimension of the clothes. The examples which were offered diachronically have brought into notice the multiple function and significance of the clothes, and how various human relationships and events are reflected by means of them.

Through the clothes a persistence to the distinction of the sexes and particularly to the differentiation of the woman's status to that of man's at several levels was clearly revealed.

Clothes have also defined the different estate of the individuals either on the level of various social classes, or on the level of social distinctions according to the age, the profession, the life of the unmarried and married ones, or finally to the national identity of the individuals.

Finally it was marked out the strong influence exerted by the artistic trends upon the development of the clothes especially in the urban societies.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

The example of Zante, which is treated in the second part of this work, is related directly to the observations just stated above.

Primarily the history of Zante that I examine in the first chapter and which was the same with that of the rest of the Ionian islands, revealed the contact of the island, either directly or through the Greek capital, with the culture of Western Europe from the end of 15th century until 1864 (Venetian rule, French rule,occupation of both the Russians and the Turks, English Protectorate) but also, after the Union, with Greece, for a period which lasted nearly fifty years.

At least until the Union the introduction of European models in clothing in everyday life at Zante was expected to happen, reasonably first and foremost, at the dominant class, the nobles, who could afford to imitate any new style (see Chapter B).

It was also reasonable their complete differentiation in costumes from the middle-class and the lower classes of the island , as a reflection of the feudal structure of the productive relations and attitude which were composed by the long-lasting Venetian domination and tolerated by the English Protectorate.

Although there are very few elements for the costume of the period before the Union, it is obvious that until the end of the 18th century the three social classes never had the same attitude towards their way of dressing.

On the contrary, until the beginning of the 19th century there had to be three distinctive kinds of costume: 1. of the nobles 2. of the bourgeois and 3. of the "popolari" (the low social class).

It is only in the advanced years of the English Protectorate (2nd decade of the 19th century) and after the two first social classes have approached each other that one can speak of two kinds of costume, that of the nobles and the bourgeois and the other of the populace. A consequence partly due to the fact that the historical framework of the crisis of the hereditary titles of the nobility ,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

the beginning of the decline of the noble class and at the same time the decisive rising of the bourgeois, merchants, manufacturers and the learned people of the island.

Under these circumstances the european costume fashion (rococo, Louis 16th, neoclassicism, romantism, second rococo) succeeded one another offering partial distinctive elements to the individuals of the higher social strata. Such distinctions were, for instance, the previous fabric imported from West Europe, the gold jewels, the complicated bucky coiffure, the crinoline of the noble women and the bourgeoises; the white wigs, the bicorne and tricorne hats, the top hats of both the nobles and the bourgeois, the silky "tsedourinia" (a kind of silky socks), their shaved faces, the froak coat, the gold and silver buttons of the fastenings, the gold or the silver buckles on their shoes.

The garments of the women exposed their decorative role by stressing the decolleté, the waist and the hunches. At the same time, the obligatory covering of the face on their going out with a mask or a veil was an evidence of their inferior position in the society, while, within the spirit of the modern times, the veil came to suggest a mode of secretive eroticism and a skillful profe - ction of femininity.

The garments of the men at first were indicative of the professional abstinence of the nobles as opposed to the professional activity of the burghers. The popular garment of the "popolari" of the town and the country had remained before the Union remoted from the models used by the high social strata not so much only as to the materials they used, which were always domestic and often cheap but as to the shapes as well which, nevertheless, were sometimes recalling early tendancies of the aristocracy.

The men were the first who had attempted timidly to imitate the urban elements by adapting the european trousers and jacket by the third decade of the 19th century. The role of the women into the family had restrained a relevant attempt from their part during this period.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

After the Union, as a contrast to the years before, the material which has been collected and studied, gives us the possibility to speak of 1. the urban costume and 2. the popular costume.

Now we do not have only an approach between the nobles and the burghers but also a definite coincidence in their way of dressing, because the latter have replaced the former from their dominant economic and social role. The nobles, as tney were declining, tried to keep on to their noble birth with exterior features of luxury.

The absolute and direct imitation of the fashion of the West characterises the wnole period after the Union; not a unique style of its own but rather a blend of old styles with a limited originality.

At the same time we notice a gradual urbanization of the folk costume due to many factory of which the most important are: a) mass-production and imports-from Europe, Athens, Patras- of ready made clothes with their accessoires which offered in the market at available prices through tne numerous commercial shops of the town and through the peddlers; b) the prosperity of the profession of the dressmaker, of the hat maker, of the tailor and the spread of the sewing machine and of the magazines of fashion; c) the communication of the villages with the town; and d) the gradual liberalization of the interrelations of the individuals. (This urbanization is observed at first in the popular classes of the town and later in the villagers of the country and the mountains, who persisted in the traditional elements of their dress whenever they served practical purposes such as the "voidotsarouha" -a kind of modern greek leather sandals- for the raigh ground).

The essential differences between the urban and the folk dress lie mainly in the quality of the materials, in the possibility of using and changing various dresses, in tne taste of choosing the desings and the combination of the colours, and, one might also add , in the physical appearance of the individuals.

Estimating the historical dimensions of the costume in Zante,the following obserbations can be made:

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

The women of Zante, indepedently of their social position, although bound of the conservation conceptions of their times and as a counterbalance of the orders of the fashion, were coquettes, have developed their imagination and cultivated the aesthetics, qualities which often led them to a wise projection of their feminity and beauty. The rich white underwear ornated with lace and embroidered with white colours made the torment of the tight corset less painful. The controlled eclecticism of the colourful combinations and the ordinary plain rendering of the excessive lines of the european fashion simplified the complicated way of dressmaking. The finely worked gold jewels and the abundant use of cosmetics helped to embellish the style and thus the visual whole, to be harmonious and unaffected.

It is obvious that it were the women of the higher classes who had the precedence of all these. But, what is important is that the women of the lower classer, too, were trying to accomplish perfection. That's why in my study the descriptions of the underwear, of the jewells, and still of the hair-styles and of the kinds of embellishment have been examined, to an extent, regardless of the social classes because we find all these elements to be of mass use by both the rich and the poor women.

On the other hand, the urban masculine costume continues to change according to the West fashion while, at the same time, the traditional elements of the folk costume lose ground sensible and, of course, definitely to the new style. The basic characteristic of the period is the general acceptance of the dress-costume.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1. Ευθαλία, σύζυγος Διον. Ξενόπουλου (Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2. Ο ποιητής Ιωάννης Τσακασιάνος (1853-1908) με την οικογένειά του (Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων).

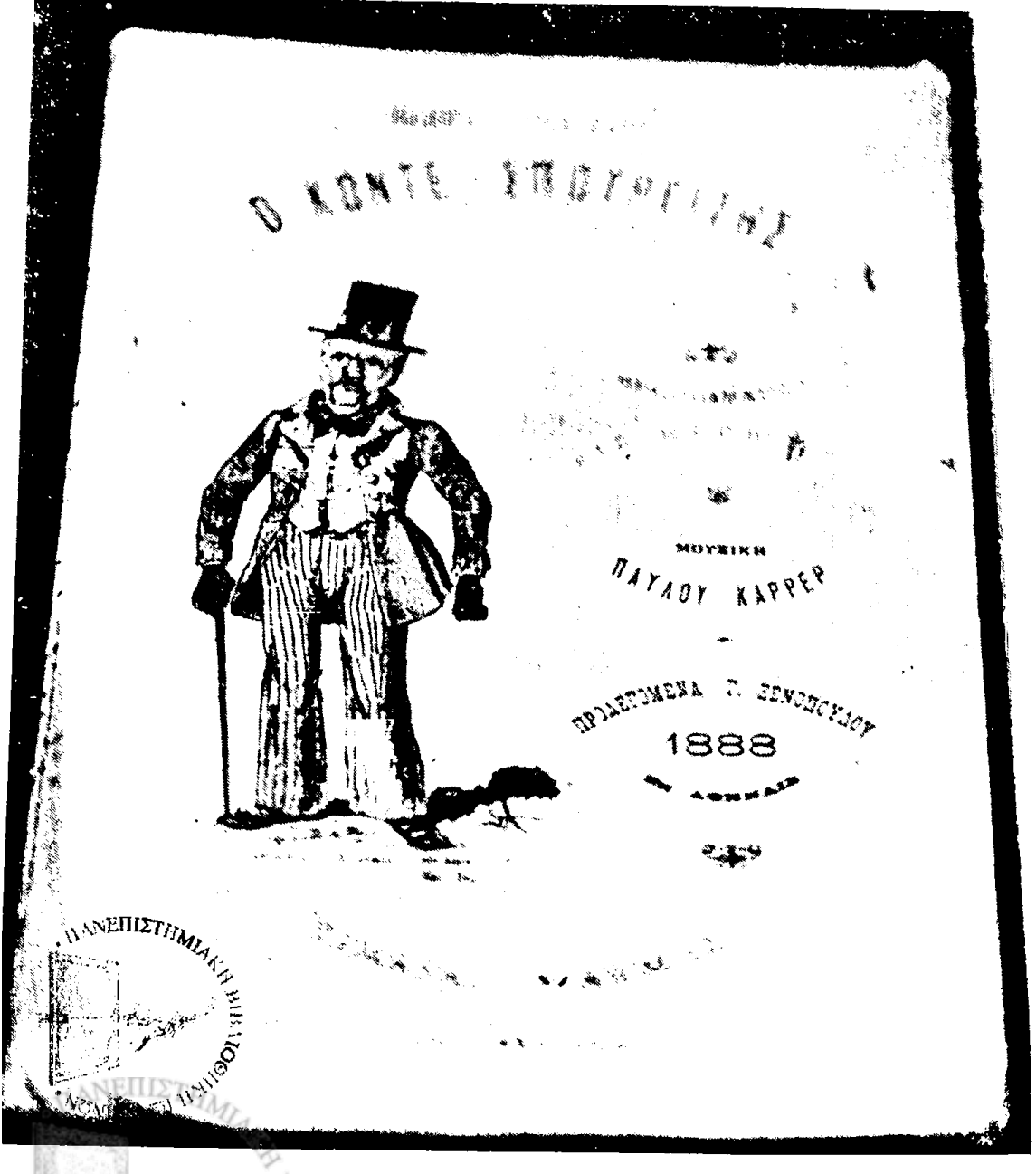

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(Salvator Zante, όπως προηγουμένως, σ. 301 και 302).

7. Οικογένεια Κων/νου Τουρκάκη από το Βανάτο Ζακύνθου (α΄ δεκαετία 20ού αιώνα).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

8.9. Χωρικές Ζακύνθου (L. Salvator, Zante, όπως προηγουμένως, σ. 305 και 306).

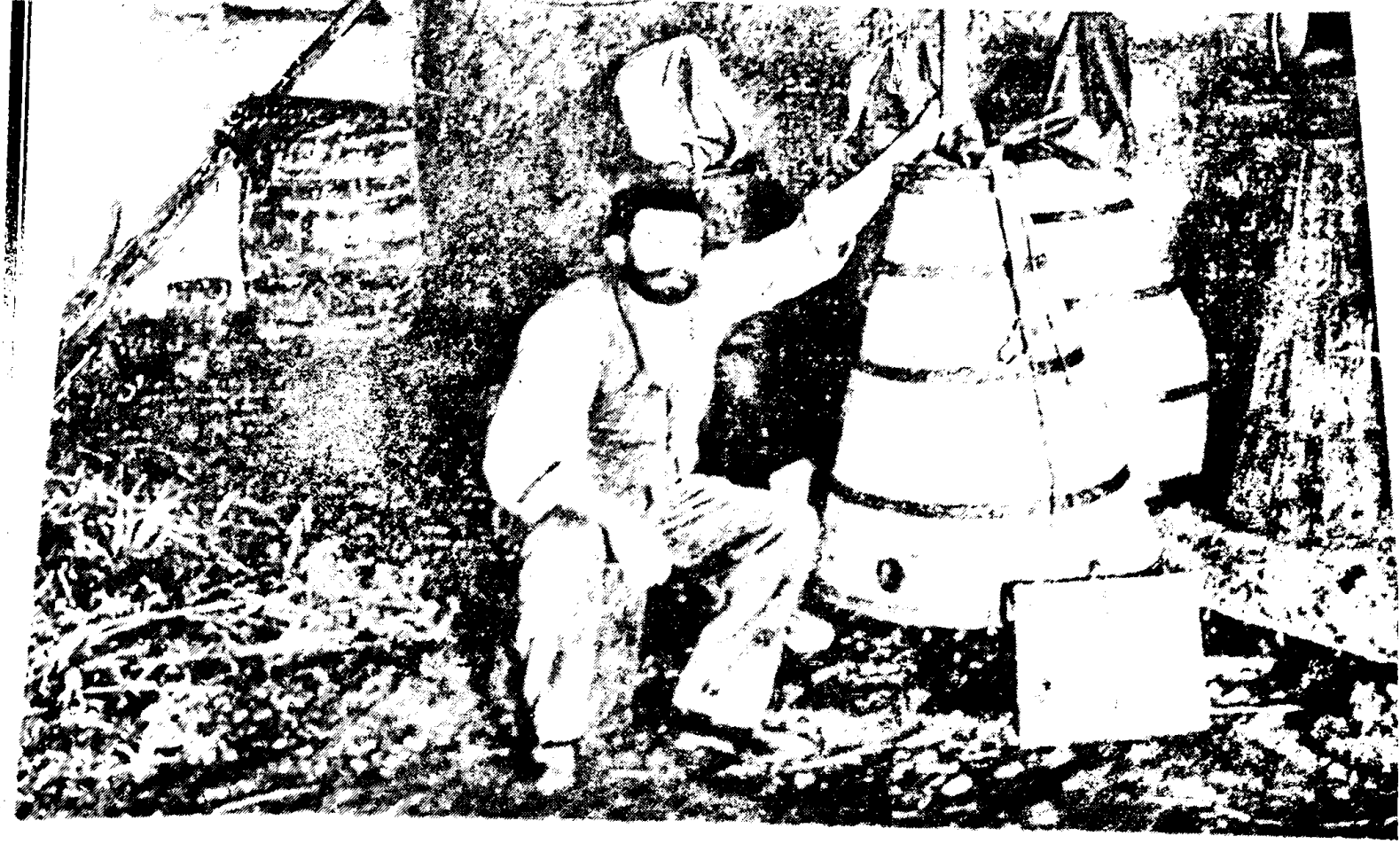

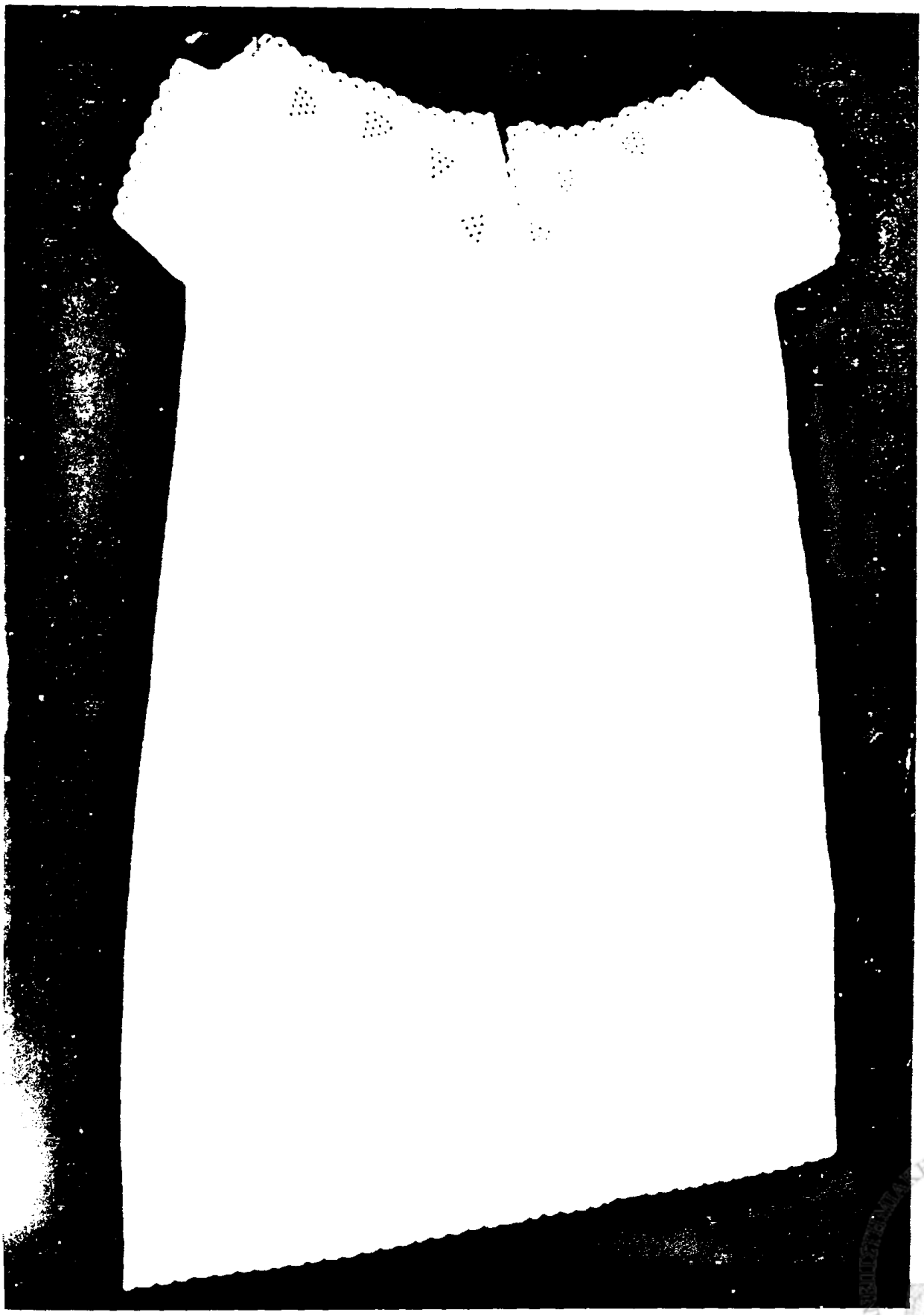

12. Νυφικό πουκάμισο της Αγγελικής Στραβοποδή (1880-1956) από το Βάνα-
ο (Αγάκει στην εγγονή της Ελένη Ν. Πέττα)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

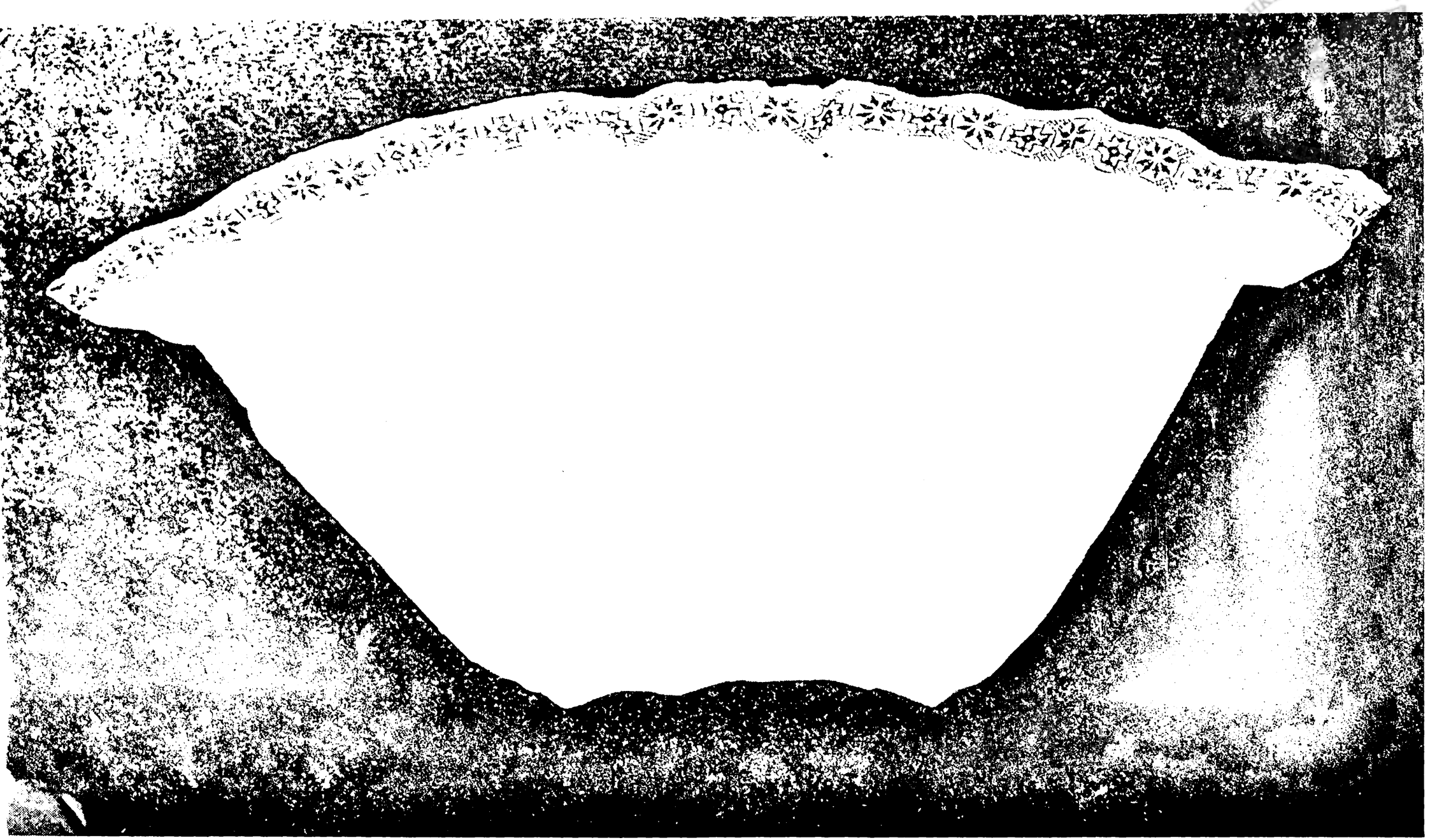

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

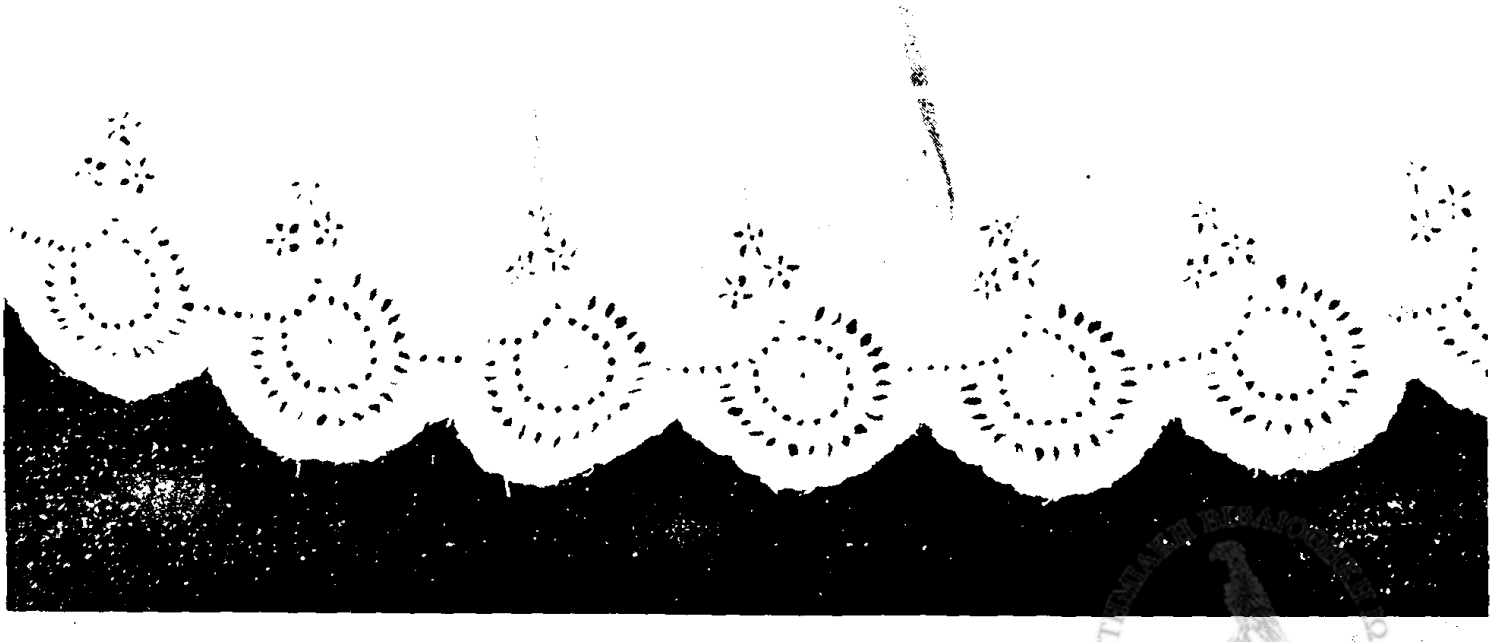

15. 16. Λεπτομέρειες από ποδόγυρους σε γιορτινά κότολα από το Μαχαιράδο.
(Συλλογή Άγγελου Βισβάρδη)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

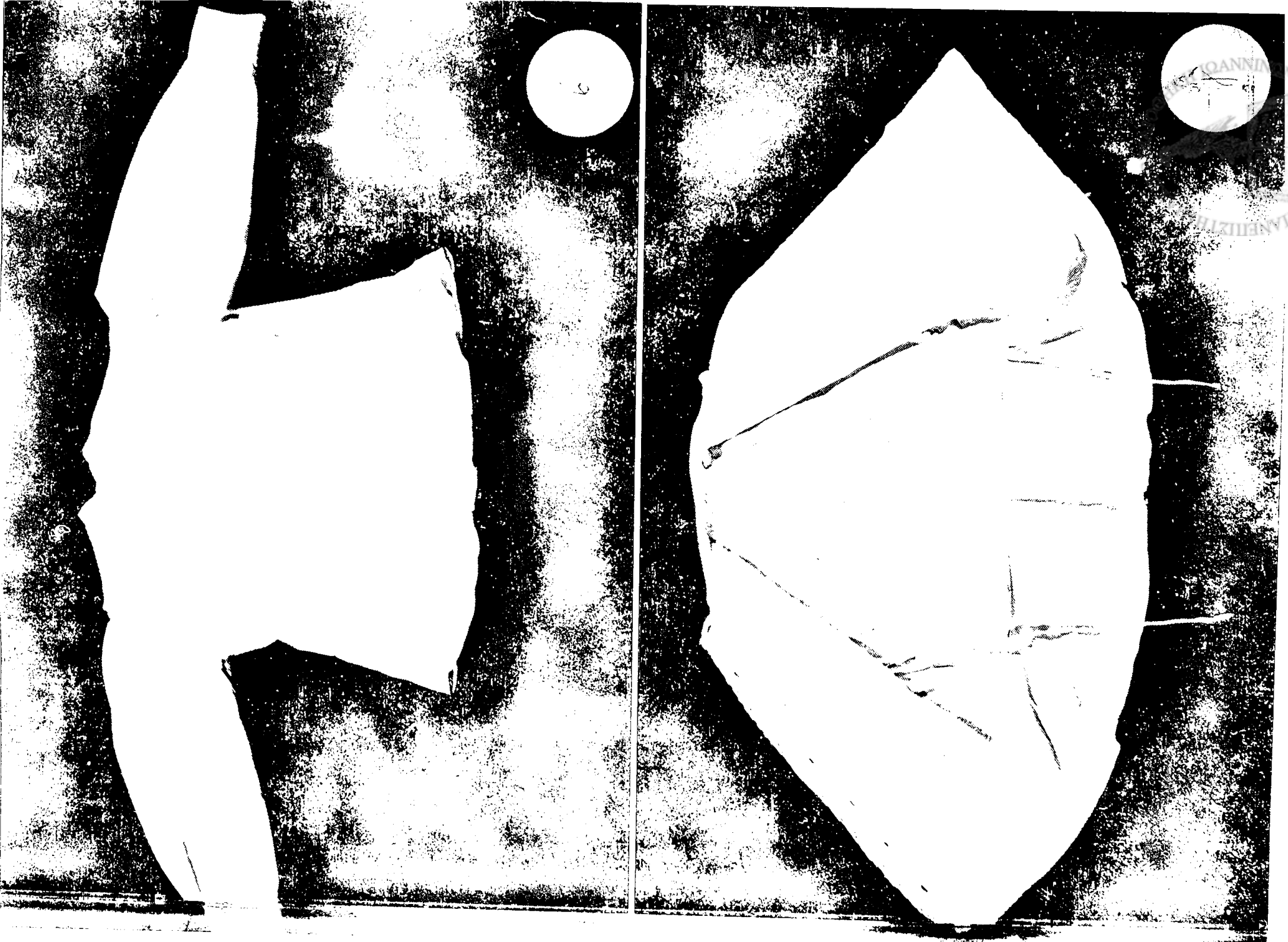

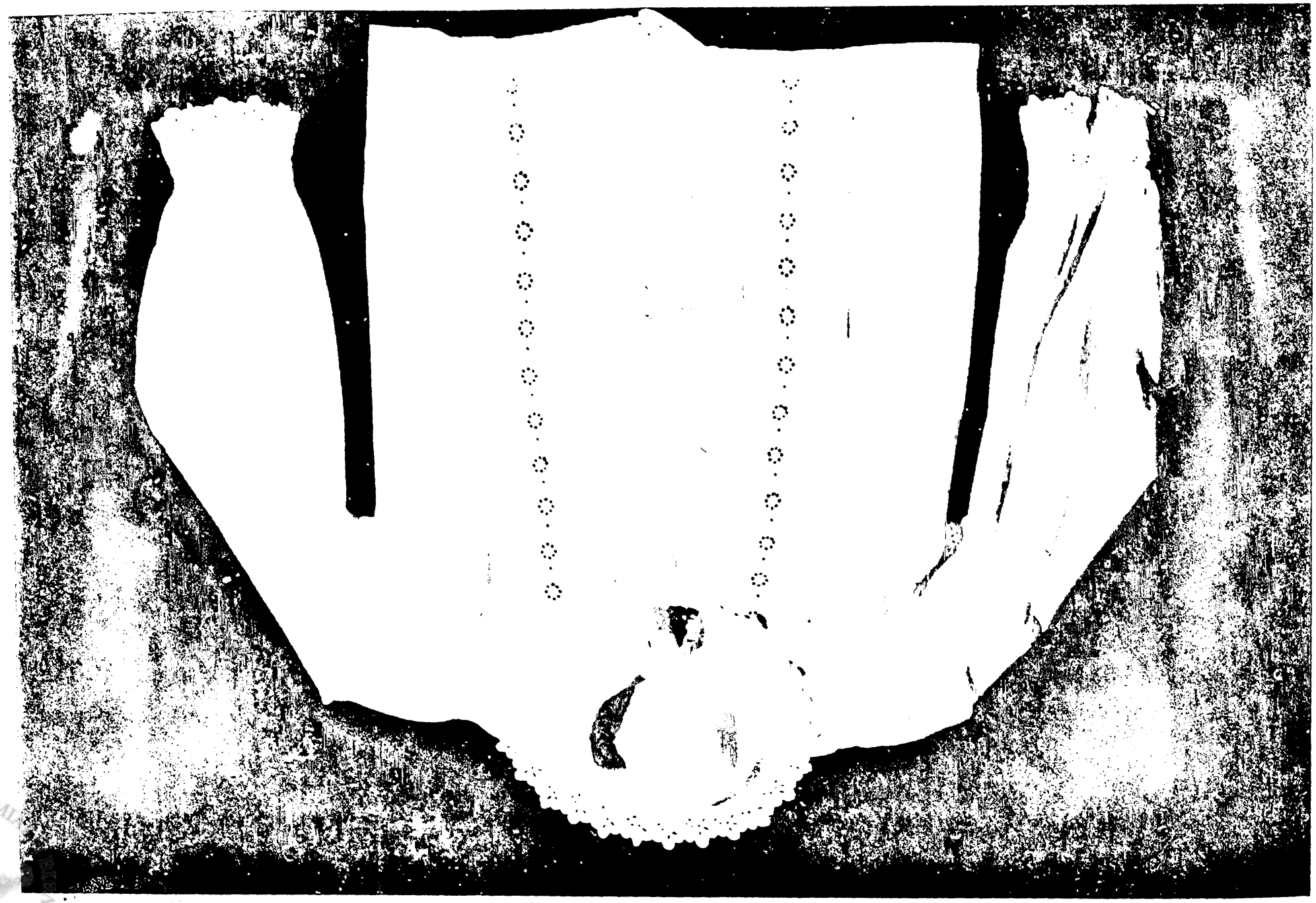

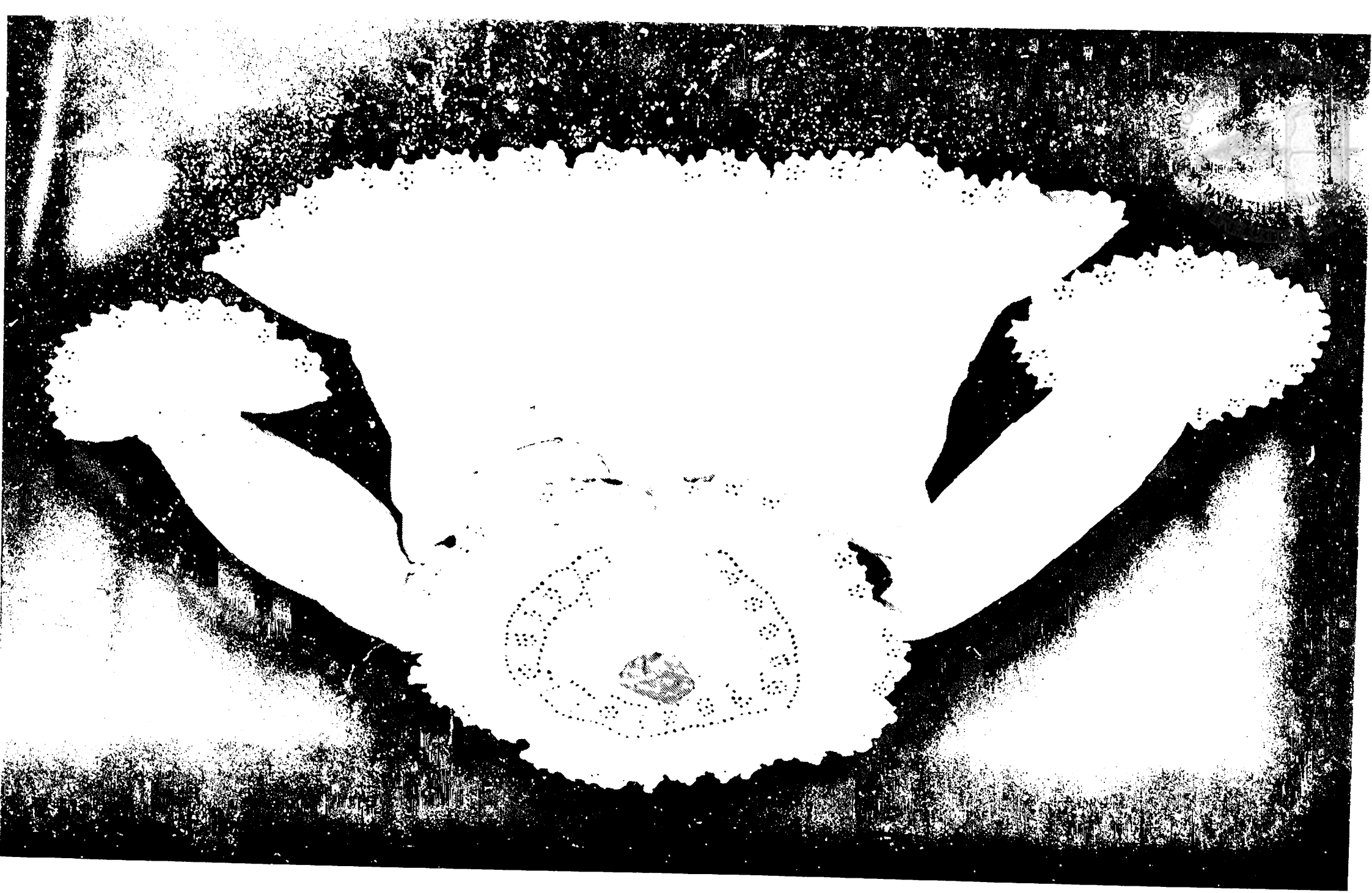

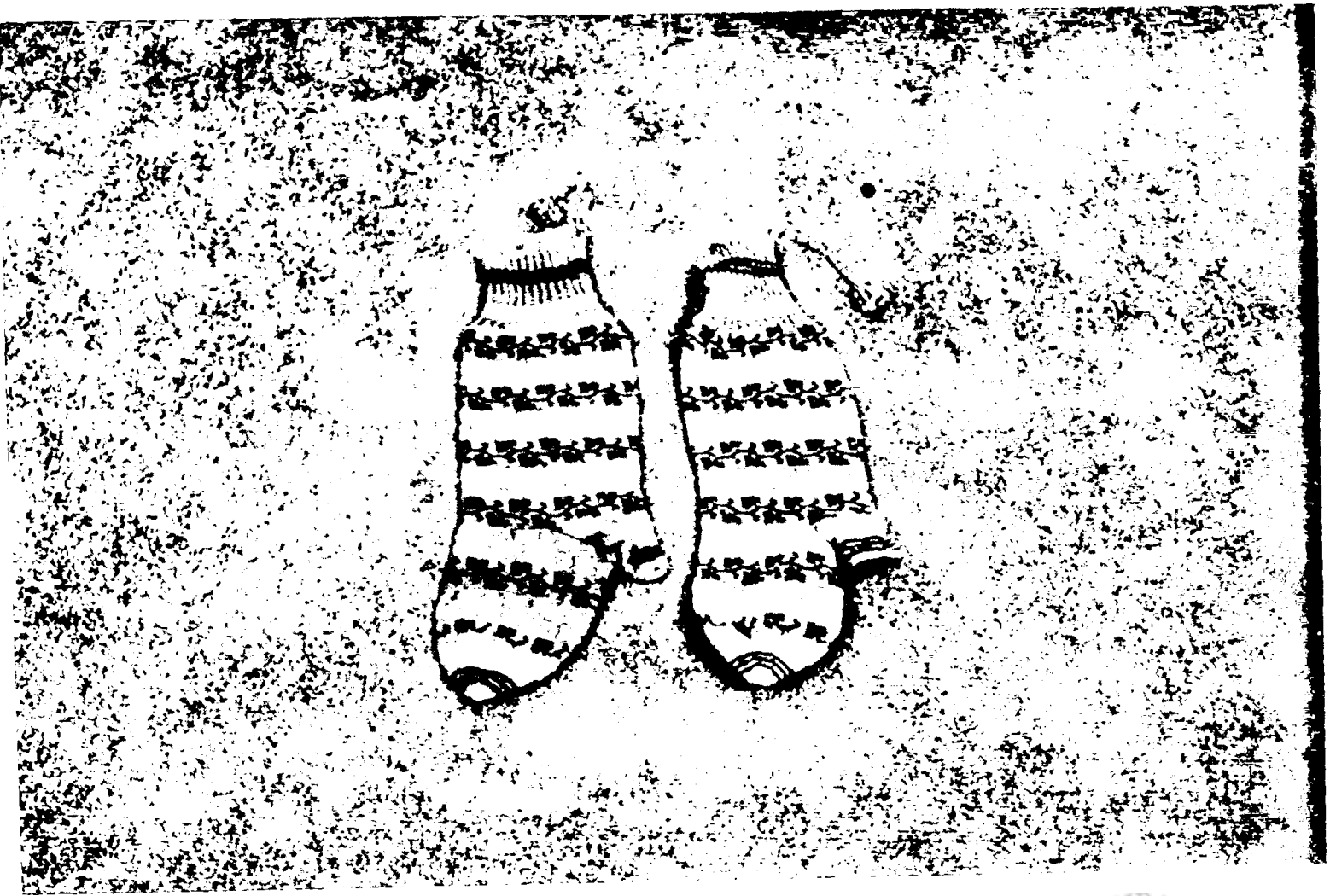

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ